ATATURK UNIVERSITY PUBLICATIONS

Current Perspectives *in* Social Sciences

Formerly: Journal of Social Sciences Institute
Official journal of Atatürk University Social Sciences Institute

Volume 29 • Issue 3 • September 2025

EISSN 2822-3160
https://dergipark.org.tr/en/pub/atasobed

Current Perspectives in Social Sciences

CHIEF EDITOR/BAŞ EDİTÖR

Gülhanım KARAOĞLU
Department of Journalism, Atatürk University, Faculty of Communication, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Gazetecilik Bölümü, Erzurum, Türkiye

EDITORS/EDİTÖRLER

Mesut CEYLAN
Department of Archaeology, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Arkeoloji Bölümü, Erzurum, Türkiye

ASSOCIATE EDITORS/YARDIMCI EDİTÖRLER

Alper ÇOLAK
Department of Journalism, Atatürk University, Faculty of Communication, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Gazetecilik Bölümü, Erzurum, Türkiye

Zeynep KELEŞOĞLU
Department of History of Islamic Sects, Atatürk University, Faculty of Theology, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Temel İslam Bilimleri Bölümü, Erzurum, Türkiye

FIELD EDITORS/ALAN EDİTÖRLERİ

Cem ŞENOL
Department of Public Law, Atatürk University, Faculty of Law, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Kamu Hukuku Bölümü, Erzurum, Türkiye

Fikret Gedikli
Department of Fundamental Islamic Sciences, Atatürk University, Faculty of Theology, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Temel İslam Bilimleri Bölümü, Erzurum, Türkiye

Serkan DEMIRDÖĞEN
Department of Health Management, Erzincan Binali Yıldırım Universty, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Erzincan Türkiye
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi-Sağlık Yönetimi Bölümü, Erzincan, Türkiye

Fatih TOPALOĞLU
Department of Philosophy and Religious Sciences, Atatürk University, Faculty of Theology, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, erzurum, Türkiye

Mehmet Fahri DANIŞ
Department of International Relations, Atatürk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Uluslararası İlişkiler Bölümü, Erzurum, Türkiye

İbrahim AKSAKAL
Department of Sociology, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Sosyoloji Bölümü, Erzurum, Türkiye

Taner Emre YARDIMCI
Department of Civil Procedure and Enforcement Bankruptcy Law, Kocaeli University, Faculty of Law, Kocaeli, Türkiye
Kocaeli-Medeni Usul ve İcra İflas Hukuku Bölümü, Kocaeli, Türkiye

Zeynep DEMİRCİOĞLU BİRİCİK
Department of New Media and Communication, Atatürk University, Faculty of Communication, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Yeni Medya ve İletişim Bölümü, Erzurum, Türkiye

Şeyma BİLGİNER ERDOĞAN
Department of Radio, Cinema and Television, Atatürk University, Faculty of Communication, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi-Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü, Erzurum, Türkiye

Burak Muhammet GÖKLER
Department of Art History, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi-Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Sinem ÇOŞKUN
Department of Archeology, Ardahan University, Faculty of Humanities and Letters, Ardahan, Turkey
Ardahan Üniversitesii-Arkeoloji Bölümü, Ardahan, Türkiye

Ertuğrul Gazi ERARSLAN
Department of Psychology, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi-Psikoloji Bölümü, Erzurum, Türkiye

Salih BİRİNCİ
Department of Geography, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi-Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü, Erzurum, Türkiye

Hürşad Sinan ÖZBEK
Department of Philosophy, Kocaeli University, Faculty of Arts and Sciences, Kocaeli, Turkey
Kocaeli Üniversitesi-Felsefe Bölümü, Kocaeli, Türkiye

Fatma ÖZÇAKMAK
Department of Turkish Language and Literature, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi-Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Fatma BAŞAR
Department of Tourism Management, Atatürk University, Faculty of Tourism, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi-Turizm İşletmeciliği Bölümü, Erzurum, Türkiye

Nihan AKDEMİR
Department of Gastronomy and Culinary Arts, Kocaeli University, Faculty of Tourism, Kocaeli, Turkey
Kocaeli Üniversitesi-Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, Kocaeli, Türkiye

Fatih AYDIN
Department of Educational Sciences, Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Education, Sivas, Turkey
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi-Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, Sivas, Türkiye

SECRETARY/SEKRETER

Mehmet ULUĞ
Graduate School of Social Sciences, Atatürk University, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, Türkiye

EDITORIAL BOARD/EDİTÖR KURULU

Hanifi ŞAHİN
Department of Fundamental Islamic Sciences, Atatürk University, Faculty of Theology, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi- Temel İslam Bilimleri Bölümü, Erzurum, Türkiye

Belgin AYDINTAN
Division of Business, Department of Business Administration, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-İşletme Bölümü, Ankara, Türkiye

Enver AYDOĞAN
Division of Business, Department of Business Administration, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-İşletme Bölümü, Ankara, Türkiye

Osman ELMALI
Department of History of Philosophy, Atatürk University, Faculty of Theology, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi-Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Erzurum, Türkiye

Muhsin HALİS
Division of Management, Department of Management and Organization, Kocaeli University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Kocaeli, Turkey
Kocaeli Üniversitesi-İşletme Bölümü, Kocaeli, Türkiye

Naci İSPİR
Department of Radio, Cinema and Television, Atatürk University, Faculty of Communication, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi-Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü, Erzurum, Türkiye

Current Perspectives in Social Sciences

Ömer Faruk İŞCAN
Divison of Business, Department of Management and Organization, Atatürk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi-İşletme Bölümü, Erzurum, Türkiye

Hüseyin Ali KUTLU
Department of International Trade and Logictics, Atatürk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi-Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, Erzurum, Türkiye

Atılhan NAKTİYOK
Division of Business, Department of Management and Organization, Atatürk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi-İşletme Bölümü, Erzurum, Türkiye

Gökalp Nuri SELÇUK
Department of Toursim Management, Atatürk University, Faculty of Tourism, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi-Turizm İşletmeciliği Bölümü, Erzurum, Türkiye

Özgür TEMİZ
Department of Public Law, Department of Administrative Law, Faculty of Law, Atatürk University, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi-Kamu Hukuku Bölümü, Erzurum, Türkiye

Sait UYLAŞ
Department of Arabic Language and Literature, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi- Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Cengiz GÜNDOĞDU
Department of Fundamental Islamic Sciences, Atatürk University, Faculty of Theology, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Temel İslam Bilimleri Bölümü, Erzurum, Türkiye

Mehmet Sait DİLEK
Department of International Relations, Atatürk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Uluslararası İlişkiler Bölümü, Erzurum, Türkiye

Ali Servet ÖNCÜ
Department of International Relations, Atatürk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Uluslararası İlişkiler Bölümü, Erzurum, Türkiye

Mohammed Jaber THALGİ
Islamic Studies Division, Yarmouk University, Faculty of Sharia and Islamic Studies, Irdib, Jordan
Yarmouk Üniversitesi-Uluslararası İlişkiler Bölümü, İrdib, Ürdün

Seyil NAJİMUDİNOVA
Department of Management, Kyrgyz-Turkish Manas University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Bishkek, Kyrgyz Republic
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi-Yönetim Bölümü, Bişkek, Kırgızistan

Zamira OSKONBAEVA
Department of Economy, Kyrgyz-Turkish Manas University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Bishkek, Kyrgyz Republic
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi-Ekonomi Bölümü, Bişkek, Kırgızistan

Jolaman BULAN
Department of Religious Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Almaty, Kyrgyz Republic
Mısır İslam Kültürü Üniversitesi Nur-Mübarek-Din Bilimleri Bölümü, Almatı, Kırgızistan

Eyüp ÖZTÜRK
Department of Islamic History and Arts, Karadeniz Techincal University, Faculty of Theology, Trabzon, Türkiye
Karadeniz Teknik Üniversitesi-İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Trabzon, Türkiye

Hazem Ali Mohemmed
Department of Turkology, El Ezher University, Faculty of Languages and Translation, Cairo, Egypt
Ezher Üniversitesi-Ekonomi Bölümü, Kahire, Mısır

FOREIGN LANGUAGE CONSULTANTS/ YABANCI DİL DANIŞMANLARI

Kamil CİVELEK
Department of American Culture and Literature, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Erzurum, Türkiye

Ahmet SARI
Department of German Language and Literature, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Alman Dili ve Edebiyatı Erzurum, Türkiye

İbrahim ŞAHİN
Department of Foreign Languages, Atatürk University, School of Foreign Languages, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Yabancı Diller Bölümü, Erzurum, Türkiye

Nimet YILDIRIM
Department of Persian Language and Literature, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi- Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Nurullah YILMAZ
Department of Arabic Language and Literature, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Yılmaz YAZICI
Department of Foreign Languages, Atatürk University, School of Foreign Languages, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Yabancı Diller Bölümü, Erzurum, Türkiye

Alper TULGAR
Department of Foreign Languages, Atatürk University, School of Foreign Languages, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Yabancı Diller Bölümü, Erzurum, Türkiye

Aysel EYERCİ
Department of Foreign Languages, Atatürk University, School of Foreign Languages, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Yabancı Diller Bölümü, Erzurum, Türkiye

Meryem ODABAŞI
Department of Foreign Languages, Atatürk University, School of Foreign Languages, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Yabancı Diller Bölümü, Erzurum, Türkiye

Nermin ARSLAN
Department of Foreign Languages, Atatürk University, School of Foreign Languages, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Yabancı Diller Bölümü, Erzurum, Türkiye

STATİSTİCAL EDITOR/İSTATİSTİK EDİTÖRLERİ

Ömer ALKAN
Department of Econometrics, Atatürk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Ekonometri Bölümü, Erzurum, Türkiye

Şeyda ÜNVER
Department of Econometrics, Atatürk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Ekonometri Bölümü, Erzurum, Türkiye

LAYOR EDITOR/SAYFA DÜZENLEYİCİSİ

Ayşe AVLİ
Department of Archaeology, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Arkeoloji Bölümü, Erzurum, Türkiye

Current Perspectives in Social Sciences

AIMS AND SCOPE

Current Perspectives in Social Sciences is a scientific, open access, online-only periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal is official publication of the Ataturk University Institute of Social Sciences and published triannually on March, June, September and December. The publication languages of the journal are Turkish and English. Current Perspectives in Social Sciences aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level in Turkish language. The journal publishes original articles, reviews, care reports, and letters to the editors that are prepared in accordance with ethical guidelines. The scope of journal includes communication, geography, history, linguistics, psychology, anthropology, philosophy, philology, sociology, archeology, economy, international relations, social work, political science, international studies, business management, applied econometrics, applied statistics, law and public administration.

The target audience of the journal is experts, researchers and professionals working and interested in social sciences.

Current Perspectives in Social Sciences is currently indexed in DOAJ, EBSCO, ERIH Plus, TUBITAK ULAKBIM TR Index, Gale Cengage, and China National Knowledge Infrastructure (CNKI).

The editorial and publication processes of the journal are shaped in accordance with the guidelines of the Council of Science Editors (CSE) Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) and National Information Standards Organization (NISO). The journal is in conformity with the Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice).

Disclaimer

Statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the opinions of the editors, editorial board, and/or publisher; the editors, editorial board, and publisher disclaim any responsibility or liability for such materials.

Open Access Statement

Current Perspectives in Social Sciences is an open access publication, and the journal's publication model is based on Budapest Access Initiative (BOAI) declaration. All published content is available online, free of charge at https://dergipark.org.tr/en/pub/atasobed. The journal's content is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial (CC BY-NC) 4.0 International License which permits third parties to share and adapt the content for non-commercial purposes by giving the appropriate credit to the original work.

You can find the current version of the Instructions to Authors at https://dergipark.org.tr/en/pub/atasobed/writing-rules

AMAÇ VE KAPSAM

Current Perspectives in Social Sciences; bağımsız, tarafsız ve çift-kör hakem değerlendirme ilkelerine bağlı yayın yapan, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün açık erişimli bilimsel elektronik yayın organıdır. Dergi Mart, Haziran, Eylül ve *Aralık aylarında olmak üzere yılda dört sayı olarak yayınlanmaktadır. Derginin yayın dilleri Türkçe ve İngilizce*'dir. *Current Perspectives in Social Sciences, Türkçe dilinde en yüksek bilimsel düzeyde makaleler yayınlayarak literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Dergi, etik kurallara uygun olarak hazırlanmış özgün makaleler, derlemeler, bakım raporları ve editörlere mektuplar yayınlar. Derginin kapsamı iletişim, coğrafya, tarih, dil bilimi, psikoloji, antropoloji, felsefe, filoloji, sosyoloji, arkeoloji, ekonomi, uluslararası ilişkiler, sosyal hizmet, siyaset bilimi, uluslararası çalışmalar, işletme yönetimi, uygulamalı ekonometri, uygulamalı istatistik, hukuk ve kamu yönetimidir.*

Derginin hedef kitlesi, sosyal bilimlerin her alanına ilgi duyan veya çalışan araştırmacı ve uzmanlardır.

Current Perspectives in Social Sciences, DOAJ, EBSCO, ERIH Plus, TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin, Gale Cengage, China National Knowledge Infrastructure (CNKI)'da indekslenen uluslararası alan indeksli bir dergidir.

Derginin editöryel ve yayın süreçleri Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilmiştir. Turcology Research dergisinin editöryel ve yayın süreçleri, Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama (doaj.org/bestpractice) ilkelerine uygun olarak yürütülmektedir.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan yazılarda ifade edilen ifadeler veya görüşler, editörlerin, yayın kurulunun ve/veya yayıncının görüşlerini değil, yazar(lar)ın görüşlerini yansıtır; editörler, yayın kurulu ve yayıncı bu tür materyaller için herhangi bir sorumluluk veya yükümlülük kabul etmemektedir.

Açık Erişim Bildirimi

Current Perspectives in Social Sciences yayınlanma modeli Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) bildirgesine dayanan açık erişimli bilimsel bir dergidir. Derginin arşivine https://dergipark.org.tr/tr/pub/atasobed adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. Current Perspectives in Social Sciences içeriği, Creative Commons Alıntı-Gayri Ticari (CC BYNC) 4.0 Uluslararası Lisansı ile yayınlanmaktadır.

Yazarlara Bilgi'nin güncel versiyonuna https://dergipark.org.tr/tr/pub/atasobed/writing-rules adresinden ulaşabilirsiniz.

Contact (Editor in Chief) / İletişim (Baş Editör)
İlknur EMEKLİ
Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Erzurum, Türkiye
* ilknur.emekli@atauni.edu.tr
* sosbildergi@atauni.edu.tr
https://dergipark.org.tr/en/pub/atasobed
(+90 442 231 49 26

Contact (Publisher) / İletişim (Yayıncı)
Atatürk University
Atatürk University, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü 25240 Erzurum, Türkiye
* ataunijournals@atauni.edu.tr
https://bilimseldergiler.atauni.edu.tr
(+90 442 231 15 16

Current Perspectives in Social Sciences

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Research Articles / Araştırma Makaleleri

388 **Riskli Ergenlerde İçselleştirilmiş Damgalanmaya Yönelik Terapötik Bir Müdahale: Sanat Terapisi**
A Therapeutic Intervention for Internalized Stigma in At-Risk Adolescents: The Art Therapy
Oğuzhan YILDIRIM

400 **War Crimes: Evolution, Conceptualization, Categorization and Challenges**
Savaş Suçları: Evrim, Kavramsallaştırma, Kategoriler ve Zorluklar
Oğuzhan Emre AÇIKALIN, Gülşen ŞEKER AYDIN

417 **Nedensellik-Hür İrade İlişkisi**
The Relationship Between Causality and Free Will
Mehmet Latif BAKIŞ

430 **Leniniana and Yugonostalgia: A Visual Study on Post-Socialist Identity and Cultural Memory**
Leniniana ve Yugonostalji: Post-Sosyalist Kimlik ve Kültürel Bellek Üzerine Görsel Bir İnceleme Leniniana ve Yugonostalji: Post-Sosyalist Kimlik ve Kültürel Bellek Üzerine Görsel Bir İnceleme
Samet YERKÖY

452 **Exile, Hybridity and Cultural Negotiation in Abu-Jaber's Crescent and Arabian Jazz**
Abu-Jaber'in Crescent ve Arabian Jazz'ında Sürgün, Melezlik ve Kültürel Müzakere
Nimetullah ALDEMİR

463 **Analyzing Cultural Erasure and Colonized Voices in Wilkie Collins's The Moonstone**
Wilkie Collins'in Aytaşı Eserindeki Kültürel Silinme ve Sömürgeleştirilmiş Seslerin Analizi
Duygu KORONCU ÖZBİLEN

472 **Türk-Amerikan İlişkilerinde Bir Kriz Vesilesi: Burdur Amerikan Koleji**
Occasion of A Crisis in Ottoman-American Relations: Burdur American College
Nurullah NEHİR

486 **Dijital Dönüşüm ve Firma Performansı: Güncel Durum, Eğilimler ve Gelecek Perspektifler Üzerine Bibliyometrik Bir Analiz**
Digital Transformation and Firm Performance: A Bibliometric Analysis on Current Status, Trends and Future Perspectives
Abdullah Zübeyr AKMAN

507 **The Neoliberal Paradigm in EU's Migration Policies: A Critical Analysis**
Avrupa Birliği Göç Politikalarında Neoliberal Paradigma: Eleştirel Bir Analiz
Ahmet KÜÇÜK

522 **Yetişkinliğe Geçiş ve Yerleşik Yetişkinlik: Psikolojik ve Sosyal Değişimler Üzerine Nitel Bir Araştırma**
Transition to Adulthood and Established Adulthood: A Qualitative Study on Psychological and Social Changes
Petek AKMAN ÖZDEMİR

539 **The Role of Internal Social Responsibility Practices in Enhancing Quality of Work Life**
İş Yaşam Kalitesini Artırmada İç Sosyal Sorumluluk Uygulamalarının Rolü
Nadir MEKSI

555 **The Effect of Clues on Automatic Decision-Making: A Face Recognition Experiment**
İpuçlarının Otomatik Karar Alma Üzerindeki Etkisi: Bir Yüz Tanıma Deneyi
Ömer ERDOĞAN

567 **Mevlânâ'da Ebû't-Tayyib el-Mütenebbî'nin İzleri**
The Traces of Abū al-Tayyib al-Mutanabbī on Mawlānā
İlknur EMEKLİ, Gülyaşar SAĞDIÇ

577 **Uluslararası Politikaya Sosyal Psikoloji Yönünden Bakış**
A Social Psychological Perspective on International Politics
Sıddık ARSLAN

598 **Erratum**

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ATATURK UNIVERSITY PUBLICATIONS

Araştırma Makalesi *Research Article* DOI: 10.53487/atasobed.1624607

Riskli Ergenlerde İçselleştirilmiş Damgalanmaya Yönelik Terapötik Bir Müdahale: Sanat Terapisi

A Therapeutic Intervention for Internalized Stigma in At-Risk Adolescents: The Art Therapy

Oğuzhan YILDIRIM
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bölümü, Kahramanmaraş, Türkiye

Kahramanmaraş Sutcu Imam University, Faculty of Education, Department of Guidance and Psychological Counseling, Kahramanmaras, Türkiye
dr.oguzhanyildirim1@gmail.com

Öz

Ergenlik dönemi gelişim ve değişim açısından yaşam dönemleri içindeki en kritik dönemlerden biridir. Özellikle olumsuz deneyimler ve dezavantajlı durumlar ergenlerin risk grubunda değerlendirilmesine neden olmaktadır. Bu riskli ergenlerin ise içsel damgalanma yaşamaları olasıdır. Buradan hareketle mevcut araştırmada risk grubundaki ergenlerin içselleştirilmiş damgalanma düzeylerini azaltmaya yönelik sanat terapisinin uygulanması ve uygulamanın etkililiğinin test edilmesi amaçlanmıştır. Tek gruplu ön test ve son test deneysel desenin kullanıldığı bu araştırmada altı oturumluk sanat terapisi yürütülmüştür. Araştırmanın 12 katılımcısı ölçüt örnekleme yöntemine göre seçilmiş ve dâhil olma kriteri risk faktörüne sahip olma şeklinde belirlenmiştir. Altı hafta süren sanat terapisi oturumları boyunca resim, müzik, masal, drama ve şiir gibi sanatsal faaliyetler yürütülmüştür. Müdahalenin etkililiğinin test edilmesi amacıyla Çocuk ve Ergenler İçin İçselleştirilmiş Damgalanma Ölçeği kullanılmıştır. Elde edilen ön test ve son test sonuçları karşılaştırıldığında deney grubundaki katılımcıların içselleştirilmiş damgalanma seviyelerinde anlamlı düşüş gözlenmiştir. Sonuç olarak sanat terapisi müdahalesinin risk grubundaki ergenlerin içselleştirilmiş damgalanma düzeylerini azaltmada etkili olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Ergen, risk grubu, içselleştirilmiş damgalanma, sanat terapisi

Abstract

Adolescence is one of the most critical periods in terms of development and change. Especially negative experiences and disadvantaged situations cause adolescents to be considered in the risk group. Adolescents in this risk group are likely to experience internalized stigma. Based on this, the aim of the current study was to implement art therapy to reduce the internalized stigma levels of adolescents in the risk group and to test the effectiveness of the intervention. A single-group pre-test and post-test experimental design was used in the study and six sessions of art therapy were conducted. 12 participants of the study were selected according to the criterion sampling method and the inclusion criterion was determined as having a risk factor. During the six-week art therapy sessions, artistic activities such as painting, music, fairy tales, drama and poetry were carried out. The Internalized Stigma Scale for Children and Adolescents was used to test the effectiveness of the intervention. When the pre-test and post-test results were compared, a significant decrease was observed in the internalized stigma levels of the participants in the experimental group. As a result, it can be said that the art therapy intervention was effective in reducing the internalized stigma levels of adolescents in the risk group.

Keywords: Adolescent, risk group, internalized stigma, art therapy

Geliş Tarihi/Received 21.01.2025
Kabul Tarihi/Accepted 26.06.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 27.06.2025

Cite this article as: Yıldırım, O. (2025). A therapeutic intervention for internalized stigma in at-risk adolescents: The art therapy. *Current Perspectives in Social Sciences*, *29*(3), 388-399.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Hızlı bir büyüme ve değişimin yaşandığı ergenlik dönemi çalkantılı ve zorlu bir geçiş dönemidir (Crawford, 2008). Ergenlik döneminde ortaya çıkan ruhsal sorunlar ise çocukluk ve yetişkinlik döneminde yaşanacak sorunlardan risk açısından daha farklıdır (Shanahan vd., 2011). Bu durum risk faktörleri açısından ergenliğin kritik bir gelişimsel dönem olduğunu ortaya koymaktadır. Ruhsal sorunların risk faktörleriyle ilişkili olduğu bilinmektedir (Kieling vd., 2011). Ergenlerle yürütülen geniş çaplı alanyazın taramasında risk faktörleri toplumsal, okul, aile ve bireysel/akran şeklinde dört kategoride sınıflandırılmaktadır. Bu risk faktörlerinden bir kısmı; aşırı yoksulluk, hastalık, bağımlılık, davranış bozukluğu, akademik başarısızlık, okula düşük bağlılık, aile sorunları, aile çatışmaları, aile yoksulluğu, antisosyal davranışlar, problemli arkadaş çevresi ve olumsuz davranışlara yönelik olumlu tutumlar şeklinde sıralanmaktadır (Hill vd., 1999, s.303). Çocuğun yaşadığı bölgenin özellikleri (Engemann vd., 2019) ve zorla yerinden edinilmiş olma (Fazel vd., 2012) gibi deneyimler ruhsal sorun yaşama açısından risk faktörü olabilmektedir. Ayrıca aile ve akran ilişkilerindeki sıkıntılar ve duygusal düzensizlikler de ergenler için oldukça risklidir (Adrian vd., 2011). Bunun yanında azınlık etnik kökende olmak da ergenler için ciddi bir risk faktörü olarak değerlendirilmektedir (Vega vd., 1993).

Ebeveyn psikopatolojisi, kötü muamele ve kayıp deneyimleri çocuklar için riskli yaşantılardır (Shanahan vd., 2011). Bununla birlikte ebeveyni madde kullanan ergenler alkol ve madde bağımlısı olma riskine sahiptir ve ergen madde kullanımında akranlarının da önemli bir etkisi bulunmaktadır (Ewings vd., 2015). Aile ikliminin ergenlerin intihar düşüncesi, eğilimi ve davranışı üzerinde önemli bir etkisi bulunmuştur. Düşmanca, tutarsız, aşırı kontrolcü ve eleştirel ebeveynlerin çocukları intihar etme konusunda risk altındadır (Diamond vd., 2022). Dezavantajlı durumlarla ilişkili olan depresif bozuklukların belirleyicileri ebeveyn ilişki kalitesi, aile içi şiddet ve psikiyatrik sorunların varlığı şeklinde sıralanmaktadır (Kinyanda vd., 2013). Tüm bunlar ergenlerin risk grubunda değerlendirilmesinde akran, aile, çevre ve travmatik deneyimlerin önemli birer belirleyici faktör olabileceğini ortaya koymaktadır.

Ruhsal sorunlar küresel çapta çocuk ve ergenlerin %10-20'sini etkilemektedir. Düşük ve orta gelirli ülkelerdeki çocukların sorunları yüksek gelirli ülkelerde yaşayan çocuklarınkiyle benzerdir (Kieling vd., 2011). Yüksek gelirli ülkelerde çocuk ve ergenlerin yaşadığı duygusal sorunların ve antisosyal davranışların yükselişi dikkat çekmektedir. Hızlı sosyal değişimler yaşayan düşük ve orta gelirli ülkelerde ise bu konuyla ilgili araştırmalara gereksinim bulunmaktadır (Collishaw, 2014). Hızlı ve daimi bir sosyal değişim yaşanan Türkiye (Sunar, 2014) gelişmekte olan ülkeler sınıfına girmektedir (World-Bank, 2021). Bu bağlamda Türkiye'deki ergenlerin ruhsal sorunlarının ve risk faktörlerinin incelenmesi oldukça kritik görülmektedir.

Ergenlerde riskli davranışlarını tetikleyen durumlardan biri de damgalanmadır (Farhat, 2015). Damgalama bireyler hakkında hatalı ve olumsuz tutumlar sonucu ayrımcılık ve önyargının yaşanması olarak kavramsallaştırılır (Corrigan ve Penn, 1999). İçselleştirilmiş damgalanma ise bireyin diğerleri tarafından deneyimlediği damgalamayı benimsemesidir. İçselleştirilmiş damgalanma ile düşük aile işlevselliğinin ilişkili olduğu ifade edilmektedir (DeLuca vd., 2021). Bu durum olumsuz anne baba tutumları, iyi yönetilmeyen ebeveyn boşanması ve kaybı gibi deneyimleri bulunan risk grubundaki ergenlerin damgalanma konusunda riskli olduklarını ortaya koymaktadır. Duygudurum bozukluğu ve kronik hastalık gibi risk faktörlerine sahip ergenlerin de içselleştirilmiş damgalanma düzeylerinin yüksek olduğu bulunmuştur (Gümüş ve Kaçan, 2023). Farklı inanç sistemine, kültüre, kimliğe ve aile yapısına sahip olma gibi risk faktörleri damgalama ve damgalanma yaşantılarını etkilemektedir (Baysal, 2013). İçselleştirilmiş damgalanmış kimliğe sahip bireylerin ise depresyon düzeyleri daha yüksektir (O'Donnell ve Foran, 2024). Bu bireyler duygusal zedelenme, düşük benlik saygısı ve sağlıksız aile ilişkilerine sahiptir (Baysal, 2013). Benzer şekilde ergenlerin sahip olduğu risk faktörleri olan kişilik ve sosyal sorunlar, hastalıklar, ailevi sorunlar ve travmatik yaşantılar damgalanma deneyimleriyle ilişkilidir (Moses, 2010).

Damgalama ruh sağlığı eşitsizliği dâhil olmak üzere birçok problemin sosyal belirleyicisidir. Ergenlik dönemi ise genellikle psikopatolojik semptomların ortaya çıktığı ilk dönemdir ve damgalanma psikolojik destek almayı engelleyen bir sorundur (DeLuca, 2020). Benzer şekilde belli bir hastalığa sahip risk grubundaki bireylere sergilenen damgalama ve ayrımcılık hasta bireylerin tedavi arama ve hastalığını fark etme durumunu engellemektedir (Oban ve Küçük, 2011). İçselleştirilmiş damgalanma üzerine yapılan araştırmaların büyük çoğunluğunun yardım aramayan kişilerle yürütülmesi de (DeLuca vd., 2021) bu durumu destekler niteliktedir.

Psikolojik sorunların incelenmesinde damgalanma konusunu araştırmak (O'Donnell ve Foran, 2024) ve ergenlerin

içselleştirilmiş damgalanma düzeyini azaltmaya yönelik müdahale çalışmaları yürütmek oldukça önemlidir (DeLuca, 2019; Dikeç vd., 2022). Nitekim içselleştirilmiş damgalanma düzeyi azalan ergenlerin öz saygısının arttığı, akademik, sosyal ve duygusal gelişimlerinin olumlu yönde seyrettiği görülmektedir (Dikeç vd., 2022). Ayrıca ergenlerin içselleştirilmiş damgalanmaya ilişkin yürütülen bilimsel araştırmaların yetersiz olduğu göze çarpmaktadır (Dikeç vd., 2020). Önceki çalışmalarda ergenlerin damgalanma sorununa yönelik sunulan desteğin ilaç tedavisinden ziyade danışmanlık, bilgi ve beceri eğitimini kapsaması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca çocuk ve ergenlerin içselleştirilmiş damgalanma düzeylerini azaltmaya yönelik deneysel çalışmalara gereksinim bulunmaktadır (Gümüş ve Kaçan, 2023). Bu bağlamda mevcut araştırmada ergenlere yönelik içselleştirilmiş damgalanmayı azaltmayı amaçlayan terapötik bir müdahalenin uygulanması gerekli görülmüştür. Damgalanma deneyimlerine sahip gençlerin sanat temelli yaklaşımlar aracılığıyla büyüme ve iyileşme gösterdiği bulunmuştur (Kennedy vd., 2018). Sanat terapisi ergenlerin güvenli ve yargısız bir ortamda kendilerini ifade etmelerine, keşfetmelerine ve beklentilerini çevreyle uzlaştırmalarına yardımcı olmaktadır (Neumann, 2020). Ayrıca sanat terapisi programın ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluşlarını ve öz şefkat düzeylerini geliştirmede etkilidir (Delikan vd., 2025). Bunun yanında sanat terapisi odaklı grupla psikolojik danışma ergenlerin sorun çözme becerilerine ilişkin özgüvenini arttırmada işlevseldir (Çalık, 2022). Ergenlerin duygu gelişimleri üzerinde de etkin sonuçlar sağlayan sanat terapisi uygulamasının dürtü düzeyini düşürdüğü ve duygu ifade etme becerisini yükselttiği bulunmuştur (Karataş ve Yavuz-Güler, 2020). Benzer şekilde sözel olarak açıklanamayan duygu ve düşüncelerin sanat terapisinde kullanılan çizim tekniği ile dışa vurulabileceği görülmüştür (Kar ve Toros, 2015).

Farmakolojik olmayan, düşük riskli ve yaygın olarak kabul edilen sanat terapisi (Zhang vd., 2024) öz saygıyı arttıran ve iletişimi teşvik eden bir terapötik ortam oluşturarak danışanların zihinsel iyilik hallerini ve içsel dünyalarını keşfetmelerini destekler (Tham, 2024). Sanat terapisi seanslarında sanatsal faaliyetler ve terapötik süreç hakkında terapist ile üyeler arasında tartışma süreci yaşanır. Terapi uygulamalarında her seans bir sanat etkinliği ve materyali içermektedir (Lock vd., 2018). Sanatta yer alan bu öğeler simgeler aracılığıyla bireylerin içinde bulunan unsurların dışavurumunu destekler. Bilinçdışına itilen, hasar gören duygu ve düşüncelerin sanat etmenleri ile gün yüzüne çıkarılması hedeflenir (Coşkun, 2018). Mevcut araştırmada da risk grubundaki ergenlerin içselleştirilmiş damgalanma düzeylerini azaltmak amacıyla güvenilir bir terapötik ortamda her seans farklı bir sanatsal aktivite (müzik, resim, drama, masal, şiir) kullanılmış ve danışanların ruh sağlığının desteklenmesi amaçlanmıştır. Ergenlerle sanat terapisi okul ortamlarında uygulanabilir tekniklere sahiptir ve grup danışmanlığı şeklinde yürütülebilir. Ayrıca terapist ile danışanların işbirliği içinde sanatsal faaliyetler yapmasını içerebilir (Crawford, 2008). Bu araştırma da bir okul ortamında yürütülmüş ve bazı oturumlarda resim ve şiir gibi aktiviteler danışanlarla birlikte tasarlanmıştır. İlgili yurt içi ve yurt dışı alan yazını incelendiğinde sanat terapisinin riskli ergenlerde içselleştirilmiş damgalanmaya yönelik bir müdahale yöntemi olarak kullanıldığı herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır. Ancak özellikle riskli ergenlerde kritik bir problem potansiyeli taşıyan bu damgalanma sorununa uygun bir terapötik modelle müdahale etmek oldukça önemli görülmektedir. Terapötik sürecin işlevselliğini ve etkililiğini maksimize etmede, direnci ve olumsuz aktarımı ise minimize etmede sanat terapisinin kritik bir rolü olabileceği öngörülmektedir. Bu bağlamda mevcut araştırmada riskli ergenlere yönelik resim, müzik, masal, drama ve şiir gibi sanatsal faaliyetleri içeren sanat terapisi müdahalesinin etkililiğini incelemek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda oluşturulan araştırma sorusu aşağıda sunulmuştur:

- Sanat terapisi müdahalesi riskli ergenlerin içselleştirilmiş damgalanma düzeylerini azaltmada etkili midir?

Yöntem

Model

Bu çalışmada tek gruplu ön test ve son test deneysel desen kullanılmıştır. Bu desende yürütülen araştırmalarda yalnızca tek bir gruba müdahalede bulunulur ve işlem öncesi ve sonrası ölçümler yapılır (Creswell ve Creswell, 2018). İlgili model Tablo 1'de sunulmuştur:

Tablo 1

Tek Gruplu Ön Test Son Test Tasarımı

Grup	Ön test	Müdahale	Son test
Deney grubu	ÇEİDÖ	Sanat Terapisi	ÇEİDÖ

ÇEİDÖ: Çocuk ve Ergenler İçin İçselleştirilmiş Damgalanma Ölçeği

Katılımcılar

Çalışmanın örneklem grubu bir devlet ortaokulunda öğrenim gören bir sekizinci sınıftaki öğrencilerden oluşmaktadır. Ortaokulda görev yapan okul psikolojik danışmanlık servisi tarafından uygulanan problem tarama listesi aracılığıyla belirlenen risk grubundaki (aile, akademik, çevre, hastalık vb. kaynaklı) ergenler belirlenmiştir. Ardından gönüllü olan katılımcılar araştırmaya dâhil edilmiştir. Bu öğrenciler ölçüt örnekleme yöntemiyle seçilmiştir ve seçilmelerindeki kriter risk faktörüne sahip olma şeklinde belirlenmiştir. Bu örneklem yönteminde katılımcıların sahip olması istenen nitelikler belirlenir ve araştırmaya dâhil edilecek kişiler seçilir (Johnson ve Christensen, 2014). Araştırmaya dâhil edilen katılımcılardan ve velilerinden onam formları alınmıştır. Araştırmada beşi kız yedisi erkek olmak üzere toplamda 12 ergenlik dönemindeki birey deneysel sürece dâhil olmuştur. Katılımcılara ilişkin demografik özellikler Tablo 2'de sunulmuştur:

Tablo 2.
Katılımcılara İlişkin Demografik Özellikler

		n	%
Cinsiyet	Kız	5	41,6
	Erkek	7	58,4
Yaş	14	8	66,6
	15	4	33,3
Kardeş sayısı	Tek kardeş	1	8,3
	İki kardeş	4	33,3
	Üç kardeş	5	41,6
	Dört ve üzeri kardeş	2	16,6
Akademik başarı	Düşük	3	25
	Orta	6	50
	Yüksek	3	25
Risk faktörü	Ailesinde süreğen hastalığı olan	3	25
	Riskli akran grubuna sahip olan	2	16,6
	Düşük akademik başarısı olan	2	16,6
	Ebeveyn kaybı	2	16,6
	Ebeveyn boşanması	1	8,3
	Ailesinde cezai hükmü bulunan	1	8,3
	Özel yetenekli tanısı olan	1	8,3

Tablo 2 incelendiğinde beşi kız yedisi erkek olmak üzere toplamda 12 katılımcının araştırmada yer aldığı görülmüştür. Dördü 15, sekizi 14 yaşında olan ergenlerin biri tek kardeş iken, dördünün iki kardeşi, beşinin üç kardeşi ve ikisinin dört ve üzeri kardeşi bulunmaktadır. Bunun yanında katılımcıların sahip oldukları risk faktörleri ise şunlardır: Ebeveyn boşanması (n=1), ebeveyn kaybı (n=2), ailesinde süreğen hastalığı olan (n=3), ailesinde cezai hükmü bulunan (n=1), özel yetenekli tanısı olan (n=1), riskli akran grubuna sahip olan (n=2) ve düşük akademik başarısı olan (n=2).

Veri Toplama Araçları

Çocuk ve Ergenler İçin İçselleştirilmiş Damgalanma Ölçeği: Çağlayan (2019) tarafından çocukluk ve ergenlik dönemindeki bireylerin içselleştirilmiş damgalanma düzeylerini incelemek amacıyla geliştirilen ölçek beşli beşli Likert tipindedir. Ölçek 32 maddeden ve altı faktörden (Davranış Sorunları, Sosyal ve Akademik Uyum, Duygusal Zorluklar, Tanıyı Saklama, Sorunun Kronikliği, Dışsallaştırma) oluşmaktadır. Ölçekten alınan puan yükseldikçe kişinin içselleştirilmiş damgalanmasının arttığı varsayılmaktadır. Ölçeğin güvenirlik analizleri için yapılan Cronbach Alfa iç güvenirlik katsayısı ,91 Spearman-Brown katsayısı ,85 ve iki yarı korelasyon katsayısı ,74 olarak hesaplanmıştır. Ölçeğin geçerlik analizleri için Çocuklarda Umut Ölçeği, Çocuklar İçin Depresyon Ölçeği ve Coopersmith Benlik Saygısı Ölçeği kullanılmış ve aralarında anlamlı ilişkiler saptanmıştır. Son durumda ölçeğin çocuk ve ergenlerde içselleştirilmiş damgalanmayı ölçmede geçerli ve güvenilir olduğu belirtilebilir. Mevcut araştırmada ise Çocuk ve Ergenler İçin İçselleştirilmiş Damgalanma Ölçeği'nden elde edilen ön test puanlarına ilişkin Cronbach Alfa iç tutarlılık güvenirlik katsayısı ,79, son test puanlarına ilişkin katsayı ise .88 olarak hesaplanmıştır.

Süreç

Araştırma için öncelikle okul yönetimi bilgilendirilmiş ve okul psikolojik danışma ve rehberlik servisi ile işbirliği yapılmıştır. Sekizinci sınıfta öğrenim gören bir sınıftaki tüm öğrencilere sınıf risk haritası formu uygulanmıştır. Bu form aracılığıyla belli risklere sahip öğrenciler saptanmıştır. Bu öğrenciler ile bireysel görüşmeler yapılmış ve araştırma süreci hakkında bilgi verilmiştir. Araştırmaya katılmak için gönüllü olan öğrencilerin velilerinden onam formları alınmıştır. Araştırma sınıf içi deneysel uygulamaya dayalı biçimde yürütülmüştür. Etik izin için Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan izin (Tarih: 10.12.2024, Oturum No: 20, Sayı: 01-52) alınmıştır. YÖK Bilimsel Araştırma ve Etik Yönetmeliği'nde yer alan etik dışı eylemlerden uzak durulmuştur. Araştırmada yalnızca tek grup olduğundan deney grubuna müdahale öncesi ön test, müdahale sonrası son testler uygulanmıştır.

Veri Analizi

Araştırmanın katılımcı sayısının 50'nin altında olması nedeniyle Shapio-Wilk testi ile basıklık ve çarpıklık değerlerinin incelenmesi gerekmektedir (Büyüköztürk, 2005). İlgili ölçeğe ilişkin basıklık ve çarpıklık değerlerinin -1,96 ile +1,96 arasında olması ve Shapio-Wilk testi sonuçlarının ,05'ten büyük çıkması nedeniyle parametrik testin (Eşleştirilmiş örneklem t-testi) kullanılmasına karar verilmiştir (Can, 2017). İçselleştirilmiş Damgalanma Ölçeği'nden elde edilen ön test ve son test puanlarına ilişkin betimsel istatistikler Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3.

Ön Test ve Son Test Ölçümlerine İlişkin Betimsel İstatistikler

Ölçekler	Testler	n	Basıklık	Çarpıklık	Shapiro-Wilk
ÇEİDÖ	Ön test	12	-1,29	,02	,57
	Son test	12	,07	-,15	,99

ÇEİDÖ: Çocuk ve Ergenler İçin İçselleştirilmiş Damgalanma Ölçeği

Sanat Terapisi Programı

Çocuk ve ergenlerde travmayla mücadelede sanatın kullanımını ele alan bu program Yıldırım (2024) tarafından geliştirilmiştir. Program risk faktörlerine sahip veya travmatik deneyimleri bulunan ergenlerin ruhsal sağlığını desteklemek amacıyla altı oturumluk bir müdahale planı sunmaktadır. Bu oturumlarda resim, masal, müzik, şiir ve drama sanatlarına ilişkin içerikler bulunmaktadır. Oturum süreçlerine ilişkin bilgiler Tablo 4'te özetlenmiştir.

Tablo 4.
Sanat Terapisi Oturum İçerikleri

Oturum	Hedefler	Materyaller
Oturum I Tanışma ve Isınma	• Üyelerin birbirini tanıması • Üyelerin gruba ısınması • Üyelerin gruptan beklentilerini ifade etmesi • Üyelerin hedef belirlemesi	"Yürürken İlişki Kur" (Altınay, 2009)
Oturum II Resim Oturumu	• Üyelerin yaşam ve mutluluk üzerine düşünmesi • Üyelerin mutlu bir geleceğe ilişkin görüşlerde bulunması	Özel yetenekli öğrenciler tarafından çizilen resimler
Oturum III Masal Oturumu	• Üyelerin psikolojik sağlamlığını güçlendirme • Üyelerin sorun çözme becerilerini geliştirme	Revize edilmiş masallar
Oturum IV Müzik Oturumu	• Üyelerin duygularını fark etmeleri, kabullenmeleri ve ifade etmelerini sağlama • Üyelerin benlik değeri, umut, mutluluk ve öz şefkat düzeylerini arttırma	Pozitif psikoloji temalı altı şarkı ve müzik
Oturum V Şiir Oturumu	• Üyelerin duygu ve düşüncelerini ifade etme becerilerini geliştirme • Üyelerin yaratıcı becerilerini geliştirme	Özgün şiirler Eksik parçalı şiirler
Oturum VI Drama Oturumu	• Üyelerin düzeltici duygusal deneyimlerde bulunmasını sağlama • Üyelerin sosyal becerilerini geliştirme	Özgün ve revize edilen drama metinleri

Sınırlılıklar

Mevcut araştırmada terapötik müdahale süreci yalnızca deney grubu ile yürütülmüştür. Ancak gelecek araştırmalarda kontrol ve plasebo grupları oluşturularak deneysel müdahalenin etkililiği farklı araştırma desenleri aracılığıyla da test edilebilir. Ayrıca mevcut çalışmada öğrencilerin son sınıfta olması nedeniyle izleme görüşmesi ve izleme ölçümü gerçekleştirilememiştir. Gelecekteki araştırmalarda 6-12 ay gibi sürelerden sonra aynı ölçümlerin tekrar yapılması ile sanat terapisinin uzun vadeli etkililiği test edilebilir. Bunun yanında bu mevcut çalışmada 12 ergenden oluşan bir katılımcı grubuyla çalışılmıştır. Gelecek araştırmalarda daha büyük örneklem grubuyla çalışılarak bulguların genellenebilirliği arttırılabilir.

Bulgular

Araştırmanın deney grubunda yer alan risk grubundaki ergenlerin ön test ve son test puanları arasında farkın olup olmadığı Eşleştirilmiş t-testi aracılığıyla incelenmiştir. Tablo 5'e bakıldığında Çocuk ve Ergenler İçin İçselleştirilmiş Damgalanma Ölçeği ön test ve son test puanları görülmektedir.

Tablo 5.
ÇEİDÖ Ön Test ve Son Test Puanları

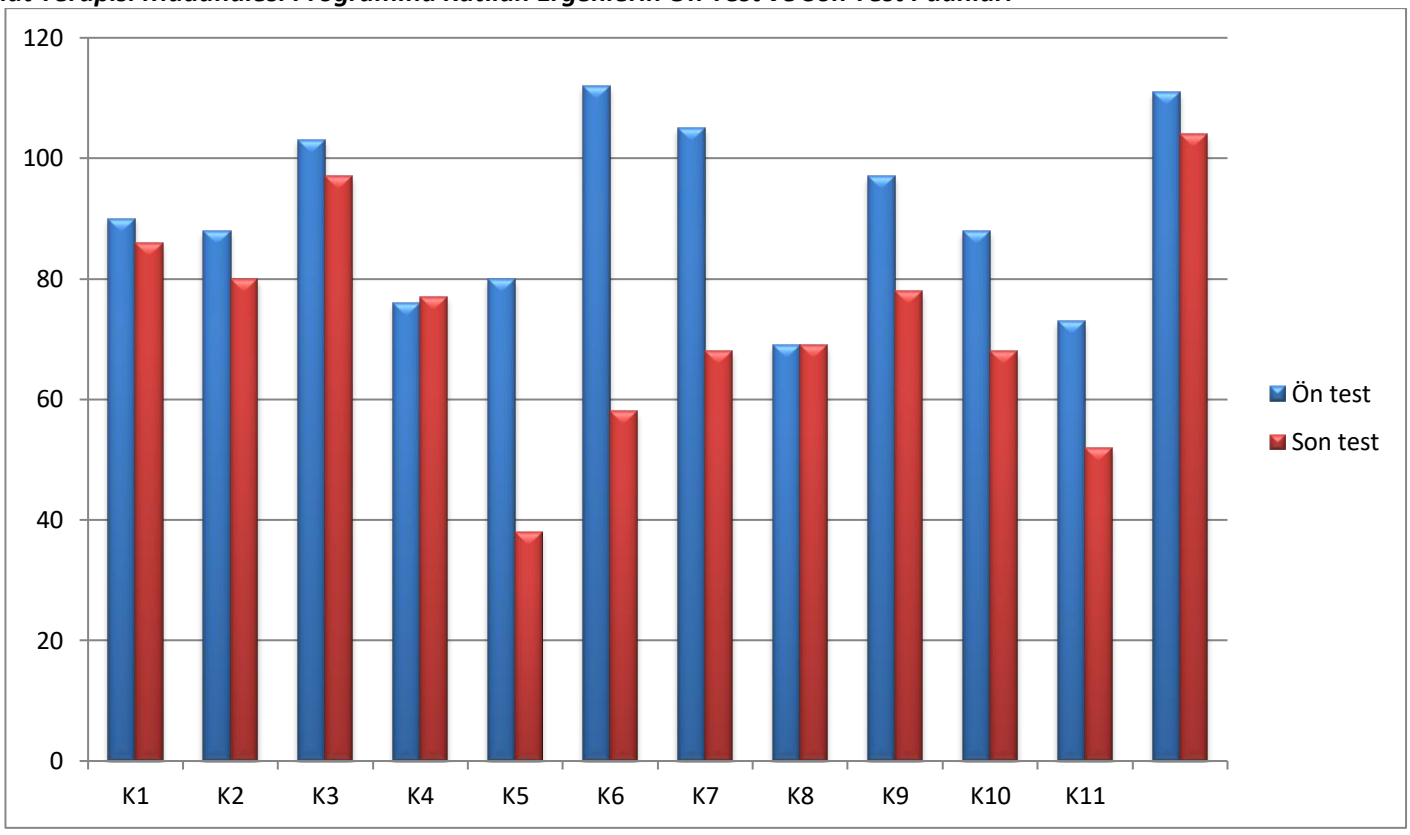
	n	x̄	ss	Minimum	Maksimum
Ön test	12	91	14,74	69	112
Son test	12	72,92	18,47	38	104

ÇEİDÖ: Çocuk ve Ergenler İçin İçselleştirilmiş Damgalanma Ölçeği

ÇEİDÖ ön test puanlarına ($\bar{x}$=91) ilişkin en düşük değer 69 iken en yüksek değer 112 olarak hesaplanmıştır. Son test puanlarına ($\bar{x}$=72,92) ilişkin en düşük değer ise 38 iken en yüksek değer 104'tür.

Şekil 1.

Sanat Terapisi Müdahalesi Programına Katılan Ergenlerin Ön Test ve Son Test Puanları

Şekil 1 incelendiğinde 10 katılımcının ÇEİDÖ son test puanlarının ön test puanlarına göre düştüğü görülürken bir katılımcının son test puanının ön test puanına göre arttığı, bir katılımcının ise ön test ve son test puanlarının aynı olduğu belirlenmiştir.

Tablo 6.

ÇEİDÖ Ön Test ve Son Test Puanlarına İlişkin Eşleştirilmiş Örneklem t-Testi Sonuçları

Ölçek	Test	N	r	ss	t	df	*p*
ÇEİDÖ	Ön test Son test	12 12	,44	17,82	3,52	11	,01*

*$p<,05$, *ÇEİDÖ: Çocuk ve Ergenler İçin İçselleştirilmiş Damgalanma Ölçeği*

Tablo 6 incelendiğinde sanat terapisi programına katılan ergenlerin son test puanlarının ön test puanlarından anlamlı düzeyde azaldığı tespit edilmiştir ($p < ,01$). Bu sonuçtan hareketle sanat terapisi müdahalesinin risk grubundaki ergenlerin içselleştirilmiş damgalanma düzeylerini anlamlı olarak düşürdüğü ifade edilebilir. Eşleştirilmiş Örneklem t-Testi sonucundan hareketle Cohen's d değeri (1988) hesaplanmıştır. Buna göre etki büyüklüğünün büyük düzeyde olduğu belirlenmiştir ($t(11) = 3,52$, $p < ,01$, $d = 1,08$).

Tartışma

Bu araştırmada altı oturumdan ve çeşitli sanat aktivitelerinden oluşan sanat terapisi müdahalesinin risk grubundaki ergenlerdeki etkililiği test edilmiştir. Ayrıca bu ergenlerin içselleştirilmiş damgalanma düzeylerinin sanat terapisi aracılığıyla minimize edilmesi de araştırmanın bir diğer amacını oluşturmaktadır. Mevcut araştırma kapsamında sanat terapisi müdahale

yönteminin seçilmesinin nedeni bu terapi yaklaşımının sosyal, duygusal ve zihinsel refahı iyileştirmedeki etkili rolünden dolayıdır. Yapılan bir araştırmada sanat terapisinin diğer sözel psikoterapi gruplarına kıyasla en yüksek olumlu geri bildirimi aldığı bulunmuştur (Versitano vd., 2024). Ayrıca sanatsal faaliyetlerin kayıp-yas, ruhsal problemler, sağlık sorunları, duygusal krizler ve afet gibi yaşantıları bulunan kişilere yardımcı olabileceği ifade edilmektedir (Kato-Nabirye, 2025). Mevcut araştırmada da benzer şekilde hastalık, riskli çevre, kayıp, boşanma gibi risk faktörlerine sahip ergenlerle çalışılmıştır. Kendisi ve/veya diğerleri tarafından algılanan risk faktörleri ergenler için içselleştirilmiş damgalanmaya dönüşebilir. Mevcut araştırmada ise öncelikle risk grubundaki ergenlerin içselleştirilmiş damgalanma düzeyleri incelenmiş, sanat terapisi müdahalesinin ardından aynı özellikler bir kez daha test edilmiştir.

Mevcut araştırmanın sonuçlarına göre sanat terapisinin risk grubundaki ergenlerde içselleştirilmiş damgalanma düzeylerini düşürmede etkili sonuçlar ortaya koyduğu bulunmuştur. Bu durum risk grubundaki ergenlerin grup müdahale sürecinde kendi sorunlarıyla benzer yaşantılar deneyimleyen diğer üyelerle kurduğu dinamik ve güvene dayalı ilişkiyle açıklanabilir. Ayrıca resim, müzik, masal, şiir ve drama gibi sanatsal faaliyetlerin terapötik amaçla kullanılması risk grubundaki ergenlerin duygu ve deneyimlerini paylaşmalarını, sorunlarını açmalarını, grup sürecinden destek almalarını ve diğer grup üyelerine destek olmalarını sağlamış olabilir. Hepsi aynı sınıfta öğrenim gören, ortak gelişimsel dönem içinde bulunan ve riskli yaşantılar açısından benzer deneyimlere sahip olan katılımcıların birbirlerini etkilemeleri olasıdır. Nitekim sanat terapisinin kurum olarak okullarda, gelişim evresi olarak ergenlik döneminde, yöntem olarak grup çalışmalarında etkili bir müdahale aracı olduğu kabul edilmektedir (Edwards, 2004). Ayrıca bu terapötik modelde bulunan sanatsal faaliyetler ergenler için oldukça çekici içeriklere sahip olabilmektedir (Rubin, 2005).

Mevcut araştırmada yürütülen sanat terapisinin temel amacı sanatın yaratıcı özellikleri ile ergenlerin içsel yaşantı, düşünce ve duygularını açığa çıkarmaları amaçlanmıştır. Böylece bitirilmemiş işlerin terapötik ortama getirilmesi, öz farkındalığın gelişmesi, benlik değerinin arttırılması ve sorun çözme becerilerinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Nitekim sanat terapisinin toplum içinde dışlanmış olan bazı bireylerin sosyalleşmesine ve grup dinamiğine katılımını arttırmaya yardımcı olduğu ifade edilmektedir (Bayramlı, 2023). Ayrıca sanat terapisinin ergenlerde psikolojik sağlamlığı, öz yeterliği (Özsavran, 2017) ve mutluluğu (Karataş ve Yavuz-Güler, 2020) arttırdığı da görülmektedir. Ayrıca grup müdahalelerinin ergenlerde intihar olasılığını düşürmede etkili olduğu görülürken (Aydın ve Kıran, 2024) sanat terapisi sayesinde bireylerin özgün yanları, zihinsel gelişimleri ve içsel yaşantılarına erişimleri kolaylaşmaktadır (Toker, 2024). Bunun yanında içselleştirilmiş damgalanma ile intihar girişimi ve depresif belirtilerinin ilişkili olduğu bulunmuştur (Williams vd., 2023). Ayrıca ergenlerde içselleştirilmiş damgalamanın kaygıyla ilişkili olduğu da belirtilmektedir (Lin vd., 2019). Buradan hareketle risk grubundaki ergenlerin içselleştirilmiş damgalanma düzeyleri üzerinde sanat terapisine dayalı grup müdahale çalışması yürütülmüştür. Bu ergenlerin içselleştirilmiş damgalanma düzeylerinin azaldığı görülmüş ve ergenlerin değişim, gelişim ve dönüşüm bağlamında önemli bir ilerleme kat ettiği belirlenmiştir.

Alan yazını incelendiğinde mevcut araştırma bulgusunu destekleyen çalışmaların varlığı dikkat çekmektedir. Sosyoekonomik açıdan riskli ergenlerle okul temelli yürütülen bir araştırmada katılımcıların içselleştirilmiş sorunlarının azaldığı belirlenmiştir (Ramirez vd., 2020). Ergenlerin sahip oldukları risk faktörleri ile sorunlu davranışlarının ilişkili olduğu görülmektedir. Önleme çalışmalarının ise ergenlerde risk faktörlerini azaltarak sağlıklı deneyimleri desteklediği sonucuna ulaşılmıştır (Siyez ve Aysan, 2007). Benzer şekilde ergenlerde özsaygının risk faktörleri karşısında koruyucu etmen olduğu da görülmektedir (Hamidi vd., 2013). İçselleştirilmiş damgalanmaya sahip ergenlerin ise öz saygılarının düşük olması beklenir. Benzer şekilde mevcut araştırmada da risk grubundaki ergenlerin içselleştirilmiş damgalanma düzeylerini düşürmek amacıyla terapötik müdahale programı uygulanmıştır. Dezavantajlı/riskli gruplarda bulunan bireylerin desteklenmesinde sanat terapisinin sözlü terapilerden daha avantajlı konumda olduğunu dile getiren Bayramlı (2023) depresyon ve stres gibi semptomların çalışılmasında sanat terapisinin etkili olduğunu ifade etmektedir. Benzer şekilde risk grubundaki gençlerle çalışan Vise (2012) karşılaşılan güçlüklere yönelik başa çıkma stratejilerini sanatsal faaliyetler aracılığıyla kazandırdığını dile getirmektedir. Bu bağlamda ilgili alan yazını ile mevcut araştırmanın bulgularının benzerlik gösterdiği ifade edilebilir.

Sonuç ve Öneriler

Bu araştırmada sanat terapisinin risk grubundaki ergenlerin içselleştirilmiş damgalanma düzeylerini azaltmada etkili olduğu bulunmuştur. Mevcut araştırma bulguları ve destekleyici alan yazını sonuçları bir arada değerlendirildiğinde okul psikolojik danışmanlarına, eğitimcilere, ailelere ve okul yöneticilerine yönelik öneriler geliştirilmiştir. Buna göre okul psikolojik

danışmanları eğitim öğretim dönemi başında sınıf rehber öğretmenleri aracılığıyla sınıf ve okul risk haritalarını oluşturabilirler. Bu listelerde yer alan risk grubundaki öğrencilerle yapılandırılmış oturum ve içeriklere sahip sanat terapisi uygulaması (Yıldırım, 2024) yürütebilirler. Psikolojik danışmanlar öğrencilerin gelişimsel krizlerini, riskli yaşantılarını ve travmatik deneyimlerini değerlendirerek sanat terapi müdahalesini bireysel ve/veya grupla uygulayabilir. Ayrıca danışmanlar terapötik sürece öğrencilerin ailelerini/yakınlarını da dâhil ederek müdahalenin etkililiğini arttırabilir. İlgili araştırmacılar ise sanat terapisinin risk grubundaki ergenlerde farklı ruhsal ve duygusal sorunlar üzerindeki etkililiğine ilişkin deneysel çalışmalar yürütebilirler. Sanat terapisinin ergenlerde gelişim ve değişim noktasındaki potansiyel gücünü bu sayede genişletebilirler. Bunun yanında mevcut çalışmada risk gruplarıyla çalışan diğer profesyonellere de öneriler geliştirilmiştir. Örneğin resim, müzik ve beden eğitimi gibi branşlar başta olmak üzere farklı ders öğretmenleri risk grubundaki öğrenciler hakkında bilgi sahibi olarak bu öğrencileri ilgi ve yetenekleri doğrultusunda uygun sanat aktivitelerine yönlendirebilirler. Riskli deneyimleri ve özellikleri bulunan ergenlerin aileleri ise çocuklarını eğitimciler gibi sanatsal faaliyetler konusunda teşvik edebilirler. Okul yöneticileri ise eğitim öğretim sürecinin belli dönemlerinde okul geneli sosyal, kültürel ve sanatsal faaliyetler organize ederek başta risk grubundaki öğrenciler olmak üzere tüm öğrencilerin ruhsal ve duygusal yaşantılarını olumlu yönde etkileyebilecek planlamalarda bulunabilirler.

Etik Komite Onayı: *Bu çalışma için etik komite onayı Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulundan alınmıştır (Tarih: 10.12.2024, Karar 20.28, Karar sayısı: 01-52).*
Katılımcı Onamı: *Çalışmaya katılan tüm katılımcılardan ve ebevenylerden onam alınmıştır.*
Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*
Çıkar Çatışması: *Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*
Finansal Destek: *Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Ethics Committee Approval: *Ethics committee approval for this study was received from the Tokat Gaziosmanpaşa University Social and Human Sciences Ethics Committee (Date: 10.12.2024, Decision 20.28, Decision number: 01-52).*
Participant Consent: *Written informed consent was obtained from all participants and their parents who participated in the study.*
Peer-review: *Externally peer-reviewed.*
Conflict of Interest: *The author declare no conflict of interest.*
Financial Support: *The author declared that they received no financial support for this study.*

Kaynaklar

Adrian, M., Zeman, J., Erdley, C., Lisa, L., & Sim, L. (2011). Emotional dysregulation and interpersonal difficulties as risk factors for nonsuicidal self-injury in adolescent girls. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 39, 389-400. https://doi.org/10.1007/s10802-010-9465-3

Altınay, D. (2009). *Psikodrama 400 ısınma oyunu ve yardımcı teknik.* Nobel Yayın Dağıtım.

Aydın, Y. E., & Kıran, B. (2024). *Ergenlerin intihar düşünceleri ve olasılığını azaltmaya yönelik kabul ve kararlılık terapisi temelli psikoeğitim programı: Ruh sağlığı çalışanları için bir rehber*. Serüven Yayınevi.

Bayramlı, E. (2023). Türkiye'de dezavantajlı gruplarla çalışan sanat terapistlerinin sanat terapisi üzerine görüşleri ve uygulamaları. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, *34*(3), 553-577. https://doi.org/10.33417/tsh.1033861

Baysal, G. Ö. D. (2013). Damgalanma ve ruh sağlığı. *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, *22*(2), 239-251.

Büyüköztürk, Ş. (2005). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı: İstatistik, araştırma deseni, SPSS uygulamaları ve yorum.* Pegem Akademi.

Can, A. (2017). *SPSS ile bilimsel araştırma sürecinde nicel veri analizi* (5. Baskı). Pegem Akademi.

Collishaw, S. (2015). Annual research review: Secular trends in child and adolescent mental health. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *56*(3), 370-393. https://doi.org/10.1111/jcpp.12372

Corrigan, P. W., & Penn, D. L. (1999). Lessons from social psychology on discrediting psychiatric stigma. *American Psychologist*, *54*(9), 765-776.

Coşkun, B. (2018). Bir bilimsel disiplin olarak sanat terapisi. *The Journal of Turkish Family Physician*, *9*(3), 93-96. https://doi.org/10.15511/tjtfp.18.00393

Crawford, C. S. (2008). *Art therapy with an adolescent: A case study* (Yayın No. 12-2008). [Doktora tezi, University of Tennessee].

Creswell, J. W., & Creswell, D. J. (2018). *Research Design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Sage Publications.

Çağlayan, İ. D. (2019). *Dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu tanısı almış çocuk ve ergenlerde içselleştirilmiş damgalanmanın benlik saygısı, umut ve depresyon ile ilişkisi* (Yayın No. 555525). [Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.

Çalık, M. (2022). Sanat terapisi odaklı grupla psikolojik danışmanın ergenlerin problem çözme becerilerine güven üzerine etkisi. *Türkiye Bütüncül Psikoterapi Dergisi*, *5*(9), 6-18.

Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.). Lawrence Erlbaum Associates.

Delikan, S., Sayar, G. H., & Demir, V. (2025). Sanat terapisi programının ergenlerin öz şefkat, duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerine etkisi. *Ege Eğitim Dergisi*, *26*(1), 33-46. https://doi.org/10.12984/egeefd.1520084

DeLuca, J. S. (2020). Conceptualizing adolescent mental illness stigma: Youth stigma development and stigma reduction programs. *Adolescent Research Review*, *5*(2), 153-171. https://doi.org/10.1007/s40894-018-0106-3

DeLuca, J. S., Akouri-Shan, L., Jay, S. Y., Redman, S. L., Petti, E., Lucksted, A., Rouhakhtar, P. R., Klaunig, M. J., Edwards, S. M., Reeves, G. M., & Schiffman, J. (2021). Predictors of internalized mental health stigma in a help-seeking sample of youth: The roles of psychosis-spectrum symptoms and family functioning. *Journal of Abnormal Psychology, 130*(6), 587–593. https://doi.org/10.1037/abn0000679

Diamond, G., Kodish, T., Ewing, E. S. K., Hunt, Q. A., & Russon, J. M. (2022). Family processes: Risk, protective and treatment factors for youth at risk for suicide. *Aggression and Violent Behavior*, 64, 101586. https://doi.org/10.1016/j.avb.2021.101586

Dikeç, G., Bilaç, Ö., & Uzunoğlu, G. (2020). Kim daha çok damgalıyor? Ruhsal bozukluğu olan ergenler mi yoksa ebeveynleri mi? *Journal of Dr. Behcet Uz Children's Hospital*, *10*(1), 8-14. https://doi.org/10.5222/buchd.2020.24993

Dikeç, G., Bilaç, Ö., Kardelen, C., & Sapmaz, Ş. Y. (2022). Do we learn to internalize stigma from our parents? Comparison of internalized stigmatization in adolescents diagnosed with ADHD and their parents. *Adolescents*, *2*(4), 439-447. https://doi.org/10.3390/adolescents2040034

Edwards, D. (2004). *Art therapy*. Sage Publications.

Engemann, K., Pedersen, C. B., Arge, L., Tsirogiannis, C., Mortensen, P. B., & Svenning, J. C. (2019). Residential green space in childhood is associated with lower risk of psychiatric disorders from adolescence into adulthood. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, *116*(11), 5188-5193. https://doi.org/10.1073/pnas.1807504116

Ewing, B. A., Osilla, K. C., Pedersen, E. R., Hunter, S. B., Miles, J. N., & D'Amico, E. J. (2015). Longitudinal family effects on substance use among an at-risk adolescent sample. *Addictive Behaviors*, 41, 185-191. https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2014.10.017

Farhat, T. (2015). Stigma, obesity and adolescent risk behaviors: current research and future directions. *Current Opinion in Psychology*, 5, 56-66. https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2015.03.021

Fazel, M., Reed, R. V., Panter-Brick, C., & Stein, A. (2012). Mental health of displaced and refugee children resettled in high-income countries: risk and protective factors. *The Lancet*, *379*(9812), 266-282. https://doi.org/10.1016/S0140-6736(11)60051-2

Gümüş, F., & Kaçan, H. (2023). The effect of internalized stigmatization on care burden in adolescent psychiatric patients and their parents. *Frontiers in Psychiatry*, 14, 1192087. https://doi.org/10.3389/fpsyt.2023.1192087

Hamidi, F., Bildik, T., & Tatar, A. (2013). Ergenlerde depresyon ile ilişkili koruyucu ve risk etkenleri: Karşılaştırmalı bir çalışma. *Anadolu Psikiyatri Dergisi,* 14, 145-151.

Hill, K. G., Howell, J. C., Hawkins, J. D., & Battin-Pearson, S. R. (1999). Childhood risk factors for adolescent gang membership: Results from the Seattle Social Development Project. *Journal of Research in Crıme and Delınquency, 36*(3), 300-322.

Johnson, B., & Christensen, L. (2014). *Eğitim araştırmaları: Nicel, nitel ve karma yaklaşımlar.* Eğiten Kitap.

Karataş, E., & Yavuz-Güler, Ç. (2020). Grup sanat terapisi programının ergenlerin mutluluk düzeyleri, duyguları ifade etme eğilimi ve duygu düzenleme güçlüğüne etkisi. *OPUS International Journal of Society Researches*, *15*(25), 3328-3359. https://doi.org/10.26466/opus.644988

Kar, Ö., & Toros, F. (2015, Mayıs). *Aile içi şiddet ve çocuk istismarı olgularında sanat terapisi*. Uluslararası Katılımlı III. Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Kongresi "Erken Müdahale", Hacettepe Üniversitesi.

Kato-Nabirye H. (2025). The role of art therapy in healing mental health issues. *Newport Internatıonal Journal of Research In Medıcal Scıences, 6*(1), 37-41. https://doi.org/10.59298/NIJRMS/2025/6.1.374100

Kennedy, H., Marley, M., Torres, K., Edelblute, A., & Novins, D. (2020). "Be creative and you will reach more people": youth's experiences participating in an arts-based social action group aimed at mental health stigma reduction. *Arts & Health*, *12*(1), 23-37. https://doi.org/10.1080/17533015.2018.1534249

Kieling, C., Baker-Henningham, H., Belfer, M., Conti, G., Ertem, I., Omigbodun, O., & Rahman, A. (2011). Child and adolescent mental health worldwide: evidence for action. *The Lancet*, *378*(9801), 1515-1525. https://doi.org/10.1016/S0140-%206736(11)60827-1

Kinyanda, E., Kizza, R., Abbo, C., Ndyanabangi, S., & Levin, J. (2013). Prevalence and risk factors of depression in childhood and adolescence as seen in 4 districts of north-eastern Uganda. *BMC International Health and Human Rights*, 13, 1-10. https://doi.org/10.1186/1472-698X-13-19

Lin, C. Y., Tsai, M. C., Liu, C. H., Lin, Y. C., Hsieh, Y. P., & Strong, C. (2019). Psychological pathway from obesity-related stigma to anxiety via internalized stigma and self-esteem among adolescents in Taiwan. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *16*(22), 4410. https://doi.org/10.3390/ijerph16224410

Lock, J., Fitzpatrick, K. K., Agras, W. S., Weinbach, N., & Jo, B. (2018). Feasibility study combining art therapy or cognitive remediation therapy with family-based treatment for adolescent anorexia nervosa. *European Eating Disorders Review*, *26*(1), 62-68. https://doi.org/10.1002/erv.2571

Moses, T. (2010). Adolescent mental health consumers' self-stigma: associations with parents' and adolescents' illness perceptions and parental stigma. *Journal of Community Psychology*, *38*(6), 781-798. https://doi.org/10.1002/jcop.20395

Neumann, N. (2020). *"Boys shouldn't have to just be boys": The role of art therapy in helping adolescent males to overcome harmful paradigms of masculinity.* [Master Thesis, Concordia University].

Oban, G., & Küçük, L. (2011). Damgalama erken yaşlarda başlar… Gençlerde ruhsal hastalıklara yönelik damgalamayla mücadelede eğitimin rolü. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, *2*(3), 141-148.

O'Donnell, A. T., & Foran, A. M. (2024). The link between anticipated and internalized stigma and depression: A systematic review. *Social Science & Medicine*, 116869. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2024.116869

Özsavaran, M. (2017). *Ergenlerde duygusal esnekliğin arttırılmasında bir sanat aktivitesinin etkisinin değerlendirilmesi: Mandala* (Yayın No. 473866). [Yüksek lisans tezi, Bülent Ecevit Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.

Ramirez, K., Haen, C., & Cruz, R. F. (2020). Investigating impact: The effects of school-based art therapy on adolescent boys living in poverty. *The Arts in Psychotherapy*, *71*, 101710. https://doi.org/10.1016/j.aip.2020.101710

Rubin, J. A. (2011). *Child art therapy*. John Wiley & Sons.

Shanahan, L., Copeland, W. E., Costello, E. J., & Angold, A. (2011). Child-, adolescent-and young adult-onset depressions: differential risk factors in development?. *Psychological Medicine*, *41*(11), 2265-2274. https://doi.org/10.1017/S0033291711000675

Siyez, D. M., & Aysan, F. (2007). Ergenlerde görülen problem davranışların psiko-sosyal risk faktörleri ve koruyucu faktörler açısından yordanması. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *20*(1), 145-171.

Sunar, L. (2014). Türkiye'de sosyal bilimlerde toplumsal değişim. *İstanbul University Journal of Sociology*, *3*(29), 83-125.

Tham, C. (2024). *Mental health stigma and help-seeking behaviors among Eastern Asian/Eastern Asian American college students and their parents: A mix-method and art therapy intervention study* (Yayın No. 11182) [Yüksek lisans tezi]. Dominican University.

Toker, S. G. (2024). *Çocukluk çağı travması olan üniversite öğrencilerine yönelik grupla sanat terapisi müdahale programının somatizasyon ve öz şefkat üzerine etkisi* (Yayın No. 867925). [Yüksek lisans tezi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.

Vega, W. A., Zimmerman, R. S., Warheit, G. J., Apospori, E., & Gil, A. G. (1993). Risk factors for early adolescent drug use in four ethnic and racial groups. *American Journal of Public Health, 83*(2), 185-189.

Versitano, S., Butler, G., & Perkes, I. (2024). Art and other group therapies with adolescents in inpatient mental health care. *International Journal of Art Therapy*, *29*(2), 80-87. https://doi.org/10.1080/17454832.2023.2217891

Vise, C. (2012). *Building resiliency in at-risk youth using art therapy.* [Doctoral dissertation, University of Wisconsin-Superior].

Williams, D. Y., Hall, W. J., Dawes, H. C., Srivastava, A., Radtke, S. R., Ramon, M., & Goldbach, J. T. (2023). Relationships between internalized stigma and depression and suicide risk among queer youth in the United States: a systematic review and meta-analysis. *Frontiers in Psychiatry*, 14, 1205581. https://doi.org/10.3389/fpsyt.2023.1205581

World-Bank (2021). *Emerging Europe and Central Asia economies return to growth amidst pandemic-related setbacks.*https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2021/03/30/emerging-europe-and-central-asia-economies-return-to-growth-amidst-pandemic-related-setbacks

Yıldırım, O. (2024). *Çocuk ve ergenlerde travmayla mücadelede sanatın rolü: NixArt Terapi (Niksar Sanat Terapisi).* Eğiten Kitap.

Zhang, B., Wang, J., & Abdullah, A. B. (2024). The effects of art therapy interventions on anxiety in children and adolescents: A meta-analysis. *Clinics*, 79, 100404. https://doi.org/10.1016/j.clinsp.2024.100404

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ATATURK UNIVERSITY PUBLICATIONS

Research Article *Araştırma Makalesi* DOI: 10.53487/atasobed.1619936

War Crimes: Evolution, Conceptualization, Categorization and Challenges

Savaş Suçları: Evrim, Kavramsallaştırma, Kategoriler ve Zorluklar

Oğuzhan Emre AÇIKALIN[1]
[1]Atatürk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kriminalistik Bölümü, Erzurum, Türkiye

[1]*Atatürk University, Institute of Natural Sciences, Department of Criminalistics, Erzurum, Türkiye*
oackaln@gmail.com

Gülşen ŞEKER AYDIN[2]
[2]Atatürk Üniversitesi,, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Erzurum, Türkiye

[2]*Atatürk University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Department of International Relations, Erzurum, Türkiye,*
gulsenaydin@atauni.edu.tr
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Bu makale, birinci yazarın Atatürk Üniversitesi, Fen bilimleri Enstitüsü ve Kriminalistik Bölümü'nde yazmakta olduğu yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

This article is based on first author 's master's thesis, which is currently in the process of completion at the Natural Sciences Institute and Criminalistics Department of Atatürk University.

Geliş Tarihi/Received	14.01.2025
Kabul Tarihi/Accepted	05.05.2025
Yayın Tarihi/Publication Date	04.07.2025

Cite this article as: Açıkalın, O. E. & Şeker Aydın, G. (2025). War crimes: Evolution, conceptualization and challenges. *Current Perspectives in Social Sciences*, *29*(3), 400-416.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Abstract

This study focuses on war crimes using a multi-disciplinary approach, which comprises history, law, and international relations. It employs case study methodology by using both primary and secondary resources. The main objective is to provide a clear, valid, and up-to-date framework to analyze war crimes and apply this framework to both historical cases and those occurring after the Cold War. To this end, having introduced the scope and importance of the subject, the study moves on to discussing theoretical and historical backgrounds. The third section analyses the narrow and broad conceptualizations of war crimes comparatively. It finds that it is necessary to adopt the narrow conceptualization to avoid ambiguity. As the categories included in the narrow conceptualization, this section also focuses on the war crimes against protected persons and objects and the war crimes related to unlawful means and methods of warfare. The following sections examine each category of war crimes in the light of historical and recent examples and find that war crimes were punished when powerful parties deemed necessary. The study concludes by emphasizing that political will is essential for punishing war crimes, and weak parties are still vulnerable to wartime violence to a large extent despite all the advances in the prosecution and punishment of war crimes in line with the premises of Realism on power and law versus those of Liberalism.

Keywords: War crimes, civilians, realism, liberalism

Öz

Çalışma; tarih, hukuk ve uluslararası ilişkileri kapsayan çok disiplinli bir yaklaşımla savaş suçlarına odaklanmaktadır. Birincil ve ikincil kaynaklara dayanan vaka çalışması yöntemi kullanılmaktadır. Çalışmanın amacı, savaş suçlarını analiz etmek için net, geçerli ve güncel bir çerçeve sağlamak ve bu çerçeveyi tarihsel ve Soğuk Savaş sonrası savaş suçları vakalarına uygulamaktır. Bu amaçla, çalışma, girişi takiben, teorik ve tarihsel arka planı incelemektedir. Sonraki bölüm, ilgili literatürü inceleyerek savaş suçlarının dar ve geniş kavramsallaştırmalarını karşılaştırmalı olarak analiz etmekte ve netlik sağlamak için dar kavramsallaştırmanın benimsenmesinin gerekli olduğu bulgusuna ulaşmaktadır. Aynı bölüm, savaş suçlarının dar kavramsallaştırmasının kapsadığı kategoriler olarak, bir yandan korunan kişilere ve nesnelere karşı işlenen savaş suçlarına, diğer yandan yasadışı savaş araçları ve yöntemleriyle ilgili savaş suçlarına da odaklanmaktadır. Takip eden bölümler, her bir savaş suçu kategorisini tarihsel ve güncel örneklerle incelemekte ve savaş suçlarının güçlü taraflar gerekli gördüğünde cezalandırıldığı bulgusuna ulaşmaktadır. Sonuç bölümü, savaş suçlarını cezalandırmak için siyasi iradenin gerekli olduğunu ve hukuk üzerine Realist varsayımlar paralelinde ve Liberal varsayımları haksız çıkaran şekilde, zayıfların hâlâ savaşlardaki şiddete karşı büyük ölçüde savunmasız olduğunu vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Savaş suçları, siviller, realizm, liberalizm

Introduction

War crimes have been attracting significant attention recently due to the ongoing Russian-Ukrainian War and Hamas-Israeli Conflict. The issue of war crimes has risen to prominence because these wars show no sign of abating, people are frequently exposed to the severity of war in the internet age, and the International Court of Justice (ICJ) and International Criminal Court (ICC) investigated violations in these conflicts intensively. As for the war in Ukraine, the ICC has issued arrest warrants for several Russian officials, including President Putin (ICC, 2025). Regarding Gaza, the ICJ has been hearing arguments regarding accusations of genocide (Kent et al., 2024), while the ICC issued arrest warrants for Prime Minister Netanyahu and Defense Minister Gallant (ICC, 2024).

This study examines war crimes to address the pressing need for a comprehensive and multidimensional understanding by utilizing a multi-disciplinary approach. It synthesizes history, international relations, and law to analyze war crimes. This multidisciplinarity provides the study's main contribution to the literature as it enables moving beyond the limits of studies that utilize a single discipline for their analysis. While single discipline studies for law include Ambos (2014), Cryer et al. (2014), Horvitz and Catherwood (2006), Schwarz (2015), Werle and Jeßberger (2014), historical studies include Barmash (2020), Bryant (2015), Davison (2011), Hongsheng, S. (2006), Jochnick et al. (2016), Keller, (2012). There also studies which discuss the perspective of international relations on international law, such as Abbott and Snidal (2000) and (Sylvest, 2010). With its multidisciplinary approach, the study combines perspectives from history, international relations, and law to shed light on the evolution of the laws for prosecuting and punishing war crimes. While legal perspectives are utilized for categorizing war crimes and showing the codification of war crimes, history and international relations join the analysis when this categorization is applied to war crimes cases. The conclusion evaluates the applicability of international law in the light of the Realist and Liberal theories of International Relations to provide a critical assessment. In this way, the study follows a comprehensive and guiding framework to analyze the complexities of war crimes.

As another dimension of its methodology, the study employs the case study approach by using both primary and secondary resources. Primary resources include the Hague Conventions, the 1949 Geneva Conventions and their Additional Protocols, and the Rome Statute of the ICC. Secondary sources comprise articles, books, news, reports, and other relevant literature on the topic. The case study approach has two dimensions. First, the categorization of war crimes is applied to the cases of war crimes by reviewing both primary and secondary resources, and findings on the codification of war crimes are presented by reviewing international conventions of International Humanitarian Law (IHL), a type of primary resource utilized in the study. Second, the relative premises of Liberalism and Realism are applied to the study's findings to assess the performance of these theories in explaining the prosecution and punishment of war crimes.

The study aims to offer a clear, valid, and up-to-date framework to analyze war crimes and apply this framework to historical and post-Cold War cases. To this end, following the introduction, the second section explores the historical background of war crimes. The third section introduces the narrow and broad conceptualizations of war crimes by examining relevant literature and stresses the importance of adopting the narrow conceptualization to avoid ambiguity. This section also discusses the various categories of war crimes included in the narrow conceptualization of war crimes. The fourth section examines each category of war crimes in the light of historical and post-Cold War examples to contextualize analyzed cases within the broader framework of international law. The study concludes by highlighting the role of political will in punishing war crimes. The conclusion also emphasizes that despite all efforts to restrain it, societies across the world are still vulnerable to wartime violence in line with the premises of Realism and in contradiction to those of Liberalism, the two mainstream theories of International Relations (IR).

Theoretical Background: Liberalism and Realism

Liberalism and Realism are two mainstream theories in lnternational Relations (IR) that offer opposing viewpoints on the function and validity of international law. These theories have different perspectives on international law because they rely on different assumptions about human nature, the international system, and state behavior.

Liberalism regards the international system as characterized by interdependence, which fosters cooperation among states. Liberals hold that international law has a crucial role in facilitating this cooperation and promoting peace. They argue that

international institutions and laws, such as the International Criminal Court and treaties like the Hague and Geneva Conventions, help to create norms and establish frameworks for dialogue that mitigate conflicts between states (Keohane & Nye, 1977). More importantly, liberal theorists assert that compliance with international law is provided by the shared interests of states and the belief in the rule of law that it can enhance mutual benefits and stability (Abbott & Snidal, 2000). For liberal thinkers, the evolution of international law illustrates the struggle for rendering international relations fair and orderly. In this understanding, states are considered rational actors. They are capable of drawing lessons from their mistakes and cooperating to achieve common objectives (Slaughter et al., 1998).

On the contrary, Realism has a skeptical view of the effectiveness of international law and the idea of progress in human history. While it acknowledges the development of international law through history, it posits that legal norms fall short of prevailing over the power dynamics of international relations. For Realists, as states give precedence to their survival and security over legal commitment, international law cannot effectively structure state behavior (Sylvest, 2010). Moreover, this theory argues that the applicability of international law is often conditioned by the interests of dominant states rather than by universal principles of justice (Shaffer, 2015). Realism also objects to the notion of progress in Liberalism by driving attention to the recurring patterns of conflict and power struggles prevailing over peace and justice. Realists consider the selfishness inherent in human nature as a formidable obstacle to progress in international relations (Usiemure & Lawson, 2018).

Historical Background

The laws for prosecuting and punishing war crimes have evolved significantly over centuries in response to the changes in societal values, legal frameworks, and the nature of warfare. From ancient codes of conducting war to modern international tribunals, the odyssey of defining and prosecuting war crimes is evidence of humanity's ongoing struggle to limit the horrors of war. This section explores these efforts through history.

The emergence of laws of war has its roots in ancient times. The Sumerians, Hammurabi (Babylonian King), Cyrus I (Persian King), the Hittites, and the Indians developed rules or codes to regulate soldiers' behavior and protect non-combatants during the wars (Noone, 2000). In Sumerian society, specific regulations governed war. The immunity to enemy negotiators was a case in point (Greenwood, 2008). Similarly, Hammurabi's Code included laws on military service, prisoners' treatment, and soldiers' conduct, laying the groundwork for later efforts to regulate warfare (Barmash, 2020).

Another ancient civilization, the Hittites, showed respect for the citizens of a defeated enemy city. Likewise, in the 7th century B.C., Cyrus I (King of the Persians) decreed that the injured enemy soldiers be treated as his own injured warriors (Greenwood, 2008). Mahabharata, the ancient Indian text, also emphasized the necessity of civilian protection and humane treatment of prisoners (Bryant, 2015). As early as the Warring States period (475-221 BCE), guidelines prohibiting surprise attacks, severe injury, and capture of the elderly existed in ancient China (Hongsheng, 2006).

In ancient Greece, wars were governed by some rules, too. By the fifth century B.C., Euripides and Thucydides mentioned "*common customs of the Hellenes"* that governed warfare by emphasizing restraint and ethical treatment of combatants and civilians (Green, 1998, pp. 43-44).

The Roman Empire also regulated warfare to some extent. The phrase "bellum iustum" (just war) was first coined by the Roman philosopher Cicero (106–43 B.C.). His ideas about justice and war had a significant impact on the Christian just war theory, which was adopted by Thomas Aquinas and St. Augustine (Keller, 2012). Cicero contributed significantly to the theory of the just cause by including defensive war as a valid basis for a just war (Ören, 2022). Thus, Roman law focused on the regulations concerning the right to declare and wage war (jus ad bellum). However, the Empire lacked the rules to control the war conduct (jus in bello) (Jalaly, 2018).

In contrast, the Islamic law of war disapproves of the killing of women, children, the elderly, and religious officials, partly observing the principle of distinction (Öztürk, 2019; Vanhullebusch, 2015), which requires both attackers and defenders to distinguish between combatants and non-combatants (Pittman & Murnane, 2003). Saladin, the Muslim general who confronted the Crusaders in the Near East, offered treatment to both Muslim and Christian injured when he conquered

Jerusalem in 1187 (Khan, 2020). Continuing his lead, Turkish Sultan Mehmed II showed mercy for the population of Istanbul after he conquered the city (Greenwood, 2008).

Similarly, the code of chivalry in Europe introduced some moral guidelines for knights, including the humane treatment of captured enemies in the Middle Ages (Keen, 2015). Violating this code, Hagenbach (a Germanic knight of the 15th century) experienced the first and best-established instance of a multinational war crimes prosecution. He was tried by a Holy Roman Empire tribunal, found guilty, and executed for the murder, rape, arbitrary taxation, and property seizure by his forces while imposing control over Austrian territories (Gordon, 2013).

Building on these earlier codes of warfare, the publication of Grotius' "De Jure Belli ac Pacis", one of the foundational texts of international law, is also remarkable. At the beginning of the 17th century, Grotius defended the humane treatment of prisoners and the protection of civilians, inspiring subsequent developments and studies in the law of war (2007).

The Peace of Westphalia (1648), which signifies the birth of the modern state system, was another important turning point (Werle & Jessberger, 2014). While this peace ended Christian wars of religion in Europe, it also formally recognized state sovereignty by enshrining state autonomy visa via the Papacy, which had been struggling to re-establish a single Christian reign (Sheehan, 2004), and the Holy Roman Empire, which had the ambitions for a universal Habsburg Monarchy (Bull, 2012). The notions of state sovereignty and autonomy, which are now firmly established in international law, were fundamentally acknowledged by this treaty. Westphalia successfully established the foundation for contemporary international relations by reaffirming states' rights to self-govern without external intervention (Akehurst, 1982). This emphasis on state sovereignty laid the ground for the development of conventions that govern modern states' war conduct and protect non-combatants. The emergence of the modern state system resulted in a different approach to war. The modern state system guaranteed the right to wage war only to sovereign states, and wars started to take place between armies. As a result, the protection of civilians acquired a new meaning. The principles formulated during this period significantly influenced subsequent treaties, reinforcing the approach that conflicts between states could only be resolved among themselves through diplomacy rather than divine or imperial mandates (Orakhelashvili, 2008). As a result, the Peace of Westphalia not only ended the conflicts of the time but also transformed the making of international law into one that prioritizes state autonomy and the legal norms regulating war.

The regulations governing the behavior of armies during conflicts were internationally codified beginning with the late 19th century (Benvenisti & Lustig, 2020). The Lieber Code, issued in the American Civil War in 1863, included provisions for private property protection, civilians, and prisoners of war. As one of the first comprehensive frameworks to regulate the conduct of warfare, it provided guidelines for future IHL conventions. (Paust, 2001). The establishment of what was to become the International Committee of the Red Cross in 1863 and the adoption of the First Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded in Armies in the Field in 1864 as a result of the efforts of this committee were other critical watersheds recorded at that period. This convention established a single symbol for medical services—a red cross on a white background—and required armies to care for injured soldiers regardless of their side. Since the First Convention, international law has progressively expanded its protection to include new groups of war victims as combat tactics have improved. Red Cross gradually came to care for the dead, sick combatants, injured soldiers, shipwrecked seamen, civilian internees, and, finally, civilians in general. The 1906, 1929, and 1949 versions of the 1864 Convention preserved it by restating its fundamentals besides continuously updating and supplementing it. The impact of the law of Geneva extended considerably beyond its immediate domain in the sense that it inspired both treaties in the law of war, such as the Hague Convention and broader human rights conventions (The First Geneva Convention, 1966). With its headquarters in Geneva, the International Committee of the Red Cross has traditionally overseen the implementation of the First Geneva Convention for the Protection of Wounded Combatants and the following conventions associated with this foundational agreement. These conventions have been based on respect for the individual and his dignity; they represent the idea of providing unconditional, nondiscriminatory aid to all people in need, whether they are injured, prisoners of war, or shipwrecked, as they are helpless and no longer considered enemies (Pictet, 1951).

As discussed above, some civilizations and societies had their own rules regulating their behavior during wartime. Since the 1860s, they have negotiated the issue at international congresses and accepted some legally binding rules (Wylie & Cameron, 2018). In this context, the Hague Conventions of 1899 and 1907 greatly influenced the current law of war by defining

fundamental principles for limiting the severity of war. Both conferences laid down rules for warfare conduct regarding the treatment of prisoners of war, civilian protection, and the prohibition of particular weaponry at the international level. The 1907 conference broadened the scope of regulations by introducing rules for war on the sea (Hayashi, 2017).

The First World War (WWI) fundamentally transformed warfare. Both sides suffered massive casualties as a result of new deadly military weaponry. As the conflict progressed and civilian casualties increased, adversaries blamed each other for committing war crimes. However, when the conflict ended, only losers were held accountable. The Versailles signatories agreed to try German emperor Wilhelm II for war crimes, and the Allies officially demanded his extradition. However, the Netherlands, where he escaped, never extradited him (Blakemore, 2023). However, the Netherlands, where he escaped, never extradited him (Blakemore, 2023). While the Versailles resulted in further trials in Leipzig before the highest German court in 1921 and 1922, the hearings touched merely a limited number of those initially accused of war crimes. Germany managed to avoid the extradition of 900 German suspects to the Allied powers, and only 12 trials were held. The lesson was clear: it was a mistake to leave the prosecution to the German authorities. Nuremberg trials would be organized in the light of this lesson (Hankel, 2016). The war also revealed the ineffectiveness of existing legal mechanisms for dealing with war. The use of new means, including aircraft, submarines, and poison gas, had intensified the human toll and devastation, but The Hague Conventions hardly addressed these (Jochnick & Normand, 2016; Noone, 2000).

Established after WWI, The League of Nations' importance for the development of the law of war first arises from the League of Nations Covenant's renunciation and prohibition of war while simultaneously establishing a system of collective security and peace enforcement (Lauterpacht, 1953). While significant limitations were placed on the right to use force by the League of Nations Covenant, none of the major governments explicitly rejected using war as a tool of national policy until the Kellogg-Briand Pact of 1928 (Greenwood, 1992). Another development in the interwar years proved to be the adoption of the 1929 Convention on the Treatment of Prisoners of War, which provided the protection of millions of prisoners between 1939 and 1945 and after (Pictet, 1951).

Civilians suffered even more in the Second World War (WWII) due to advanced technology, as illustrated by the use of atom bombs in Nagasaki and Hiroshima. As a result, the drive to hold individuals accountable for initiating and misconducting war between states gained steam at the War's end. In 1943, the Allies announced plans to sue the Nazi government when the war ended. In the subsequent Nuremberg trials, the judges charged twenty-four persons on counts of war crimes, crimes against humanity (including the Holocaust, thus genocide), waging a war of aggression, and conspiracy for committing any of these crimes (Steinacher, 2018). The Allied Powers created the International Military Tribunal for the Far East (IBTFE) in Tokyo in 1946. The tribunal was established to punish Japanese war criminals and served as Nuremberg's equivalent in the Far East. The 55 counts in the indictment consisted of crimes against peace, murder charges, war crimes, and crimes against humanity. The court convicted twelve defendants of war crimes in 1948 (Library of Congress, 1967).

The impact of these developments on the law of war is clear and direct. The Nuremberg Principles served as the foundation for the laws later implemented by courts prosecuting crimes committed in the former Yugoslavia and Rwanda, as well as the 1998 Rome Statute of the ICC (Davison, 2011). The Nuremberg trials have proved to be critical for the development of the law of war as they addressed crimes of aggression and crimes against humanity as separate categories from war crimes.

The post-WWII era witnessed the creation of various international treaties and institutions to prevent war crimes and ensure accountability. First, the 1949 Geneva Conventions replaced and enhanced the 1864 Convention discussed above (Schindler & Toman, 1988). The representatives of the 59 participating states attended the Geneva Diplomatic Conference on August 12, 1949, to review humanitarian law in light of WWII and adopted the four Geneva Conventions. These four conventions are the Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field; the Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of Wounded, Sick, and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea; the Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War; the Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. These conventions developed the law of war in three ways. First, through a new treaty-the Fourth Geneva Convention—the Geneva Conventions of 1949 started to protect civilians in wartime. Second, through Article 3, which is common to all four Conventions, the 1949 Conventions started to cover the victims of non-international armed conflicts. Third, the conventions introduced a mechanism for scrutiny. While essentially neutral states are mandated to safeguard the interests of nationals of warring states who find themselves in territory controlled by the enemy, the ICRC

is also responsible for scrutiny (Bugnion, 2000). Two additional protocols were adopted in 1977 to address the deficiencies of the Geneva Conventions (Greenwood, 1999). Protocol I is particularly striking for its reference to safeguarding civilians in "armed conflicts in which people are fighting against colonial domination, alien occupation or racist regimes in the exercise of their right for self-determination" (Article 1 of the First Additional Protocol to the Geneva Conventions, 1977). Part II includes comprehensive provisions on medical transportation and expands the protection of the Conventions to civilian medical personnel, equipment, supplies, civilian units, and transports. As Part III and numerous chapters of Part IV deal with matters hitherto regulated by the Hague Conventions, their codification is essential in the sense that new states that had taken no role in the development of Hague Conventions were involved at this time (ICRC, 1977). Protocol II is notable for its focus on internal armed conflicts, a category largely excluded by previous conventions. While Part I clarifies the scope; Part II covers prohibitions against violence, torture, and degrading treatment; Part III deals with the protection and care of the wounded, sick, and shipwrecked; Part IV details comprehensive prohibitions on attacks against civilian populations and objects indispensable to their survival (ICRC, 1977).

The 1990s saw the creation of ad hoc tribunals for Rwanda and the former Yugoslavia, which are the first genuinely international criminal courts. They were created by the UN Security Council and financed by the UN general budget. In this sense, they are different from the Nuremberg and Tokyo Tribunals, founded by WWII's victorious powers (Meron, 2006). Still, peacekeeping operations of the UN became notorious for the violation of the law of war in places including Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Cambodia, Timor Leste, and the Central African Republic (Rodriguez & Kinne, 2019).

The establishment of the ICC in 2002 further improved the international community's ability to prosecute violations of (IHL) by including war crimes, crimes of aggression, crimes against humanity, and genocide in its scope of jurisdiction (Schabas, 2011). Compared to earlier frameworks, the ICC Stature reinforced the more specific categorization of violations of IHL by focusing on genocide as a separate category.

This section has explored the evolution of the notion of war crimes and the legal frameworks addressing these crimes. The examination has shown that the regulations to control barbarity in warfare have become more focused and specific over time. This finding will guide the discussion in the next section on the narrow and broad conceptualization of war crimes.

Conceptualizing and Categorizing War Crimes

War crimes are defined as any act generally forbidden by treaty but irregularly forbidden by customary law and carried out in armed conflicts. The perpetrators must be linked to one party in the conflict and commit the crime against a victim allied with or impartial towards the opposing side (Fenrick, 2004).

But specifically, which acts are considered war crimes? Two main approaches to conceptualizing war crimes can be identified in the literature. These approaches are broad and narrow conceptualizations of war crimes (Ambos, 2014; Horvitz & Catherwood, 2006; Schwarz, 2015; Werle & Jeßberger, 2014). Wide and narrow frameworks differ in the scope of acts they consider criminal in wars. While the broad conceptualization defines war crimes as all criminal acts in armed conflicts, the narrow conceptualization limits its definition to the specific crimes codified in the Rome Statute (Ambos, 2014), as explained in more detail below.

The broad conceptualization of war crimes covers criminal acts that cannot be strictly classified as war crimes but still breach IHL, threatening both public and individual security (Dragonenko, 2022). It covers a variety of criminal conduct during armed conflicts (van der Wilt, 2012). While this unlawful conduct is also more specifically classified as crimes of aggression, crimes against humanity, and genocide, the broad conceptualization of war crimes neglects these further classifications (Werle & Jeßberger, 2014). By including the crimes of aggression in the scope of war crimes, the broad conceptualization ignores the distinction between 'ius in bello', focusing on conduct during war, and 'ius ad bellum', dealing with the justification for entering into the war (McDougall, 2023). Broad conceptualization is also problematic due to including crimes against humanity and genocide in its scope. Incorporating them in the scope of war crimes, which center on the violations of war laws and customs, may cause ambiguity since these crimes can also be experienced in peacetime (Frulli, 2001).

Moreover, the latest practices illustrate that the broad conceptualization of war crimes is not upheld. The Rome Statute lists

the crimes within its jurisdiction and deals with them separately. While Article 6 of the Statute focuses on the crime of genocide, 7 is on crimes against humanity, 8 is on war crimes, and lastly, Article 8 bis is on crime of aggression. In line with this narrow conceptualization, currently, international courts prosecute each crime separately. As a case in point, in the latest Hamas-Israeli War, South Africa sued Israel at the ICJ in December 2023, alleging that Israel has been violating the 1948 Genocide Convention in the Gaza War. The chief ICC prosecutor applied for arrest warrants for Israeli Prime Minister Netanyahu, Defense Minister Gallant, and two Hamas leaders in Gaza for war crimes and crimes against humanity (van den Berg, 2024, October 1).

In contrast to the broad conceptualization, the narrow framework focuses on specific, well-defined acts universally recognized as war crimes (Henckaerts & Doswald-Beck, 2005). It offers a precise definition of war crime as an infringement of IHL that leads to direct criminal liability in international law. This conceptualization of war crimes is built on the relationship between basic regulations on the activities forbidden by IHL and additional provisions regarding the punishment of war crimes (Schwarz, 2015).

Following the narrow approach, this study focuses on war crimes codified by Article 8 of the Rome Statute. This article deals not only with armed conflicts between states but also internal conflicts. Article 8 is limited to armed conflict crimes that fall under the 'ius in bello' category of IHL violations, differing from those based on the 'ius ad bellum': the international law governing the resort to force (Ambos, 2014).

Article 8 specifies that war crimes signify grave violations of the Geneva Conventions of 12 August 1949. These conventions are universally ratified agreements. They protect the injured and sick in land forces; injured, ill, and shipwrecked personnel of sea forces; prisoners of war; and civilians who fall under the control of a foreign state in the case of an international conflict. A common clause in the four Geneva Conventions ensures that victims of non-international conflicts receive minimum protection (ICRC, 2024).

Article 8 lists the grave breaches of the Geneva Conventions of 12 August 1949 as follows (ICC, 2024, pp. 5-6):

"(i) Willful killing;
(ii) Torture or inhuman treatment, including biological experiments;
(iii) Willfully causing great suffering or serious injury to body or health;
(iv) Extensive destruction and appropriation of property, not justified by military necessity and carried out unlawfully and wantonly;
(v) Compelling a prisoner of war or another protected person to serve in the forces of a hostile Power;
(vi) Willfully depriving a prisoner of war or other protected person of the rights of fair and regular trial;
(vii) Unlawful deportation or transfer or unlawful confinement;
(vii) Taking of hostages".

The narrow conceptualization of war crimes has two merits for the aims of this study. First, it provides a more explicit framework for prosecuting war crimes. The narrow conceptualization bestows the analysis with clear guidance on what to focus on. In light of the guidance of Article 8, the study draws the analysis framework by discussing the categories of war crimes. This categorization excludes crimes of aggression, crimes against humanity, and genocide. Second, as discussed above, the legal framework for addressing war crimes evolved to adopt the narrow conceptualization, and the current legal practice holds it, too. Consequently, this study also adopts the narrow conceptualization by emphasizing the importance of a valid and up-to-date framework.

While categorizing war crimes within the narrow conceptualization, this study follows Cryer et al. (2014) with some modifications. Cryer et al. (2014) categorize war crimes as war crimes against protected persons, war crimes against protected objects, war crimes related to unlawful methods of warfare, and war crimes related to unlawful means of warfare. Recognizing that the war crimes against protected persons and war crimes against protected objects are difficult to examine independently, this study combines these categories. As the examination below illustrates, when a civilian object is attacked, civilians are generally harmed. This difficulty also applies to war crimes related to unlawful methods of warfare and war

crimes related to unlawful means of warfare; therefore, the study analyzes these crimes together, as well. Accordingly, the two following sections provide a detailed description of each combined category, along with historical and post-Cold War examples for each.

War Crimes Against Protected Persons and Objects

This category comprises war crimes committed against people who are part of a protected group or against protected objects, as described in the four Geneva Conventions. To start with the human dimension, these people aren't directly involved in fighting in most cases. These could be civilians or soldiers who can no longer fight because of illness, injury, imprisonment, or other causes. They could also be surrendered fighters (Sałkiewicz-Munnerlyn & Sayapin, 2022). If there is any question about whether or not a person is a civilian, it is necessary to regard the person in question as a civilian. Even though there may be persons in the civilian population who are not civilians, the necessity of approaching them as civilians remains valid (ICRC, 1977, Article 50).

Civilian protection rests on distinction and proportionality principles, which center on the idea that one must not hurt people who lack the means to harm. Using force under these circumstances would be unfair and disproportionate (Slim, 2016). The principle of differentiation mandates that conflicting parties differentiate between combatants and non-combatants, guaranteeing that their attacks aim exclusively at legitimate military targets (Farid, 2023). The principle of proportionality, enshrined in Article 51(5)(b) of the 1977 Additional Protocol I, accompanies the distinction principle, acknowledging that incidental injury to civilians and civilian objects is frequently inevitable in wars (ICRC, 2023). The precaution principle complements these two principles. It requires parties to implement all practicable efforts to prevent or mitigate civilian harm in wars. This entails verifying targets, adopting means and methods of combat that minimize civilian risk, and issuing appropriate warnings to civilians within the realm of possibility (ICRC, 1977, Article 57).

Distinction and proportionality principles are also valid for civilian objects. While Article 48 of the First Additional Protocol to the Geneva Conventions distinguishes between civilian and military objects, Article 52 defines civilian objects. Continuing this line of civilian protection, the ICC Statute criminalizes purposefully launching assaults against targets that are not military (Sałkiewicz-Munnerlyn & Sayapin, 2022). To qualify as a military object, first, an object must significantly advance military activity; second, its capture, destruction, or neutralization must provide a clear military benefit. If the necessary conditions are not met, the object might not be a valid target for an attack. Civilian objects can only be protected if they do not become military targets. If a hospital or a school comes to be used for stocking weapons, it is no longer considered a civilian object (Schwarz, 2015).

The table below (Table 1) outlines the acts that constitute war crimes against protected persons and objects, as the relevant IHL instruments define. The subsequent section focuses on this category's historical and post-Cold War cases, reflecting on the IHL instruments that each war crime case violates. The selection of war crimes covering attacks against protected persons and objects in this section and those associated with the unlawful means and methods of war in the next were carried out with the aim of including cases from diverse regions and time periods, thereby ensuring the validity and relevance of the study. To achieve this, the examination spans from the Balkan Wars to the present day, covering geographical areas including Africa, America, Asia and Europe. Moreover, the study tries to focus on examples of different types of war crimes. To illustrate, massacres and pillages in the Balkan Wars were discussed, as they represent a different type of war crime.

Table 1.[1]
Codification of War Crimes Against Protected Persons and Objects in IHL

Acts Considered War Crimes Against Protected Persons	Relevant IHL Instrument(s) and Article(s)
Willful killing, torture, inhuman treatment, including biological experiments	Geneva Convention IV, Art. 23, 147; Rome Statute, Art. 8(2)(a)(i)(ii).
Willfully causing great suffering or serious injury to body or health	Geneva Convention IV, Art. 147; Rome Statute, Art. 8(2)(a)(iii).
Compelling a protected person to serve in the forces of a hostile power	Hague Convention IV, Art. 6, Geneva Convention IV, Art. 147; Rome Statute, Art. 8(2)(a)(v)
Willfully depriving a protected person of the rights of fair and regular trial	Geneva Convention IV, Art. 147; Rome Statute, Art. 8(2)(a)(vi)
Unlawful deportation or transfer or unlawful confinement	Geneva Convention IV, Art. 147; Rome Statute, Art. 8(2)(a)(vii)
Taking of hostages	Geneva Convention IV, Art. 147; Rome Statute, Art. 8(2)(a)(viii)
Attacks on medical and religious personnel	Geneva Convention I, Art. 24; Geneva Convention II, Art. 36; Rome Statute, Art. 8(2)(b)(xxiv)
Conscripting or enlisting children under the age of 15	Rome Statute, Art. 8(2)(b)(xxvi)
Rape, sexual slavery, enforced prostitution, forced pregnancy, enforced sterilization, or any other form of sexual violence	Rome Statute, Art. 8(2)(b)(xxii)
Acts Considered War Crimes Against Protected Objects	**Relevant IHL Instrument(s) and Article(s)**
Extensive destruction and appropriation of property, not justified by military necessity and carried out unlawfully and wantonly	Hague Convention IV, Art., 23, 25, 46; Geneva Convention IV, Art. 147; Rome Statute, Art. 8(2)(a)(iv)
Attacks against buildings dedicated to religion, education, art, science, or charitable purposes, historic monuments, hospitals, and places where the sick and wounded are collected, provided they are not military objectives	Hague Convention IV, Art. 27; Rome Statute, Art. 8(2)(b)(ix)
Attacks against cultural property	Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, Art. 4; Rome Statute, Art. 8(2)(b)(ix)

Moving on to the historical examples of war crimes against protected persons and objects, the analysis starts with the Balkan Wars of 1912-1913. The Carnegie Endowment investigated the conduct of the war and published a report, which documented various war crimes, including those committed against civilian persons and objects. Among other cases of war crimes,

[1] This table is original to this study and prepared by reviewing ICRC (1907). Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land (Hague Convention IV). https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/195-IHL-19-EN.pdf; ICRC (1949a). Geneva Convention for the amelioration of the condition of the wounded and sick in armed forces in the field of 12 August 1949, (Geneva Convention I). https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/365-GC-I-EN.pdf; ICRC (1949b). Geneva Convention for the amelioration of the condition of wounded, sick, and shipwrecked members of armed forces at sea of 12 August 1949 (Geneva Convention II). https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/365-GC-I-EN.pdf; ICRC (1949c). Geneva Convention relative to the protection of civilian persons in time of war (Geneva Convention IV), August 12, 1949. https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949, ICC (2024). Rome Statute of the International Criminal Court. https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf; United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (1954). The Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-protection-cultural-property-event-armed-conflict-regulations-execution-convention.

massacres, burnings, and pillaging were reported in Demir Hisar, Dedeagach, Doxato, Pravishta, and Serres (Carnegie Endowment for Peace, 1914). These crimes contravened Article 23(b), which prohibits killing or wounding *"treacherously individuals belonging to the hostile nation or army"*, Article 23(g), which outlaws *"the destruction or seizure of enemy property unless imperatively demanded by the necessities of war"*, Article 25 which forbids attacking or bombing *"towns, villages, dwellings, or buildings which are undefended"* and Art. 46, which mandates that "*Family honour and rights, the lives of persons, and private property, as well as religious convictions and practice, must be respected. Private property cannot be confiscated.*" (Hague Convention IV, 1907). However, these war crimes were only reported, not punished.

Another spot is WWII. The war crimes for which the International Military Tribunal (Nuremberg) found Göring (Commander-in-Chief of the Luftwaffe and Plenipotentiary for the Four-Year Plan) guilty include crimes against protected persons and objects. Göring was convicted of using Russian prisoners of war to operate anti-aircraft batteries (International Military Tribunal, 1946). This act constitutes forcing protected persons to serve a hostile power. He was also prosecuted for diverting surplus food from Russia for German needs, which is considered destruction and appropriation of property, a war crime against protected objects (International Military Tribunal, 1946). Göring's case is pivotal as it exemplifies two categories of war crimes. His use of Russian POWs in anti-aircraft operations highlights the forced service of protected persons, violating Article 6 of the Hague Convention IV: "*The State may utilize the labor of prisoners of war according to their rank and aptitude, officers excepted. The tasks shall not be excessive and shall have no connection with the operations of the war.*" Similarly, diverting food from Russia demonstrates unlawful destruction and appropriation of property, violating Article 46 of the Hague Convention IV (1907): *"Private property cannot be confiscated."* Another example of war crime against protected persons is the medical experiments conducted by the Nazis during WWII on prisoners of war, concentration camp inmates, and mentally disabled individuals. The first Nuremberg trial addressed doctors charged with performing medical and racial hygiene experiments on civilians, including studies in Dachau to assess parachutists' capacity from heights of 12,000 meters and infections in Sachsenhausen, Buchenwald, and Dachau to study disease spread and recovery. As a result of this trial, 7 of the 23 accused doctors were executed, 5 received life sentences, and 4 were given prison terms of up to 20 years (Safferling, 2012). This clearly violated Article 46 of the Hague Convention IV (1907): *"Family honor and rights, the lives of persons, and private property, as well as religious convictions and practices, must be respected."* As the last example of war crimes during the WWII, it is widely assumed that Hiroshima and Nagasaki were not legitimate military targets due to a lack of substantial military establishments (Lukens, 1948). Consequently, the U.S. use of atomic bombs on these cities could also be considered a war crime, though these attacks have not been prosecuted.

The last historical example is the case of war crimes committed in the My Lai Massacre during the Vietnam War in 1968. US Army officers were involved in the killing of hundreds of unarmed Vietnamese civilians. Lieutenant Calley was convicted for his role by the Army Court of Military Review. His sentence, which included dismissal and confinement at hard labor for 20 years, was reduced by the convening authority (Smith, 2020).

Moving to post-Cold War cases of war crimes against protected persons, the first person found guilty by the ICC was Lubanga, the head of the Union of Congolese Patriots (UPC) and the Commander-in-Chief of its militia. Between 2002 and 2003, UPC took part in the fighting in Ituri. Lubanga was accused of conscripting minors younger than fifteen and forcing them to fight. Due to this crime committed against protected people, he received 14 years in prison (ICC, March 14, 2012). The Article 8(2)(b)(xxvi) of Rome Statute forbids *"conscripting or enlisting children under the age of fifteen years into the national armed forces or using them to participate actively in hostilities."*

Another notable case involved Galić, Commander of the Sarajevo Romanija Corps of the Bosnian Serb Army, was accused of organizing shelling and sniping attacks against civilians and civilian objects, including schools, markets, buses, and garbage trucks. The civilians attacked included Mrs Zametica, who had walked to the Dobrinja River to get water, and Elma and her mother, who had gone out to borrow some books from Elma's friends in the neighborhood. Among the civilian-object attacks, the Markale Market shell explosion in downtown Sarajevo caused the death of 60 people and more than 100 injuries. The Court concluded that the prosecutor presented proof for 18 of the 26 specified sniping and all five shelling occurrences. The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY) sentenced Galić to life imprisonment in 2006 (The Communications Service of the ICTY, 2009). These crimes violated Article 8(2)(b)(i), which penalizes *"intentionally directing attacks against the civilian population as such or against individual civilians not taking direct part in hostilities.";* Article 8(2)(b)(ii) which prohibits *"intentionally directing attacks against civilian objects, that is, objects which are not military*

objectives.", and Article 8(2)(b)(iv) of the Rome Statute forbids *"intentionally launching an attack in the knowledge that such attack will cause incidental loss of life or injury to civilians or damage to civilian objects... which would be clearly excessive in relation to the concrete and direct overall military advantage anticipated."*

As another example, the Commander of the Patriotic Force of Resistance in Ituri, Katanga, was tried before the ICC and convicted of killing, systematic rape, sexual enslavement, destruction of property, and plundering by the militia under his command during a 2003 attack. Due to these war crimes committed by his militia during the 2003 raid on the village of Bogoro in the Democratic Republic of the Congo, Katanga was sentenced to 12 years in prison by the ICC in 2014 (ICC, March 2014). These acts violated Article 8(2)(b)(xxii) of the Rome Statute, which penalizes "committing rape, sexual slavery, enforced prostitution, forced pregnancy, as defined in Article 7, paragraph 2(f), enforced sterilization, or any other form of sexual violence." They also violated Article 8(2)(a)(iv) of the Rome Statute, which prohibits "extensive destruction and appropriation of property, not justified by military necessity and carried out unlawfully and wantonly."

Another recent spot is Afghanistan. A preliminary investigation of crimes committed in the country had been carried out since the country joined the court in 2003. This investigation included crimes committed by all parties to the conflict, including the US. Extrajudicial killings, drone strikes that killed many civilians, and torture are among the war crimes US forces had been accused of (Speri, 2021). When ICC Chief Prosecutor Bensouda requested an investigation into alleged US war crimes in Afghanistan since 2003 in 2017, the Trump administration reacted by canceling Bensouda's US visa and threatening sanctions. As a result, the ICC Pre-Trial Chamber rejected Bensouda's request, driving attention to instability and lack of cooperation (Ochs, 2020).

Colombia's 50-year civil war is the last case of recent war crimes of this section. This war involved paramilitary groups, and guerrilla organizations, particularly the Revolutionary Armed Forces of Colombia (FARC). The war has become the scene of war crimes committed against civilians, including killings, kidnappings, forced displacement, sexual violence, and the deliberate destruction of civilian infrastructure. The ICC conducted a preliminary examination of the war crimes However, in October 2021, the ICC decided to close the preliminary examination, citing that Colombia's national authorities were actively investigating and prosecuting these crimes (ICC, 2023).

War Crimes Related to Unlawful Means and Methods of Warfare

IHL forbids using means and methods that cause needless suffering or avoidable casualties. This has led to restrictions on the use of some weaponry and tactics. The principal treaties that restrict how war is waged are the Hague Convention of 1907, the Additional Protocols to the Geneva Conventions of 1977, and the Rome Statute (ICRC, 2010, October 29). Using weapons, ammunition, and materials and techniques of combat that result in needless harm or suffering is forbidden. Means and methods that may reasonably be anticipated to seriously harm the environment on a large scale over an extended period are also outlawed (Human Rights Office of the High Commissioner, 1977, art. 35). As the most recent framework, the Rome Statute prohibits using poison or poisoned weapons. Using bullets that easily expand or flatten in the human body is also considered a violation of the law. Other prohibited weaponry includes weapons that make use of microbes or other biological substances, pieces that are invisible to X-ray imaging, and laser weapons that permanently blind targets or decrease their vision (ICC, 2024). The crimes relating to unlawful methods of warfare covered by Article 8 of the ICC Statute include misusing a flag of truce, as well as the flag, military insignia, and uniform of the enemy, the UN and the neutral forces or the distinguishing emblems of the Geneva Conventions, that lead to death or serious personal injury (ICC, 2024).The starvation of civilians as a means of war by denying them vital material for survival, such as relief supplies, also falls into this scope (ICC, 2024).

To start with a historical example of unlawful means of warfare, the Japanese used brutal biological war methods in China against both Chinese soldiers and civilians during WWII. Japanese pilots spread plague-carrying fleas across urban areas, resulting in outbreaks of the bubonic plague (Barenblatt, 2004). Japanese soldiers contaminated the water resources and houses with infectious agents and even distributed contaminated chocolate to the local kids (Harris, 2002). Following their defeat, the Japanese provided data to the American and Soviet investigators. Consequently, twelve researchers from the Unit detained by Soviet forces were prosecuted for war crimes in 1949. However, in exchange for sharing knowledge, they received lenient sentences. When Japanese scientists offered their expertise on biological warfare, American inquiries into

Japanese war crimes came to an end (Harris, 2002). In 2002, the Tokyo District Court acknowledged that Japan employed unlawful means of warfare and committed one of the terrible war crimes of WWII. The Court decided that between 1940 and 1942, the imperial troops, including the notorious Unit 731, had violated the Geneva and Hague Conventions by spreading deadly germs in some Chinese towns and massacring thousands of Chinese civilians. Despite this judgment, the Court rejected compensation demands, stating that international peace accords had resolved all reparations disputes (Watts, 2002, August 28).

Moving on to another historical case of unlawful warfare methods prosecution, the trial of Commandant Weiss and his thirty-nine subordinates took place before the US Zone Military Court in Dachau, Germany, from November 15 to December 13, 1945. This trial, known as the Dachau Concentration Camp Trial, was part of the broader Dachau Trials conducted by the United States to prosecute war crimes committed in Nazi concentration camps. The US Zone Military Court tried Commandant Weiss and his thirty-nine subordinates for cruelties and abuses, including the starvation of people at the Dachau Concentration Camp. The Court convicted all the accused (Trahan & Lovall, 2014).

The post-Cold War cases of starvation prosecuted as a war crime include the case of Galić, a Bosnian Serb general, who was sentenced for his role in the siege of Sarajevo (Schaack, 2016, February 4). Among other atrocities, the blockade led to 44 months of starvation (Sarajevo Times, 2024, April 5). More recently, in 20016, the then-UN Secretary-General Ban Ki-moon stated that exposing civilians to starvation by blockading Syrian towns was also a war crime (Wyke, 2016, January 15).

Another war crime Galić was sentenced for is related to acts that constitute perfidy. In this context, during the Sarajevo Siege, Serbian forces infiltrated the UN camp by dressing in French uniforms. Through deception, the Serbs took 400 people as hostages and captured UN vehicles, including tanks (Martin, 1995, May 31).

As a more recent example, in 2007, Ali Hassan al-Majid, the former head of Iraqi Intelligence, was found guilty of crimes including using chemical weapons and was given the death penalty by the Iraqi High Tribunal. In 1987, Majid issued the first order for the deployment of chemical weapons, including mustard gas, sarin, and VX. This ended in the 1988 Iran-Iraq War strike on Halabja, close to the Iranian border. After the US invasion of Iraq, Majid was tried for charges, including war crimes. Following the rejection of his appeal, he was hanged in 2010 (Tran, 2010, January 25).

Conclusions

This timely study has addressed war crimes amid violence and destruction taking its toll on societies worldwide due to the ongoing wars. While doing this, it has carried out a historical and conceptual examination, both of which have emphasized the necessity of employing the narrow conceptualization of war crimes.

In its historical examination, the study has explored humanity's efforts to control acts of barbarity in wartime from ancient civilizations to the present day. It has detailed the gradual evolution of approaches concerning war crimes, marking the transition from broad, vague definitions to more precise conceptualizations. This finding underscores the need for specificity in legal definitions to ensure clarity and effectiveness in prosecution and punishment.

The conceptual investigation furthered the analysis in three ways. First, it has highlighted the ambiguities that employing the broad conceptualization would entail. Second, the conceptual examination has shown that current legal practice holds the narrow conceptualization instead of the broad one; therefore, it is necessary to abide by the narrow conceptualization to avoid compromising the integrity of the legal framework on war crimes. Third, it has underlined that adopting the narrow conceptualization enables a practical categorization of war crimes.

Within the framework of narrow categorization, the study has categorized war crimes into two distinct groups: the first covers war crimes committed against protected persons and protected objects, while the second pertains to crimes associated with unlawful methods and means of warfare. To further clarify the discussion on categories, the research has provided illustrative cases of war crimes that courts have prosecuted and adjudicated.

Another finding indicated that as it deals with war crimes on the basis of a specialized framework, which distinguishes

between the crime of genocide, crimes against humanity, war crimes, and the crime of aggression, the establishment of the ICC is a critical step in fighting war crimes. However, further steps to deter and punish war crimes are still necessary. At the national level, lobbying mechanisms to increase pressure on politicians to struggle to prosecute and punish war crimes in the international arena are required. Digital media might serve as a critical instrument for lobbying and creating pressure on politicians. Social media is instrumental in raising awareness of the human toll during the ongoing wars. However, it is necessary to channel this awareness into action. Posting on social media offers a sense of relief by providing a channel for criticism. Still, there is a need for effective advocacy. Public discourse on social media must be used to mobilize support to hold leaders accountable for their roles in war crimes at home and addressing war crimes in the international arena. At the international level, one step may be establishing separate courts to prosecute and punish different categories of crimes under the jurisdiction of the ICC. In this sense, further specialization and a special court focusing exclusively on war crimes may help to save time and increase effectiveness. Another step can be recruiting women staff in cases of war crimes targeting women heavily, such as rape. The prevalence of this type of war crime indicates the necessity of a gender-sensitive approach in the ICC.

The study concludes that, ultimately, political will to address these crimes is essential for punishing war crimes. War crimes are only punished when the victors of the war or powerful states take responsibility. Therefore, despite all the efforts since ancient times, humankind is still, to an important degree, vulnerable to the barbarity of wartime. This situation can be explained by referring to the Realist Theory of International Relations, which emphasizes power. As this theory argues, international law is not always observed, and while powerful actors do what they please to gain and exercise power, the weak ones have to suffer. This situation also indicates the weakness of Liberalism, as this theory attributes a vital role to international law and organizations in maintaining security in the anarchic environment of international relations. As Liberalism believes in and advocates a linear development in history, it also proves to be short of accounting for the increase in violence and destruction with technological advances in weapons.

Future studies need to provide guidelines to generate political will, improve the effectiveness of existing mechanisms, and offer new mechanisms to enforce the law of war. By doing so, academia can help humanity work toward a judicial landscape that better supports victims and holds perpetrators accountable in the current context of global conflict with severe and broad-ranging repercussions. Achieving his task will contribute to a more secure, just, humane, and civilized world.

Yazar Katkıları: *Fikir- O.E.A-G.Ş.A; Tasarım- O.E.A; Denetleme- G.Ş.A; Kaynaklar- O.E.A-G.Ş.A; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi O.E.A-G.Ş.A; Analiz ve/ veya Yorum- O.E.A-G.Ş.A; Literatür Taraması- O.E.A-G.Ş.A; Yazıyı Yazan- G.Ş.A; Eleştirel İnceleme- G.Ş.A*
Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*
Çıkar Çatışması: *Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*
Finansal Destek: *Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Author Contributions: *Concept –O.E.A-G.Ş.A; Design- O.E.A; Supervision- G.Ş.A; Resources- O.E.A-G.Ş.A; Data Collection and/or Processing- O.E.A-G.Ş.A; Analysis and/or Interpretation- O.E.A-G.Ş.A; Literature Search- O.E.A-G.Ş.A; Writing Manuscript- G.Ş.A; Critical Review- G.Ş.A.*
Peer-review*: Externally peer-reviewed.*
Conflict of Interest: *The authors have no conflicts of interest to declare.*
Financial Disclosure: *The authors declared that this study has received no financial support.*

References

Akehurst, M. A. (1982). *A modern introduction to international law (4th ed.).* George Allen and Unwin.

Ambos, K. (2014). *Treatise on international criminal law (Vol. II: The crimes and sentencing).* Oxford University Press.

Barenblatt, D. (2004). *A plague upon humanity: The secret genocide of axis Japan's germ warfare operation*. HarperCollins Publishers.

Barmash, P. (2020). *The laws of Hammurabi: At the confluence of royal and scribal traditions*. Oxford University Press.

Benvenisti, E., & Lustig, D. (2020). Monopolizing war: Codifying the laws of war to reassert governmental authority, 1856–

1874. *European Journal of International Law*, *31*(1), 127-169.

Blakemore, E. (2019, June 28). Why Kaiser Wilhelm was never tried for starting World War I. *History*. https://www.history.com/news/wwi-kaiser-wilhelm-war-crimes-leipzig-trial

Bryant, M. S. (2015). *A world history of war crimes: from antiquity to the present*. Bloomsbury Academic.

Bugnion, F. (2000). The Geneva conventions of 12 August 1949: From the 1949 diplomatic conference to the dawn of the new millennium. *International Affairs*, *76*(1), 41-50.

Bull, H. (2012). *The anarchical society: A study of order in world politics.* Bloomsbury Publishing.

Carnegie Endowment for Peace (1914). *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*. Pollicon Publications.

Cryer, R., Friman, H., Robinson, D., & Wilmshurst, E. (2014). *An introduction to international criminal law and procedure*. Cambridge University Press.

Davison, C. (2011). History of War Crimes. *LawNow*, *35*(5), 9-12.

Dragonenko, A. (2022). Concepts and signs of war crimes in international criminal law. *Наукові записки*, *1*(12), 151-157. https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/20219

Fenrick, W. J. (2004). *Crimes in combat: the relationship between crimes against humanity and war crimes*. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia - Office of the Prosecutor: ICTY-OTP.

Gordon, G. S. (2013). The trial of Peter Von Hagenbach: Reconciling history, historiography, and international criminal law. In K. J. Heller and G. Simpson (Eds.), *The Hidden Histories of War Crimes Trials* (pp. 13-50). Oxford University Press.

Green, L. C. (1998). The law of war in historical perspective. *International Law Studies*, *72*(1), 39-78.

Greenwood, C. (1992). Defence of the laws of war. In R. A. Hinde (Ed.), *The institution of war* (pp. 133-147). Palgrave Macmillan UK.

Greenwood, C. (1999). A Critique of the Additional Protocols to the Geneva Conventions of 1949. In H. Durham & T. L. H. Mccormack (Eds). *The Changing Face of Conflict and the Efficacy of International Humanitarian Law* (pp. 3-20). Brill Nijhoff.

Greenwood, C. (2008). Historical Development and Legal Basis. In D. Fleck (Ed.), *The handbook of international humanitarian law* (2nd ed, pp.1-45). Oxford University Press.

Grotius, H. (2007). *The rights of war and peace: Including the law of nature and of nations*. Cosimo, Inc..

Hankel, G. (2016). Leipzig war crimes trials. In U. Daniel, P. Gatrell, O. Janz, H. Jones, J. Keene, A. Kramer, & B. Nasson (Eds.), *1914-1918-online international encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin. https://doi.org/10.15463/ie1418.10981

Harris, S. H. (2002). *Factories of death: Japanese biological warfare, 1932-1945, and the American cover-up*. Routledge.

Hayashi, N. (2017). *The role and importance of the Hague Conferences: A historical perspective.* United Nations Institute for Disarmament Research.

Hongsheng, S. (2006). The evolution of law of war. *The Chinese Journal of International Politics*, *1*(2), 267-301.

Horvitz, L. A., & Catherwood, C. (2006). *Encyclopedia of war crimes and genocide*. Facts on File.

International Criminal Court (2024). *Rome Statute of the International Criminal Court.* https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf

International Criminal Court (March 14, 2012). *ICC First verdict: Thomas Lubanga guilty of conscripting and enlisting children under the age of 15 and using them to participate in hostilities*. https://www.icc-cpi.int/news/icc-first-verdict-thomas-lubanga-guilty-conscripting-and-enlisting-children-under-age-15-and

International Criminal Court (2014, March 7). *Germain Katanga found guilty of four counts of war crimes and one count of crime against humanity committed in Ituri, DRC*. https://www.icc-cpi.int/news/germain-katanga-found-guilty-four-

counts-war-crimes-and-one-count-crime-against-humanity

International Criminal Court (2023). *Report on the Situation in Colombia*. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2023-11/2023-11-30-otp-report-colombia-eng.pdf

International Criminal Court (2024, November 21). *Situation in the State of Palestine: ICC Pre-Trial Chamber I rejects the State of Israel's challenges to jurisdiction and issues warrants of arrest for Benjamin Netanyahu and Yoav Gallant.* https://www.icc-cpi.int/news/situation-state-palestine-icc-pre-trial-chamber-i-rejects-state-israels-challenges

International Criminal Court (2025, March 17). *Information for Victims: Ukraine.* https://www.icc-cpi.int/victims/ukraine

International Committee of the Red Cross (1864). Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded in Armies in the Field. https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gc-1864

International Committee of the Red Cross (1907). *Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land (Hague Convention IV)*. https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/195-IHL-19-EN.pdf

International Committee of the Red Cross (1949a). *Geneva Convention for the amelioration of the condition of the wounded and sick in armed forces in the field of 12 August 1949*, (Geneva Convention I). https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/365-GC-I-EN.pdf

International Committee of the Red Cross (1949b). *Geneva Convention for the amelioration of the condition of wounded, sick, and shipwrecked members of armed forces at sea of 12 August 1949 (Geneva Convention II)*. https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/365-GC-I-EN.pdf

International Committee of the Red Cross (1949c). Geneva Convention relative to the protection of civilian persons in time of war (Geneva Convention IV), August 12, 1949. https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949

International Committee of the Red Cross (1977). Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I). International Humanitarian Law Databases. https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977?activeTab=1949GCs-APs-and-commentaries

International Committee of the Red Cross (2010, October 29). *Methods and means of warfare*. https://www.icrc.org/en/document/methods-means-warfare

International Committee of the Red Cross (2023). *The principle of proportionality*. https://www.icrc.org/sites/default/files/wysiwyg/war-and-law/04_proportionality-0.pdf

International Committee of the Red Cross (2024). *The Geneva Conventions of 12 August 1949.* https://www.icrc.org/en/publication/0173-geneva-conventions-august-12 1949?utm_term=&utm_campaign=gu_DSA_GSN_EN_traffic_Alle+Seiten_AOK_2023&utm_source=adwords&utm_medium=ppc&hsa_acc=2458906539&hsa_cam=20202495119&hsa_grp=152583294634&hsa_ad=660057586232&hsa_src=g&hsa_tgt=dsa-19959388920&hsa_kw=&hsa_mt=&hsa_net=adwords&hsa_ver=3&gclid=EAIaIQobChMIppiI4LSDiAMVsk-RBR0Z9g3KEAAYASAAEgIMpvD_BwE

International Committee of the Red Cross (n.d.). *What are the Geneva Conventions and their Additional Protocols?* https://www.icrc.org/en/law-and-policy/geneva-conventions-and-their-commentaries

International Military Tribunal. (1946). Judgment of 1 October 1946. In *The Trial of German Major War Criminals: Proceedings of the International Military Tribunal sitting at Nuremberg*, Germany (Part 22, 22nd August 1946 to 1st October 1946).

Jochnick, C. A., & Normand, R. (2016). The legitimation of violence: A critical history of the laws of war. In M. N. Schmitt & W. H. von Heinegg, *The development and principles of International Humanitarian Law* (pp. 49-95). Routledge.

Keen, M. (2015). *The laws of war in the Late Middle Ages*. Routledge.

Keller, A. (2012). Cicero: Just war in classical antiquity. In H.-G. Justenhoven & W. A. Barbieri, Jr. (Eds.), *From just war to modern peace ethics* (pp. 9-30). De Gruyter.

Kent, A., McConnachie, K., & Gulati, R. (2024, May 22). What are the ICJ and the ICC and how do their power and jurisdiction differ? *The Conversation.* https://theconversation.com/what-are-the-icj-and-the-icc-and-how-do-their-power-and-jurisdiction-differ-230573

Khan, S. M. (2020, May 18). Saladin's conquest of Jerusalem (1187 CE). *World history encyclopedia*. https://www.worldhistory.org/article/1553/saladins-conquest-of-jerusalem-1187-ce/56

Lauterpacht, H. H. (1953). The Limits of the Operation of the Law of War. *British Year Book of International Law*, *30*, 206-243.

Library of Congress (1967). *The Tokyo war crimes trials*. Law Library.

Lukens, E. C. (1947). Public opinion and the rules of civilized warfare. *Temple Law Quarterly*, *21*(4), 376-386.

Martin, H. (1995, May 31). Bosnia and Herzegovina, Using Uniforms of Peacekeepers. *Financial Times*. https://casebook.icrc.org/case-study/bosnia-and-herzegovina-using-uniforms-peacekeepers

Meron, T. (2006). Reflections on the prosecution of war crimes by international tribunals. *American Journal of International Law*, *100*(3), 551-579.

Noone, G. P. (2000). The history and evolution of the law of war Prior to World War II. *Naval Law Review*, *47*, 176-207.

Ochs, S. L. (2019). The United States, the international criminal court, and the situation in Afghanistan. *Notre Dame Law Review Reflection*, *95*, 89-100.

Orakhelashvili, A. (2008). *The interpretation of acts and rules in public international law.* Oxford.

Ören, E. (2022). Just war in political thought: From Cicero to Grotius. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 12*(3), 188-204.

Öztürk, A. (2019). *İslam savaş hukukunun kökenleri: Kur'an ve sünnet'te savaş* (Tez No: 612892) [Yüksek Lisans Tezi, İbn Haldun Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp

Paust, J. J. (2001, January). Dr. Francis Lieber and the Lieber Code. In *Proceedings of the ASIL annual meeting* (Vol. 95, pp. 112-115). Cambridge University Press.

Pictet, J. S. (1951). The New Geneva Conventions for the Protection of War Victims. *The American Journal of International Law*, *45*(3), 462. https://doi.org/10.2307/2194544

Pittman, T. W., & Murnane, L. S. (2003). The law of armed conflict in modern warfare. *Judges' Journal*, *42*, 18-19.

Rodriguez, M., & Kinne, B. J. (2019). Blue Helmets, Red Flags: Institutional, Societal, and Military Determinants of Peacekeeping Abuses. *International Studies Quarterly*. *63*(3), 626-640. https://doi.org/10.1093/isq/sqz020

Safferling, C. J. M. (2012). War crimes in Europe. In T. W. Zeiler & D. M. DuBois (Eds.), *A companion to World War II* (pp. 929-944). Wiley-Blackwell

Sałkiewicz-Munnerlyn, E., & Sayapin, S. (2022). War crimes. In S. Sayapin, R. Atadjanov, U. Kadam, G. Kemp, N. Zambrana-Tévar, & N. Quénivet (Eds.), *International conflict and security law* (pp. 1093-1109). T.M.C. Asser Press. https://doi.org/10.1007/978-94-6265-515-7_49

Sarajevo Times. (2024, April 5). *32nd Anniversary of the Siege of Sarajevo: Daily Killings and Starvation lasted for 44 Months.* https://sarajevotimes.com/32nd-anniversary-of-the-siege-of-sarajevo-daily-killings-and-starvation-lasted-for-44-months/.

Schabas, W. A. (2011). *An introduction to the International Criminal Court* (Fourth Edition). Cambridge University Press.

Schwarz, R. (2015). *War crimes: a reference handbook*. ABC-CLIO.

Sheehan, M. (2004). *The balance of power: history & theory*. Routledge.

Slim, H. (2016). Civilians, distinction, and the compassionate view of war. In H. Willmot, R. Mamiya, S. Sheeran, & M. Weller (Eds.), *Protection of civilians* (pp. 11-28). Oxford University Press.

Smith, J. (2020). Laying Bare the War: Responses to the My Lai Massacre and the Trial of Lt. William Calley in American Public

Opinion. *The Ascendant Historian*, *7*(1), 68-83.

Speri, A. (2021, October 5). How the U.S. derailed an effort to prosecute its crimes in Afghanistan. *The Intercept*. https://theintercept.com/2021/10/05/afghanistan-icc-war-crimes/

Steinacher, G. J. (2018). The betrayal: The Nuremberg Trials and German divergence. Holocaust and Genocide Studies, *32*(1), 122-124. https://doi.org/10.1093/hgs/dcy019

The Communications Service of the ICTY (2009). *Stanislav Galić* (IT-98-29). https://www.icty.org/x/cases/galic/cis/en/cis_galic_en.pdf

The First Geneva Convention of 1864: a historic document (1966). *International Review of the Red Cross, 6*(67), 547–548. doi:10.1017/S0020860400087878

Trahan, J., & Lovall, E. K. (2014). The ICTY Appellate Chamber's acquittal of Momcilo Perisic: The specific direction element of aiding and abetting should be rejected or modified to explicitly include a reasonable person due diligence standard. *Brooklyn Journal of International Law*, *40*, 171-206.

Tran, M. (2010, January 25). 'Chemical Ali' executed in Iraq. *The Guardian.* https://www.theguardian.com/world/2010/jan/25/chemical-ali-execution-iraq-kurd

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (1954). The Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-protection-cultural-property-event-armed-conflict-regulations-execution-convention

Van den Berg, S. (2024, October 1). What war crimes are Israel and Hamas accused of one year on? Reuters. https://www.usnews.com/news/world/articles/2024-10-01/explainer-what-war-crimes-are-israel-and-hamas-accused-of-one-year-on.

Van der Wilt, H. (2012). War crimes and the requirement of a nexus with an armed conflict. *Journal of International Criminal Justice, 10*(5), 1113-1128.

Van Schaack, B. (2016, February 4). Siege warfare and the starvation of civilians as a weapon of war and war crime. Just Security. https://www.justsecurity.org/29157/siege-warfare-starvation-civilians-war-crime/.

Vanhullebusch, M. (2015). *War and law in the Islamic world*. Brill.

Watts, J. (2002, August 28). Japan guilty of germ warfare against thousands of Chinese. *The Guardian*. https://www.theguardian.com/world/2002/aug/27/japan.jonathanwatts.

Werle, G. & Jeßberger, F. (2014). *Principles of international criminal law*. Oxford University Press.

Wyke, T. (2016, January 15). Sieges across Syria have left more than a million people at risk of starvation, UN warns. *UN News*. https://news.un.org/en/story/2021/09/1099882.

Wylie, N., & Cameron, L. (2018). The impact of World War I on the law governing the treatment of prisoners of war and the making of a humanitarian subject. *European Journal of International Law, 29*(4), 1327-1350.

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ATATURK UNIVERSITY PUBLICATIONS

Araştırma Makalesi *Research Article* DOI: 10.53487/atasobed.1668692

Nedensellik-Hür İrade İlişkisi

The Relationship Between Causality and Free Will

Mehmet Latif BAKIŞ
Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimler Bölümü, Yalova, Türkiye

Yalova University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Philosophy and Religious Studies, Yalova, Türkiye
mehmet.bakis@yalova.edu.tr

Öz

Temellendirmeler ve olaylar arasında nedensel ilişkiler kurma, bilimsel düşüncenin önünün açılması için bir gerekliliktir. Nitekim, düşünce tarihinde mitostan logosa geçişin bir tezahürü olan hylozoizm de söz konusu temellendirme, bağlam oluşturma ihtiyacının bir sonucu olarak kabul edilmektedir. Neden-sonuç ilişkisi, varlık ve oluş dünyasında da gözlemlenmektedir. Ancak bilimsel düşünce, olayların art arda gerçekleşmesini inceleme konusu edinirken, tabiatta gerçek bir nedensel bağın var olup olmadığını da tartışma zeminine getirmektedir. Zira Hume gibi kimi düşünürlere göre, tabiatta zorunlu olaylar zinciri bulunmamaktadır. Buna göre, aslında insanlar, sadece doğal seyriyle tezahür eden olayların sıralamasına bakarak söz konusu olaylar arasında bir ilişki bulunduğunu ileri sürmektedir. Yani bu yaklaşıma göre, olaylar arasında bağ kurmak sadece insanın bir anlam yüklemesinden ve izlenimlerinden ibarettir, bunun nesnel bir gerçekliği bulunmamaktadır. Bu metinde, zikri geçen yaklaşım şekillerinden hangisinin daha doğru veriler sunduğu incelenmektedir. Mezkûr bilimsel yaklaşım, İlahiyat ve Felsefe sahasının tartışmalı spesifik meselelerinde de uygulanmaktadır. Söz gelimi, Gazzalî mutlak bir nedenselliği reddedip, ilişkileri gaye ve hikmet bağlamında açıklarken; İbn Rüşd, tenzihi düşünceden hareketle mutlak bir determinist savunu yapar. Hume ise nedenselliği salt bir izlek olarak ileri sürer. Konunun bu üç düşünürün görüşleri ekseninde incelenmesinde kasıt şudur: Hem bilimsel düşüncenin önünün açılması, makul ve tutarlı yol haritası oluşturulması; hem Tanrısal iradenin ve insan hürriyetinin bir sorunsala dönüştürülmeden bilimsel faaliyetleri sürdürmenin imkânının değerlendirilmesi hem de insanın anlam yükleme gerçekliğinin, izleklerin etkilerinin dolayısıyla da insanın doğasına ilişkin sağlam ipuçlarının tespit edilmesi hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe tarihi, bilimsel düşünce, nedensellik, determinizm, hür irade

Abstract

Grounding and establishing causal relationships between events is a necessity for paving the way for scientific thought. As a matter of fact, hylozoism, which is a manifestation of the transition from myth to logos in the history of thought, is also accepted as a result of the need to create a context. Cause and effect relationship is also observed in the world of being and becoming. However, while scientific thought examines the successive realisation of events, it also discusses whether there is a real causal link in nature. According to some thinkers such as Hume, there is no necessary chain of events in nature. According to him, in fact, people argue that there is a relationship between the events in question only by looking at the sequence of events manifested in their natural course. In other words, according to this approach, establishing a connection between events is merely a matter of human attribution of meaning and impressions, and has no objective reality. This text analyses which of these approaches provides more accurate data. The aforementioned scientific approach is also applied to specific controversial issues in the field of theology and philosophy. For instance, while al-Ghazali rejects an absolute causality and explains the relations in the context of purpose and wisdom, Averroes makes an absolute determinist defence based on the idea of tawzihi. Hume, on the other hand, asserts causality as a mere trajectory. The intention in analysing the subject on the axis of the views of these three thinkers is as follows: It is aimed to pave the way for scientific thought, to create a reasonable and consistent road map, to evaluate the possibility of continuing scientific activities without transforming the divine will and human freedom into a problematic, and to determine the reality of human meaning-making, the effects of trajectories, and thus solid clues about human nature.

Keywords: History of philosophy, scientific thought, causality, determinism, free will

Geliş Tarihi/Received 01.04.2025
Kabul Tarihi/Accepted 01.07.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 04.07.2025

Cite this article as: Bakış, M. L. (2025). The relationship between causality and free will. *Current Perspectives in Social Sciences*, *29*(3), 417-429.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Bu çalışmada öncelikle "Bilimsel Çalışma Süreçleri" ifadesinden ne anlaşıldığı tespit edilmeye çalışılmaktadır. Buna bağlı olarak, söz konusu bilimselliğin ölçüsünün ne olduğunu belirlemek, bir düşüncenin veya çalışmanın bilimsellik değeri kazanmasının önemini ve nedenini ortaya koymak hedeflenmektedir. Çıkarıma ve mukayeseye dayanan bir metodolojinin takip edileceği bu çalışmada, varılmak istenen sonuç, varlıklar evreninin işleyişinde ve varlıkların birbirleri ile ilişkilerinde nasıl bir yapının aktif olduğunu ortaya koymaktır. Buna göre, tabiat yasasının işleyişinde katı bir tabii determinizm mi, Tanrısal irade mi, esnek bir yapı mı, insan iradesi mi belirleyicidir; yoksa hepsinin de belli bir ölçü içinde birbiri ile bir bütün halinde ilerlediği mi daha gerçek bir veri sunmaktadır. Bunun tespit edilmesi önem arz etmektedir. Zira bu çalışma insanın akıl, hürriyet, inanç ve tabiat yasası ekseninde yetkinliği ve sorumluluğu da ortaya konmaya çalışılmaktadır.

Bilimselliğin bir tür perspektif veya güvenilir referans olarak kabul edildiği bir gerçektir. Nitekim çeşitli alanlarla ilgili yapılan çalışmalarda "bilim"e ve bilimselliğe referansların yapılması da bunu doğrulamaktadır. Nitekim bilimin özne gibi algılandığı da aynı bağlamda ifade edilebilir. Oysa bilimselliğin esasen sadece tutarlı ve geçerli ilkeler bütününü, uslamlamaya uygun çıkarımları ve doğru bir metodolojiyi ifade ettiği açıkça bilinmektedir. Bu meyanda, bilimin ilkelerinden ve bilimsel çalışmalarda gözetilen hususiyetlerden birisinin de "nedensellik" olduğu bir gerçektir.

İlliyet, determinizm ve sebeplilik olarak da ifade edilebilen nedensellik, sözlükte; "zaman dizisi içinde, biri olmadan diğerinin de ortaya çıkamayacağı iki olay, fenomen, ya da süreç arasındaki ilişki" (Cevizci, 2002, s. 741) olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım nedenin etkiyle, sebebin de sonuçla olan zorunlu ilişkisini seslendirmektedir (Bolay, 2013, s. 270). Söz konusu tanım, nedenselliğin bir tür yasa olarak bilim, felsefe ve metafizik dünyasının ilgi alanına girdiğini de göstermektedir. Zira sosyal bilimler ve fen bilimlerinin yanı sıra, farklı yöntemlere sahip olan metafizik sahasında da gözlenen ortak olan husus "temellendirme yapma"ya duyulan gerekliliktir. Nedenselliğin ise bilimsel düşüncenin önünü açan bir temellendirme zemini oluşturduğu kabul edilmektedir. Esasen böyle bir arayışın kendisinin de bir nedene ihtiyacı bulunmak durumundadır. Bu ihtiyacın ne olduğu, olmasının gerekli veya zorunlu olup olmadığı hususu ise insanın anlam arayışı ile ilişkilidir. Dolayısıyla nedenselliğin hem olayları, olguları, fikirleri, durum ve buluşları anlayabilmek, anlatabilmek için hem de sav ya da bulguların *ratio*ya (akıl) uygunluğundan söz edebilmek için başvurulabilen/başvurulması gereken bir bilimsel ve/veya evrensel yasa olarak işlemekte olduğu, bu nedenle de zorunlu olarak karşımıza çıkmak durumunda olduğu tespit edilmektedir.

"Neden?" sorusu bir anlam ve amaç ortaya koymaya matuf olduğundan, bir cevabın yanı sıra, bir anlam arayışı da söz konusu olmaktadır. Cevaben alınacak bir "çünkü", o anlamın izahının bir tür ifadesi veya tezahürü olarak değerlendirilebilir. Anlamın olması, insanın bir anlam zemini arayışında olduğuna işaret eder. Bu da bulguların makul bir ilkeye veya tutarlı bir zemine dayanmasını gerektirir. Bu minvalde zikredilebilecek pek çok yaklaşım, araştırmalar için bir ümit oluşturmaktadır. Nitekim Aristoteles'in (MÖ 384-322) dört temel neden kuramı (Aristoteles, 1996, ss. 86-144) ve söz konusu kuramın bir unsuru olarak nihai hedefi arayan ereksel neden teorisi ve onun mutluluk düşüncesini seslendiren eudaimonia savı, esasen "neden"lerin salt bir aklî tatmin veya epistemolojik kaygı ihtiyacından kaynaklanmadığını; bilakis bunlarla birlikte bir anlam, haz veya mutluluk arayışından da ileri geldiğini göstermektedir. Bu husus, zihinsel ve ruhsal açıdan tatmin istencinin "neden"lerle izah edilmeye ve temellendirilmeye çalışıldığını göstermektedir. Zira tatmin olmamış bir zihin gibi tatmin olmamış bir bilimsel çalışma da pekâlâ mutsuzluk sebebi olabilir. O nedenle 'nedensellik' ilkesinin önemsendiği değerlendirilmektedir. Nitekim Amerika'lı pragmatist düşünür William James'in (1842-1910) felsefesinde zihnin "gaye güdücü bir mekanizma" (Türer, 2005, s. 38) olarak tanımlanması da göstermektedir ki, gaye taşımak insanın yapısal bir gerçeğidir; o nedenle insanın, ilmî çalışmalarında bu gerçeğin izlerini sergilemesi kaçınılmaz olmaktadır. Celal Türer'in (1963--) aktarımıyla, "James, felsefeyi de bizatihi insan gayelerine hizmet eden, ferdî enerji ve mizacının bir sonucu olarak çok önemli teleolojik ürün olarak düşünür" James, felsefenin özünün, insan gereksinimlerinin imkânlarını çoğaltmak ve zenginleştirmek için insanın dünyadaki yerini açıklamak olduğunu düşünür (Türer, 2005, s. 38). Bu ise insanın uğraşılarında, ilmi disiplinlerinde ve kısaca tüm yaşamında bir nedensellik, bir gaye, bir anlam ve amaç arayışının bulunduğuna işaret etmektedir. Ancak yine de her disiplinin kendine has bir araştırma tarzının ve ifade üslubunun bulunduğunu, amacın da buna göre çeşitlilik arz ettiğini hatırda tutarak, nedensellikten ne kastedildiğinin daha sarih bir cevabını aramaya çalışarak konuyu detaylandırmak gerekmektedir.

*Nedensellik*ten Ne Anlaşılmaktadır?

Nedensellik yasasının tespitiyle ilgili olarak Bertrand Russell (1872-1970) şu dört soruyu yönlendirmektedir (Russell, 1996, s.

188):

(ı) Nedensellik yasasından ne anlaşıldığı
(ıı) Nedensellik yasalarının şimdiye dek dayandıkları apaçıklığın ne olduğu
(ııı) Gelecekte dayanacakları apaçıklığın ne olduğu
(ıv) Bizim "neden" kavramını çözümlememizle istenç sorusu üzerine nasıl yeni bir ışık serpildiği…

Kanaatimiz şudur ki, bu sorulara sırasıyla cevap ararken nedenselliği ve bilimsel çalışmalardaki yerini de mantıklı bir düzlem içerisinde ele almak ve amacına muvafık tutarlı bir bütün oluşturmak söz konusu olur. Bu itibarla, nedenselliğin ne olduğuna dair ilk başta gerek kavramsal tarifi gerekse de nasıllığına dair ilk veriler, birinci sorunun da cevabını oluşturmaktadır. Buna göre, "nedensellik"ten maksat, bir şeyin ya da olayın varoluşunun, başka şeylerin ya da olayların varoluşundan çıkarımda bulunarak, yarar sağlayan bir genel önerme veya ilke elde etmektir (Russell, 1996, s. 188). Söz gelimi, ıssız bir adada, bir sahilde, bir saate veya ayak izine rastladığımızda orada bir insanın var olduğu veya izlerin çokluğuna bağlı olarak birçok insanın bulunduğu çıkarımında bulunmamız; gök gürültüsünden önce şimşek çakması dolayısıyla "bütün gök gürültülerinden önce şimşek çakar" genellemesinde bulunmamız, birer nedensellik yasası örneği olarak zikredilebilir. Nitekim nedensellik, "hareketten önce, onu zorunlu kılan sebeplerin varlığı" olarak da tanımlamaktadır. Burada nedensellik katı bir belirlenimcilik olarak da anlaşılabilmektedir (Kleinman, 2021, ss. 65-72). Nitekim bu bağlamda, determinizmin ilmî ve ahlakî olmak üzere iki şekilde tasnif edildiği görülmektedir. Nitekim Nurettin Topçu'nun da (1909-1975) böyle bir tasnifi yaptığı görülmektedir, şöyle ki:

1. İlmi determinizm, evrensel mekanizm ve enerjinin sakımı prensibine dayanır.
(ı) Evrensel mekanizm: Bütün kâinat olaylarının zorunlu bağıntılarla birbirine bağlı olduğu yaklaşımıdır. Öyle ki her olay, kendinden evvelki olaylar tarafından hazırlanmıştır; o da kendinden sonraki olayları hazırlamaktadır (Topçu, 2002, s.100).

Bu tür bir tanımlamada yatan düşünce, katı belirlenimciliğin kendi iddiasını seslendirir.

*(ıı) Enerji sakımı prensibi*ne göre ise, tabiattaki hiçbir şeyin kaybolmadığı ve hiçbir şeyin yoktan var olmadığı değerlendirilmektedir. Buna göre, Kâinattaki enerjinin miktarı hiç değişmemekte, ancak enerji halleri değişmektedir (Topçu, 2002, s. 100).

Buradaki belirlenimde ise olayların farklı farklı tezahürlerinde "değişmeyen" bir olguya işaret edilmektedir ki, o da paradigma değişimidir.

2. *Ahlaki determinizm*: Ruhi ve ahlaki determinizm, iradenin meydana getirdiği hareketle, kendini hazırlayan sebeplere yeni bir şey katmadığı esasına dayanır (Topçu, 2002, s. 100). Ancak Topçu, bu iki determinizm tanımı üzerinden 'insan hürriyeti'ne aykırılık oluşturduğu gerekçesiyle, sebeplilik ilkesine karşı çıkacaktır. Konuya dair detay açıklama aşağıda "Nedenselliğin Eleştirisi" başlığı altında irdelenmektedir.

Sosyal bilimlerde önemli bir problematik alan olarak ele alınan nedensellik örneklerine diğer pozitif sahalarda da rastlanmaktadır: Nükleer, kimyasal, mekanik, elektromanyetik, biyoloji ve tababet alanlarında açık bir neden-sonuç örüntüsünün kurulduğu görülmektedir. Mevcut işleyişlerin veya oluş ve bozuluşların mantıksal bir tutarlılıkla izah edilmesi ihtiyacı, söz konusu ilintinin kurulmasını zorunlu kılmaktadır. Bunun en temel nedeninin, epistemik açıdan yetersizliğimiz olduğu açıktır. Bu nedenle mantıksal çıkarımlar ve temellendirmeler üzerinden uslamlama yapmak durumunda kalındığı anlaşılmaktadır. Nitekim mantıksal açıdan nedensellik "A'nın B'ye nasıl yol açtığı"yla ilgilidir. Öyle görünüyor ki insan zihni bir mekanizmanın varlığını gerekli görmektedir. Bu, ister "Tanrı'nın eli" olsun, ister B üzerinde etki eden bir fiziksel güç olsun fark etmez (Moseley, 2014, s. 1969). Bu, Aristoteles'in 'ilk hareket ettirici' dediği (Aristoteles, 2010, s. 20), Fârâbî'nin (870-950) 'muharrik-i evvel' dediği (Fârâbî, 1990, ss. 28-30, ss. 41-43, s. 45), G. W. Leibniz'in de (1646-1716) 'yeter-sebep' (Leibniz, 2011, s. 33, s. 39) diye formülize ettiği ilkeyi hatırlatmaktadır. Nitekim Leibniz'e göre âlemin sebebini, varlığın sebebini kendinde bulunduran cevherde aramak gerekir (Leibniz, 2011, ss. 7-18, ss. 73-80). Başka bir ifadeyle, âlemdeki mümkün varlıkların rasyonel olarak izah edilebilmeleri için bunları var eden bir sebebin zorunluluğu esastır (Çınar, 2008, s. 107). Leibniz gibi Thomas Aquinas da (1225-1274) 'sonsuz sebepler zincirinin imkânsızlığını' (Leibniz, 2011, s. 8, s. 73) hareket noktası olarak alırken; J. Locke (1632-1704) başlangıcı olan her şeyin bir sebebi de olmalıdır' düşüncesini esas olarak kabul eder (Didier, 2009, ss. 2-24; Çınar, 2008, s. 108). Mezkûr iki düşünürün yaklaşımlarının bir benzerini yine onlardan asırlarca evvel Aquinas'ın

savunduğu da bilinmektedir. Hatırlayacağımız üzere Aquinas da sonsuzca bir nedenler zincirinin insan idrakini imkânsızlıklarla karşı karşıya getireceğini kabul eder, bir ilk faile/nedene ihtiyacın bulunduğunu; nedensiz ilk nedenin de ancak Tanrı olacağını ve aklın ancak böylece bir gerçeklik bilgisinde tatmin bulabileceğini savunur.

Varlık evreninde sebep-sonuç ilişkisinin zorunlu ve yapısal olduğunu ileri süren düşünürler olduğu gibi; aslında bir zorunlu nedenselliğin var olmadığını, sadece insanın anlam yüklemesinin söz konusu olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır. Söz gelimi David Hume (1711-1776) bu filozoflar arasında zikredilebilir. Hume, nesnelerde bir uzaklık veya yakınlığın yani nedenselliğin gözle görülebilir olmadığını, nedenselliğin aslında bir algı ve anlam yükleme olduğunu söylemektedir. Ona göre, nesneler arasında kurulan nedenselliğin gözle görülmesi ve duyusal olarak kanıtlanması mümkün değildir. Ona göre, söz konusu kanaatin oluşmasında (nesneler arası neden-sonuç ilişkisinin kurulmasında) nesnelerin artarda gelişmesi etkili olmaktadır (Hume, 2015, I. 2/5, s. 62). Yani daha açık bir ifadeyle, olaylar arasında bir ilinti kurmamızın nedeni gerçekte öyle bir şeyin var oluşu değil, onların birbirinin ardından gelişmesine sürekli tanıklık etmemiz ve buna dayanarak anlam yüklememizdir. Buna göre olaylar arasında nedensel ilişki kurmamız, olayların sürekli olarak birbirinin ardı sıra gerçekleşmesinin algımızda böyle bir iz bırakmasından kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı Hume neden ile sonuç arasında bir zorunlu bağın olmadığını değil, varsa bile böyle bir muhtemel bağın bulup bulunmadığına dair bilgimizin olmadığını ileri sürer. Ona göre, bu durum ontolojik değil, epistemolojik bir hadisedir (Bk. Hume, 2015, ss. 62-70; Skirbek ve Gilje, 2006, ss. 300-304).

Kant da fiziksel determinizme düşmekten kaçınarak zihinlerimizin kaçınılmaz olarak bir nedenselliğe başvurduğunu belirtir. Bunu, evrimin bağrımıza basabileceğimiz yararlı bir ürünü olduğunu ama bizi, evrenin gerçekten öyle olup olmadığına bakmaksızın onu önceden belirlenmiş olarak görmeye sürüklediğini düşünmektedir (Cottingham, 2015, ss. 94-98, ss. 105-107; Moseley, 2014, s. 197).

İradenin, kendisini sürükleyen sebeplerle zorunlu kılındığını düşünen ve ruhî determinizmi yeter sebep ilkesinden çıkaran Leibniz'e göre de evvelâ sebepsiz istek yoktur (Leibniz, 2011, ss. 16-17, s. 19). Ne zaman iradeyle hareket edersek, hareketimizin mutlaka bir sebebi vardır; insan bir gayeye varmak için karar verir. Sonra da irade, kendisini harekete sürükleyen sebeplerin arasından en kuvvetlisini seçer, onun gösterdiği gayeye varmak ister. İrade bir teraziye benzetilirse, onun ağırlık kefesinde sebepler bulunmaktadır (Topçu, 2002, s. 101). Leibniz'in nedensellik konusundaki düşüncesini en açık bir şekilde onun şu ifadelerinde görmek mümkündür. Ona göre; "basit bir cevherin şimdiki hali önceki halinin doğal bir devamıdır; öyle ki şimdiki zaman gelecek yüklüdür" (Leibniz, 2011, ss. 22-23).

Determinizmi kuvvetle müdafaa edenlerden birisi de XVII. asır filozoflarından Hollandalı B. Spinoza'dır (1632-1677). Spinoza, Etika'da "Tanrı Hakkında" bölümündeki hemen hemen bütün "Açıklama" ve "Aksiyom"larda mutlak bir nedenselliği temellendirmeye çalışmaktadır (Spinoza, 2011, s. 1, ss. 31-76). Spinoza'ya göre, bizim hareketlerimiz dıştan ve içten çok ve çeşitli sebeplerle zorunlu kılınmıştır. Hareketlerimiz sadece bu sebeplerin (*causam sui*) eseri olarak meydana gelmektedir. Dıştan sebepler, bize her taraftan gelir. Bundan başka bizi muayyen hareketlere sürükleyen içsel sebepler de vardır. Bunlar, arzu ve ihtiraslarımızdır. Biz bu sebeplerin tesiri altında hareket ederiz. Hareketlerimizde hürriyet yoktur ve olamaz. Bizim kendimizi hür zannetmemiz, hareketlerimizi zorunlu kılan sebepleri bilmeyişimizden ileri gelmektedir (Spinoza, 2011, ss. 2-3, ss. 90-136). Yani hürriyet fikri, cehalet (bilgisizlik) eseridir ki Topçu da -ileride değineceğimiz gibi- insan hürriyetini ortadan kaldırıcı olduğu düşüncesiyle mutlak bir nedenselliğe karşı çıkar (Topçu, 2002, s. 101). Bunun yanında o, neden bilgisine sahip olunmasının bir tür erdemi sağladığını da ima eder. Nedenselliği insan hürriyeti açısından tereddütle karşılayan Topçu'ya mukabil, aynı meseleyi özgür istenç sorunu olarak değerlendiren Russell (1996, s. 202), bunun o kadar da sorun edilebilir olmadığını; zaman zaman insanın tutkularını derinden sarsan bir etkisi olsa da, irade hürriyetine ket vuracak bir kalıcı tesirinden söz edilemeyeceğini ima eder.

Nedenler zincirinin sonsuza dek devam etmesinin hem mümkün olmadığı hem de makul olmadığı açıktır. Bu nedenle İslam düşüncesinde de teselsül batıl kabul edilmiştir. Aynı gerekçelerle bir ilk nedende durulması gerektiğini ortaya koyan düşünürlerden biri olan Spinoza da Tanrı'yı ilk neden veya yeter neden olarak kabul etmek zorunda olduğunu ima eder. Yanı sıra, felsefesini rasyonalizmin ve mistisizmin karışımından teşekkül ettiren A. Geulincx de (1624-1669), tefekkür ve maddenin kendi dışında bir şeyin sebebi olamayacağını, hatta aynı nedenle bu ikisinin kendi kendilerinin de sebebi olamayacağını ileri sürer. Buradan hareketle de nedensellik problemine bir ilk nedenin gerekliliği düşüncesiyle çözüm arar ve her şeyin ilk nedeni olarak Tanrı'nın varlığının zorunluluğuna işaret eder (Ülken, 2016, ss. 68-69).

Bazı şeylerin bazı şeylerden çıktığı kabulüne dayanan nedensellik savunusuna (Ülken, 2017, s. 53) İslam düşünürlerinde de rastlanmaktadır. Câbir b. Hayyân (721-815) ve İbn Rüşd (1126-1198) özellikle isimleri zikredilecekler içinde yer almaktadır. Deneye ve deneyime dayalı bir epistemik gerçekliği kabul eden Cabir b. Hayyân (Hayyan, 1988), kimya alanındaki çalışmalarından fizik-metafizik sahasındaki çalışmalarına kadar hep bir rasyonel ve reel metodoloji uygulamaya çalışmış; varlıklar arasındaki etkileşimi tespit ederken duyuların verilerine itibar etmiştir. Duyularla elde edilen bilgilerin derece derece akıl düzeyine yükseldiğini kabul eden Hayyân (Kraus, 2002, II-IV, ss. 61-185; Ülken, 2017, s. 52) esasen eklektik bir tutum sergilemekte; Platon (MÖ 428/427 veya 424/423 – 348/347), Aristoteles (MÖ 384-322) ve Stoa felsefelerinden esinlendiğini de ortaya koymaktadır. İbn Rüşd ise tenzihi bir düşünceden hareketle mutlak bir determinizm savunusu yapmaktadır. O, Allah'ın ezelî oluşunu, O'nun ilminin ve iradesinin (kararlarının) de ezelî olması gerektiği çıkarımından hareketle ileri sürmektedir. Buna göre, o, tabiata yerleştirilmiş olan kanunların zaten ezelî olduğu için değişmelerinin mümkün olmadığını; Allah'ın da kendi iradesiyle tenakuza düşecek bir takdir içinde olamayacağını, bu nedenle Allah'ın da tabiattaki zorunlu yasaya müdahil olamayacağını ima etmektedir. İbn Rüşd'ün söz konusu yaklaşımı, Allah'ın kudreti ve insan hürriyeti meselesini sorunlu hale getirmektedir. Konu ayrıca kader hususunda da bir sorunsala dönüşmektedir (İbn Rüşd, 1986, s. 73; Ülken, 2017, ss. 165-166). İbn Rüşd'ün, özellikle Gazzâlî'nin (1058-1111) *Tehâfütü'l-Felâsife*'sine eleştiri ve şerhler yazarken ortaya koyduğu tenzihi anlayışı neticesinde katı bir determinizme yaklaştığı görülmektedir. Gazzâlî ise Allah'ın dilemesine göre her şeyin gerçekleşmekte olduğu savunusu ile adeta insan iradesini es geçen bir görüntü ortaya koymaktadır. Oysa her iki düşünürün de yaklaşımlarında kısmî olarak hem doğrular hem de hatalar tespit edilebilmektedir. Şöyle ki; İbn Rüşd tabiatta bir kanunun işlemekte olduğunu söylerken, nedensellik bilgisine bağlı olarak sorumluluğu insana yüklemektedir. Burada insan iradesinin etkin kılınması doğru bir yaklaşım olarak tespit edilirken; belirlenmiş ve değiştirilemez nedensellik tutumunun yani katı bir belirlenimcilik savunusunun, insan iradesini yine imkânsız kıldığını fark etmemektedir. Dolayısıyla düşünürün bunu görmemesi hatalı veya eksik bir okuyuş olarak değerlendirilmektedir. Gazzâlî ise her şeyin Allah'ın iradesiyle işlemekte olduğunu savunurken (Gazzâlî, 1969, ss. 2-5, ss. 19-21)[1], insanın hür iradesini reddettiği izlenimini vermektedir. Oysa ateş ve pamuk örnekliğinde olduğu gibi (Gazzâlî, 2015, s. 17, 165-177; İbn Rüşd, 1986, ss. 777-782, ss. 289-290), oluşun bir kural içinde cereyan etmesi, kural koyucunun da kendi kuralına merbut olmasını icbar etmemektedir. Bu konuda Gazzâlî yakma ve yanma özelliklerinin ateş ve pamuğun özelliklerinden olmadığını, tali olduğunu, onlara sonradan verili olduğunu ifade ederken; İbn Rüşd, yanmayı pamuğun, yakmayı da ateşin lizatihi özelliği (özsel) olduğunu iddia etmektedir.[2] Bu konu, "kulun filinin yaratıcısı kimdir?"[3] sorusuna da bir yaklaşımı içermektedir. Teşbihle açık edilmek istenen düşünce şudur: İnsanın görme, duyma, düşünme, tutma, yürüme ve konuşma gibi özellikleri, insanın lizatihi özelliklerinden olduğu kabul edildiğinde; insanın bütün fiillerinin yegâne müsebbibi olarak insanı ve insanın ilgili uzuvlarını görmek gerekmektedir. Bu anlayış İbn Rüşd'ün tenzihi tutumuna uygun bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. Ancak bu, Allah'ın ilmi ve iradesi hususunda bir sorun oluşturmaktadır? Kanaatimizce her şeyin İlahî iradenin doğrudan bir tezahürü olduğu yaklaşımı ise cebriye anlayışını hatırlatmaktadır. Oysa Gazzâlî'nin bu konuda daha makul bir çizgide durduğu söylenebilir. Gazzâlî'nin konuya yaklaşımını daha açık hale getirebilmek için şöyle detaylandırabiliriz: Dilin olması konuşmayı, kulağın olması dinlemeyi, gözün olması

[1] Gazzâlî, "azı makbûl, çoğu daha makbûl olan ilimler; Allah'u-Teâlâ'nın zâtını, sıfatını, efâlini, yaratıklar üzerindeki âdetini ve evvelâ dünyâyı sonra ahireti sıralamaktaki hikmetini bilmektir." diyerek, ilimden ve bilimden mutlak muradın ne olması gerektiği hakkındaki kanaatini dile getirir. Bu husus, onun Mutlak takdir ile hür irade arasında bir dengeyi gözettiğini gösterir. Bkz. İmam-ı Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu, (İstanbul: Bedir Yayınevi, ts.), C. 1., 1. Kitap, 3. Bab, 2. Madde, s. 102.

[2] Gazzâlî, konuyu "Varlığın kısımları, hükümleri ve ilintileri" bağlamında ele almaktadır. Cevher ve ilinti, cisimlerin farklı bileşim biçimleri, madde ve formun bağımsız olamamaları ve neden meselelerine de aynı bağlamda detaylı ve temellendirilmiş bir yaklaşım sergilemektedir. Geniş bilgi için bkz. Gazzâlî, *Felsefenin Temel İlkeleri (Makasıd el-Felasife)*, çev. Cemaleddin Erdemci, (Ankara: Vadi Yayınları, 2002), 2. Bölüm, 2. Mukaddime, 1. Makale, ss. 113-150.

[3] Konu, klasik İslâm Kelâmı'nda önemli bir tartışma zeminine sahiptir. Buradaki tartışmada esasen ortak olan düşünce, hem Allah'ın hükmünün her şeye geçtiği hem de insanın kendi eylemlerinden sorumlu olduğudur. Ancak konuya yaklaşım şekilleri bazen ifade edilmek istenenin dışında bir savunuya dönüşebilmektedir. Söz gelimi Mu'tezilî kelamcılar ve o itikada yakın düşünürler (İbn Rüşd gibi), akıl, hürriyet ve tercihler dolayısıyla sorumluluğu tamamen kula verirken, söz konusu tenzihi yaklaşımın, Tanrısal kudret, ilim ve irade hususunda doğuracağı başka problemleri pek de dikkate almamış görünmektedirler. Aynı şekilde, Eş'ârî kelamcılar da Allah'ın kudreti, ilmi ve izni olmadan bir şeyin gerçekleşmediğini savunuları, kulun iradesi, kader mevzuu ve insan hürriyeti meselelerini sorunsala dönüştürürken tenzihe uygun olmayacak bir savunu görüntüsü verebilmektedir. Bu iki yaklaşım arasında orta yol veya makul yol olarak ise Maturidî veya ona yakın fikriyatta olan düşünürlerin tutumlarında ortaya çıkmaktadır. İtikadî olarak Eş'ârî olmasına rağmen bu hususstaki görüşünde Maturidiliğe daha yakın olan Gazzâlî ise yaratmaktan kastın ne olduğunu açık etmeye çalışarak hem tenzihe hem de kulun sorumluluğuna uygun orta bir yol tercih etmektedir. Nitekim bu makalede de bu husus detaylandırılmaya çalışılmaktadır.

görmeyi, el ve ayakların olması da tutma ve yürümeyi mecbur etmemektedir; bilakis bu uzuvlar kendilerinden beklenen eylemler için lüzumludur. Ancak onları işlevsel kılmak insanüstü bir iradenin eseridir. Nesneyi veya uzuvları hareket ettirme potansiyelinin verilmesi anlamında yaratımın Allah'a ait olduğu; söz konusu potansiyeli eyleme geçirmede tercih edilen yönelim veya gayeye yani eylemin nereye müteveccih olarak gerçekleştirildiği ise insan iradesine bağlıdır ve bu anlamda yaratım yani sorumluluk insandadır. Kulun fiilinin yaratıcısı kuldur derken kastedilen mana esasen budur. Küllî ve cüz'î iradeyi ifade eden yaklaşımın kelam dilinde "yaratma" ve "kesp" olarak birbirinden tefrik edildiği de bilinmektedir (Gazzâlî, 1981, s. 16, s. 300, s. 309). Potansiyelin varlığı küllî iradenin yaratımı olarak; söz konusu potansiyelin işlevsel kılınması da insanın yaratımı (yani seçme veya kesp) olarak değerlendirilmektedir. Daha sade bir ifadeyle, var olan potansiyeli işlevsel kılma hususu insan iradesine bırakılmıştır ki insanın seçmesi bir anlamda fiili yaratması olarak değerlendirilmektedir; buna da Kelam ilminde "kesp" denmektedir. Nitekim bu yaklaşıma göre, kulağı olduğu halde sağır olmayı, dili olduğu halde lal olmayı, gözü olduğu halde âmâ olmayı, el ve ayakları olduğu halde kötürüm olmayı nasıl açıklayacağımız sorulduğunda, İbn Rüşd'ün yaklaşımıyla buna bir cevap getirmek mümkün değildir.

Her şeyin bir kanuna bağlı olarak işlemekte olduğunu, varlığın işleyişi ve düzeni için bunun (nedenselliğin) vaz geçilmez olarak sürdüğünü; o nedenle insan gibi önemli bir varlığın da nedenler zincirinden yalıtık olarak düşünülemeyeceğini ifade edenlerden birisi de John Locke'dur (Locke, 2017, s. 2, s. 27, ss. 223-226). Locke, bunu, insanın ahlâkî bir varlık oluşunun zorunlu sebebi olarak da görmektedir. İsmail Çetin'in (1963 -) aktarımıyla, Locke şöyle demektedir;

> Başka her şey bir kanunla bağımlı iken, yalnızca insanın herhangi bir kanundan bağımsız olduğu söylenemez. Aksine insana kendi yapısına uygun bir davranış biçimi yüklenmiştir. Çünkü en mükemmel ve aktif hayvanı yaratmak ve ona bütün diğerlerinin üzerinde ruh, kavrayış, akıl ve faaliyette bulunmak için gerekli her şeyi vermek, buna rağmen onun için herhangi bir davranış biçimi belirlememiş olmak ya da herhangi bir varlığa karşı sorumlu olmayacağı hâlde, yalnızca insanı kanunu anlayabilir bir varlık kılmak Yaratıcının hikmetine uygun görünmemektedir (Çetin, 1195, s. 175).

Locke'un bu yaklaşımı akıllara "yoksa insan (yaratıldıktan sonra) başıboş bırakılacağını mı sanır?" (Kıyâme, 75: 36) ayetini de getirmektedir. Başıboş bırakılmamışlık inancı ve ahlakî varlık olmamız nedeniyle bir kurallar dizgesi içinde evirildiğimiz düşüncesi, İslâm Kelamcılarının da önemli meselelerinden biri olmuştur. Genel olarak ehl-i sünnet, Locke'un ifade ettiği görüşün benzerini benimserken, insanın hürriyeti için bu sebepliliği bir sorun olarak görenler de olmuştur, Mu'tezile gibi. Fakat hemen ifade etmek gerekirse, Mu'tezile de dahil olmak üzere, İslâm kelâm alimleri külliyen bir sebepliliği reddetmiş değiller; sadece, davranışın sergilenmesinde fiilin kim tarafından gerçekleştirildiği meselesi ile alakadar olmuşlardır. Kesp meselesi olarak da ifade edilebilen bu sorun, tabiattaki işleyiş ve nizamda bir sebep var mı yok mu tartışmasına hiçbir zaman evirilmemiştir (Gölcük ve Toprak, 1998, s. 226; Taftazânî, 1991, s. 190.) Ama Hume'un nedenselliği neredeyse bütünüyle reddettiği görülmektedir.

Nedenleri birkaç türe ayıran Hume'a göre neden diye ileri sürülen husus, "tasarımların ortada olan bir izlenimle arasındaki çağrışımdan türetilmektedir" (Hume, 2015, s. 12, s. 98) Daha açık bir ifadeyle, ona göre nedensellik; ardı ardına gelen olaylara zihnimizin atfettiği çağrışımlardır. Kendi içlerinde böyle bir mekanizma söz konusu değildir. Yani A ile B arasında yalnızca olaylar arasında düzenli bir korelasyon gözlemleyerek tertip ettiğimiz bir ilişki vardır. Nedeni biz icat ederiz (Cevizci, 2002, s. 742; Cottingham, 2015, ss. 94-98, ss. 105-107; Hume, 2015, s. 12, ss. 98-105; Moseley, 2014, s. 197). Hume, bütün olayların arasında bir nedensellik ilişkisi kurmaya veya böyle bir ilişkinin var olduğuna inanmaya eğilimli olduğumuzu iddia etmektedir. Yani ona göre, bir şeyin zorunlu olarak öbürünün içinden meydana çıktığını kabul etme alışkanlığımız vardır. Kant da nedensellikteki zorunluluğun tecrübeden gelmediği hususunda Hume ile hemfikirdir. Ama Hume'un nedenselliği alışkanlıkla, yani sübjektif zorunlulukla izahına itiraz eder (Baykan, 2009, s. 205). Hume, doğa yasasının nedensellik açısından imkânı meselesini irdelerken doğal olarak "mucize"nin hakikatine dair de çıkarsamalarda da bulunmaktadır. Deneye ve deneyime dayalı bir gerçekliği kabul eden düşünüre göre gerek olaylar arasında gerek eylem ve ahlak arasında zorunlu bir ilişki bulunmamaktadır. Sürecin uzun bir süre aynı şekilde işleyişine tanıklık eden insanın anlam yüklemesi ve öyle değerlendirmesi gerçeği vardır (Hume, 2015, ss. 94-125). Gözle görülür ve kanıtlanabilir bir bağlantının kurulmasının imkânsızlığı, Hume'un düşüncesine göre, mucize meselesini de gerçek dışı kılmaktadır. Hume, eskiden beri devam ede gelen bilgilerin halk tarafından bir epistemik değere sahip kılındığını; ama aslında hiçbirinde haklı bir sebep veya yetkiyle doğrulanmışlığın bulunmadığını ileri sürer (Hume, 2016, s. 71). Ancak Kutsal metinler içinde, Kur'ân'ın ortaya koyduğu bilgi içeriğinin diğer kutsal metinlere (Eski ve Yeni Ahitler) kıyasla daha tutarlı ve ikna edici olduğunu ifade ederek bu hususdaki yaklaşımına adeta

bir şerh de koyar (Hume, 2016, s. 71).

Hume, akla ait olduğu söylenen "neden?" kavramının deneysel meşruiyetini ortaya koymaya çalışmışır. Immanuel Kant (1724-1804) ise, aklın a priori olarak ve kavramlardan hareketle böyle bir bağlantılılığı düşünebilmesinin olanaksız olduğunu, karşı çıkılamayacak şekilde kanıtlamaya çalışmışır. Ona göre, bahsedilen bağlantılılık bir zorunluluk içerir fakat akıl böyle bir bağlantılılık kavramının a priori olarak nasıl getirileceğini bilemez.[4]

Hume zorunluluk olmadan nedenleri çoğaltmanın gerçek felsefeye aykırı olduğunu (Hume, 2016, s. 196) ileri sürse de, "ama" diyerek itirazlarına gerekçeler sunmaya çalışır. Buna karşın; "oysa" diyerek, nedenselliği savunanların da kendilerince geçerli sebeplerinin ve reddiyelere karşı haklı sorularının (itirazları) olabileceğini kaydeder. Nedenselliğin, insanın aynı olayları peş peşe görmesinden kaynaklanan bir tür kabul olduğunu, söz konusu kabulün hakikatte yerinin olmadığını savunan Hume'a, "neden aynı durumların veya olayların her zaman aynı şekilde peş peşe gerçekleştiği; başka türlü olmadığı" (Baykan, 2009, s. 187) sorusu yöneltilmektedir. İtiraz temelde şu gerekçeye dayanmaktadır: "Bilinemeyen bir nedensellikten vaz geçilirse, akıl kendi gereksinimlerini tatmin edemez. Aklı iptal etmemek için, nedensellik bir bakıma zorunludur" (Çınar, 2008, ss. 114-115). Nedensellik, bu yaklaşıma göre, bir tür akıl yürütmedir. Akıl yürütme demek, olguları sistemli gözlemek, bunlar arasındaki bağlantıları idrak etmek demektir (Baykan, 2009, s. 186). Bu sistem ile tabiatta keşifler yapan insanlar zaman zaman yanılmış da olsalar, bu yaklaşım veya akıl yürütme, bilime, akla ve realitenin doğal seyrine daha uygun düşmektedir. O sebeple Hume'a, olayların neden hep aynı düzlemde gerçekleştiği sorusunu sormadığı gerekçesiyle de eleştiride bulunulmaktadır. Zira ilmin bir karakteri de muayyeniyete[5] dayanmasıdır.

Muayyeniyet meselesinin mutlak bir nedenselliği mi, yoksa genel kaide olarak bir işleyiş sürecini mi seslendirdiği tartışmalıdır. Zira belli yasaların var olması, söz konusu yasaların bir mantıksal dizge içerisinde işlevselliğini icra etmesi tabii bir hadise olarak hem bilime hem akla uygun iken; mutlak bir neden-sonuç iddiası insanın ve Tanrı'nın iradesini sorunlu hale getireceğinden ayrıca irdelenmesi gerekir. Aynı sebeplerin, aynı şartlar içerisinde, daima aynı neticeleri doğurması olarak tanımlanan determinizm (Topçu, 2014, s. 42; 2002, s. 100), genel kaidelerin bilgisi anlamında ele alındığı taktirde, bu tür bir nedenselliğin esasen teknik ve pratik hayatı düzenlemeye yardımcı olacağı değerlendirilebilir. Böylesi bir prensibin genel itibariyle hem fizik evrende hem de sosyal hayatta daha dikkatli olmayı sağlayacağı bir gerçektir. Bir bakıma bu tür bir genel kaidenin varlığı, bugünkü tavırlarımızın toplumda yarın nasıl netice vereceğine dair bir ön bilgi veya öngörü sağlayacaktır. Bu durum, pratik hayatın bir ölçü ve düzene girmesini sağlayabilir. İnsaf ve adalet bununla kurulabilir (Topçu, 2014, s. 42). Hatta Kant'a göre, insan çağdaşlarının ne düşündüğünü biliyorsa yeterince biliyor demektir; geçmişin bütün bilgileri onlarda var zaten. Zira insanlık sonsuz bir ilerleme içinde yetkinlik yolunda yürüyor (Kant, 2016, s. 32). Ancak katı bir belirlenmişlik düşüncesine göre insanın hür iradesinin imkânı meselesi de Tanrı'nın her şeye kudretinin yettiği meselesi de sorun teşkil edecektir. Hem Tanrı'nın irade ve kudretinin mükemmelliğine hem de insanın hür iradesine uygun olabilecek bir yaklaşımın ortaya konması daha rasyonel ve reel bir tutum olacaktır. Bunda da tutarlı olmak ve ileri sürülen görüşün iç tutarlılığa sahip olmasına özellikle dikkat etmek gerekmektedir. Gazzâlî'nin, zikri geçen ateş-pamuk meselesindeki yaklaşımında olduğu gibi, bu hususta daha tutarlı ve akla uygun bir tavır aldığı düşünülebilir.

Bilgelik iddiasının temellendirilmesinde bile olsa, bir akıl yürütmeye ve/veya sebep belirtmeye gerek duyulduğu anlaşılmaktadır. Kant, ahlak görüşünü temellendirirken de duyuma, çıkarıma, uslamlamaya dayanır. Tüm bunları yaparken de bir yasanın varlığını yani nedenselliği sorgulamaya çalışır. O, görev ahlakına bağlı kalıp kalmamanın tamamen bireyin kendi iradesine bağlı olduğunu kabul etmekle birlikte, bağlılığın neden ve sonuç ilişkisi açısından daha doğru bir yaklaşım olduğunu söyler (Kant, 1995, I. 402-404, ss. 18-24). Dikkat edildiğinde, düşünürün her durumda bir ilişkiler zemininin varlığını kabul ettiği görülür. Bu zeminin epistemik açıdan da bir öncül veya dayanak olduğunu anlamak mümkündür. Nitekim Kant,

[4] Her ne kadar, mucize konusu mevcut sorunsalın bir parçası olsa da, çalışma çerçevemizin sınırlı olması ve konuyu ayrıca mucize ve nedensellik gibi bir başlıkla bilahare incelemenin daha doğru olacağı kanaatiyle, mucizeye dair yeni bir başlık açmayıp, konuyu bu hususta kısa tutmada fayda mülahaza etmekteyiz.

[5] Muayyeniyet; aynı sebeplerin hep aynı sonucu netice verdiği ilkesi için kullanılan bir ifadedir. "mum ısıtılınca erir" ifadesinde örnek verilen şey muayyeniyettir. Bir bakıma, nedensellik fikrinin oluşması sürecidir denebilir. Burada, herhangi bir basit veya bileşik fikir uyandırana sebep deriz, bizde uyanan fikre de eser deriz. Yukarıda verdiğimiz örnekte, sıcaklık basit fikrine sebep, mumdaki sıvılık haline de eser deriz. Bkz. Baykan, Aydınlanma Üzerine Bir Derkenar, s. 115. Bu kuralın değişmeyerek hep aynı terkibiyle varlığını ya da geçerliliğini devam ettiriyor/ettirecek olmasına muayyeniyet denir. Muayyen kabul edilmiş örnekler için ayrıca bkz. Russell, Dış Dünya Üzerine Bilgimiz, 1996, s. 196.

"eylemlerin sonuçlarından doğan sorumluluklar üstüne" adlı çalışmasında (Kant, 1994, IV. 9/1. ss. 78-80) değerlendirmede bulunurken salt bir ödev ahlakı bağlılığıyla hareket etmeyip, insanın hür ve iradi tercihlerine bağlı bir nedensellik ve sorumluluk düşüncesini daha çok ön plana çıkarır.

İnsanların düşüncelerinin veya tecrübelerinin epistemik bir zemin olarak kabul edilmesinde bir nedensel ilişki okuyuşunun varlığı kabul edildiği gibi, varlıkların işleyişlerinde de -açık ve seçik olarak gözle görülmese de- bir ilişkinin varlığı akla daha uygun gelmektedir. Esasen yukarıda bahsettiğimiz gibi, Hume her ne kadar kesin bir neden-sonuç ilişkisinin kurulamayacağını; nedensellik diye değerlendirilen şeyin aslında uzamsal bir artardalık durumu olduğunu savlasa da ve gerçek bir nedenselliğin var olmayıp bir izleğin söz konusu olduğunu ileri sürse de; son tahlilde söz konusu izleğin veya artardalığın neden hep aynı şekilde tezahür ettiğine dair yaklaşımında kesin bir cevabının olamayacağını kendisi de seslendirmektedir. O, söz konusu durumu nedensellik, artardalık, izlenim, imgelem, izlek veya öncelik-sonralık gibi akıl yürütmelerden ziyade insan iradesinin ya da yaratıcının varoluştaki tasarımı olarak ifade etmekle yetinmektedir. Üstelik bunu kanıtlama imkânının bulunmadığını da ifade etmektedir. O şöyle der:

> Duyulardan doğan izlenimlere gelince, bunların en son nedeni, bana kalırsa, insan aklı tarafından açıklanamaz; doğrudan nesneden mi doğdukları, yoksa zihnin yaratıcı gücü tarafından mı üretildikleri; yoksa varlığımızın yaratıcısından mı türetildikleri konusunda kesin bir karar vermek hiçbir zaman mümkün olmayacaktır (Hume, 2015, ss. 5, 69).

Hume'un aksine Kant ise dünyanın sonsuz verili bir bütün oluşturduğunu kabul eder ve illiyet/nedensellik prensibinin gerekliliğine ve gerçekliğine dair matematiksel verilerle temellendirmelerde bulunur (Kant, 2016, s. 47).

Yukarıda, Hume'un sormaktan çekindiğini ya da niçin sormadığını ifade ettiğimiz "hadiseler peş peşe vuku buluyorsa bunun sebebi nedir?" sorusuna gelince, Hume, esasen cevap da vermektedir: O, "çünkü tabiatta bir örneklik var, düzen var. Dünyada rastlantı diye bir şey olmadığı halde, herhangi bir olayın nedenini bilmememiz, anlama yetisini o şekilde etkiler ve buna benzer bir inanç ya da kanı doğurur" (Baykan, 2009, s. 189) der ve nedensel bir açıklamaya duyulan ihtiyacın zorunluluğunu ifade eder. Ona göre, bir nedensel ilişki kurulmadan varlığı açıklamak da söz konusu değildir. Bunun için ya nedensellik dediğimiz sezgisel izleklere itibar etmek durumundayız ya da bir ilk neden tespit etmeliyiz. Zira nedenleri sonsuzca ileri sürerek bir sonuca varmak imkânsızdır (Baykan, 2009, s. 189; Hume, 2015, I. 2/6, ss. 4, 68). Bunun yanında, rastlantı yoktur fikrini ancak bir deterministin ileri sürebileceği var sayıldığında ve determinizmin de tabiatta objektif bir nedenselliği var saydığı değerlendirildiğinde, Hume'un da aslında farklı yaklaşım ve tanımlamalarla bir nedensellik fikrine sahip olduğu söylenebilir. Yani Hume, nedenselliğin bir duygu veya inanç olduğunu iddia ederken, nedenselliğin zihin dışında gerçekleşen örneklerini zikretmekle esasen bir yanılgıyı, kendisiyle düştüğü çelişkiyi ortaya koyar. Nitekim nedenselliğin aslında bir çözümleme süreci olduğu düşünüldüğünde, söz konusu süreci aksatacak mantık-dışı eğilimlerin önüne geçilmesinin amaçlandığı da anlaşılabilir (Reichenbach, 1993, s. 28). Bu nedenle, cevap ararken dikkat edilmesi beklenen tutarlılık, soru sorarken de önem arz eder.

Hume'un söz konusu yaklaşımını değerlendirirken şu soruları sorabileceğimizi de fark etmekteyiz: Hume ve onunla aynı düşünce yapısına sahip olan filozoflar, nedenselliğe itirazda bulunurken beyan ettikleri şey veya sığındıkları şey de bir neden değil midir? Bu da bir totolojik antinomi veya kısır döngü olarak değerlendirilemez mi?

Nedensellik Meselesine Nasıl Eleştiri Getirilmektedir?

Tanımını tekrar hatırlayarak nedenselliğin eleştirisine giriş yapacak olursak: Nedensellik; nedenin etki ile sebebin de sonuç ile olan zorunlu ilişkisi; mekanik ve akli bir dinamizm ile çalışan zorunlu olaylar zinciri; insanda bir arzu vasıtasıyla fiilin sebebi olan fikir (Bolay, 2013, s. 270) olarak tanımlanıyordu. Bu da düşünmeyen varlıkta bir eğilim vasıtasıyla oluyordu. Kant, bunu zorunlu ve hür nedensellik olmak üzere ikiye taksim etmektedir. Zorunlu nedensellik fenomenal tabiatı belirlemektedir. Hür nedensellik de aşkın süjeden çıkmakta ve ahlaklılığı belirlemektedir. Tabiat bilimlerinin de bu ilkeyle gelişmiş (Bolay, 2013, s. 270) olduğu ileri sürülmektedir.

Zorunlu ve hür nedenselliğe İslâm düşüncesinde de "küllî irade" ve "cüz'î irade" dendiği; varlığın bütün işleyişinde esasen bu iki ilkenin etkin olduğu kabul edilmektedir. Hume ve Kant arasında tartıştırılan zorunlu ve hür nedensellik yaklaşımının benzerini Gazzalî ve İbn Rüşd arasında da görmek mümkündür.

Nedenselliği eleştirip, nedenselliğin ruhun bir alışkanlığı olduğunu söyleyen Hume gibi, Gazzalî'nin de sebep ile sonuç arasındaki bağın zorunlu olmadığını savunduğu görülmektedir. Gazzalî der ki;

> Tabiatta süregelen düzende, alışkanlık sonucu olarak sebep ile sebepli arasında var olduğuna inanılan ilişki (iktirân) bize göre zorunlu değildir. Aksine her iki şey hakkında 'bu odur', 'o da budur' denilemez. İkisinden birinin kabulü, ötekinin kabulünü, birinin reddi diğerinin reddini içermez (Gazzâlî, 2015, s. 166).

İki şeyden birinin varlığı veya yokluğunun, ötekinin varlığını veya yokluğunu zorunlu kılmayacağını beyan eden Gazzâlî gibi (Gazzâlî, 2015, s. 166), Hume da olaylar arasında zorunlu veya kanıtlanabilir bir zorunlu nedenin olmadığını ileri sürmektedir. Emile Boutroux (1845-1921) da nedenle sonuç arasındaki bağın zorunlu olmadığını ileri sürerek olumsu (contingent) felsefesini kurmuştur (Bolay, 2013, s. 270). Fakat Gazzâlî'nin mutlak determinist tutuma karşı çıkarken ortaya koyduğu tavır anlamlıdır. Ona göre fiiller nesnelerin kendilerinden türemezler, onlara verilmiş bir enerjidir. Sonradan nesnelere ilenmiştir. Ancak amacına muvafık (veya değil) yönlendirilmeleri halinde bir değerlendirme yapılabilir. O, olayların/olguların anlamlı bir bütün ve dizge içinde cereyan etmesine itirazda bulunmaz; esbabı olay ve cisimlerin kendilerine atfetmeye karşı çıkar. Örnek olarak; ona göre ateşin yakma, bıçağın kesme, suyun boğma, el-ayak ve sair azaların da hareket etme kabiliyetleri lizatihi (bizzat kendilerinden kaynaklanan) değildir, onlara sonradan verilmiştir. Bizler bu durumu sürekli böyle müşahede etmiş olduğumuzdan dolayı, sebebi ecsama verme hatasına düşmekteyiz. Sözgelimi, ateş'in yakıcılığı ve bıçağın kesme gerçekliği, Hz. İbrahim ve oğlu İsmail örneği üzerinden örneklendirilebilir. Gazzâlî, sebebi (fiili yaratmayı) Allah'a atfederek, sadece ilk sebebin cisimlere ait olmadığını beyan eder; yoksa bir sebeplilik ilkesine mutlak karşıtlığı söz konusu değildir. Buna göre Allah dilerse yakma fiilini suya, boğma fiilini ateşe, kesme fiilini kâğıda pek ala verebilirdi. Görüldüğü üzere, Gazzalî'nin nedensellik karşıtlığı Hume ve Boutroux'un nedensellik karşıtlığıyla aynı temele dayanmamaktadır. Tüm bunlara karşılık, katı deterministler ise nedenselliği tabiatın zorunlu bir yasası gibi gördüklerini ortaya koymaktadırlar. Onlara göre neden yoksa sonuç da amaç da yoktur. Neden denilen kuralların işleyiş düzenine dair ön bilgi, insanın pratiğini düzenlemek için zorunludur. Nitekim İslam düşünürlerinden de bu tür görüşleri savunanlar olmuştur. Özelikle bu hususta İbn Rüşd dikkat çekmektedir. Yukarıda da değinilmiş olduğu üzere, ona göre, tabiatta yerleşik zorunlu, kesintisiz işleyen ve değiştirilemez bir sebep-sonuç ilişkisi söz konusudur. Bunun böyle olması doğa yasasının ve de aklın bir gereğidir. Ancak yine değinilmiş olduğu gibi, İbn Rüşd'ün söz konusu katı determinist tutumunun temelinde mutlak tenzihi anlayış ve bireysel sorumluluğu insana yüklemek düşünceleri yatar. Ancak buna rağmen, söz konusu katı belirlenimci savunu -zannedildiği gibi- ne tenzihe ne de bireyin sorumluluğunun farkındalığına katkı sağlamamaktadır. Bilakis, zorunlu ve değiştirilemez bir belirlenimcilik savunusunda Tanrı iradesini ve insan hürriyetini izah etmek mümkün değildir. İbn Rüşd ve Hume'un yaklaşımlarına oranla Gazzalî'nin daha ılımlı bir orta yol takip ettiği anlaşılmaktadır. Gazzâlî'ye göre, her ne kadar zorunlu bir neden-sonuç ilişkisi söz konusu değilse de zorunlu olmamakla birlikte her işleyişin bir gayeye matuf olduğunun da bilinmesi gerekmektedir. Sebebi belirleyen Tanrısal iradedir ve onun gayesini mutlak anlamda bilmenin imkânı bulunmamaktadır. O, mülkünde sonsuz bir tasarruf yetkisine sahip olduğundan her an sebepleri ve sonuçları değiştirebilme kudretine de sahiptir. O itibarla nedenselliğin tek düze ve kesintisiz olduğu savı temellendirilemez. Esasen Hume'dan önce de nedensellik fikrinin seslendirildiği bilinmektedir.

Hume'den önceki filozoflar nedenlerle ilgili şu önermeleri çok yaygın bir şekilde benimserler (Kenny, 2017, s. 212):

(ı) Bütün olumsal varlıkların bir nedeni olmalı.
(ıı) Neden ve sonuç birbirine benzemeli.
(ııı) Bir sonuç, nedenini zorunlu olarak takip etmeli.

"Bir şeyle aynı anda bulunmak, onun, o şey sebebiyle meydana geldiğini göstermez" (İbn Rüşd, 2003, s. 476) diyen Gazzâlî'nin, ateşin cansız bir şey iken yakmasının nasıl mümkün olabileceğine dair itirazını alıp, şu şekilde bir sorunsala veya problematiğe dönüştürmek de mümkündür: "Eğer kolum, elim, ayağım yani bilumum azalarım var diye hareketin sebebi benim diyorsam; mezkûr uzuvların varlığına rağmen felç hastalarının neden hareket edemediğini de izah edebilmem gerekecektir". Buna göre, İbn Rüşd'ün Gazzâlî'ye itirazının, Gazzâlî'nin gerekçelendirmesi kadar tutarlı olmadığı, belki salt bir iddiadan ibaret kaldığı görülmektedir (İbn Rüşd, 2003, ss. 473-482). Gazzâlî'nin, nedenselliğe külliyen karşı çıktığı şeklinde bir anlayışla, İbn Rüşd, nedenselliği iptal etmenin aklı inkâr etmek anlamına geleceğine işaret ederek, bu ilkenin reddedilmesine rıza göstermez. Ona göre sebepliliği reddeden kimse, her fiilin mutlaka bir failinin bulunduğu gerçeğini de red etmiş olur (Çınar, 2008, s. 117). Bu perspektifle illiyet meselesine yaklaşan İbn Rüşd de Gazzâlî'yi tutarsızlıkla itham etmektedir. Yani klişe tabirle 'tehafüt'e tehafüt' demektedir. Ancak, bizim açımızdan bu meselede açık hale getirilememiş olan husus, bir neden-sonuç ilişkisinin kurulmasına mı; katı bir belirlenimciliğe mi reddiye ya da savunu yapıldığıdır. Oysa katı belirlenimciliğin değil, mantıklı, tutarlı

ve doğal seyrine uygun bir nedenselliğin kabul gördüğü anlaşılmaktadır.

Kendinden öncekilerin nedenlerle ilgili görüşlerine Hume başka bir yaklaşım getirmektedir. Hume'un yaklaşımına göre;

*(ı)*Neden ve sonuç uzay ve zamanda bitişiktir.
(ıı) Neden sonuçtan önce gelmelidir.
*(ııı)*Neden ve sonuç arasında daima bir birlik vardır (Kenny, 2017, s. 214).

Belki bir fark çok bariz bir biçimde ve her kes tarafından hemen fark edilmeyebilir. Bu yönüyle de itiraza mahal olabilir. Ancak üçüncü ilkede ağırlıklı olarak şu okunacaktır; Hume burada, bir sebeplilikten söz etme şartı olarak aynı olayların mükerreren birbiri ardınca ve mutlaka vukua gelmesini zorunlu görür. Tekerrürün olmaması ve aynı olayın defaatle vukua gelmemesi halinde bir nedensellikten söz edilemeyeceğini ima etmiş oluyor aslında. Yani buna göre, bir-iki olayın birbirinin ardı sıra vaki olması için bir belirlenimci tutum savunulamaz.

Hume'un, neden sonuç bağıntısının bilimsel bir gerçeklikten çok, ön kabule dayalı bir inanç olduğunu, bunun da tüme varımsal bir akıl yürütmeye dayalı olduğunu ileri sürdüğü açıktır. Ona göre, biz topun cama çarparsa camın kırılıp tuzla buz olacağına inanç besler ve bu durumu vaki olmadan ön kabulle benimseriz. Artık bu durum olmadan da 'top camı kırar' kabulü üzerine bir akıl yürütmede bulunur ve kendimizi ikna ederiz. Böylece inançlarımızda bir bağıntı olduğunu, bağıntı bilgisinin de neden-sonuca dair çıkarımlar için ihtiyaç duyulan her şey olduğunu ileri sürer (Morton, 2006, ss. 174-177). Böylece, tersinden okuma yaparak kanıksanmış -güya- yanlış düşünceden kurtulabileceğimizi ifade etmiş olur. Yani kısaca 'inanmazsan gerçekleşemez' demek istemektedir. Nitekim Hume, etosfere (ahlak küreye) dair de inançların belirleyici olduğunu, ama realitenin öyle işlemediğini ileri sürer. Ona göre, insanların anlam yüklemelerinin dışında gerçekten kesin bir "iyi" ya da "kötü"den söz etmek mümkün değildir. Değer yargılarının kaynağı duygulardır. Ona göre, akıl bile duyguların esiridir (Hume, 2015, ss. 307-321).

Katı belirlenimciliğin ya da yeter-neden ilkesinin gerçek dışı ve salt bir temsilden ibaret olduğunu savunanlardan birisi de Arthur Schopenhauer'dur (1788-1860). Gerçek olan şeylerin akılcı olduğu şeklinde "yeterli neden" ilkesini eleştiren Schopenhauer'un belirttiğine göre, yeterli neden ilkesinin kullanılması için ardından açıklanması gereken bir şeyin düşünülmesi gerekir, bu da öncelikle bir öznenin olması gerektiği anlamına gelir. Dolayısıyla, deneyimleri olası kılan, algılayan zihindir. Schopenhauer bu nedenle, dünyanın salt bir temsil ya da tasarım olduğu sonucuna varır.[6] Bir diğer ifadeyle, gerçeklik yoktur imgelem vardır.

Katı belirlenimciliğe eleştiri yöneltenlerden birisi de Nurettin Topçu'dur. Topçu, ilmî determinizme ve alt birimi olarak sunduğu evrensel mekanizme eleştirilerini şöyle seslendirmektedir: "Hür hareket, kendinden evvelkinden zorunlu olarak çıkmamış olan bir harekettir. Kâinattaki zorunluluk, hürriyeti ortadan kaldırıcıdır" (Topçu, 2002, s. 100). Tümceden de anlaşılabileceği gibi, insanın hürriyeti gerekçesi ile birlikte mümkündür. Tabiattaki nedensel işleyiş insan iradesini baskılamakta, Tanrısal iradenin tezahürü olarak taltif edilmektedir. Ancak insanın söz konusu nedenler bilgisine sahip olması, onun hür iradesini ortaya koyabileceğini gösterir. Bununla da, âlemi, sorumluluk ve değer alacağı bir alternatifler alanı olarak görmesi gerektiği ima edilmektedir. Âlemin işleyişi, olduğundan başka olamaz; ama insan eylemi farklı farklı da olabilir. Bu nedenle Topçu, enerji sakımı prensibine şu gerekçeyle reddiyede bulunmaktadır: "Halbuki hür iradenin, istediği zaman harekete geçmesi veya herhangi bir hareket durdurabilmesi demek, bu anlarda yeni bir enerji meydana getirmesi demektir. Enerji yoktan var olmadığına göre, hürriyet de mevcut olamaz" (Topçu, 2002, s. 100). Topçu'nun ahlaki determinizme reddiyesi de aynı gerekçeye dayanmaktadır ve daha da iddialıdır. Şöyle ki; "Ahlaki determinizmi müdafaa edenler, hürriyeti inkâr ederler" (Topçu, 2002, s. 101). Topçu'nun bu iddiasını temellendiren yaklaşımı Spinoza'da da görmek mümkündür. Yukarıda önemli bir kesitini verdiğimiz gibi, Spinoza'ya göre, bizim hareketlerimiz dıştan ve içten, çok ve çeşitli sebeplerle zorunlu kılınmıştır ve bizim kendimizi hür zannetmemiz, hareketlerimizi zorunlu kılan sebepleri bilmeyişimizden ileri gelmektedir. Yani amiyane tabirle, hürriyet fikri, cehaletin (bilgisizlik) eseridir.

[6] Schopenhauer'in yeter sebep ilkesinden anladığı öncelikle bilişsel bir kalıptır. Duyularımızın içeriği bu ilkeyle bağlanır, örgütlenir. Böylece bu ilke şeylerin düzenli dünyasını algılamamızı olanaklı kılar. Düşünür ilkenin dört biçimde işlediğini ileri sürer 1- Nedensellik yasası: Bir neden varsa bunu bir etki izlemelidir. 2- Mantıksal ilke: Bir öncül varsa bunu sonuç izlemelidir. 3- Uzam-Zaman ile ilgili ilke. 4- Güdüleme ilkesi: Bir güdü varsa bir eylem ortaya çıkar. Bkz. Arthur Schopenhauer, İsteme ve Tasarım Olarak Dünya, çev. Levent Özşar. (İstanbul: Biblos Kitabevi, 2. Basım, 2009); Kleinman, Felsefe 101, ss. 203-204.

Spinoza'nın ileri sürdüğü düşünceye göre bir okuyuş veya yaklaşımın tercih edilebilme olasılığına (ya da riskine!) karşı, Topçu, insan hürriyetinin muhafazası için nedenselliğin ilgasını daha makul addetmektedir.

Hiçbir şeyin nedensiz meydana gelemeyeceğini ileri süren katı belirlenimcilik (Kleinman, 2021, s. 65) ve insan hürriyetini savunan bağdaşmazcılık ve ikisi arasında yumuşak bir ara form gibi duran bağdaşırcılık (yumuşak belirlenimcilik) yaklaşımlarının hepsinde de ortak olan husus "hür irade"nin anlaşılması meselesidir. Bu durum iki soru ile yolunu bulmaya çalışır: 1. Özgürce seçim yapmanın ne anlama geldiği, 2. Bu kararların ahlâkî imalarının neler olduğudur (Kleinman, 2021, s. 46).

Esasen yukarıdan beri değinilen meselelerde açığa çıkan temel husus bu iki sorunun cevabının netleştirilmesi çabasıdır.

Sonuç

Hülasa, "Bilimsel Çalışmalarda" diyerek geniş bir yelpazeye sahip olan "Nedensellik" meselesini, mezkûr Sosyal Bilimler alanının özellikle zikri geçen "İlahiyat ve Felsefe" sahasına irca ederek çerçeveyi daraltmaya çalıştık. Konuyu insan hürriyeti, Tanrı iradesi ve kudreti, Tabiat yasası meseleleri ekseninde ele alırken, bu alanda üç farklı görüşü çarpıştırmaya ve bu alanda da özellikle sembol bir değere sahip olan üç isim üzerinden, yani Gazzâlî, İbn Rüşd ve David Hume isimleri üzerinden konuyu açmaya çalıştık. Konuyu açımlarken de söz konusu üç düşünürün her birinin yaklaşımlarını başka düşünürlerin de lehte ve/veya aleyhte olan yaklaşımlarıyla zenginleştirmeye çalıştık. Söz konusu mukayeseli değerlendirmede şu husus açık hale gelmiştir: Mutlak bir belirlenimin veya katı bir determinizmin var olduğunu savunanlara göre, evrenin işleyişinde böyle kesin ve katı bir belirlenim söz konusudur. Bu yaklaşımı eleştiren düşünürlere göre ise evrende iddia edildiği gibi şaşmaz ve evrensel bir nedensellik söz konusu değildir. Onlara göre, ileri sürülen nedensellik yasası, doğruluğu apaçıklıkla bilinmeyen düşünsel (ideal) bir şeydir.

Nedensellik savunucularına göre, bir deneysel bilim nesnesi olarak bilinen şey, belli zamanlarda, olaylar takımının üyeleri arasında değişmez bağıntıların var olduğunun gözlemlendiğidir. Bu değişmez yasaya dair bilgilenme ve kabullenme, gerek bilimsel, gerek sosyal hayatı idame ettirmede çok önemli bir rol oynar. Buna göre bir nedensellik prensibi vardır ve buna uyumlu yaşanmalıdır. Dolayısıyla söz konusu nedenselliği reddetmek gerçeğe aykırılık oluşturur, bu da düzenliliği ve amaçsallığı ifsat eder. Yani bir bakıma bu tabii hukukun dışına çıkılması kaosa neden olur.

Ancak nedensellik karşıtlarına göre ise, bir deneysel bilim nesnesi olarak gerçekte bilindiği var sayılan şey belli zamanlarda bir olaylar takımının üyeleri arasında değişmez bağıntıları oluşturmaz. Bu sadece bizim algılarımızın ve alışkanlıklarımızın bizce kabulünden ibarettir. Zira söz konusu bağıntılar olmadığı zaman, genellikle takımı genişleten daha değişmez zannedilen yeni bağıntılar bulunabilmektedir. Anacak her iki inanç veya görüş ya da yaklaşımdan şu sonuca varılabilir: Henüz mutlak bir geçerlilikle doğrulanmadığından, nedensellik meselesine bir tür kesinlik olarak değil de, ilerde yapılacak araştırmaların esinleyicisi olarak önem verilmelidir. Zira neden kendiliğindenlikten, erek tesadüften, kozmoz kaostan daha ziyade gerçekliğin akışına ve insan aklının temel ilkelerine uygundur. İnsanoğlunun nihai ereği olan mutluluk veya haz ise ancak bir anlamlılık ve iç tutarlılık varsa söz konusu olabilecek hususiyetlerdir. Bu nedenle, insanın hür iradesi ile Tanrı'nın mutlak kudretinin tezahür alanı olarak değerlendirilmesi gereken kozmik evrende, her şeyin uslamlamaya ve iç tutarlılığa uygun bir ilkeler dizgesi içinde varlığını sürdürdüğü kabul edilmek durumundadır. Konuya dair görüşleri çarpıştırılan düşünürlerden Gazzâlî'nin yaklaşımının İbn Rüşd ve David Hume'un yaklaşımlarından daha tutarlı ve "orta yol"a uygun olduğu değerlendirilmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*
Çıkar Çatışması: *Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*
Finansal Destek: *Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Peer-review: *Externally peer-reviewed.*
Conflict of Interest: *The author(s) declare no conflict of interest.*
Financial Support: *The author(s) declared that they received no financial support for this study.*

Kaynaklar

Aquinas, T. (1947). *Summa Theologica* (Fathers of the English Dominican Province, Trans.). Benziger Bros.

Aristoteles. (1996). *Metafizik* (A. Arslan, Çev., 2. basım). Sosyal Yayınlar.

Aristoteles. (2010). *Metafizik* (A. Arslan, Çev.). Sosyal Yayınlar.

Baykan, F. (2009). *Aydınlanma üzerine bir derkenar*. Bilgesu Yayıncılık.

Bolay, S. H. (2013). *Felsefî doktrinler ve terimleri sözlüğü* (11. basım). Nobel Yayıncılık.

Cabir bin Hayyân. (1988). *Tedbîrü'l-İksîri'l-A'zam* (P. Lory, Muh.). Damas (Dimaşk).

Cevizci, A. (2002). *Paradigma felsefe sözlüğü*. Paradigma Yayınları.

Cottingham, J. (2015). *Akılcılık* (B. Göksan, Çev.). Dergâh Yayınları.

Çetin, İ. (1995). *John Locke'da Tanrı anlayışı*. Vadi Yayınları.

Çınar, A. (2008). *Modern Batı düşüncesi ekseninde rasyonel teoloji*. Düşünce Kitap Yayınevi.

Didier, J. (2009). *John Locke* (A. Altınörs, Çev.). Paradigma Yayıncılık.

Fârâbî. (1990). *El-Medînetü'l-Fâzıla* (N. Danışman, Çev.). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Gazzâlî. (1969). *Devlet başkanlarına (Nasîhatü'l-Mülûk)* (O. Şekerci, Çev.). Sinan Yayınevi.

Gazzâlî. (1981). *Tehâfüt el-Felâsife / Filozofların tutarsızlığı* (B. Karlığa, Çev.). Çağrı Yayınları.

Gazzâlî. (2002). *Felsefenin temel ilkeleri (Makasıd el-Felâsife)* (C. Erdemci, Çev.). Vadi Yayınları.

Gazzâlî. (2015). *Filozofların tutarsızlığı* (M. Kaya & H. Sarıoğlu, Çev., 7. basım). Klasik Yayınları.

Gazzâlî. (ts.). *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* (A. Serdaroğlu, Çev., Cilt 1). Bedir Yayınevi.

Gölcük, Ş., & Toprak, S. (1998). *Kelâm*. Tekin Kitabevi.

Hume, D. (2015). *İnsan doğası üzerine bir inceleme* (E. Baylan, Çev.). Bilgesu Yayınevi.

Hume, D. (2016). *Din üstüne* (M. Tunçay, Çev.). İmge Kitabevi.

İbn Rüşd. (1986). *Tutarsızlığın tutarsızlığı (Tehâfüt et-Tehâfüt)* (K. Işık & M. Dağ, Çev.). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Basımevi.

İbn Rüşd. (2003). "Tutarsızlığın tutarsızlığı". *İslam filozoflarında felsefe metinleri (*M. Kaya, Çev.). Klasik Yayınları.

Kant, I. (1994). *Philosophia practica universalis: Etik üzerine dersler I* (O. Özügül, Çev.). Kabalcı Yayınevi.

Kant, I. (1995). *Foundations of the metaphysics of morals* (L. W. Beck, Trans.). Library of Liberal Arts.

Kant, I. (2016). *Öteki dünyaya yolculuğumun sahici hikâyesi* (Ç. Tanyeli, Çev.). Kırmızı Kedi Yayınevi.

Kenny, A. (2017). *Batı felsefesinin yeni tarihi: Modern felsefenin yükselişi (Cilt III)* (V. Uzundağ, Çev.). Küre Yayınları.

Kleinman, P. (2021). *Felsefe 101* (Ş. Alpagut, Çev., 6. basım). Say Yayınları.

Kraus, P. (2002). "Jâbir Ibn Hayyân." *Natural sciences in Islam* (Vol. 68) (F. Sezgin, Ed.). Institute for the History of Arabic-Islamic Science.

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. (2010). (H. Altuntaş & M. Şahin, Haz.). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Leibniz, G. W. (2011). *Monadoloji* (D. Çetinkasap, Çev.). Pinhan Yayıncılık.

Locke, J. (2017). *İnsan anlığı üzerine bir deneme* (V. Hacıkadiroğlu, Çev.). Kabalcı Yayıncılık.

Morton, A. (2006). *Pratikte felsefe: Temel sorulara giriş* (M. İlgün, Çev.). Kesit Yayınları.

Moseley, A. (2014). *A'dan Z'ye felsefe* (A. Süha, Çev., 6. basım). NTV Yayınları.

Reichenbach, H. (1993). *Bilimsel felsefenin doğuşu* (C. Yıldırım, Çev.). Remzi Kitabevi.

Russell, B. (1996). *Dış dünya üzerine bilgimiz* (V. Hacıkadiroğlu, Çev., 2. basım). Kabalcı Yayınevi.

Schopenhauer, A. (2009). *İsteme ve tasarım olarak dünya* (L. Özşar, Çev., 2. basım). Biblos Kitabevi.

Skirbekk, G., & Gilje, N. (2006). *Antik Yunan'dan modern döneme felsefe tarihi* (E. Akbaş & Ş. Mutlu, Çev., 3. basım). Kesit Yayınları.

Spinoza, B. (2011). *Etika* (H. Z. Ülken, Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.

Taftazânî. (1991). *Kelâm ilmi ve İslâm akâidi: Şerhu'l-Akâid* (S. Uludağ, Haz. ve Çev.). Dergâh Yayınları.

Topçu, N. (2002). *Felsefe*. Dergâh Yayınları.

Topçu, N. (2014). *Kültür ve medeniyet*. Dergâh Yayınları.

Türer, C. (2005). *William James'in ahlâk anlayışı*. Elis Yayınları.

Ülken, H. Z. (2016). *Yeni zamanlar felsefesi* (2. basım). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ülken, H. Z. (2017). *Eski Yunan'dan çağdaş düşünceye doğru: İslam felsefesi kaynakları ve etkileri* (7. basım). Doğu Batı Yayınları.

Weischedel, W. (2004). *Felsefenin arka merdiveni* (S. Umran, Çev., 4. basım). İz Yayıncılık.

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ATATURK UNIVERSITY PUBLICATIONS

Research Article *Araştırma Makalesi* DOI: 10.53487/atasobed.1668729

Leniniana and Yugonostalgia: A Visual Study on Post-Socialist Identity and Cultural Memory

Leniniana ve Yugonostalji: Post-Sosyalist Kimlik ve Kültürel Bellek Üzerine Görsel Bir İnceleme

Samet YERKÖY
İstanbul Okan Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çeviribilim Bölümü, Rusça Mütercim ve Tercümanlık Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Istanbul Okan University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Translation Studies, Russian Translation and Interpreting Program, Istanbul, Türkiye
samet.yerkoy@okan.edu.tr

Abstract

This study aims to examine the relationship between post-socialist identity construction and cultural memory through Leniniana and Yugonostalgia, based on an interdisciplinary visual analysis method. In the post-Soviet and post-Yugoslav periods, the figures of Lenin and Tito were reshaped through visual representations and gained different meanings in collective memory. The study rests on a theoretical framework grounded in collective memory and lieux de mémoire concepts. Leniniana, as one of the most important visual traditions of Soviet ideology, has secured a lasting place in the cultural memory of the Soviet people. However, with the dissolution of the Soviet Union, Lenin's public representation changed and acquired new meanings. Similarly, Yugonostalgia represents the nostalgic reshaping of the collective memory constructed under Tito's leadership after the collapse of Yugoslavia. The study is based on a qualitative case analysis of various visual materials, including propaganda posters, murals, contemporary artworks, and digital images. The selected images are evaluated in terms of their representation of post-socialist nostalgia, symbolic compensation for ideological voids, and the cultural traces of social identity quests. The interaction between visual images, nostalgia, ideology, and cultural memory is explored, focusing on how these figures have been integrated into new narratives in the post-socialist era. Particular attention is given to how these images have transformed through propaganda and popular culture. The main findings indicate that the images of Lenin and Tito demonstrate that the ideological legacy of past regimes has not been entirely erased from collective memory but rather reproduced in contemporary identity negotiations. In conclusion, the visuals of Leniniana and Yugonostalgia play a critical role in representing post-socialist identities and understanding the evolution of cultural memory, offering significant insights into how post-socialist societies relate to their past.

Keywords: Leniniana, Yugonostalgia, cultural memory, visual analysis, collective memory

Öz

Bu çalışma, Leniniana ve Yugonostalji üzerinden post-sosyalist kimlik inşası ile kültürel bellek arasındaki ilişkiyi disiplinler arası görsel analiz yöntemi temelinde incelemeyi amaçlamaktadır. Post-Sovyet ve post-Yugoslav dönemlerde Lenin ve Tito figürleri, görsel temsiller aracılığıyla yeniden şekillendirilmiş ve kolektif bellekte farklı anlamlar kazanmıştır. Çalışma, kolektif bellek ve hafıza mekânları kuramları ışığında teorik bir zemine oturmaktadır. Leniniana, Sovyet ideolojisinin en önemli görsel temsil geleneklerinden biri olarak Sovyet halkının kültürel belleğinde kalıcı bir yer edinmiştir. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Lenin'in kamusal alandaki temsili farklılaşmış ve yeni anlamlar kazanmıştır. Benzer şekilde, Yugonostalji, Tito liderliğinde inşa edilen kolektif belleğin, Yugoslavya'nın çöküşü sonrasında nostaljik bir unsur olarak yeniden şekillenişini temsil etmektedir. Çalışma, posterleri, duvar resimleri, çağdaş sanat işleri ve dijital imgeler gibi çeşitli görsel materyaller üzerinden yapılan nitel bir örnek olay analizine dayanmaktadır. Seçilen imgeler, post-sosyalist nostaljinin temsili, ideolojik boşluğun sembolik telafisi ve toplumsal kimlik arayışlarının kültürel izleri açısından değerlendirilmiştir. Görsel imgelerin nostalji, ideoloji ve kültürel bellekle etkileşimi ele alınarak, bu figürlerin post-sosyalist dönemdeki yeni anlatılara nasıl eklemlendiği incelenmektedir. Özellikle propaganda ve popüler kültür aracılığıyla bu imgelerin nasıl dönüşüm geçirdiği de tartışılmıştır. Çalışmanın temel bulguları, Lenin ve Tito görsellerinin, geçmiş rejimlerin ideolojik mirasının kolektif bellekten tamamen silinmediğini; aksine güncel kimlik müzakerelerinde yeniden üretildiğini göstermektedir. Sonuç olarak, Leniniana ve Yugonostalji'nin görselleri, post-sosyalist kimliklerin temsili ve kültürel hafızanın evrimini anlamada kritik bir rol oynamakta; post-sosyalist toplumların geçmişle kurdukları ilişkiye dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Leniniana, Yugonostalji, kültürel bellek, görsel analiz, kolektif bellek

Geliş Tarihi/Received 01.04.2025
Kabul Tarihi/Accepted 02.07.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 04.07.2025

Cite this article as: Yerköy, S. (2025). Leniniana and Yugonostalgia: A visual study on post-socialist identity and cultural memory. *Current Perspectives in Social Sciences, 29*(3), 430-451.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Introduction

This study examines the impact of *Leniniana* and *Yugonostalgia* visual representations on cultural memory and the formation of post-socialist identity. Following the collapse of the Soviet Union and the disintegration of Yugoslavia, both Soviet and Yugoslav legacies have been reinterpreted through visual imagery and have played a significant role in the reconstruction of collective identities. *Leniniana*, a tradition referring to the continuous representation of Lenin's image and not limited solely to the cult of personality, holds a prominent place among the symbolic traces of the Soviet past and still maintains a tangible presence in many regions of Russia today. As Plamper notes, various media, including cinema, photographs, paintings, posters, sculptures, and poems, have been utilized over time in the creation of *Leniniana* (Plamper, 2010, p. 48). In the post-Soviet period, Lenin's symbolic presence in the public sphere has not entirely disappeared; on the contrary, it has been reconfigured within new contexts and functions, evolving, in Moskvin's words, into a form of "long Leniniana" (Moskvin, 2014, pp. 128–129). *Yugonostalgia*, as Simmons emphasizes, initially emerged as a term with negative connotations, expressing a longing for Tito's Yugoslavia and the romanticization of the ideal of "brotherhood and unity" (Simmons, 2009, p. 458). The widespread use of the term was particularly influenced by a critical article published in *Globus* magazine in 1992 and subsequent discussions in various media outlets. The layers of meaning carried by these visual and conceptual representations today are not only about remembering the past but also about interpreting current sociopolitical conditions. *Yugonostalgia* is mobilized not only as a form of nostalgia for a golden age but also as a critique of the present post-socialist realities. This study aims to reveal how the construction of identity in the past and present becomes intertwined through visual culture and to explore the effects of these images on cultural memory.

The research approaches the themes of *Leniniana* and *Yugonostalgia* within the context of visual culture, focusing on their role in shaping collective memory in post-socialist societies. The image of Lenin, beyond being a symbol of Soviet power, has evolved into a symbol reinterpreted through new social and political frameworks. Similarly, *Yugonostalgia*, through visual representations that recall Yugoslavia as a vanished state, has developed both as a yearning for the socialist era and as a critical stance toward its social and cultural contexts. Within this framework, the interaction between visual materials and historical narratives, as well as the reconstruction of the past through imagery, constitutes the core problem of this study. The analysis focuses on how Lenin's visual representations and the images associated with Yugoslavia's socialist past shape cultural memory and are instrumental in the reconstruction of post-socialist identities.

To analyze this relationship, Gillian Rose's method of visual analysis is employed. Rose's approach encompasses not only the formal characteristics of images—such as composition, color, and symbolism—but also the processes of content and reception. This three-dimensional analysis reveals that visual culture is not merely a representation of reality; it is also a dynamic field in which ideologies, power relations, and cultural meanings are constructed. By considering not only the formal and thematic qualities of images but also their historical and cultural contexts, the multilayered world of meaning surrounding themes such as Leniniana and Yugonostalgia is illuminated. At the same time, focusing on how viewers interpret these images contributes to an understanding of the active role individuals and communities play in reshaping collective memory.

The significance of *Leniniana* and *Yugonostalgia* in post-socialist societies lies in the transformative role these images play in shaping cultural belonging and collective identity. Lenin's image, as a powerful representation of Soviet ideology, continues to evoke social and ideological resonances even decades after the collapse of the Soviet Union. In post-Soviet Russia, Lenin's legacy is interpreted in various ways as part of the process of constructing a new identity. It remains, particularly for younger generations, a historical and political point of reference. Research has shown that, despite contradictory interpretations, Lenin remains regarded as an influential figure within society (Ivanova et al., 2012, p. 17). Similarly, Tito's image, a founding figure of the Yugoslav Federation, continues to be embraced as a symbol of better times for ex-Yugoslavs or as an emblem of resistance against external domination, despite the region's ethnic and national divisions (Synovitz, 2010). In this context, these images, as carriers of collective memory, recirculate the political meanings of the past within contemporary debates on identity.

Leniniana and *Yugonostalgia* are not merely remnants of the past but symbolic tools that actively contribute to the construction of post-socialist identities. Lenin's image functions not only as a memory of the past but also as a figure that continues to carry cultural and ideological meanings in the present. *Yugonostalgia*, likewise, is not limited to the figure of

Tito; it offers a broader visual and conceptual framework that expresses a longing for the shared past, symbols, and cultural heritage of Yugoslavia. Through visual analysis, this study demonstrates that these images possess not only aesthetic value but also shape forms of nostalgia, cultural memory, and resistance to current sociopolitical realities. The representation of Lenin continues to symbolize Soviet ideology and power. In the post-Soviet space, the legacy of Lenin is being recontextualized in various ways. On the one hand, it continues to serve as an important cultural and ideological reference point. On the other hand, it faces removal in some former Soviet republics due to processes of decommunization and desovietization. This phenomenon is often referred to as "Leninopad" (Yerköy, 2022, p. 79). In parallel, *Yugonostalgia* serves as a visual projection of the effort to reconstruct the idea of "unity" by preserving the symbols and ideals of a lost federation.

The visual representations of Lenin and Tito are not merely remnants of the past but cultural instruments that play an active role in the construction of post-socialist identities. While Lenin's image symbolizes the ideological legacy of the Soviet Union and its symbolic power within the post-Soviet space, the visuals of Tito and Yugoslavia have become collective symbols that sustain the memory of lost unity and past ideals. These images carry aesthetic significance, yet they also exert a profound influence on processes of cultural memory, identity formation, and ideological reflection. Visual analysis reveals how the relationship with the past shapes the structure of contemporary society and how new meanings are produced through cultural memory. The figures of Lenin and Tito hold a prominent place in the collective memories of the past within post-socialist societies, and these memories directly contribute to the formation of new identities and historical narratives.

Theoretical Framework: Cultural Memory and Collective Memory

Although the concepts of cultural memory and collective memory are often used interchangeably, their meanings differ. Cultural memory refers to the totality of symbols, rituals, and meanings that societies have developed throughout history, and it plays a central role in the construction of social identity. Every culture creates a "symbolic universe" that unites individuals and connects the past with the present, thus offering a sense of orientation and trust. Culture shapes past experiences, carries images from previous eras into the present, and maintains a sense of continuity (Assmann, 2011, pp. 2–3). Pierre Nora's concept of *lieux de mémoire* (sites of memory) encompasses both tangible and intangible elements that preserve and transmit a society's identity. According to Nora, these sites are simultaneously natural and artificial, material and immaterial, functional and symbolic; an archive only becomes a site of memory when imagination assigns symbolic meaning to it, and a school textbook or a veterans' association acquires such a function only when it becomes part of a ritual (Nora, 1993, p. 14).

Collective memory, on the other hand, as emphasized by Maurice Halbwachs (1996, pp. 38–39), is a structure wherein individual memories possess the capacity to function only insofar as they are situated within and shaped by social contexts. Halbwachs expresses this idea as follows: "Memory and its frameworks are social; our thinking can recall the past only to the extent that it is embedded within these frameworks and contributes to collective memory." This approach treats collective memory not as the mere sum of individual memories but as a construct formed, directed, and shared through social groups. Moreover, collective memory is not a directly tangible structure; rather, it is the reproduction of individual recollections within a social framework (Gedi & Elam, 1996, p. 43). While cultural memory is more closely associated with symbols and images, collective memory involves the sharing of social experiences and memories. Both concepts are critically important for the remembrance of the past and the construction of social identity.

Svetlana Boym's (2001, pp. 41–45; pp. 49–50) concepts of "reflective" and "restorative" nostalgia, developed about cultural memory, demonstrate that longing for the past is not merely a form of individual affect but also a fundamental component of collective meaning-making. *Restorative nostalgia* idealizes the past, advocates for the restoration of a lost wholeness, and frequently contains a desire to return to a cultural or national myth of origin. In this sense, restorative nostalgia can serve as a means for the authoritarian reconstruction of collective memory. Nostalgic representations of Lenin in post-Soviet Russia, referred to as *Leniniana*, serve as a notable example of restorative nostalgia. Lenin's statues, portraits, and popular representations do not merely commemorate a historical leader; they symbolize the ideal of socialist unity and express a desire to revive a lost historical continuity. This clearly illustrates how cultural memory can become a political tool, serving to construct national identity through selective representations of the past.

Jan Assmann's theoretical framework on cultural memory becomes critically important at this point. Cultural memory, as a

form of memory that transcends individual recollection and becomes institutionalized and ritualized, ensures continuity across generations through rituals, symbols, narratives, and material objects. While preserving the past, this form of memory continuously reproduces it, thereby imparting meaning to social identity (Assmann, 2011, pp. 16-18; p. 111). Although the concepts of cultural memory and collective memory are often used interchangeably, their meanings differ. Every culture creates a symbolic universe that unites people and connects the past with the present, thereby providing a sense of orientation and trust. Culture shapes past experiences, transporting images from previous times into the present and maintaining continuity. The examples of *Titostalgia* and *Yugonostalgia*, which emerged after the dissolution of Yugoslavia, are concrete reflections of this concept. Symbols unique to the Tito era, such as Partisan caps, youth festivals, or commemorations held in Tito's birthplace, Kumrovec, not only commemorate a past leader but also represent a longing for the socialist Yugoslav identity and its reproduction. Similarly, the collective memories expressed within the framework of *Yugonostalgia* encompass a yearning for shared lived experiences and a desire to revive the vision of a multi-ethnic socialist state (Velikonja, 2008, p. 15; Velikonja, 2012, pp. 286-287). Through such rituals and symbols, cultural memory is both revitalized and directly involved in contemporary identity politics. This theoretical framework provides a foundational basis for analyzing how visual cultural products such as statues, Tito commemorations, and nostalgic representations contribute to the reproduction of cultural and collective memory.

Collective memory, as defined by Halbwachs (1992, pp. 137–138), is formed within social frameworks, and Svetlana Boym's concepts of nostalgia make the aesthetic and ideological dimensions of these frameworks more visible. Reflective nostalgia enables individuals to cultivate self-awareness in their relationship with the past and to question their sense of belonging. In contrast, restorative nostalgia seeks to reconstruct the past within a national unity, thereby reinforcing the fixed narratives of collective memory. As Boym (2001, p. 49) states, restorative nostalgia evokes the national past and future, while reflective nostalgia is more directed toward individual and cultural memory. Both types of nostalgia can utilize the same mnemonic triggers and symbols, but they develop distinct identity narratives and memory constructions around these symbols. For example, some representations found in *Leniniana*, particularly the idealized image of Lenin in state-supported narratives, reflect the type of nostalgia Boym defines as restorative. This form of nostalgia reconstructs the past through institutional narratives in a manner that aligns with Halbwachs's theory, which posits that social groups organize collective memory. In contrast, reflective nostalgia establishes an emotional yet distanced relationship with the past, as seen in some contemporary artworks featuring ironic or critical representations of Tito. This form of nostalgia enables individuals to develop an aesthetic critique of the fixed narratives of collective memory, allowing for more personal and pluralistic forms of remembrance.

Pierre Nora's concept of *lieux de mémoire* (sites of memory) suggests that modern societies construct identity not through living, directly experienced memory, but through an understanding of the past built via symbols and modes of representation. According to Nora, these sites are symbolic spaces that replace the natural environments of memory in a world where direct recollection has disappeared. Therefore, while providing historical knowledge, they also represent either the continuity or rupture of collective belonging (Nora, 1996, p. 507). Within this framework, nostalgia for former Yugoslavia is not only a longing for a specific political system but also a symbolic reconstruction of everyday life patterns, shared rituals, social solidarity, and collective memory of that era. For example, emotional reactions in the public sphere, such as some citizens carrying Yugoslav flags during Croatia's accession to the European Union, demonstrate that this symbolic belonging to the past remains influential in contemporary identity negotiations. Similarly, the modes of representation encountered in *Leniniana* reveal how the collective memory shaped around Lenin's persona is produced on aesthetic and ideological levels. However, these sites and images can also be used to critically and creatively reinterpret the past. Ironic, critical, or melancholic representations of Lenin or Tito in contemporary art prove that these sites of memory are not static but open to transformation. Consequently, understanding cultural and collective memory requires focusing not only on what is remembered but also on how, by whom, and through which aesthetic, emotional, or ideological codes this remembering is constructed.

Methodology

This study employs Gillian Rose's method of visual analysis to examine how images associated with Leniniana, Yugonostalgia, and its subset, Titostalgia, are interpreted within the frameworks of collective and cultural memory. Rose conceptualizes images not merely as aesthetic objects but as material representations shaped by human labor and imagination, which serve symbolic, ideological, and political functions, engaging the viewer's visual perception (Rose, 2021, pp. 24-46). In her

approach, the process of visual analysis is organized around three contextual sites, namely the context in which the image is produced, the image itself, and the context in which it is received or interpreted. These are examined through three modalities: technological, compositional, and social, which enable a layered analysis that considers both the internal visual features and the sociohistorical conditions under which the image is created and perceived.

Aligned with Rose's theoretical framework, this study recognizes the four analytical contexts she identifies: production, the image itself, circulation, and audiencing. All of these aspects interact with technological, compositional, and social modalities. Nevertheless, for analytical clarity and coherence with the selected visual material, these four sites have been consolidated into three analytical levels: formal, content, and reception. This adjusted framework retains the theoretical depth of Rose's model while facilitating a practical and focused interpretation of the images within their respective visual and sociopolitical contexts.

Within this methodological framework, the visual materials in the study are analyzed on three levels: formal analysis, content analysis, and reception analysis. Each level is considered in connection with the contextual planes and analytical modalities outlined by Rose. The first stage, formal analysis, focuses directly on the visual content itself, its structural composition, and its compositional dimension. This includes examining how aesthetic elements such as color, perspective, light, point of view, and figure placement are arranged and what symbolic meanings they convey. For instance, in images categorized as Leniniana, Lenin is typically depicted in an elevated and imposing manner, accompanied by dramatic lighting and symbolic backgrounds that present him as a sacred and exalted leader. In contrast, representations of Tito often portray a more modern and approachable leader, emphasizing secular, pluralist, and independent characteristics associated with Yugoslav identity. These formal choices constitute the ideological foundations embedded within the images.

The second stage, content analysis, examines the narratives conveyed through the images, the symbols they contain, and the forms of representation they employ. This level is closely tied to both the internal structure of the visual material and the historical, political, and cultural context in which it was produced. Content analysis aims to identify the historical discourses being reproduced, the elements of collective memory being represented, and the types of ideological references being conveyed through the imagery. Representations of Lenin, strongly associated with the socialist revolution, create enduring images within Soviet memory. At the same time, depictions of Tito have become nostalgic symbols following the dissolution of Yugoslavia, reproducing a longing for the past within the framework of Yugonostalgia. This analysis demonstrates that the images do not merely represent the past but also act as tools that shape contemporary cultural and political discourses.

The third stage, reception analysis, focuses on the viewer's position and the social dimension of visual interpretation, examining how these images are received and reinterpreted across various contexts. This level centers on the social environment in which the image encounters its audience. Images of Lenin and Tito acquire varying meanings depending on their political and cultural surroundings, at times evoking nostalgic longing and at other times serving as critiques or instruments of idealization. For example, within the framework of *Titostalgia*, images of Tito function not merely as representations of the past but also as visual expressions of an alternative imaginary constructed in response to contemporary political disillusionment. Reception analysis reveals that visual meanings are not fixed or universal; instead, they are continuously reinterpreted based on the viewer's historical experience, identity, and cultural background. Accordingly, the visual analysis conducted within the contexts of *Leniniana* and *Yugonostalgia* aims to contribute to understanding how the past is constructed, remembered, and intertwined with contemporary discourses.

Results

Leniniana: The Representation of Lenin as a Visual and Cultural Phenomenon

Leniniana refers to the broad cultural phenomenon encompassing the visual, literary, and artistic representations of Vladimir Ilyich Lenin in the Soviet Union. This concept explains how Lenin was presented not only as a politician but also as a symbol of Soviet ideology and how this image was reinforced through artistic production (Shefov, 1986, pp. 6–7). Moskvin describes the extension of Lenin's visual and cultural representations beyond the Soviet period into the post-Soviet era as the "Long Leniniana" (Долгая Лениниана) (Moskvin, 2014, pp. 128–129). This notion demonstrates that Lenin's images have undergone continuous reinterpretation across different periods and still hold a prominent place in contemporary Russian

visual culture. As Russian Marxist Anatoly Lunacharsky noted, Leniniana should be understood not only as the legacy of an individual but also as a visual and literary corpus reflecting the spirit of an entire era (Lunacharsky, 1929). Lenin's figure was continuously reproduced by artists, writers, photographers, and filmmakers as a symbol of the Soviet revolution, leaving a lasting imprint on collective memory. Following Lenin's death, his image was elevated to a kind of secular icon status and was widely depicted across various artistic disciplines, including painting, sculpture, literature, cinema, and theater.

The visual representation of Lenin became one of the central themes of Soviet art starting in 1917 and gradually evolved into a form of cult (Dubrovskiy & Karpukhin, 2022, p. 22). Throughout this process, many artists who constructed Lenin's portraits, sculptures, and revolutionary mythology emerged prominently. For example, sculptor Sergey D. Merkurov produced masks and statues immortalizing Lenin's facial features after his death, while painter Isaak I. Brodsky emphasized Lenin's revolutionary identity by creating realistic portraits. Photographers also made significant contributions to visualizing Lenin's political identity. Notably, figures such as Pyotr Otsup, Viktor Bulla, and Yakov Shteynberg documented Lenin's moments at meetings and rallies, portraying the founding leader of the Soviet Union as an active leader among the people. Lenin's promotion through cinema was also shaped as part of the Soviet propaganda apparatus, and actors portraying Lenin in films were regarded as holding some of the most prestigious roles of the era (Memorialnij Muzej Raznochinnyj Peterburg, n.d.).

Lenin's images functioned not only as artistic productions but also as ideological apparatuses. In Soviet propaganda posters, Lenin's figure was presented as a leader who enlightened the people, guided the future, and led the way to socialism. Posters from the 1920s depicted Lenin as a figure cleansing the world of capitalist "filth," while in later years, representations emphasizing his intellectual and statesmanlike qualities became more prevalent (Samoylov & Severyukhin, 2021, pp. 120–121). Lenin's classic portraits became ubiquitous throughout Soviet society, visible in educational institutions, factories, government offices, and public squares alike. In this context, *Leniniana* emerged not merely as an artistic tradition but also as a visual discourse that reinforced Soviet identity and ideology.

After the dissolution of the Soviet Union, Lenin's images were reinterpreted in various contexts during the post-Soviet period. While many Lenin statues were removed or relocated to museums in several former Soviet republics as part of the Leninopad process, Lenin's image in Russia has persisted as both a nostalgic element of the past and an ideological legacy. As Moskvin points out, there is no settlement in Russia where Lenin's images have not been preserved. Although current social and political discourse may give the impression that the figure of the "leader of the people" is no longer necessary, the symbolic presence of Lenin in the public sphere remains unsettled (Moskvin, 2014, pp. 128–129). This observation demonstrates that Lenin's figure has left a profound mark not only physically but also socially and culturally, maintaining a significant place in collective memory. The phenomenon of *Leniniana* within this transformation necessitates an understanding of Lenin not only as a historical figure but also as an image that is continuously reproduced within shifting ideological contexts. Therefore, *Leniniana* should be regarded not merely as a phenomenon belonging to the Soviet past but also as an essential cultural reference point in the processes of post-Soviet societies confronting their histories.

Figure 1.
A Photograph from the "We Remain Loyal to Lenin's Cause" Demonstration

Source: https://kprf.ru/party-live/regnews/231482.html

In line with Rose's formal analysis stage, Figure 1 draws attention to the Lenin statue positioned centrally and elevated on a platform. This composition signifies that Lenin, both physically and symbolically above the group, continues to be represented as a guiding and exalted figure. The individuals in the figure are gathered around the leader figure, implying collective commitment and ideological alignment. The dominant red color and red flags in the composition are not merely aesthetic choices but also carry strong visual representations of Soviet ideology. The presence of Lenin and Stalin on the flags reproduces the symbolic power of these leaders. The camera angle is also significant. The low-angle perspective looking up at the Lenin statue suggests that he remains an inaccessible authority. This formal structure indicates that the figure serves not only as documentation but also as a means of ideological positioning.

At the levels of content and reception, Figure 1 exemplifies the expression of collective memory, both materially (through monuments, flags, and portraits) and socially (through gatherings and shared nostalgia). Collective memory is shaped by individuals remembering the past not only individually but also within the framework of social groups and their value systems. The gathering of elderly individuals in the figure shows that Soviet experiences from the past are reconstructed not as personal memories but within a shared collective memory. In this sense, the Lenin statue acts as a "site of memory," and the gathering in front of it is not merely an act of remembrance but a practice of reestablishing belonging. These figures reflect nostalgia and attempt to address contemporary ideological and identity gaps from the viewer's perspective. Thus, the figure of Lenin becomes both a historical figure and a symbol continually reproduced by collective memory and reinterpreted according to current needs.

Figure 2.
The Centennial of October and Lenin

Source: https://m.sibkray.ru/news/1/902602/

Upon formal analysis, the billboard design in Figure 2 prominently features Lenin at the center in a dominant position. Lenin's determined forward stride presents him not only as a historical figure but also as a visionary leader. The silhouettes in the background represent a mass popular movement, all oriented in the same direction, symbolizing collectivism and revolutionary unity. The dominant red color throughout the figure immediately evokes historical associations with revolution, class struggle, and socialist ideology. Lenin's foreground placement, in contrast to the silhouetted figures in the background, reinforces his ideological and historical leadership. Additionally, the "100 лет" (100 years) inscription in the top right corner signals that this composition commemorates an anniversary. This element creates a symbolic temporal bridge, celebrating the past while connecting it to the present.

At the content and reception levels, Figure 2 serves as both a nostalgic reminder and a tool for contemporary identity construction. Here, the figure of Lenin transcends being a historical leader in collective memory and is reproduced as a current political and ideological reference point. The presentation of the figure in a public space, such as a billboard, enables this memory to circulate not just on an individual level but within a shared public sphere. In this context, the visual not only facilitates remembrance of the past but also shapes today's social identity. The anonymity of the silhouetted figures, lacking facial details, symbolizes a collective rather than an individual subject, shifting the message from an individual to a societal discourse. Thus, the figure demonstrates that the revolutionary heritage is not merely a historical relic but a living and functional element of collective memory actively employed in current political and cultural arenas.

Figure 3.
Leniniana in Cinema: Poster of the 2019 Film "Lenin: The Inevitable"

Source: https://www.kinopoisk.ru/film/1280594/

The poster for Figure 3, with its vertically split composition, simultaneously directs the viewer's gaze from above and draws them into the historical movement unfolding below. In the upper portion, Lenin occupies a central position, forming the visual focal point of the composition. In the lower section, a map tracing the route from Zurich to Sweden and then to Petrograd emphasizes the historical dimension of the narrative. Accompanied by the figure of a train, this route not only physically depicts Lenin's journey but also functions metaphorically to symbolize the progression and inevitability of the revolution. The dark and dramatic tones of the background intensify the sense of historical tension, while Lenin's prominent and fixed stance asserts the visual hierarchy and symbolic power of his figure. The typography is straightforward yet sharp, foregrounding the dramatic presence of the characters without distraction. The visual balance between these elements serves to stage historical reality while simultaneously reproducing the figure of Lenin within collective memory.

At the levels of content and reception, the analysis of Figure 3 reveals the role of Lenin's figure in post-Soviet collective memory and its function in the reconstruction of contemporary identities. By narrating Lenin's journey from Switzerland to Russia, the film reflects how his ideological legacy is perceived today and how it remains vivid in the collective imagination. Such visuals do more than recall the past; they actively contribute to the construction of current identities and ideologies. In this context, cinema emerges as a domain where *Leniniana* is sustained and where collective memory is rearticulated through modern visual media.

Figure 4.
Lenin as a Literary Character

Source: https://rus.tvnet.lv/4603915/novaya-russkaya-leniniana-lenin-zhiv-on-geniy-ili-grib

The cover designs of Lev Danilkin's books on Lenin, featured in Figure 4, clearly illustrate the contemporary formal transformation of the *Leniniana* tradition. The figure of Lenin on the red cover is reconstructed with a graphic aesthetic, diverging from traditional iconography and approaching the visual style of a comic book character. The abstraction of facial features and his positioning in front of railway tracks recast Lenin not as a historical leader but as a narrative figure. Surrounded by symbolic elements in the background, this design presents Lenin not as an individual subject but as a vessel of historical processes and a multilayered symbol within collective memory. These formal choices reframe Lenin not merely as a figure of the past but as a cultural image accessible and relevant to today's readers.

At the level of content, the works presented in Figure 4 portray Lenin not through the lens of ideological glorification but by exploring his human flaws, intellectual contradictions, and personal dimensions. This approach introduces a new mode of reception within the *Leniniana* tradition, where Lenin is no longer only an admired leader but also a figure who can be questioned, reread, and even approached with irony. The second cover, designed in pastel tones and featuring a caricatured figure, visually reflects this ironic and personalized perspective. Through this lens, Danilkin's works do not offer a fixed image of Lenin in cultural memory; instead, they depict a constantly rewritten, evolving figure who acquires new meanings in contemporary Russian identity. Thus, *Leniniana* transforms from a static commemorative tradition into a dynamic memory practice embedded in current cultural discourse.

Figure 5.
Lenin Re-Exhibited

Source: https://ulpressa.ru/event/2024-01-19-vystavka-lenin-vo-mhate-otkrytie/

The exhibition poster in Figure 5 presents the figure of Lenin in a classical sculptural form, offering a nostalgic yet distanced perspective on the *Leniniana* tradition. Depicted in a contemplative pose, under soft lighting, and against a blue background, Lenin is portrayed not with revolutionary fervor but as a reflective, intellectual figure. The formal simplicity and theatrical stance reposition him more as a thinker than as an ideologue. The overall aesthetic of the poster avoids the visual

exaggerations typical of the Soviet era, inviting the viewer into a quiet atmosphere of contemplation and placing Lenin in a more personal and abstract location within cultural memory.

In terms of content, the exhibition centers on Lenin's relationship with the Moscow Art Theatre, illustrating how he was represented not only in political but also in artistic contexts. This approach moves Lenin beyond the role of a one-dimensional historical figure, integrating him into the processes of cultural production. Through this act of representation, the exhibition enables a rethinking of Lenin's image within post-Soviet memory. Theatrical representations of Lenin allow him to be seen not as a fixed ideological icon in the viewer's collective memory but as a figure open to interpretation and reinvention. In this way, *Leniniana* no longer functions merely as a reflection of the past but emerges as an active tool of memory in the ongoing transformation of identity.

Figure 6.
Agitation Pot with Lenin's Image

Source: https://rodina-history.ru/2024/03/16/reg-szfo/agitacionnuiu-kastriuliu-1920-h-godov-pokazali-na-vystavke-v-peterburge.html

Figure 6 features an enamel agitation pot from the 1920s displayed at the exhibition *"Leniniana. Myth and Image. In Memory of the 100th Anniversary of V. I. Lenin's Death."* This object presents a striking example of *Leniniana*'s material projection into everyday life. The hand-painted figurative composition on the metal surface establishes a visual hierarchy with Lenin at the center and Stalin and Trotsky on either side. A gear motif links the three figures, while a globe and an open book at the bottom symbolize the universal aspirations of Soviet ideology and the centrality it assigned to knowledge. Though formally simple, the pot is laden with strong symbolic meaning, reflecting the era's aesthetic approach in which functional objects served as tools of ideological transmission. The fact that this is a kitchen utensil reveals how Soviet propaganda infiltrated the public sphere and even the private domain, including domestic kitchens.

On the content level, this object reinforces Lenin's centrality as a leadership figure, while the inclusion of Stalin and Trotsky visualizes the collective leadership narrative of the early 1920s. The use of such items in daily life demonstrates that ideological symbols were not just observed; they were also lived, becoming materially inscribed in memory. In the post-Soviet era, objects like this have acquired new significance as iconic representations that prompt reflection on collective memory. Lenin's figure is no longer just a historical leader but is reinterpreted as a cultural heritage embedded in the everyday material traces of ideology. This pot thus becomes not only a relic of the past but also a mirror of how the present relates to that past.

Figure 7.
The Legend of Lenin Is Gone, but the Art Remains

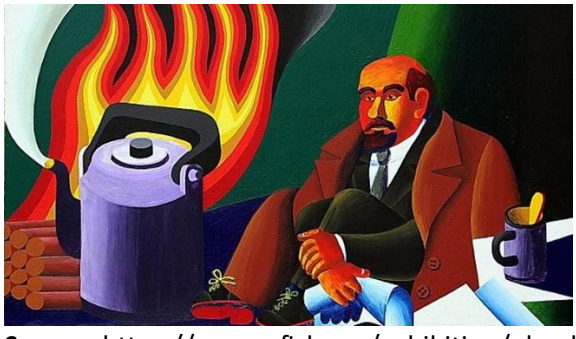

Source: https://www.kp.ru/daily/26749/3778887/

In Figure 7, a young individual is portrayed with eyes closed and wearing headphones, while in the background, a bust of Lenin and surrounding paintings catch the viewer's attention. The bust emphasizes Lenin's historical leadership and carries the aesthetic codes of classical Soviet iconography. The paintings that fill the background are rich in vivid colors and depict crowds, symbolizing the collective energy of the revolution and popular participation. The child's posture, appearing temporally and emotionally detached from the scene, suggests that the figure of Lenin has become a silent object of the past for contemporary individuals. This visual contrast highlights how *Leniniana* has evolved from a rigid ideological memory object into a cultural icon open to personal interpretation.

The viewer's closed eyes and withdrawal into an auditory world indicate a preference for engaging with the bust of Lenin not through direct visual confrontation but via a more internal, introspective connection. This suggests that Lenin's image is no longer perceived as a propaganda symbol imposed from outside, but rather as an object of memory open to individual meaning-making. In this sense, *Leniniana* is being reshaped in the cultural memory of new generations, distancing itself from rigid forms of representation. The young man's figure illustrates the changing relationship with the past in post-Soviet societies, characterized by both nostalgia and detachment. Figure 7 powerfully reflects how Lenin's central place in collective memory has transformed as individuals now reinterpret this legacy quietly and internally.

Figure 8.
Modernist Lenin

Source: https://www.afisha.ru/exhibition/oleg-hvostov-novaya-leniniana-167787/

Figure 8, a painting from Oleg Hvostov's *New Leniniana* series, presents an aesthetic approach that radically departs from socialist realism. Rendered with a primitivist technique, the figure of Lenin appears with distorted facial features, grotesque stylization, and vivid, almost parodic coloring. The bright yellow and red tones in the background may symbolically reflect revolutionary fervor. At the same time, everyday objects like the teapot and cup placed in front of Lenin undermine the traditional narrative of heroism. This composition ironically subverts the practice of iconization by trivializing the sanctified historical image of Lenin. By moving away from symmetry and idealized surfaces, the artist constructs a visual language of exaggeration and critique. This formal intervention reframes Lenin not as a savior or a relic of the past but as a subject open to reinterpretation and visual debate.

In terms of content, the work offers a critical perspective on perceptions of Lenin in the post-Soviet era. Surrounding Lenin with mundane household items transforms him from an ideological symbol into an ordinary component of personal memory, while the fire in the background suggests that the legacy of the Soviet revolution is still burning, though now domesticated. At the level of reception, the viewer is encouraged to see Lenin not as a historical hero but as an image repositioned within contemporary debates on post-Soviet identity. Hvostov's painting invites viewers to look at the past with both nostalgic sentiment and critical awareness. It illustrates that cultural memory is neither fixed nor sacred but rather a constantly evolving, fragmented, and reconstructed process. In this context, Lenin's figure serves not as an icon but rather as a question that invites inquiry into how collective memory functions, what is preserved, and what is overlooked.

Yugonostalgia: Traces of Unified Yugoslavia in the Visual Memory of the Past

Yugonostalgia is a concept that represents the collective longing and reevaluation process experienced by people living in the territories of the former Yugoslavia following its dissolution. However, this form of nostalgia is not merely a yearning for the past; it also functions as a powerful tool in the construction of post-socialist identities. As Milivojević (2024, p. 154) points out, the notion of *Yugonostalgia* is closely linked to other forms of nostalgia observed in post-socialist states. It is often considered an extension of the "ostalgic" phenomenon commonly found in former socialist countries of Eastern Europe. In this context, *Yugonostalgia* manifests itself through images, symbols, and cultural heritage that evoke the multiethnic, multicultural, and socially unified structure of the former Yugoslavia. At the same time, Ugrešić (1998, p. 32) notes that the term has undergone a semantic shift and was initially introduced in the early 1990s by the Croatian press as a politically pejorative label. In later years, however, this nostalgia has taken on new significance. It functions as a component of collective memory and serves as a form of counter-memory. One of its most prominent aspects is the romanticized recollection of the socialist era's achievements within the collective imagination. This sentiment reflects a longing for a political period and a yearning for a lost way of life, ideals of social equality, and cultural unity.

Following the dissolution of Yugoslavia, critical approaches to the past and nationalist discourses gained increasing prominence in the public sphere. In particular, the partisan movement and the authoritarian nature of Tito's regime were reopened to debate, and revisionist perspectives on the shared memory of Yugoslavia gained traction. Efremenko and Meleshkina (2020, pp. 88–89) note that in the post-Milošević era, anti-communist and nationalist discourses have become dominant in public policy, while ideas associated with *Yugonostalgia* have received less public attention. This decline, they argue, was mainly due to the traumatic events surrounding Yugoslavia's collapse and the widespread appeal of nationalist ideologies. Velikonja (2014, pp. 58–59) describes post-Yugoslav discourses on Yugoslavia's memory as a "broad, multilayered, schizophrenic, and conflictual ideology," emphasizing the fragmented and contradictory nature of this collective memory. Yet, *Yugonostalgia* emerges as a response to these hegemonic narratives, offering a nostalgic view of socialist Yugoslavia's multicultural and unifying legacy. In this context, Kuljić (2011, pp. 123–124) argues that nostalgia for Tito today manifests in a benign, politically non-threatening manner. In contrast, Mitja Velikonja (2008, pp. 120–122) adopts a more dynamic and multidimensional approach, suggesting that Tito nostalgia has the potential to challenge existing social structures, propose alternative perspectives, and revive values such as social justice, solidarity, and collective welfare. He also distinguishes between mass media nostalgia and nostalgia disseminated through informal channels, such as the Internet, noting that while the former tends to be passive and consumption-oriented, the latter is more active, rebellious, and utopian. Within this framework, Tito is viewed as a symbol of anti-fascism, modernization, and social unity. He also represents critiques of contemporary societal issues and inspires visions of a possible alternative future.

Titostalgia, as a subcategory of the broader phenomenon of *Yugonostalgia*, refers specifically to the nostalgic sentiment centered around the figure of Josip Broz Tito. Tito was the founding leader of Yugoslavia and a potent symbol of national unity and socialist ideals. However, *Titostalgia* extends beyond the mere glorification of Tito's memory as a political leader; it also encompasses a longing for the values associated with his era, such as freedom, peace, and prosperity. Portraits, statues, propaganda posters, and even memorabilia featuring Tito play a central role in this nostalgic framework, enabling post-socialist individuals to maintain a connection to the past while simultaneously constructing their contemporary identities. The persistence of *Titostalgia* within the broader context of *Yugonostalgia* underscores the enduring influence of Tito's personal charisma and ideological legacy.

The imagined community of former Yugoslavia blurred the line between a real and an idealized past based on the fiction of

viable supranational unity. From the start, it was an unfinished project whose unity depended not on what it was but on what it could become. *Yugonostalgia* is less a longing for a real past than for desires and fantasies once possible (Volčič, 2007, p. 27). This nostalgia glorifies a leader or ideology while rediscovering the cultural unity and shared values of the Yugoslav people. Cultural elements, such as food, songs, festivals, sports, and films, convey this nostalgia, reproducing the visual memory of the past and keeping the former Yugoslavia alive in collective memory. However, *Yugonostalgia* goes beyond romanticizing the past; it reflects a search for alternatives to current economic and political issues, drawing inspiration from socialism. While idealizing the past, this nostalgia critiques the present and expresses a desire for social transformation. It plays a key role in how individuals and communities understand the past, shape the present, and influence the future.

Figure 9.
Yugonostalgia ve Tito on T-Shirts

Source: https://en.wikipedia.org/wiki/Yugo-nostalgia

The Tito-themed t-shirts sold in the Croatian village of Kumrovec, shown in Figure 9, offer a striking example of how cultural memory is reproduced in everyday life across the post-Yugoslav space. Formally, the products are presented with bright and eye-catching designs, with Tito's portrait depicted with youthful energy. These graphic choices not only evoke nostalgic memories but also create a vibrant and contemporary aesthetic that appeals to consumers. In terms of content, the figure of Tito has shed his identity as a socialist leader and transformed into a touristic and commercialized symbol. This transformation illustrates how past symbols have been disentangled from their original ideological context and reinterpreted within today's market dynamics. These t-shirts reveal how Tito occupies a place in cultural memory not just as a statesman but also as a cultural icon. Commercialized versions offer everyday access to the leader's visual representation while simultaneously making it ordinary.

From a reception perspective, such visuals become a way for individuals to shape and express their longing for the past. Those who buy or wear these t-shirts embrace Tito not merely as a political leader but as a representative of an idealized era. Through this embrace, they define themselves as part of a specific collective memory. *Titostalgia* functions as both a form of nostalgia and an expression of post-Yugoslav identity exploration. From the standpoint of collective memory, this visual demonstrates how Tito's image, associated with values such as social justice, peace, and multiculturalism, remains a powerful and meaningful symbol within contemporary social structures. In this sense, the t-shirts transform from reminders of the political legacy of the past into an active memory practice that integrates it into today's social discourses.

Figure 10.
Traces of Tito and Yugoslavia at a Street Stall

Source: https://digitalnademokracija.com/2023/11/29/tarik-haveric-o-socijalizmu-i-kritici-bosanskog-uma/

The street stall in Figure 10 features an array of objects that includes Tito portraits, socialist symbols, books, and memorabilia, creating a striking yet irregular aesthetic. Although the arrangement seems spontaneous, each item holds significant meaning. Tito's portrait is the focal point, surrounded by Yugoslav-era newspapers, star symbols, and slogans referencing the country's socialist heritage. Items like book covers and postcards depict Tito as both a historical figure and a symbolic leader. These artifacts serve as cultural symbols, bridging past ideals with the present. Slogans such as "Workers of the world, unite!" underscore the display's nostalgic and ideological significance, effectively reiterating political and cultural themes within a contemporary context.

From a reception perspective, such visuals and objects can be interpreted in various ways by different viewers. For tourists visiting the stall, these products may serve as exotic or nostalgic souvenirs, whereas for the local population, they represent deeper symbols of identity and historical belonging. The items surrounding Tito's figure reactivate symbols of a collective past, simultaneously recalling history and functioning as active reference points in today's identity politics. These street stalls illustrate how cultural memory is created through everyday practices and economic exchanges, in addition to academic and historical narratives. Tito's visual representations continue to circulate in post-Yugoslav societies as unifying, idealizing, and sometimes critical figures. Thus, this street scene serves as both a site of nostalgia and a tangible ground for contemporary cultural dialogue with the past, vividly illustrating the dynamic nature of collective memory.

Figure 11.
Yugonostalgia and the Tribute to Tito

Source: https://naharnet.com/stories/en/84445-yugonostalgia-as-croatia-prepares-to-join-eu

In Figure 11, an older woman carrying a portrait of Tito symbolizes personal memory and public commemoration. The Yugoslav flags and crowd evoke the atmosphere of socialist-era ceremonies, creating a ritualized atmosphere of remembrance. Tito's portrait reflects ideals of unity, equality, and solidarity, highlighting ongoing *Yugonostalgia* in post-Yugoslav societies. The historical context of Croatia's EU accession adds depth, as nostalgia for Yugoslavia meets skepticism about this transition. The figure conveys not just longing for the past but a desire to retain its ideals amid uncertainty, with emotional intensity expressed through colors, symbols, and participants' expressions.

In terms of content, the atmosphere created by the crowd gathered around Tito's portrait reveals how the idea of past unity is transformed into a symbol of solidarity against today's fragmented identities. For participants in such events, the connection to the past transcends simple remembrance. It seeks to revive an alternative history amid contemporary

uncertainties and identity crises. From a reception perspective, this scene can be interpreted in multiple ways: for some, it symbolizes a yearning for the lost structure of former Yugoslavia; for others, it signals a rejection of current national and global frameworks. This visual narrative illustrates how collective memory serves as a dynamic bridge between past and present. While Tito's figure is remembered as a symbol of a peaceful socialist utopia, the ritualistic practices formed around him serve as spaces of resistance within current identity struggles and social unrest. In this way, the figure makes visible both an emotional attachment to the past and the contemporary social meanings it carries.

Figure 12.
Tito's Birthday Celebrations

Source: https://balkaninsight.com/2017/03/14/yugonostalgia-as-result-of-unfinished-nation-building-processes-03-14-2017/

Figure 12 depicts a 2015 celebration in Tivat, Montenegro, honoring Tito's birthday and serving as a visual expression of post-Yugoslav collective memory. A symbolic figure in a white uniform leads the event, while the enthusiastic crowd waves Yugoslav flags, echoing the ceremonial tone of socialist-era rituals. The prominently displayed portrait of Tito reflects how the ideals of unity and peace associated with him gain new meaning amid today's fragmented social structures. The emotional intensity conveyed through colors, symbols, and participant expressions highlights how nostalgic sentiments have evolved into a form of collective memory that informs contemporary identity-seeking. This festive atmosphere not only reproduces the aesthetic forms of a lost order but also reactivates the social and political values tied to them during current crises. Such events serve as visual practices that commemorate Tito and the ideals of solidarity and communal life integral to his legacy.

In terms of content, the crowd gathered to celebrate Tito's birthday embodies the power of collective memory in shaping social identity. The scene evokes Yugoslavia's socialist past and gains renewed significance through its connection to the present, representing a communal act of reclaiming shared values that transcend individual nostalgia. Especially in regions where nation-building processes have not fully succeeded, such events offer an alternative basis for identity, contributing to the reconstruction of regional solidarity. As historian Vjeran Pavlaković notes in the article, the prevalence of *Yugonostalgia* in certain countries points to the unfinished nature of national identity construction. From a reception perspective, this scene can be interpreted in multiple ways: for some, Tito's legacy symbolizes a peaceful shared past, while for others, it becomes a symbol of resistance to current national and global structures. Thus, the event in Tivat becomes not only a means of remembering the past but also a platform for reflecting on its meaning for the present. The collective ritual surrounding Tito serves as a memory practice that enables the revival of the past in the face of uncertainty, identity crises, and political polarization in post-Yugoslav societies.

Figure 13.
Tito's Legacy in Miss Partisan

Source: https://voxeurop.eu/en/back-to-the-future-with-yugo-nostalgia/

The "Miss Partisan" competition, as shown in Figure 13, offers a striking example of how the concepts of *Yugonostalgia* and Titostalgia are being rearticulated in contemporary cultural practices. Women posing in partisan uniforms in front of a backdrop featuring Tito's portrait point to a theatrical staging in which symbols of the past are carefully reconstructed. This aesthetic arrangement recirculates the social values and visual codes of socialist Yugoslavia within today's cultural memory. The partisan uniforms evoke images of collective struggle and solidarity, while Tito's portrait underscores the centrality of the leader figure around which these ideals were historically organized. The overall composition of the figure presents a visual narrative in which historical symbols and contemporary identity quests intertwine. The scene depicted is not merely a representation of the past but also a performance space for the present-day reinterpretation of that past. This performance becomes an aesthetic reconstruction of collective memory, revealing both the emotional and political dimensions of the relationship with history.

The competition's format integrates symbols of socialist Yugoslavia into popular culture, reshaping nostalgia as both a longing for the past and a tool in contemporary identity politics. The playful presentation of partisan attire connects historical remembrance with modern taste, fostering a social circulation of memory. Different generations in post-Yugoslav societies interpret these events in varied ways: some experience a nostalgic yearning for unity, while others critically reflect on the cultural legacy of the socialist era. This diversity indicates that collective memory is a fluid, continually renegotiated construct. The "Miss Partisan" competition serves as a memory practice that connects cultural ties to the past and seeks to rebuild regional identities. Tito's figure and Yugoslav symbols are not just remnants of history; they actively shape today's social imagination.

Figure 14.
Yugonostalgia in the Restaurant

Source: https://www.011info.com/restorani-u-beogradu/klub-kafana-pavle-korcagin

Figure 14 depicts the Korčagin restaurant in Belgrade, which, upon formal analysis, presents nostalgia not merely as an aesthetic choice but as a performative practice through which the political and cultural imagery of the past is brought into the present. The portrait of Tito on the wall, the Yugoslav flag, and various socialist-era symbols transcend their function as mere decorative elements, creating a visual setting that evokes shared historical experiences. These figures are arranged in a deliberate manner that activates collective memory, allowing visitors to recall a specific historical period. At the heart of this visual narrative lies the reinterpretation of socialist values, including peace, solidarity, and equality. This configuration of

visual memory serves as both a recollection of the past and a tool for navigating the identity crises of the present. In this regard, the restaurant serves as a time capsule that reproduces the forms of the past while recirculating them within new contemporary contexts.

In terms of content and reception, Korčagin offers a space for social interaction that reshapes both *Yugonostalgia* and *Titostalgia*. More than just a dining venue, the restaurant provides an experiential site for emotional and cultural connection to the past. The atmosphere, adorned with Tito's portrait and symbols, reactivates positive values associated with the socialist era, fostering a sense of alternative belonging amid today's social and economic challenges. It serves as a site of collective memory, blending a longing for the past with present aspirations. This spatial expression of memory leaves a nostalgic, identity-forming impact on its audience, participating in the reconstruction of the past. Thus, Korčagin represents a liminal space where individual experience intersects with collective memory, highlighting the dynamic nature of post-Yugoslav societies' relationship with their history.

Figure 15.
Tito as a Souvenir

Source: Velikonja, 2008, p. 38

Figure 15 features a stall showcasing Tito's portraits and Yugoslav symbols on various souvenirs and decorative items. From a formal perspective, these products are neatly arranged, with Tito figures prominently positioned at the center, making them the focal point of the composition. The layout and visual organization direct the viewer's attention toward Tito and Yugoslav imagery, thereby materializing collective memory. In terms of content, this visual illustrates the enduring presence of Tito in cultural memory and materializes the longing for the ideals of the socialist period. These objects transcend mere recollection of a historical political figure; they symbolically embody values such as peace, unity, and social equality. In this sense, *Titostalgia* is not only a desire to return to the past but also a framework for using that past functionally in contemporary identity formation.

From the perspective of reception, such visuals and objects evoke both aesthetic appreciation and ideological connotations among viewers. In ethnically diverse regions like Bosnia and Herzegovina, Tito may be seen less as a symbol of political nostalgia and more as a representation of unity against ethnic divisions. These objects not only commemorate the past but also generate new interpretations of contemporary social and identity-related issues. *Titostalgia* transcends personal longing, becoming a publicly shared and reconstructed regime of memory. Each object activates embedded narratives in collective memory, forging an emotional and ideological bridge between past and present. Tito's symbolic presence reveals the dynamic nature of collective memory in post-Yugoslav societies and its continuous reinterpretation across various contexts.

Figure 16.
The Yugo Car and Yugonostalgia in Belgrade

Source: https://www.dailysabah.com/life/2018/06/20/yugonostalgia-drives-iconic-yugo-car-tours

When examined from a formal perspective, Figure 16 presents the Yugo car not merely as a means of transportation but as an object of collective memory tied to the past. The Yugoslav flag draped over the vehicle elevates it from the ordinary to one embedded with ideological and cultural symbolism. The aesthetic composition transforms the car into a time capsule, referencing the place of socialist Yugoslavia in public memory. Tourists riding in this vehicle through the streets of Belgrade engage in a performative re-engagement with everyday practices of the past. Thus, the Yugo emerges not as a frozen relic but as an active symbol within the contemporary memory landscape.

In terms of content and reception, the Yugo car stands out as a key symbol of *Yugonostalgia*, evoking a longing for the ideals and unity of the former Yugoslavia. This nostalgia goes beyond mere romanticization of the past; it serves as a tool in current identity negotiations. Tourists do not see the car solely as a historical artifact but as a medium to engage with the past on both personal and collective levels. Thus, the Yugo offers an aestheticized practice of remembrance, becoming a vehicle for identity formation within consumer culture. Depending on geographic and social context, this symbol is interpreted in varying ways, allowing for deeper analysis of collective memory dynamics following the dissolution of Yugoslavia and how post-Yugoslav societies relate to their past.

Figure 17.
Serbs: The Most Faithful to Yugonostalgia

Source: https://fakti.bg/en/world/924408-strongest-yugoslavian-nostalgia-felt-by-serbs

In Figure 17, the statue of Tito and the crowd gathered around it form a powerful picture of collective memory from a formal perspective. The placement of the statue and the people facing it reflect the continuing respect for Tito in the public sphere, where he functions as a symbol of belonging. The presence of Yugoslav flags enriches the scene not only with national symbols but also with representations of past unity. In terms of content, the visual conveys a sense of an idealized past, positioned as a refuge from present-day societal fragmentation. The period of relative peace and prosperity experienced under Tito's leadership is remembered in collective memory as a time that felt safer and more meaningful compared to the current crises. This figure conveys both the political structure of the former Yugoslavia and its enduring public resonance in the present day.

On the level of reception, such figures evoke a sense of longing for the past and contribute to the reconstruction of a nostalgic vision of history within contemporary identity formation. Especially in Serbia, where there is strong support for the Tito era among certain social groups, the scene in the image becomes a symbol of a "lost utopia." According to a *Gallup* poll, nostalgia for Yugoslavia is highest in Serbia, suggesting that this sentiment is not merely personal but embedded within a broader emotional regime shaped by collective memory. This form of *Yugonostalgia*, intertwined with *Titostalgia*, is continuously reproduced through visual symbols and collective narratives, seeking to compensate for present identity fractures with the unity of the past. The figure does not simply represent a historical moment; it makes a collective narrative visible. This narrative aims to address contemporary identity needs through emotional and symbolic connections to the past.

Discussion

The visual representations of *Leniniana* and *Yugonostalgia* serve as nostalgic images that evoke the past while also functioning as practical tools for identity construction in post-socialist societies. These images reveal that cultural memory is not fixed but constantly restructured and reinterpreted in response to social and political needs. Lenin's figure, in the post-Soviet context, emerges not merely as a historical leader but as a functionalized symbol within various aesthetic and ideological frameworks. Similarly, the image of Tito extends beyond the memory of a head of state, circulating as a representation of a multicultural, secular, and socialist past. In this context, Svetlana Boym's distinction between restorative and reflective nostalgia provides a valuable framework for interpreting the findings. While restorative nostalgia is frequently observed in Leniniana, seeking to reconstruct a sense of historical continuity, reflective nostalgia found in contemporary expressions of Yugonostalgia develops a more critical, distanced, and individual engagement with the past.

The visual analysis suggests that the figures of Lenin and Tito are not mere remnants of former regimes but have gained renewed significance in response to current identity crises and ideological vacuums. The continued public presence of Lenin statues or the commercialization of Tito's image as a tourist icon offers concrete examples of how cultural memory is reproduced at both institutional and everyday levels. This phenomenon aligns with Pierre Nora's concept of *lieux de mémoire*, as these representations transform physical and symbolic spaces into sites of reconstructed collective belonging. Ultimately, the reception of these figures highlights the active role of the viewer in the reconstruction of memory. Rather than conveying fixed meanings, the representations of Lenin and Tito generate multilayered narratives that are interpreted differently across social groups. Their glorification in some contexts and critical or ironic reinterpretation in others reveals that these figures function as dynamic agents in ongoing identity negotiations and memory politics.

Conclusion and Recommendations

This study examined the relationship between post-socialist identity construction and cultural memory through visual analysis of the concepts of *Leniniana* and *Yugonostalgia*. While *Leniniana* examines how visual representations of Lenin were reinterpreted and recontextualized in collective memory after the collapse of the Soviet Union, *Yugonostalgia* explores the longing for Tito and the socialist period that followed the breakup of Yugoslavia and its reflection in collective memory. Both phenomena provide significant insights into how contemporary identities are shaped through visual representations of the past. They demonstrate that the past is not merely something remembered but also a tool actively shaping today's political, cultural, and social realities. In this regard, the study's findings reveal the symbolic and ideological functions of Lenin's and Tito's visual portrayals in current debates on identity.

Leniniana initially emerged as a visual expression of Soviet ideology, but in the post-socialist period, the meanings of these representations have evolved. Lenin's statues, portraits, and related imagery have maintained a strong presence in collective memory even after the fall of the Soviet Union. In Russia, in particular, Lenin's image has been redefined not just as a nostalgic symbol but as a cultural and ideological legacy. His visual representations serve as a bridge between the Soviet past and present, reinforcing the emotional and ideological connections to a lost era. These figures also highlight the enduring influence of the past on contemporary political discourse and the formation of identity. The findings suggest that Lenin's imagery functions not only as an aesthetic remnant but also as a social marker, evoking memories of former ideological bonds and national unity.

Yugonostalgia emerged as a form of collective memory after the breakup of Yugoslavia, reviving the identity shaped under

Tito's leadership. It goes beyond admiration for Tito, encompassing socialist ideals, cultural unity, and the region's multicultural fabric. While it romanticizes the past, it also reflects a search for alternatives to today's political and economic challenges. In this context, *Yugonostalgia* is not only a longing but also a critique of the present. The findings show that both Tito and Yugoslavia have become symbols of unity and justice amid today's fragmented identities.

The visual analysis method has proven to be a valuable tool in understanding the place of *Leniniana* and *Yugonostalgia* within collective memory. Gillian Rose's framework facilitated a comprehensive examination of the formal, content-related, and interpretive dimensions of these figures, shedding light on the connections between past and present. The visual representations of Lenin and Tito functioned not only as aesthetic elements but also as carriers of ideological and cultural significance. These figures have shaped collective memory and played a crucial role in the construction of post-socialist identities. The findings reveal that visual representations actively participate in reconstructing memory and influence identity formation through diverse modes of reception. Visual analysis has thus offered a window into how past and present identities are interconnected while also revealing the cultural and ideological frameworks within which these relationships are negotiated.

Based on the findings of this study, the following suggestions are proposed;

- The study confirms the value of visual analysis as a key tool in research on cultural memory and identity. Future studies may focus on the following areas:

  - Regional variations**:** Examine how *Leniniana* and *Yugonostalgia* are interpreted in various post-socialist contexts, particularly across Eastern Europe.
  - Media and popular culture**:** Explore how visual representations of Lenin and Tito are reproduced and consumed in today's popular culture.
  - Digital memory and visual culture: Examine how social media and digital platforms recirculate and reshape images of the past.
  - Public space and monuments**:** Analyze the role of Lenin and Tito monuments in today's public spaces and the social interactions they generate.
  - Visuality in identity formation**:** Use visual analysis to understand better how identity is shaped not only by memory but also through current visual culture.

In conclusion, *Leniniana* and *Yugonostalgia* play a crucial role in understanding how post-socialist societies engage with their past. These phenomena help keep collective memory alive through visual representations and shape contemporary identities. The figures of Lenin and Tito evoke nostalgic longing and symbolize the enduring connection between the ideological and cultural legacies of the past and present realities. This study reveals that the ideological context of these visuals has a significant influence on the formation of current identities. Visual analysis reveals how representations of the past contribute to the construction of collective memory and identity. These figures are not merely aesthetic artifacts; they carry substantial cultural, ideological, and political functions. The analysis highlights the significance of visuals as key tools for examining memory and identity dynamics in post-socialist contexts. Leniniana and Yugonostalgia facilitate a deeper understanding of contemporary social and political dynamics, serving as reminders of history and reference points in today's cultural struggles. Thus, the visual analysis method used is validated as a practical approach for examining relations between identity and memory in both historical and contemporary contexts.

Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*
Çıkar Çatışması: *Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*
Finansal Destek: *Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Peer-review*: Externally peer-reviewed.*
Conflict of Interest: *The author declare no conflict of interest.*
Financial Support: *The author declared that they received no financial support for this study.*

References

Assmann, J. (2011). *Cultural memory and early civilization: writing, remembrance, and political imagination*. Cambridge University Press.

Boym, S. (2001). *The future of nostalgia*. Basic Books.

Dubrovskiy, M. & Karpuhin, A. A. (2022). Ideologiya bolshevizma i obraz vozhdja v sovetskom iskusstve. *Vestnik Brianskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 54*(4), 22-39.

Efremenko, V. D. & Meleshkina, Y. E. (2020). Yugoslavskiy metanarrativ i sovremennaja yugonostalgiya v stranah zapadnyh Balkan. *Politicheskaya Ekspertiza: Politeks, 16*(1), 78-100.

Halbwachs, M. (1996). *On collective memory*. The University of Chicago Press.

Ivanova, V., Svetlana, N. D. & Evgenieva V. T. (2012). Kruglyy stol "identichnost sovremennoy Rossii: krizis tsennostey, poisk smyslov i puti konstruirovaniya". *Tsennosti i Smysly*, 21, 10-26.

Jeffry, O. K. (1999). Collective memory: the two cultures. *Sociological Theory, 17*(3), 333-348.

Kuljić, T. (2005). *Tito: sociološko-istorijska studija*. Gradska Narodna Biblioteka Žarko Zrenjanin.

Kuljić, T. (2011). Sećanje na titoizam: između diktata i otpora. Čigoja štampa.

Lunacharskiy, V. A. (1929). Predislovie k knige M. Bekkera "Lenin v hudozhestvennoy literature". nasledie A. V. Lunacherskogo. http://lunacharsky.newgod.su/lib/ss-tom-8/predislovie-k-knige-m-bekkera-lenin-v-hudozestvennoj-literature/

Milivojević, M. (2024). Brand new your retro? Yugo-nostalgia and/as yugo-futurism in alternative and popular music. *Imaginaires,* 26, 152-173.

Moskvin, E. D. (2014). "Dolgaya leniniana": evolyutsiya obraza Lenina v otechestvennoy vizualnoy kulture. *Simvolicheskaya Politika,* 2, 128-145.

Nora, P. (1996). *Realms of memory: the construction of the French past*. Columbia University Press.

Plamper, Y. (2010). *Alhimiya vlasti: kult Stalina v izobrazitelnom iskusstve*. Novoe Literaturnoe Obozrenie.

Rose, G. (2016). Visual methodologies: an introduction to researching with visual materials. Sage Publications.

Samoylov, E. D. & Severyuhin, Y. D. (2021). Leniniana noveyshego vremeni. *Vestnik Russkoy Hristianskoy Gumanitarnoy Akademii, 22*(4-2), 118-131.

Simmons, C. (2009). Miljenko Jergović and (yugo) nostalgia. *Russian Literature, 66*(4), 457-469.

Synovitz, R. (2010). Thirty years after Tito's death, Yugoslav nostalgia abounds. *Radio Free Europe/ Radio Liberty*. https://www.rferl.org/a/Thirty_Years_After_Titos_Death_Yugoslav_Nostalgia_Abounds_/2031874.html

Shefov, N. A. (1986). *Leniniana v sovetskom izobrazitelnom iskusstve*. İskusstvo.

Ugrešić, D. (1998). The culture of lies. *Index on Censorship, 23*(1-2), 23-43.

Memorialnıy Muzey Raznoçinnıy Peterburg. (t.y.). "Leniniana". Retrieved December 13, 2024, from https://spbmmrp.ru/o-muzee/novosti/40-leniniana/773-leniniana-v-kontekste-istorii

Velikonja, M. (2008). *Titostalgia – a study of nostalgia for Josip Broz*. Peace Institute.

Velikonja, M. (2012). Titostalgia. On the post-Yugoslav cognitive map. In D. Šuber & S. Karamanić (Ed.), *Retracing images: visual culture after Yugoslavia* (pp. 283-312). Brill Academic Publishers.

Velikonja, M. (2014). New yugoslavism in contemporary popular music in Slovenia. In D. Abazović & M. Velikonja (Ed.), *Post Yugoslavia: new cultural and political perspectives* (pp. 57-95). Palgrave Macmillan.

Volčič, Z. (2007). Yugo-Nostalgia: cultural memory and media in the former Yugoslavia. *Critical Studies in Media Communication, 24*(1), 21-38.

Yerköy, S. (2022). Geçmişten kaçışın bir sembolü olan "Leninopad"ın Ukrayna ve Rusya basınında yankıları, *Hacettepe Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 37*, 77-109.

Figures

Figure 1: *Podmoskovnye Kommunisty: "My delu Lenina verny"*, https://kprf.ru/party-live/regnews/231482.html (Accessed: 15.12.2024).

Figure 2: *Lenin s krasnoy tolpoy: kak plakatı rassorili Novosibirsk*, https://m.sibkray.ru/news/1/902602/ (Accessed: 14.12.2024).

Figure 3: L*enin. Neizbezhnost (2019)*, https://www.kinopoisk.ru/film/1280594/ (Accessed: 15.12.2024).

Figure 4: Odınya, T. (2018). *Novaya russkaya Leniniana: Lenin – zhiv?.. On geniy?.. İli- grib?..* https://rus.tvnet.lv/4603915/novaya-russkaya-leniniana-lenin-zhiv-on-geniy-ili-grib (Accessed: 16.12.2024).

Figure 5: *Vystavka "Lenin vo MHATe", otkrytie*, https://ulpressa.ru/event/2024-01-19-vystavka-lenin-vo-mhate-otkrytie/ (Accessed: 16.12.2024).

Figure 6: Tsygankova, S. (2024). *Agitatsionnuyu kastryulyu 1920-x godov pokazali na vystavke v Peterburge*, https://rodina-history.ru/2024/03/16/reg-szfo/agitacionnuiu-kastriuliu-1920-h-godov-pokazali-na-vystavke-v-peterburge.html (Accessed: 17.12.2024).

Figure 7: Metelskaya, M. (2017). *Leniniana v natsionalnom hudozhestvennom muzee: v Minske otkryli vystavku k 100-letiyu Oktyabrskoy revolyutsii*, https://www.kp.ru/daily/26749/3778887/ (Accessed: 17.12.2024).

Figure 8: *Oleg Hvostov: Novaya traktovka uznavaemyh syuzhetov s vozhdem mirovogo proletariata*, https://www.afisha.ru/exhibition/oleg-hvostov-novaya-leniniana-167787/ (Accessed: 17.12.2024).

Figure 9: *Yugo-nostalgia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Yugo-nostalgia (Accessed: 19.12.2024).

Figure 10: *Tarik Haverić o socijalizmu i o "Kritici bosanskog uma"*, https://digitalnademokracija.com/2023/11/29/tarik-haveric-o-socijalizmu-i-kritici-bosanskog-uma/ (Accessed: 20.12.2024).

Figure 11: *"Yugonostalgia" as Croatia prepares to join EU*, https://naharnet.com/stories/en/84445-yugonostalgia-as-croatia-prepares-to-join-eu (Accessed: 20.12.2024).

Figure 12: Milekic, S. (2017). *Rise of Yugo-nostalgia "reflects contemporary problems"*, https://balkaninsight.com/2017/03/14/yugonostalgia-as-result-of-unfinished-nation-building-processes-03-14-2017/ (Accessed: 21.12.2024).

Figure 13: Ćosić, D. (2009). *Back to the future with Yugo-nostalgia*, https://voxeurop.eu/en/back-to-the-future-with-yugo-nostalgia/ (Accessed: 22.12.2024).

Figure 14: *Klub kafana Pavle Korčagin*, https://www.011info.com/restorani-u-beogradu/klub-kafana-pavle-korcagin (Accessed: 22.12.2024).

Figure 16: *"Yugonostalgia" drives iconic Yugo car tours*, https://www.dailysabah.com/life/2018/06/20/yugonostalgia-drives-iconic-yugo-car-tours (Accessed: 23.12.2024).

Figure 17: Atanasova, M. (2024). *Serbs experience the strongest Yugo-nostalgia*, https://fakti.bg/en/world/924408-strongest-yugoslavian-nostalgia-felt-by-serbs (Accessed: 24.12.2024).

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ATATURK UNIVERSITY PUBLICATIONS

Research Article *Araştırma Makalesi* DOI: 10.53487/atasobed.1669914

Exile, Hybridity and Cultural Negotiation in Abu-Jaber's *Crescent* and *Arabian Jazz*

Abu-Jaber'in *Crescent* ve *Arabian Jazz*'ında Sürgün, Melezlik ve Kültürel Müzakere

Nimetullah ALDEMİR
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, Ağrı, Türkiye

Ağrı İbrahim Çeçen University, School of Foreign Languages, Department of Foreign Languages Education, Ağrı, Türkiye
naldemir@agri.edu.tr

Abstract

This study explores the evolving Arab-American identity in Diana Abu-Jaber's influential novels, *Crescent* (2003) and *Arabian Jazz* (1993), through the interconnected lenses of exile, hybridity, and cultural negotiation. Drawing on postcolonial theory, particularly the insights of Edward Said and Homi Bhabha, the study examines how Abu-Jaber's protagonists inhabit liminal zones shaped by gender, race, diaspora, and memory. Through food, music, language, and storytelling, the characters resist cultural essentialism and reconfigure identity as a dynamic, improvisational process rooted in everyday life. *Crescent* presents exile as an ontological fracture, with culinary ritual and sensory memory functioning as acts of self-reclamation and cultural continuity. In contrast, *Arabian Jazz* offers a polyphonic exploration of diasporic improvisation, intergenerational tension, and cultural dissonance. The female characters reject both patriarchal and racialized standards and assert autonomy through affective, narrative, and embodied modes of resistance. Ultimately, the article argues that Abu-Jaber's fiction reframes identity as a performative space of becoming by subverting dominant Orientalist narratives and articulating the layered, contradictory, and resilient nature of Arab-American belonging.

Keywords: Identity, hybridity, exile, postcolonialism, orientalism

Öz

Bu çalışma, Diana Abu-Jaber'in etkili romanları *Crescent* (2003) ve *Arabian Jazz* (1993) aracılığıyla Arap-Amerikan kimliğinin dönüşümünü sürgün, melezlik ve kültürel müzakere ekseninde inceler. Özellikle Edward Said ve Homi Bhabha'nın kuramsal katkılarından yararlanan çalışma, Abu-Jaber'in başkahramanlarının cinsiyet, ırk, diaspora ve hafıza tarafından şekillenen eşik mekânlarda nasıl konumlandığını araştırır. Yiyecek, müzik, dil ve anlatı yoluyla karakterler kültürel özcülüğe karşı çıkarak kimliği gündelik yaşama kök salmış, dinamik ve doğaçlamaya açık bir süreç olarak yeniden kurgular. *Crescent*, sürgünü ontolojik bir kırılma olarak sunarken; mutfak ritüeli ve duyusal bellek, benliğin geri kazanımı ve kültürel sürekliliğin araçları hâline gelir. Buna karşılık, *Arabian Jazz* diyasporik doğaçlama, kuşaklar arası gerilim ve kültürel uyumsuzluk üzerine çok sesli bir keşif sunar. Kadın karakterler hem ataerkil hem de ırksallaştırılmış normları reddederek duygusal, anlatısal ve bedensel direnç biçimleriyle özerklik kazanırlar. Sonuç olarak bu çalışma, Abu-Jaber'in anlatısını kimliğin oluş halindeki performatif bir alanı olarak yeniden çerçeveleyerek, Oryantalist anlatıları altüst ettiğini ve Arap-Amerikan aidiyetinin katmanlı, çelişkili ve dirençli doğasını görünür kıldığını savunur.

Anahtar Kelimeler: Kimlik, melezlik, sürgün, postkolonyalizm, oryantalizm

Geliş Tarihi/Received 04.04.2025
Kabul Tarihi/Accepted 02.07.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 11.07.2025

Cite this article as: Aldemir, N. (2025).Exile, hybridity and cultural negotiation in Abu-Jaber's *Crescent* and *Arabian Jazz*. *Current Perspectives in Social Sciences*, *29*(3), 452-462.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Introduction

While *Crescent* (2003) and *Arabian Jazz* (1993) both foreground questions of cultural displacement, their narrative strategies highlight how hybridity is enacted in mundane encounters rather than in spectacular clashes of culture. Abu-Jaber's protagonists experience belonging less as a geographical certainty than as an affective and ethical practice that oscillates between nostalgia, alienation, and creative adaptation (Hassan, 2011; Gana, 2008). The novels' emphasis on the ordinary—the kitchen, the café, the family living room, the neighborhood street—recasts diaspora not as a single rupture but as a series of micropolitical negotiations through which the self is rehearsed and revised.

In *Crescent*, hybridity surfaces in Sirine's relationships rather than solely in her cooking. Her romance with Han, the exiled Iraqi professor, dramatizes the tension between private intimacy and political exile; the heart's ordinary risks are folded into the extraordinary risks of border regimes and state surveillance. Their inability to sustain a straightforward relationship underscores the fractured nature of diasporic subjectivity, where love itself becomes entangled with histories of violence, memory, and dispossession (Hassan, 2011). Equally telling is Sirine's ambivalent attachment to Los Angeles, a city that alternates between refuge and exposure. Los Angeles promises anonymity and cosmopolitan textures, yet it also rehearses suspicion and racial profiling; in that sense, the city performs what Bhabha (1994) calls the "Third Space," a zone where identities are improvised, negotiated, and constantly unsettled.

Arabian Jazz, on the other hand, dramatizes hybridity through its comic—even chaotic—rendering of family life. Rather than presenting Arab-American identity as tragic or victimized, Abu-Jaber injects humor into the disorientations of diaspora, revealing comedy as a diagnostic mode rather than an evasion. For instance, Jemorah's interactions with her overbearing relatives reveal how cultural traditions are not merely inherited but constantly reinterpreted, resisted, and reshaped (Majaj, 2008). The musical motif of "jazz" in the novel further becomes an allegory for improvisation—suggesting that Arab-American identity, like jazz, thrives not in purity or stability but in constant improvisation across dissonant notes, with syncopation rather than harmony as the dominant figure (Salaita, 2005). In this key, Matussem's drumming is not just character color; it is the novel's theory of belonging set to time.

Abu-Jaber also highlights language as a site of negotiation. In both novels, moments of miscommunication—between lovers in *Crescent* or among family members in *Arabian Jazz*—serve as reminders of the liminal position Arab Americans occupy, suspended between linguistic traditions and social expectations. Thus, hybridity in essence is not a static situation and instead it constantly evolves. Here identity is reformed in transit in a slipped and repaired condition (Alsuntany, 2012). The folktales by the uncle in *Crescent* braid a pre-national narrative memory into late-twentieth-century Los Angeles, just as Jem's adult narrations in *Arabian Jazz* are indication of the child's memory with the grown woman's understanding. In both situations, storytelling functions as a cultural work which keeps open a transgenerational conversation that no single language can contain (Fadda-Conrey, 2014; Hall, 1990).

Both works refuse to essentialize Arab-American subjectivity. Rather than fixed binaries of assimilation and tradition, the characters perform selfhoods that are unstable, very contradictory and at times creative. Sirine's mantra "work is home" foregrounds belonging as an act of practicality built on repeated actions of feeding, cleaning, hosting and listening. It is not a passport stamp. Jeromah's act of withdrawal is not pathological, rather is a condition of gendered and racialized histories of perpetual visibility, though curiously unheard (Alsultany, 2012; Majaj, 2008). Instead of a model that measures identity as a fixed axis of Arab versus American, Abu-Jaber foregrounds a polyphonic field that identity is reshaped by memory, place, work and desires (Bhabha, 1994; Fadda-Conrey, 2014). Both books translate diasporic life into the grammar of the ordinary: Kitchens, basements, courtyards, classrooms, buses, and strip-mall cafés. Rather than propose a single thesis about Arab American identity, they stage a repertoire of practices through which belonging is made and remade—work, storytelling, food preparation, music-making, joking, and the micropolitics of care. Such practices align with Hassan's (2011) emphasis on "cultural translation", where the immigrant subject must continually convert experience between codes, and with Gana's (2008) account of Abu-Jaber's "reconfigured Arabness," which is less essence than method.

Both novels take loss not as a single event, but as an atmosphere that shapes perception and time. Jeromah's grief upon his mother's death holds the decision-making process while Matussem's drumming is a transformation of repetition ritual. Sirine's orphanhood becomes the ethics of feeding the needy and transforms into an act of hospitality. Carruth's (1996)

definition of trauma as a belated wound helps to understand how those characters revive their histories to the present. Bhabha's (1994) theory of in-betweenness elucidates how such wounds never heal. When those two theoretical frameworks converge, it shows how Abu-Jaber's figures experience time. They have not resolved through assimilation, neither nostalgic. Instead, they move forward in time and place forming a unique identity peculiar to itself.

Language and storytelling bring those two books to a different dimension. Thus, it insists translation between languages, generations, and kinds as not something neutral. Uncle's folk tales in *Crescent* brings pre-national narrative to the present and teaches Sirine to read her identity as something fluid. In *Arabian Jazz*, Jem's childhood traumas become an adult understanding. Translation mistakes are not narrative glitches but constructive moment of renegotiations. Hall (1990) claims that cultural identity is always in a process and "a matter of becoming as well as being. AbuJaber literally fleshes out that insight in the mise-en-scène of bilingual cafes and polyglot households. Misreading or mistakes in translation do not only block understanding, it also opens up new spaces for some risky and reparative affiliation (Fadda-Conrey, 2014; Hassan, 2011).

Urban geographies in both novels present a significant aspect as well. While *Crescent* take place in Los Angeles's university corridors, alleys, malls, and apartment buildings, Euclid in Arabian Jazz is set in a poor – while setting whose isolation bring surface the racism prevalent. When read together, the urban spaces show how space plays a significant role in shaping diaspora. The metropolis presents anonymity and cultural structure. The small town on the other hand, make social boundaries explicit and impenetrable. Sirine's displacement and ambivalence towards the city, is in parallel with Jeromah's toward both Jordan and United States. Thus, belonging in both narratives flesh out in a series of practices of feeding, listening, rehearsing, studying instead of a passport category (Bhabha, 1994; Fadda-Conrey, 2014; Gana, 2008).

Scholars have mostly interpreted Abu-Jaber's culinary richness as a celebration of heritage. However, the message in *Crescent* complicates such an interpretation. The food does not only signify culture, it disciplines attention, organizes the value of labor and reinvigorates the community. "Work is home" could sound very harsh, however in the café, this statement shows the circuit of reciprocity. Thus, Sirine's labor transforms into customers' comfort, and their presence gives her a sense of belonging. Therefore, the novel refuses to reiterate the gendered costs of such labor in terms of exhaustion, worry, and the politics of respectability that accompany the pleasures of feeding and being fed (Majaj, 2008; Naber, 2012).

The reading of the novels together clarifies how AbuJaber reimagines the Arab American visibility. In the extremities which demands American vilification and exaggerated glorification (Alsultany, 2012), both works bring forth the ordinary plurality. Scholars, mechanics, aunties, students, police, and lovers all share spaces, recipes, and songs. The outcome is not a sterilized plularity of multiculturalism, neither an expose of relived tensions (Gana, 2008; Hassan, 2011; Salaita, 2005). In Abu-Jaber's hands, the "forever foreigner" narrative dissolves into a set of practices through which people learn to inhabit the in-between: sometimes joyfully, sometimes wearily, always creatively (Gana, 2008; Hassan, 2011; Salaita, 2005).

Thus, *Crescent* and *Arabian Jazz* do not only describe immigration, but they also allow the praxis of living in harmony and practicality. By describing the ordinary taste of lentils, the thump of a drum, the ache of a late bus, the slip of a mistranslated word, Abu-Jaber invites readers to reconsider what foregrounds as political evidence of diasporic fiction. The kitchen and the bandstand become archives. The joke becomes a method, the miscommunication becomes the hinge on which new affiliations emerge. In this sense, hybridity is not a label but a condition in which subjects reshape belonging that is enough for vulnerability and desire (Alsultany, 2012; ; Awad, 2021; Bhabha, 1994; Cainkar, 2009; ; Caruth, 1996; Fadda-Conrey, 2014;Gana, 2008; ; Hall, 1990; Hassan, 2011; Majaj, 2008; Naber, 2012; Said, 1978/2003; Salaita, 2005). In this way, Abu-Jaber's fiction challenges dominant narratives of Arab Americans as "forever foreigners" and reimagines diaspora as a space of possibility, humor, and relationality.

Home, Belonging, Identity in *Arabian Jazz*

Arabian Jazz (1993) dramatizes the complex entanglements of Arab-American identity, belonging, and displacement through the microcosm of the Ramoud family, whose lives unfold in the small, racially marked town of Euclid, New York. Abu-Jaber's first novel resists static definitions of Arab-American identity by portraying it as unstable, improvisational, and mediated by humor, grief, and cultural negotiation. Scholars emphasize that Arab-American writing consistently unsettles essentialist

narratives of ethnicity by foregrounding hybridity, liminality, and satire (Cainkar, 2009; Fadda-Conrey, 2014; Hassan, 2011; Naber, 2012). Abu-Jaber's novel, polyphonic in tone and structure, layers comedy with melancholy, musical improvisation with domestic rituals, and the weight of memory with the irreverence of satire. By exploring family, race, gender, and music, the novel underscores that Arab-American belonging is always partial, contested, and generative.

At the center stands Matussem Ramoud, a widowed Jordanian immigrant whose identity is as fragmented as his jazz drumming. His diasporic subjectivity is defined by displacement across Palestine, Jordan, and the United States, producing what Bruneau (1995) has described as overlapping layers of diaspora: political exile, economic migration, and cultural estrangement. The death of his wife Nora deepens his alienation, robbing him of the fragile anchor that tethered him to America. His humor—often bitter and ironic—reveals his inability to reconcile cultural belonging with social rejection: **"**He believed that any music was prayer, sending a message out to the sky"; "My sister Fatima going to put me in the crazy house with her fifty thousand worries about husbands" (Abu-Jaber, 1993, pp. 16-17). His jokes mask the racial hostility he endures, being derided as a "dirty sand nigger" (p. 99) and a "darky foreigner" (p. 89), while also bearing the contradictory patriarchal authority expected of Arab fathers. As Naber (2012) argues, Arab men in the U.S. are frequently racialized as threatening yet simultaneously emasculated, trapped in a contradictory social imagination. Matussem embodies this paradox: his masculinity is diminished in the public sphere but magnified within the domestic one, producing a fractured self that seeks reconciliation through music.

The daughters, Jemorah and Melvina, embody divergent responses to hybridity. Jemorah, unmarried in her thirties, is haunted by grief and immobilized by cultural pressures. Her emotional detachment manifests as withdrawal, recalling Joanna Kadi's assertion that Arabs in the U.S. are "the most invisible of the invisible" (1994, p. xix). Jemorah turns invisibility into a survival strategy, keeping her distance from classmates who taunt her for appearing different. Abu-Jaber depicts this moment with stark detail: The Broom children, grim-faced and dirt-marked, radiate an almost tangible hostility as they crowd onto the bus (1993, p. 92). Here, racism is inscribed on the body; Jem's olive skin and dark hair mark her as foreign in a white enclave. As Fadda-Conrey (2014) notes, Arab-Americans are persistently racialized as "forever foreign," regardless of assimilation or generation. Jemorah embodies this condition, her identity stifled by the constant reminder of difference.

Melvina, on the other hand, approaches bicultural identity with confidence and resistance. She openly challenges patriarchal authority, styling herself as a modern Joan of Arc while ridiculing the Ladies' Pontifical Committee at St. Yusef, whom she accuses of sacrificing young women to the false idols of male dominance and wasteful indulgence (Abu-Jaber, 1993, p. 52). Her language is satirical, biting, and feminist. Melvina also finds in Arabic a wellspring of beauty and intensity, describing its sounds as if syllables could build upon each other like piano notes, rising into powerful crescendos of emotion (Abu-Jaber, 1993, p. 305). For Melvina, hybridity is empowering rather than paralyzing. Scholars have shown that Arab-American women often reimagine hybridity as creative adaptation rather than loss (Alsultany, 2012; Majaj, 2008). Melvina's voice exemplifies this, positioning bilingualism and biculturalism as resources for agency.

Aunt Fatima represents another dimension of Arab-American belonging: the persistence of tradition, memory, and trauma. Fatima is simultaneously the enforcer of cultural norms and the bearer of deep wounds. Her role as guardian of heritage is captured in her self-description: "Marriage is sacred obligation, to get that baby-girl married" (Abu-Jaber, 1993, p. 11); "They treat me like I am a corpse! Like a shit, damn, curses corpse!" (Abu-Jaber, 1993, p. 42). Yet her insistence on tradition is haunted by trauma. She recalls witnessing the burial of a newborn girl when she was four, a moment that etched patriarchal violence into her consciousness: "Marriage is sacred obligation, to get that baby-girl married" (Abu-Jaber, 1993, p. 11). Fatima's rigid traditionalism is therefore not merely nostalgia but also a response to generational pain, echoing what Hassan (2011) calls the transmission of trauma in immigrant narratives. Her character exposes how diaspora carries not only cultural memory but also the burdens of unresolved violence.

The absence of Nora, the daughters' American mother, amplifies the family's instability. Her death deprives them of a symbolic bridge to Americanness. Jemorah reflects: "With love, there no reason… Sometimes you are suffered enough" (Abu-Jaber, 1993, pp. 38-39). Her grief suspends her in a timeless state, exemplifying what Caruth (1996) describes as trauma's disruption of linear temporality. Nora's ambivalent relationship to Arab culture also reveals the complexities of cross-cultural intimacy. She resists vaccinations before traveling to Jordan, dismissing Arab medical advice as "typical Arab patronizing" (p. 78). After her death, Fatima cruelly accuses her daughters by saying that their mother dies only for hating Arabs (p. 66). These

moments reveal how racism and cultural tension infiltrate even intimate family bonds. Scholars such as Cainkar (2009) and Naber (2012) have shown how Arab-American families navigate both external hostility and internalized conflict, complicating narratives of assimilation.

Portia Porschman, Nora's friend and Jemorah's employer, represents white hegemony and Orientalist disdain. She infantilizes and racializes Jem, proclaiming that it is shame and she even proposes to "make" Jemorah American by altering her appearance. These statements reflect the assimilationist violence Arabs face, where acceptance is conditional upon erasure. Said's (1978, 2003) critique of Orientalism resonates here: Arabs are positioned as other, deficient, and in need of transformation. Recent scholarship confirms how such micro-racism's structure everyday life for Arab Americans (Alsultany, 2012; Awad, 2021). Portia thus embodies the intersection of racism and gendered policing, making visible the pressures Arab American women face in predominantly white institutions.

Food and domestic rituals also play crucial roles in the novel, functioning as contested sites of belonging. Shared meals provide moments of comfort and connection, yet they are also occasions for exclusion. At a family picnic, two white hikers initially enjoy Arab food but recoil upon learning its source: "'Arabs, Jesus fucking Christ. And we ate their food'" (Abu-Jaber, 1993, p. 361). This reaction exposes how racism penetrates the most intimate spaces of hospitality. As Gana (2008) observes, Abu-Jaber often uses food as a metaphor for cultural negotiation: meals bridge gaps but also reveal prejudice. Here, Arab food becomes a marker of alterity, rejected not for its taste but for its ethnic origin, demonstrating how racism structures sensory as well as social experiences.

Romantic relationships further complicate belonging. Jemorah's relationship with Ricky Ellis, a half-Indian man, underscores her attraction to hybridity. She muses: "A faun is far more special than either a satyr or a nymph" (Abu-Jaber, 1993, p. 36). Ricky's mixed heritage resonates with her liminality, symbolizing the potential of interethnic intimacy to reconfigure identity. Yet the relationship is fragile, shaped as much by projection as by genuine connection. Scholars such as Salaita (2005) argue that Arab-American literature often stages interethnic romance as a metaphor for cultural negotiation, suggesting both possibility and precarity. Jemorah's desire for Ricky reflects her yearning for a space beyond rigid categories, where hybridity itself becomes desirable.

The town of Euclid functions as a symbol of exclusion, representing the ways Arab-Americans are pushed to the margins of U.S. society. At the same time, it is the setting where the Ramoud family struggles to establish a sense of community. This duality underscores the paradox of diaspora: the search for belonging often takes place within spaces that actively deny acceptance. Matussem reflects on this paradox during a return to Jordan, where he realizes that nostalgia cannot restore home. His disillusionment underscores what Majaj (2008) describes as the ambivalence of the homeland in Arab American writing: both desired and estranged, both remembered and resisted. Matussem ultimately anchors himself in America, not because the country offers him genuine belonging, but because it holds the memory of his late wife and the sustaining rhythm of jazz. What keeps him there is not acceptance, but the emotional weight of loss and the music through which he processes it. Home, in this sense, is not a location but an affective construct, produced through memory, music, and loss.

By the end of *Arabian Jazz*, belonging is redefined not as assimilation or return but as improvisation. Jemorah, Melvina, Matussem, and Fatima embody different modes of negotiation—withdrawal, empowerment, creativity, and preservation—none of which resolve the tensions of diaspora. Instead, Abu-Jaber offers a vision of identity as polyphonic, humorous, and improvisational. Satire punctuates the narrative, reminding readers that laughter, like jazz, can resist fixity. As Cainkar (2009) argues, Arab-American literature often refuses closure, insisting on the open-endedness of diasporic identity. Abu-Jaber's novel exemplifies this refusal, portraying Arab American life as a constant balancing act between grief and joy, rejection and resilience, memory and reinvention.

In a sense, Diana Abu-Jaber's *Arabian Jazz* (1993; Norton reissue, 2003) stages Arab American identity as a live negotiation rather than a settled category. In a shabby upstate New York town that is neither quite home nor pure exile, the Ramoud family tries to compose a life on the off beats: grief keeps time, humor breaks the measure, and improvisation becomes the everyday ethic of survival. If much U.S. discourse has cast Arab Americans as forever outside, Abu-Jaber answers with characters who insist on living *in-between* without apology, and who learn to sound out that in-between as a language of their own (Bhabha, 1994; Fadda-Conrey, 2014).

From the opening pages, grief and displacement bind the family's present to a lost past. Matussem Ramoud, widower and drummer, wakes into absence that feels physical: "His wife's face was imprinted on his consciousness. He thought of her as he drove to work in the mornings through ice and rain. His sense of loss was sometimes so potent that he became disoriented" (Abu-Jaber, 2003, p. 1). That imprinted face is also a map—of routes from Jordan and Palestine, of the ordinary American streets that are no longer navigable without Nora's living guidance. The novel's house style is to move from the intimate to the historical and back again, as if to say: diaspora is not an abstract theory but a hand finding the door in winter dark (Said, 2000).

Music becomes Matussem's way to speak to what cannot answer back. Early on, Abu-Jaber casts his drumming as a ritualized bridge between worlds: "He believed that any music was prayer, sending a message out to the sky. Nora remains as the audience who stays there and listens constantly. He was always aware that drumming "had the power to penetrate the heavens and earth" (Abu-Jaber, 2003, p. 16). This belief functions more than merely grieving. It reimagines a relationship above departure. If exile is, in Said's statement, an "unhealable rift," *Arabian Jazz* shows how rhythms can span it, not by juxtaposing it closed but by learning to play *with* the gap: solo answering solo, call meeting response (Said, 2000).

The poor-white neighborhood of Euclid which Ramoud family has settled, is not a final destination. It is described as a strange and suspended space: "a place of perfect forgetting" where a person can stop by before arrival (Abu-Jaber, 2003, s. 86). This statement rejects both nostalgia and assimilation. Euclid is neither a home nor a blank slate, it is indeed a place of rehearsal where the family can renegotiate their newly acquired identities. However, this process very painful. When they were kids, Jem and Melina feel alienated and it renames the newly acquired identities. They "didn't fit even with them, those children nobody wanted" (p. 94). As such, invisibility becomes a method for safety for Jem, while competence becomes a secure tactic of respectability. The differing responses complicates their competence which in turn becomes a method of survival. Those two minority girls in the US become quiet and secluded in their newly acquired identities and spaces.

Abu-Jaber is fully aware of the racial profiling in such spaces. The novel carefully narrates Ramoud family's being less than white and putting them in a lower place than American counterparts. It records slurs and glances that put the Ramouds in a precarious situation. The slangs and language is very real historically which does not shock the family. Thus, the reader hears the casual contempt of locals to better understand the weight on Jem's shoulders. On the other hand, the narrative refuses binaries if "bad racist townspeople" against "innocent minority victims". Though the portrayal is harsh and essentially honest, the poor whites share the same binary classification of precarity with the Ramoud family which still weaponize race; and Arab immigrants may bring their own rigidities to the new world (Alsultany, 2012; Cainkar, 2009).

Portia Porschman, Nora's schoolmate and Jem's supervisor is an embodiment of racism who carries race, color, class, and femininity. Her harangue and tantrums in the office is carefully detailed in the novel. Initially it begins a innocent nagging which later turns into curdles. She says, "I know for a fact… your grandmother had to ask for a picture of the man for her parish priest to show around to *prove he wasn't a Negro*. Though he might as well have been, really, *who could tell the difference*, the one lives about the same as the other" (Abu-Jaber, 2003, pp. 293–294). Jem's response shows Portia's racism embedded inside which quietly inserts racism into the inner crevices of her mind: "*My father's mother was black… Yeah, a former slave*" (p. 295). This exchange between a local and a second-generation immigrant shows the number of politics involved in the choice of words. Jem rejects the white gaze which has come to define and surround him. Here hybridity is not a polite melting-pot metaphor but, in Bhabha's reasoning, a "third space" that unsettles hierarchies instead of tidying them (Bhabha, 1994).

While Portia's racist slurs and comments protect the whiteness, kinship can police the boundaries of respectability. However, Abu-Jaber does not bring down the concept of kinship into a caricature. In the novel those who are most tradition bounded are the most wounded characters. Their fragility could be interpreted as a safe and a cope mechanism for the pains and suffering they encountered in their previous encounters. As such divergent voices and expectations exist in a liminal space Nora literally "feeds" Matussem American English during their courtship; oral instruction rendered as intimacy: "She taught him how to speak a new language, how to handle his new country… she took his hands and *fed him words like bread from her lips*" (Abu-Jaber, 2003, p. 188). This quotation shows the politics of immigrant speech which is fluent and tells the love story in the grain of a single sentence. Though it is gentle in nature, it provides an understanding why death of Nora shatters more than marriage. In her absence, what "home" refers has to be reimagined. Abu-Jaber portrays Palestine a painful

memory in Matussem's imagination. We find out that "there had been a Palestine for his parents; *its sky formed a ceiling in his sleep*" (Abu-Jaber, 2003, p. 260). Though it is a modest image, the description retunes the whole room: A ceiling that reminds the sky. The purpose of such a description is to register how place persists in the body even after borders and papers have changed, and how transgenerational loss can become a private architecture of mind (Fadda-Conrey, 2014; Jamal & Naber, 2008).

The novel presents how "going back" can be disappointing. On a return nostalgia, Matussem, realizes the sad truth behind going back concept: "*in the wrong place, [he] never would be at home here*" (Abu-Jaber, 2003, p. 263). This realization does not resolve the identity, on the contrary, it complicates it. The lost land remains real ethically and emotionally. However, the life has to be livable where it is. Abu-Jaber tries to avoid the sentimental lesson ("home is where the heart is") for something harder. Thus, the home is where one's responsibilities, loves, and daily labors accumulate, *even if* the old sky keeps pressing down.

The novel's politics is never too personal. It narrates how the racial common sense in America singles out non-Americans and labels them as potential suspects. However, Jem's journey tells the story of knowledge instead of vengeance. She carefully reads the notes that have been assigned to her and annotates them with her own lines. Education, then becomes a mode of counterarguments, friendship and desires. Desire in *Arabian Jazz* is neither allegory nor mere plot device. It is essentially a method of thinking across difference. Jem's attraction to Ricky Ellis, an immigrant himself, puts bodies and histories in close contact that the town's racial laws would rather have apart. When the novel brings them into the same sonic frame towards its end, it doesn't hand out a banner for "multiculturalism". Instead of offering a neat resolution, the novel portrays a fragile moment of connection, where Jem senses an alignment between her surroundings and her inner state. The imagery of autumn colors blending with desert hues conveys how landscapes and memories can intersect, producing a quiet harmony that preserves difference rather than erasing it.

Abu-Jaber also narrates how a public performance can transform into a personal healing process. In the club where Matussem teases his audience saying" Now for father out there in the fatherland… I call Big Daddy" (Abu-Jaber, 2003, pp. 148–149), shows the fatherhood concept as a simple improvisation. The joke has a tone of sarcasm and pain. The showmanship only masks this pain and vulnerability. But it also carries a certain amount of pedagogy for the daughter: watch a man who admits he is making it up as he goes and still chooses the joy. In a sense this shows the concept of belonging. Since *Arabian Jazz* is a diasporic narrative, death is inevitable. When Matussem finds out that his sisters in Jordan have arranged a headstone for Nora there, he says: "*We had thought she might need a second bed… We wanted to give her soul ease*" (Abu-Jaber, 2003, p. 354). This scene is painful, surreal and very sensible. It is surreal because, the dead would never need two graves. It is sensible, because mourners actually need a gravestone to mourn for. The second bed is a confirmation of the fact that migration multiplies the spaces of memory and grief which is an indication of hybridity. The line makes obvious the labor of elder women in migrant family and the tending capacity of sacred logistics of loss.

The novel is blunt in its portrayal of American racism towards migrant population. However, it refuses the locate this language as the determining last words. Rather, Jem learns to live with his traumas and lack of opportunities. The narrative's language consists of small, stubborn redefinition that lean on the sensuous articulation that the characters encounter. Those are food, fabric, the weather, or the feeling a simple drumstick in the hand. The culture here materializes not as props but a mixture of how identity is made and remade in spaces like kitchens, parking lots, basements and out of service cars.

A significant motif in *Arabian Jazz*, is the way the narrative' s construction of the concept of care towards the Other. Thus, Nora is "feeding" Matussem language (p. 188); we also see how the town instructs Jem in terms of visibility and silence, and how she shows resistance to those rules. The story returns several times to moments when someone tries to lecture someone else into a prescribed shape (for instance, the relatives urge arranged marriages or Portia prescribe lipstick and hair-lightening) and to the counter-lessons the protagonists come up with for themselves. In a bravado, Jem meets Portia's racial sermon with an ancestral fact: "My father's mother was black" (p. 295). This is not to win points but to force the conversation into the harsh reality of race.

Abu-Jaber's handling of place is equally layered. Euclid is "a place of perfect forgetting" (p. 86), but it is also where the Ramouds teach themselves to remember differently. The broader Middle East makes glancing entries not as newsreel but as

lived histories folded into people's mannerisms and preferences (a proverb here, a drum cadence there). Palestine appears in Matussem's dreams as ceiling, not as headline (p. 260); Jordan appears as both family haven and social net that could entangle his daughters; America appears as improvisatory and punitive at once. Place, that is, is not a container but a set of moving relations. To see how memory and music braid in that movement, consider the book's compact evocation of apprenticeship and grief. On the night of a party, "[Matussem] had started out… trying to arrange the kind of drum solos an archbishop might like; but he ended up thinking of his wife" (Abu-Jaber, 2003, p. 16). The juxtaposition is funny and aching—church and club, decorum and desire—precisely the tonal doubleness that makes the novel's comedy so humane. It's also a map of cultural traffic: Arab drummer in a U.S. basement saluting the Catholic ear while composing for a dead beloved—nothing in this sentence is "pure," and everything is intensely particular.

Across these arcs, Abu-Jaber develops a grammar of hybridity that is neither the melting-pot myth nor the gated community of "pure" identity. The Ramouds' home is not a fixed coordinate; it is what forms between people who keep trying. Jem's most radical act is not a dramatic renunciation but an insistence on complexity—on claiming, at once, her father's Arabness, her mother's Americanness, the Black ancestor Portia tried to erase, the Onondaga lover the town would dismiss, and the stubborn fact that grief does not end but can become livable. That insistence refuses the colonial archive that would sort her into acceptable boxes (Alsultany, 2012; Fadda-Conrey, 2014). In that sense, *Arabian Jazz* gives us a felt theory of belonging that appreciates the uses of silence and the necessity of song. Even its local images travel. Take the image of Jem as a child among "children nobody wanted" (p. 94): What she learns there becomes the counter-pedagogy of her adult life—making room for herself *and* others, finding ways to insist on being seen that do not require self-erasure. Or take the family house as "a place of perfect forgetting" (p. 86): It turns out to be also a place of strategic remembering, where the family chooses which stories to carry forward, which to leave fades of grief behind. Or take Nora teaching Matussem English by "feeding" him words (p. 188): The scene reframes "assimilation" as intimacy and care, not surrender—a crucial difference in a political moment that too often confuses belonging with obedience.

Finally, *Arabian Jazz* insists that the political and the lyrical can live in the same sentence. It is in the same breath that Jem can be told to lighten her hair "to make [her] American" (pp. 293–295) and that she can claim a Black grandmother as part of her self-making; in the same chapter that Matussem's basement drums recall a village percussionist, and that he re-scores grief into communal sound; in the same closing page that desert reds show up on New York maples (p. 374). If the novel's answer to the question *Where is home?* is finally provisional, it is also generous: home is wherever people teach one another how to go on, how to play together in time.

Home, Belonging, Identity in *Crescent (2003)*

Abu-Jaber's novel *Crescent* presents Arab-American life as a chareography of retuns and departures. In this dramatic novel embedded with culinary essense, appetite, memory and language become the "home" itself. The novel, instead of seeing the home a static address, finds belonging and its real place in food, cooking, storytelling, caring, and translation. Such practices form the diasporic identity. This section reads the novel as an extended meditation of how hybrid selves are gathered in the cafeteria and the city itself, also the university and kitchen where romance and war coexist. Therefore, Abu-Jaber's Los Angeles becomes less of a background than an institutionalized space. This place becomes where taste, touch, and ordinary talking tune Arab-American identity against the grain of Orientalist reduction (Said, 1978) and towards an everyday "third space" of improvisation (Bhabha, 1994). Abu-Jaber's formal strategy of interleaving Sirine's presence with her uncle's folktales further thickens this lovely atmosphere. The interludes between Abdelrahman Salahadin do not only drive the love plot, they also construct a pre-national narrative of repertoire (caravans, courts, drownings, miraculous survivals) into contemporary Los Angeles setting. The braid produces a double effects. First, it puts the campus romance in dialogue with older Arabic storytelling forms. Secondly, it models how diaspora inheres in genres as much as in the passports. The uncle's tales do "identity work," staging resourcefulness and fidelity as transferrable virtues that must be re-translated in a kitchen setting. This is what Gana sees the novel's Andalusian long view: Arabness imagined as cultural practice, not essence (Gana, 2008).

If Sirine's leitmotif is work, Han's is witness. The novel figures Han less as allegory and more as a man making sense of exile's uses and erosions—safety and distance on one side; guilt and survivor shame on the other (Gana, 2008). As the love plot deepens, Abu-Jaber refuses to convert him into a symbol of Iraq; he remains particular: desirous, secretive, wounded, tender.

The political enters not as speechifying but as the grain of recollection and the tempo of risk: when to speak, what to conceal, when (and whether) to return. This is what Berrebbah calls the "strategy to deconstruct stereotypes" through culinary and intimate scenes: The novel returns Arabs from abstraction to appetite (Nyman, 2009, p. 181).

A central thread in *Crescent* is how the Arab-American subject is made legible in U.S. culture. Abu-Jaber stages the question with disarming clarity in Sirine's habit of scanning the room and imagining the word "terrorist"—only to be met by other words: "lonely, and young" (Abu-Jaber, 2003, p. 22) The line performs the novel's counter-reading: look, then look again; stereotype dissolves into personhood. Um-Nadia yokes maternal authority to entrepreneurial hustle and a zest for the one-liner. Her "paradise" line redeems the ordinary without romanticizing it; her towel-wielding chase scene makes a comic spectacle of anti-Arab surveillance. "Um-Nadia says the loneliness of the Arab is a terrible thing; it is all-consuming," the narration adds—both diagnosis and counter-spell: by naming isolation, the café names a cure through structured sociability—assigned tables, regular shows, daily coffee (Abu-Jaber, 2003, p. 21; BookBrowse).

Language is *Crescent*'s is the kitchen itself. Abu-Jaber decorates English with Arabic lexicon and cadence: Umm/Um, mjeddrah, oath and blessing, while staging meta-discussions about translation as arguments about intimacy and risk. Han, a professor of Arabic literature, brings to the love plot and shows how language migrates. Sirine learns to hear what can't be mapped one-to-one: politics tucked into idiom, tenderness in hyperbole. The novel's polyglossia puts pressure on assimilationist demands and invites what Fadda-Conrey refers as transnational "reconfigurations of belonging": A citizenship rehearsed through affiliation rather than sameness (Fadda-Conrey, 2014).

Alsultany calls the era's media depictions "simplified complex representations," layering sympathy over surveillance (Alsultany, 2012; 2013). Abu-Jaber translates these abstractions into counter-scenes at a lunch counter: the men with notepads, the sudden quiet, the wary glances—and then back to the counter-speech of recipes and jokes. As in *Arabian Jazz*, Abu-Jaber thinks gender as deeply as ethnicity. Sirine's body is a worker's body: tired feet, onion-and-orange-blossom hair, fingers nicked by knives. Desire is flavored by service. When Han falters, she cooks first and argues later. But this is not a story about self-effacing care; it's about craft as language. The women in the novel—Sirine, Um-Nadia, Rana—debate men and risk and respectability with the frankness of friends who have run a restaurant together. If the uncle's tales offer a masculinized archive of cleverness and endurance, the kitchen offers a feminized archive of technique and timing—an ethics of attention forged in heat and repetition.

For Han, the question of going back is neither purely romantic nor simply patriotic; it is lethal. Scholarship reads his arc as a test of who gets to cross borders freely and whose crossings risk arrest, illness, or disappearance (Berrebbah, 2020; Gana, 2008). As his history surfaces, the love plot takes on continental stakes: What can an American lover understand about war? What can a kitchen repair? *Crescent* is too honest to make the café a magic solvent; instead, it preserves the hardness of the question while showing how people continue to feed one another through it Nyman, 2009, p. 182). The café's menu doubles as a syllabus: Tabbouleh, the flirtation dish; mjeddrah, the memory dish; the TV, the diaspora dish. The staff is a coalition: Um-Nadia, immigrant entrepreneur; Sirine, mixed-heritage Californian; cops who come for lentils and soap operas; "Lon Hayden, the chair of Near Eastern Studies," representing the university's porous border with the café. When the note-takers return after the "Real True Arab Food" relaunch, Um-Nadia weaponizes welcome into refusal. The café becomes a "minor palace" (Djohar, 2020) where hospitality includes warding off the state's uninvited gaze (Abu- Jaber, 2003, p. 21). Critics note Abu-Jaber's lush prose, but its lushness does social work. The catalog refuses the singular "Arab face" (Abu- Jaber, 2003, p. 21-22).

Hybridity talk can turn feel-good if it ignores power. *Crescent* keeps power in frame by staging institutions (university hiring and surveillance, visa regimes, restaurant economies, media scripts) alongside the pleasures of taste and talk. The café may be called "paradise," but it survives because workers scrape grease, chase off harassers, and manage fear as well as flavor—an everyday politics legible alongside scholarship on post-9/11 representation (Alsultany, 2012/2013; Cainkar, 2009).

Because food writing easily slides into fetish, Abu-Jaber keeps affect tethered to labor. The reading guide frames mjeddrah as "peasant food" that displaced people "end up craving the most," and then spells out why: "through these flavors, it seems that you taste the delicious notes of the earth itself," alongside the memory of "kicking a ball… until your mother was

hollering… to come in for dinner." Nostalgia here is political memory; craving is pedagogy. What patrons consume is a small curriculum of survival, a palate lesson in endurance.

Although *Crescent* appeared in 2003, its horizon spans the first Gulf War through the early 2000s. In that stretch, Arab-American visibility was stigmatized and sentimentalized. Alsultany calls the era's screen portraits "simplified complex representations," layering sympathy over surveillance (Alsultany, 2012; 2013). Cainkar documents how policy and policing reorganized routine life (Cainkar, 2009). Abu-Jaber translates such abstractions into counter-scenes at a lunch counter, asking the novel to hold the contradiction. The uncle's interludes do more than decorate the love plot; they archive a narrative grammar that predates the nation-state and teach Sirine to read contingency as part of belonging. Their tonal shift—from fable to modern LA—models the "braided temporality" that Fadda-Conrey tracks across Arab-American writing, where past and present are co-present without collapsing (Fadda-Conrey, 2014). The tales thus normalize the café's hybrid scene: medieval motifs beside microwaves, Bedouin proverbs beside campus slang—and a cook who becomes a historian of taste.

Conclusion

The analyses of *Arabian Jazz* and *Crescent* reveal that Abu-Jaber's fiction persistently interrogates the shifting landscapes of Arab-American identity through the interconnected lenses of home, belonging, and hybridity. In *Arabian Jazz*, home is destabilized by intergenerational tensions, the residue of trauma, and the corrosive effects of racism. Characters such as Jemorah and Matussem embody the impossibility of returning to a singular origin, negotiating instead an identity rooted in improvisation and contradiction. In *Crescent*, the metaphor of food and the diasporic café space extend this inquiry, transforming everyday acts of cooking and storytelling into sites of cultural continuity and self-discovery. Sirine's negotiation of her dual heritage and Han's nostalgia for a lost Baghdad highlight how exile inscribes itself as both longing and fracture, making identity a process of constant becoming rather than recovery.

Across these narratives, hybridity emerges not as an abstract theory but as a lived reality: visible in Sirine's bilingual memories, Melvina's bicultural confidence, or the hybrid Thanksgiving table that fuses cinnamon with turkey. Abu-Jaber portrays belonging as an ongoing negotiation within the Third Space, where tradition and reinvention co-exist. Ultimately, both novels challenge Orientalist depictions of Arab Americans as static outsiders, offering instead a vision of diaspora as improvisation and resilience. By situating Arab-American subjectivity at the crossroads of memory, migration, and cultural transformation, Abu-Jaber affirms that home is not recovered but reimagined, belonging is not inherited but negotiated, and identity is not fixed but continually remade.

Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*
Çıkar Çatışması: *Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*
Finansal Destek: *Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Peer-review*: Externally peer-reviewed.*
Conflict of Interest: *The author declare no conflict of interest.*
Financial Support: *The author declared that they received no financial support for this study.*

References

Abu-Jaber, D. (1993). *Arabian jazz*. Harcourt Brace.

Abu-Jaber, D. (2003). *Crescent*. W.W. Norton & Company.

Alsultany, E. (2012). *Arabs and Muslims in the media: Race and representation after 9/11*. NYU Press.

Alsultany, E. (2013). Arabs and Muslims in the media after 9/11. *American Quarterly, 65*(1), 161–169. https://doi.org/10.1353/aq.2013.0003

Awad, G. H. (2021). The impact of acculturation and discrimination on Arab/Middle Eastern Americans: A research agenda. *Journal of Multicultural Counseling and Development, 49*(4), 213–229. https://doi.org/10.1002/jmcd.12223

Berrebbah, I. (2020). Culinary practice as a strategy to deconstruct Arab-American stereotypes in Diana Abu-Jaber's *Crescent*. *Palacký University Journal of English Studies, 9*(1), 117–135.

Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. Routledge.

Bruneau, M. (1995). Diasporas. *Géographie et cultures, 14*, 5–46.

Cainkar, L. (2009). *Homeland insecurity: The Arab American and Muslim American experience after 9/11*. Russell Sage Foundation.

Caruth, C. (1996). *Unclaimed experience: Trauma, narrative, and history*. Johns Hopkins University Press.

Djohar, H. I. (2020). Making homes in Diana Abu-Jaber's *Crescent*. In *Proceedings of the 1st International Conference on Language, Literature, and Arts* (pp. 39–48).

Fadda-Conrey, C. (2014). *Contemporary Arab-American literature: Transnational reconfigurations of citizenship and belonging*. NYU Press. https://doi.org/10.18512/NYUPress.2014.15.2439

Gana, N. (2008). In search of Andalusia: Reconfiguring Arabness in Diana Abu-Jaber's *Crescent*. *Comparative Literature Studies, 45*(2), 228–246. https://doi.org/10.2307/25659651

Hall, S. (1990). Cultural identity and diaspora. In J. Rutherford (Ed.), *Identity: Community, culture, difference* (pp. 222–237). Lawrence & Wishart.

Hassan, W. S. (2011). *Immigrant narratives: Orientalism and cultural translation in Arab American and Arab British literature*. Oxford University Press.

Jamal, A., & Naber, N. (Eds.). (2008). *Race and Arab Americans before and after 9/11: From invisible citizens to visible subjects*. Syracuse University Press.

Kadi, J. (Ed.). (1994). *Food for our grandmothers: Writings by Arab-American and Arab-Canadian feminists*. South End Press.

Majaj, L. S. (2008). Arab-American literature: Origins and developments. *American Studies Journal, 52*, 1–15. https://doi.org/10.18422/52-01

Naber, N. (2012). *Arab America: Gender, cultural politics, and activism*. NYU Press.

Nyman, J. (2009). *Home, identity, and mobility in contemporary diasporic fiction* (Vol. 59). Rodopi.

Said, E. W. (1978). *Orientalism*. Pantheon.

Said, E. W. (2003). *Orientalism*. Penguin. (Original work published 1978)

Salaita, S. G. (2005). Ethnic identity and imperative patriotism: Arab Americans before and after 9/11. *College Literature, 32*(2), 146–168. https://doi.org/10.1353/lit.2005.0033

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ATATURK UNIVERSITY PUBLICATIONS

Research Article *Araştırma Makalesi* DOI: 10.53487/atasobed.1621645

Analyzing Cultural Erasure and Colonized Voices in Wilkie Collins's *The Moonstone*

Wilkie Collins'in *Aytaşı* Eserindeki Kültürel Silinme ve Sömürgeleştirilmiş Seslerin Analizi

Duygu KORONCU ÖZBİLEN
Yıldız Teknik Üniversitesi, Yabancı Diller Okulu, Temel İngilizce Bölümü, İstanbul, Türkiye

Yıldız Technical University, School of Foreign Languages, Basic English Department, İstanbul, Türkiye
dozbilen@yildiz.edu.tr

Abstract

The Moonstone, published in 1868, is a work of Victorian literature that has received little attention but is profoundly important. It sheds a definitive light on colonialism and the theme of othering set in the backdrop of a detective story. This paper discusses and attempts to unravel how the novel engages with the theme of British imperialism and the associated cultural considerations in its simplest form: a diamond is stolen from an Indian temple and brought to England. The Moonstone is a physical item, but its meaning expands to the symbol of the cultural and spiritual plundering requisite for colonial conquest. It prompts thinking around the notions of loss and belonging and the consequences of having imperial power. The novel's multi-narrative approach has been cited as a way of understanding how differing views on the same topic, in this case, colonialism and othering, can be affected by class and race. This argument is significant for understanding the different responses by British people to the curse of the diamond and the muted responses from Indian priests who wanted the diamond back. The article covers the erasure of the voices of the British-colonized Indian subjects and the moral dilemmas posed by the treasure mentioned above. It pursues the very goals Collins was critiquing by restating the divide between the rational West and the mystical East and how they embellish colonial rule. With a postcolonial view, this article explores the themes of guilt, cultural restoration, and displacement embedded in the text.

Keywords: Colonialism, otherness, cultural restitution, Victorian imperialism, colonial critique

Öz

1868 yılında yayımlanan *Aytaşı*, Viktorya dönemi edebiyatının çok fazla dikkat çekmemiş ancak son derece önemli bir eseridir. Dedektiflik hikâyesi arka planında geçen bu roman, sömürgecilik ve ötekileştirme temalarına dair belirleyici bir bakış sunar. Bu makale, romanın Britanya emperyalizmi ve ona bağlı kültürel meselelerle nasıl ilişkilendiğini çözümlemeye çalışmaktadır. Hikâyenin en basit haliyle anlatımı, bir elmasın Hindistan'daki bir tapınaktan çalınarak İngiltere'ye getirilmesi üzerine kuruludur. The Moonstone sadece fiziksel bir nesne değildir; anlamı, sömürgeci fetih için gerekli olan kültürel ve ruhsal yağmanın bir sembolüne dönüşmektedir. Roman, kayıp ve aidiyet kavramları ile emperyal güce sahip olmanın doğurduğu sonuçlar üzerine düşünmeyi teşvik eder. Romanın çoklu anlatıcı yapısı, aynı konuya sömürgecilik ve ötekileştirmeye ilişkin farklı bakış açılarını, sınıf ve ırk gibi etkenlerle nasıl şekillenebileceğini anlamada önemli bir yöntem olarak görülmektedir. Bu bağlamda, Britanyalı karakterlerin elmasın lanetine verdikleri çeşitli tepkiler ile elması geri almak isteyen Hintli rahiplerin daha sessiz tepkileri arasındaki farkı anlamak özellikle önemlidir. Makale, Britanya tarafından sömürgeleştirilen Hintli bireylerin seslerinin bastırılmasını ve söz konusu hazine üzerinden ortaya çıkan ahlaki ikilemleri ele almaktadır. Collins'in eleştirdiği yapıyı yeniden üreten bu anlatı, akılcı Batı ile mistik Doğu arasındaki ayrımı tekrar ederek sömürgeci iktidarı süslemektedir. Bu çalışma, kolonyal bir bakış açısıyla romandaki suçluluk duygusu, kültürel iade ve yerinden edilme temalarını incelemektedir.

Anahtar kelimeler: Sömürgecilik, ötekilik, kültürel restorasyon, Viktorya dönemi emperyalizmi, sömürgecilik eleştirisi

Geliş Tarihi/Received 16.01.2025
Kabul Tarihi/Accepted 01.07.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 14.07.2025

Cite this article as: Koroncu Özbilen, D. (2025). Analyzing cultural erasure and colonized voices in Wilkie Collins's the *Moonstone*. *Current Perspectives in Social Sciences*, *29*(3), 463-471.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Introduction

The novel by Wilkie Collins, *The Moonstone*, published in 1868, is often recognized as one of the first detective novels in English literature. However, under its exciting surface, the book strongly criticizes British colonialism in the Victorian era. By examining the narrative structure, the themes of cultural looting, and the loss and erasure of colonized voices, Collins highlights the darkest aspects of British imperialism. The novel's narrative structure is fundamental in the way it presents multiple perspectives. The story is told through various narrators who each offer their point of view on events surrounding the theft of a precious diamond. This technique reflects the colonial experience, where several voices are often reduced to silence or neglected in favor of a dominant story. The British characters dominate the narration, while the Indian characters remain largely speechless. According to Duncan (1994, p. 300), this structure allows Collins to present the complexities of its characters while illuminating the cultural erasure that colonized people face. The Indian origins of moonstone, a sacred diamond, symbolize the looting of native cultures by the British. The journey of the diamond from India to England represents the theft of cultural artifacts, reflecting the broader historical context of colonial exploitation.

Collins puts a significant emphasis on the consequences of cultural looting through the symbolism of moonstone. The diamond itself is not simply a precious object but represents the British Empire's greed and the lack of respect for other cultures. The theft of the moonstone is, in essence, a metaphor for how the British colonizers have taken the resources and treasures of the colonized nations without regard to their cultural meaning. Moore (2006, p. 262) claims that the new criticism of this exploitation relationship demonstrates how colonialism leads to a loss not only of material wealth but also of cultural identity. It is shown that the British characters, particularly Franklin Blake, clashed with the moral implications of possessing the diamond, suggesting a deeper awareness of the injustices linked to their colonial actions. The theme of loss permeates the novel, particularly compared to the Indian characters connected to the diamond. The novel opens with a prologue that describes the history of diamonds in India, stressing their importance as a religious object. Subsequent flight and its repercussions lead to a deep feeling of loss, not only for the individuals directly involved but also for the culture that the diamond represents. Collins incorporates elements of tragedy into the story, stressing how colonialism causes irreparable damage to colonizers and the colonized. Pushpa and Sundarsingh (2021) observe that portraying Indian characters in postcolonial literature often underscores their victimization and estrangement from their cultural heritage, contributing to a broader narrative of loss. In *The Inheritance of Loss*, characters such as Jemubhai Patel reflect the psychological consequences of cultural appropriation, as he internalizes colonial values and distances himself from his native identity (p. 112). This depiction underscores the erasure of Indian voices and traditions under the dominance of British colonial ideology.

In addition, the erasure of colonized voices is obvious throughout the novel because it often gets away from the experiences and perspectives of the Indian characters. Instead, the emphasis remains on the British characters and their reactions to the crisis surrounding the moonstone. This exclusion is important because it shows how colonial stories are rarely representative of the people they represent. The Indian characters, including those directly affected by the flight, are reduced to simple substantive figures in the mystery that takes place. This echoes a broader scheme in imperial literature, where colonized individuals are often described as "others" and their stories are subjected. Duncan (1994, p. 305) strengthens the idea that this negligence reveals the inherent biases of colonial discourse, stressing the need for a more inclusive story that honors the voices of the colonized.

The Moonstone by Wilkie Collins criticizes British colonialism through its complex narrative structure and the themes of cultural looting, loss, and erasure of colonized voices. By using several perspectives, Collins illustrates the complexity of colonial interactions while highlighting the silence of colonized stories. The diamond serves as a powerful symbol of exploitation and loss, embodying the harmful effects of imperialism on cultures and identities. In addition, the accent put by novel on the exclusion of Indian voices underlines the historical and literary meaning of these themes. Through the novel, Collins not only develops a convincing story of a detective but also invites readers to think about the deep impacts of British colonialism, a relevant question that continues to resonate today. The work encourages a critical examination of the past and recognizes the importance of recognizing and assessing various perspectives in literature and history (Moore, 2006, p. 253).

British Colonialism in the Victorian Era

Politically, British colonialism during the Victorian era shaped new forms of government in the colonies, while highlighting important imbalances of power. The British established several types of governance, such as direct government and protectorates, which often centralized power in the hands of colonial officials. These systems generally ignored local traditions and imposed British authority, creating an authoritarian framework that suppressed local governance. Darwin (1997, p. 620) explains how the expansion of the British territory was closely linked to these political structures. The colonial administration aimed to maintain order in the vast regions while allowing the economic exploitation of resources and work. This approach allowed Great Britain to benefit from the colonies while limiting the political rights of local populations.

In the colonies, imposing British government systems often suppressed indigenous political structures and traditions. This can be seen in India, where British officials imposed their laws and regulations, leaving aside the existing local governance. As a result, indigenous leaders often found limited power and influence. The political relations established during this time created lasting consequences for colonized societies, leaving them with challenges in governance long after independence. Meanwhile, the colonial project in Great Britain stirred national pride and a sense of purpose among many Victorians. The notion of a civilizing mission became prominent, where many British believed they were bringing progress and light to the so-called "less developed" parts of the world. However, academics such as Parsons (2019, p. 79) argue that this belief often concealed the harsh realities of control, exploitation, and violence that characterized the colonial domain. The moral justification for the Empire became a powerful narrative that both legitimized and perpetuated colonial policies, despite the growing awareness of their negative impacts.

At home, these political changes had domain effects on British society. The experiences derived from the administration of the colonies challenged and changed the discourse on democracy and citizenship in Great Britain. Interactions with colonized populations and responses to their resistance often influenced national debates regarding rights, representation, and governance. As British citizens reflected on political dynamics in the colonies, they became increasingly aware of discrepancies in citizenship and rights, which led to discussions about social justice within Great Britain itself (Harris, 1999, pp. 918-920).

In addition, the imperial governance model established during the Victorian era began to remodel the political panorama of Great Britain, promoting movements and ideas that questioned the existing power hierarchies. Victorian emphasis on governance as a moral and civilizational duty influenced those who advocated for reform in Britain, linking colonial experiences with the call to change in British society. This interaction created a complex relationship where political developments in the colonies returned to debates at home, which shows that British colonialism was not only a unilateral imposition but a dynamic influence on both sides. British colonialism during the Victorian era had deep impacts both on the societies it controlled and on British society itself. Understanding these effects requires observing economic, cultural, and political aspects (Darwin, 2009, p. 250).

Economically, British colonialism was promoted by the need for resources and markets. The colonized regions were largely considered sources of raw materials and places for British products. This system led to the extraction of wealth from the colonies, often at the expense of local economies. While some colonies saw infrastructure improvements such as railroads and ports, these developments were mainly destined to serve British interests instead of benefiting local populations (Louis et al., 1999, pp. 230-231). In Britain, colonial wealth helped feed industrial growth, making the country richer and more powerful. However, this unequal economic benefit created significant disparities between British and colonial societies.

Culturally, the relationship between the colonizer and the colonized was marked by a complex interaction. On the one hand, colonial powers imposed their language, educational systems, and cultural practices, believing that British culture was superior (Thompson, 1988, p. 107). This cultural domain often found resistance from local populations, which led to a struggle for identity and values (Hyam, 2002, p. 45). For example, in India, British education aimed to create a class of English-speaking elites supporting the colonial domain. However, this same process also caused movements for their own identity and resistance against British cultural hegemony. Therefore, colonization resulted in a cultural exchange where British ideas and local traditions collided, which led to hybrid cultures that persist even today.

Politically, the governance structures established by the British were significant. The colonial government often implied direct control, but many regions also saw the introduction of local leaders within a colonial framework (Darwin, 1997, p. 86). This system created a new political hierarchy that restructured local governance and altered the dynamics of power within colonized societies. At the same time, the experience of managing vast empires encouraged discussions about governance and democracy within Great Britain. The ideas about rights and representation were influenced by the realities of the colonial government, which affected British political discourse (Parsons, 2019, p. 12). The issues of the empire caused debates about British control and the moral implications of colonization, which have echoed throughout British political history.

In summary, the impacts of British colonialism during the Victorian era are significant and have several layers. Economic exploitation produced both growth and difficulty, while cultural exchanges led to conflicts about identity. The political changes introduced by colonial governance transformed not only colonial societies but also the political landscape of Great Britain. These dimensions together highlight the complex relations between the colonizers and the colonized, illustrating the consequences of the great reach of this period. The additional study of these issues is essential to understand their lasting effects on current global dynamics. As Findlay and O'Rourke (2007, p. 326) assert, the additional study of these issues is essential to understand their lasting effects on current global dynamics.

Race, Ownership, and Cultural Encounter in Wilkie Collins's *The Moonstone*

The Moonstone, authored by Wilkie Collins in 1868, is frequently regarded as one of the first detective novels in the English language. The narrative centers on a valuable diamond, the moonstone, which is stolen from a young English woman, Rachel Verinder, on the eve of her birthday. The jewel was once part of a Hindu temple and was appropriated by a British officer during the colonial era, carrying a heritage of misery and an enigmatic curse. The narrative, conveyed through various narrators including the renowned investigator Sergeant Cuff, unveils layers of suspense, intrigue, and colonial critique. The story examines themes of imperialism, identity, and justice, rendering it a compelling mystery and a nuanced social critique. In *The Moonstone*, race plays an important role in reflecting British attitudes in Victorian times, in particular through the objective of colonialism. The novel presents a clear vision of the way British society has perceived and interacted with different cultures. Collins depicts the Indian characters, in particular the “Hindu” priest, in a way that aligns with many common stereotypes of the time. Characters like the priest often embody the exotic and sometimes barbaric features that were frequently attributed to oriental cultures by Western writers.

Al-Yeadi (2015, p. 45) stresses that these representations are not only occasional observations but rather serve a deeper objective. They reinforce the feeling of superiority that many British felt towards the colonized peoples. This superiority complex was essential to justify British colonial domination and the exploitation of cultures considered to be inferior. In this context, the characters of India are often represented as malicious or non-civilized, which aligns with the colonial narrative that painted the British as the saviors and civilians of the Empire.

The element of property within the novel relates closely to the representations of race. The moonstone itself turns into a mark of enjoyed legacy and a clash of heritage. Once the gem, which was snatched from a Hindu temple, reaches England, it initiates a cascade of incidents that reveal the underlying conflict between British characters and their Indian counterparts. As Collins reminds us, "The yellow diamond—you have lost sight of it in England, and (if I know anything of these people) you have lost sight of it forever” (Collins, 1868, p. 4). British characters constantly claim the gem to be a symbol of royalty and social status to be added atop their emblem, neglecting its valuable significance. This answer greatly impacts who controls aspects of culture and the heritage associated and what degree of rights they hold to claims, especially when elements are extracted from their context through colonial endeavours. Collins captures this notion: “In my opinion, what we have to do is to clear our mind of the prejudices of our education” (Collins, 1868, p. 180). In addition, the novel demonstrates an encounter between two cultures that are filled with conflicts and misunderstandings. As Collins narrates, “We had all lost our heads; we were all, to a man, in the same state of confusion, suspicion, and distrust” (Collins, 1868, p. 329). The British characters are quick to blame their Indian servants or associates as dishonest when the diamond is stolen, revealing their martyr complex in the face of the dying Indian character’s warning: “The Moonstone will have its vengeance yet on you and yours!” (Collins, 1868, p. 615). This reinforces the British illusion of self-victimization that fuels the colonial narrative where the British view themselves as victims of a hostile foreign power, demonstrating the impact of colonialism on interpersonal

trust and attitudes.

Collins employs representations to make comments on the more significant effects of imperialism. He explores the actions and viewpoints of his characters and uncovers the intricacies of cultural interactions that are too often boiled down to simplistic and stark oppositions of colonizer versus colonized. For instance, he observes, “In England, they regard the Diamond as a trophy; in India, it is part of their ancient heritage.” (Collins, 1868, p. 50). The story’s racial dynamics reflect a larger societal worldview that cuts people according to their race, resulting in a British-dominated power imbalance. As one character states, “The curse of the Moonstone is a warning to those who lay hands on the sacred jeweled gem.” (Collins, 1868, p. 567). This is a testament to the British characters’ disrespect for the cultural values placed on the jewel. Thus, the moonstone imports not only the individual relations shaped by race but also the dominant framework of imperialism during the Victorian period. This structure is showcased when a British character states, “We are the victims of a bigger plot than us, orchestrated by those whose values do not resonate with ours” (Collins, 1868, p. 342). It emphasizes the enduring disputes of race, real estate, and the colonial aftermath, which persist into contemporary society.

Collins arranges the historical context for the moonstone's theft with, “We must begin by showing how the diamond first fell into the hands of my uncle Herncastle, when he was serving in India fifty years since” (Collins, 1868, p. 8). This quote outlines the imperialistic backdrop of the moonstone and emphasizes the theft as a major turning point in the story. The Herncastle family’s possession of the diamond during their stay in India epitomizes the exploitation of colonial endeavors. The narrative structure that starts with this history recalls how history has mostly been written from the colonizers’ perspective, neglecting the voices of those who were colonized. It shows the power dynamics that are characteristic of colonial discourse in which acts of stealing are neutralized by the silence that follows the consequences. Further, the phrase, “Let us take it easy, and let us take it short; we shall be in the thick of the mystery soon, I promise you!” (Collins, 1868, p. 25), points out the shaped and plaited narrative structure of the roll as a novel. Betteredge’s dialogue reveals the anecdotally personal nature that is so easily captured in recounting the retold events. This dualistic approach, which lacks a clear order, reveals that the colonial past is multifaceted, dominated by subjective experiences of hubris and distortion known as bias. In this way, it highlights the fighting and disorder that chaos that surrounds the recording of colonial history and its expansive repercussions.

To illustrate, Collins gives the second part of the prophecy on the moonstone: “The deity predicted certain disaster to the presumptuous mortal who laid hands on the sacred gem, and to all of his house and name who received it after him” (Collins, 1868, p. 4). This statement exclaims the essence of imperialism by hiding the sharpened aspect of moral reasoning beneath the cultural and religious attack by depicting a dominion negatively. This focus emphasizes the boundless will of colonized nations to withstand the merciless torture of the Inquisition by Colonizers in the West and raises the question guiding for reasons of why defender nations of empires seek to achieve this through such actions.

Lastly, the merry manner in which the soldiers post looting in Seringapatam is described in the quote, “The men… disgraced themselves good-humoredly. All sorts of rough jests and catchwords were bandied about among them, and the story of the Diamond turned up again unexpectedly in the form of a mischievous joke” (Collins, 1868, p. 6). This depiction of soldiers turning the fierce sacking of an empire into a form of satire is a good example of colonial indifference. Viewing the moonstone and other treasures as 'mischievous pranks’ reveals the deep casualness regarding the brutality as well as cultural annihilation that is part of imperial conquest. It shows the attitude with which colonies were dealt with by colonial powers.

While reviewing these quotes, it becomes clear that *The Moonstone* is an important text in understanding the interplay of imperialism, race, and cultural appropriation. Collins exposes the colonial loss through theft as well as through cultural theft, misunderstandings, and the residual metaphysical effects of colonial exploitation. The novel compels the re-imagination of histories that mute the dominated and exposes the enduring cruelty of colonialism’s deep-seated moral ambiguity. In grappling with these issues, Collins critiques the imperialist culture of the time and adds to the dialogue on identity and culture, colonial legacy and dominion, and the decolonial need to shift the focus on alternate lenses in history, on which history is built.

Additionally, when Collins states, “There were three officers of Tippoo's household, strangers to the rest, who had won their master's confidence by conforming or appearing to conform to the Mussulman faith” (Collins, 1868, p. 5), he adds complexity to the tale by introducing figures who challenge the dominant lens of Western colonialism. These three Brahmins pose as

Muslim gentlemen and demonstrate sophisticated political and religious maneuvering that the British would not expect from their subjugated and passive people. They do not submit; they take the moonstone back and thus subjugate the identity, blurring the boundary between colonizer and colonized.

Not only does *The Moonstone* function as a groundbreaking detective story, but it also functions as a sophisticated critique of British imperialism and the racialized ideology that it promotes. Collins exposes the moral inconsistencies and cultural hypocrisies that were prevalent during the Victorian era using symbolic artifacts such as the moonstone, interactions between colonial powers, and the representation of persons who are of Indian descent. As the narrative progresses, it becomes clear that the act of colonial stealing is not only a physical act; rather, it is an act that causes dislocation on a spiritual, cultural, and historical level. Collins pushes his audience to reflect on the complexity of colonialism by weaving together personal anecdotes and broader political criticism. These complications include the suppression of indigenous voices and the alteration of identities through imperial authority. Collins's work comes from the author's personal experiences. In the end, the novel acts as a literary mirror, reflecting the long-lasting effects of empire and urging a reexamination of how history is written, the people whose voices are heard, and the ideals that are preserved.

Discussion

The Moonstone serves as a complex critique of British colonialism and its implications, particularly evident in the multifaceted portrayal of Indian characters and the associated cultural tensions highlighted throughout the narrative. The Moonstone, a diamond of great significance, becomes a potent symbol of both wealth and the cultural erasure experienced by colonized peoples. Collins' narrative strategy, utilizing multiple perspectives, provides a rich exploration of these themes and illuminates the intersections of power, race, and morality. The very structure of *The Moonstone*—narrated from various viewpoints—enables readers to engage with the complexities and contradictions inherent in colonial representations. Gooch (2010, p. 183) asserts that "Collins' use of multiple narrators serves both to illustrate the complexity of the narrative and to critique the colonial gaze that oversimplifies and distorts the intricacies of colonized cultures." This technique reflects the fragmented realities of characters who are often constrained by their societal roles. For example, the character of Franklin Blake illustrates the privileged British perspective that seeks to regain control of the diamond, yet he is oblivious to the deeper spiritual connections the stone holds for the Indian characters. When he states, "If I made the matter public, I have no evidence but moral evidence to bring forward" (Collins, 2010, p. 16), it underscores his detachment from the cultural ramifications of the diamond's theft.

As noted by Roberts (1997, p. 170), "the theft of the Moonstone represents the unfairness and blatant nationalistic violence of British imperialism." The narrative exhibits a cyclical nature of exploitation, where the acquisition of cultural artifacts such as the Moonstone is intertwined with the experience of violence against indigenous peoples. Nayder (2006, p. 40) contends that "Collins critiques the imperialist mindset and its subsequent impact on identity," illustrating how the British thirst for control and power leads not only to physical theft but also to cultural and spiritual dislocation.

Moreover, the character of Miss Clack serves as a poignant reminder of how societal prejudices can infiltrate personal narratives. Clack's perspective reflects the British inclination to dismiss Indian culture as primitive, creating a stark contrast with the underlying significance of *the Moonstone*. This narrative choice emphasizes the broader critical discourse in Victorian literature surrounding cultural superiority and moral accountability. Mehta (1995, p. 615) states that "the moral undertones of Clack's character expose the hypocrisy of colonial attitudes, as she embodies the very prejudices that undermine authentic understanding of the colonized." The Indian characters, particularly the Brahmins, are depicted through a lens of suspicion and exoticism, echoing the stereotypical views prevalent in Victorian society. Manavalli (2007, p. 70) observes how "these representations reinforce stereotypes and fears associated with colonized individuals." The character of Miss Clack reinforces these stereotypes, illustrating how the British characters' biases overshadow the authenticity of their Indian counterparts. As she ponders the motivations behind Franklin's actions, she muses that he "might as well do it as anybody else" (p. 15), dismissing the deeper cultural implications of the Moonstone's journey.

Moreover, the cyclical nature of exploitation surfaces in the narrative through the act of theft itself. As Gilbert (2023, p. 30) highlights, "the act of stealing the Moonstone symbolizes a cycle of imperial violence," illustrating how acts of appropriation lead to an ongoing cycle of cultural dislocation. The tension crescendos when the diamond is revealed as more than a mere

object; it represents a piece of cultural heritage that has been violently extracted. The moment the diamond is taken, its significance shifts, causing a rift between its spiritual origins in India and its commodified status in Britain.

The character of Sergeant Cuff stands in stark contrast to the other British characters, embodying a moral complexity as he navigates the intricacies of the case. His detective work symbolizes an attempt to grapple with the broader ethical implications of colonial actions. In a conversation with Franklin, he states, “If time, pains, and money can do it, I will lay my hand on the thief who took the Moonstone” (Collins, 2010, p. 42), underscoring his resolve but also highlighting the insufficiency of traditional methods of justice within the colonial framework. Cuff's investigation challenges the reader to consider the ramifications of ownership and moral responsibility in a colonial context.

The conclusion of the novel, where the moonstone is ultimately returned to India, serves as a poignant symbol of reclamation. As Collins reflects on the diamond's journey back “over the walls of the sacred city in which its story first began” (p. 567), the narrative culminates in a moment of recognition where the historical injustices of colonialism cannot be ignored. This return, however, is complex; it raises questions about whether true restitution is possible in a world rife with cultural dislocation and historical trauma. In summary, *The Moonstone* offers a multifaceted critique of the British colonial enterprise, engaging with themes of power, identity, and cultural erasure. Collins not only sheds light on the personal stories entwined with colonial narratives but also critiques the broader implications of imperialism that continue to resonate in contemporary discussions. As we confront these realities, it becomes essential to recognize the diverse voices within these narratives, challenging the singular narratives that have historically dominated literary discourse.

Conclusion

The Moonstone was written and published during a significant period of British colonial expansion. The narrative structure of the novel is the key to understanding its critical position on British colonialism. Collins uses an epistolary format with various voices, where different characters narrate their perspectives on events surrounding the mysterious disappearance of a valuable diamond, the moonstone. This technique not only diversifies the voices present in history but also allows a complex exploration of British imperialism and its effects on colonizers and the colonized. The narrative of various layers emphasizes the subjectivity of the experience, inviting readers to find various interpretations and personal stories that reflect the broader cultural dynamics (Free, 2006, pp. 340-371). The choice of employing various narrators serves as a critique of prevalent colonial attitudes during the time of Collins. Each character contributes a distinct point of view shaped by their social status, ethnicity, and relationship with the colonial origin of the diamond. In weaving these narratives, Collins exposes the tangled web of British identity intertwined with the colonial past of the diamond, pointing to the often conflicting interests and morals of different actors in the imperial company. The diamond itself, obtained through colonial exploration, symbolizes the wealth extracted from colonized nations and serves as a central motive that represents not only material greed but also the ethical complexities of imperialism (Gilbert, 2023, pp. 26-48).

In addition, the representation of Indian characters in *The Moonstone* reflects the marginalization of colonized voices. The narrative structure, which shifts perspectives among various characters, often questions the Indian protagonists. For instance, the character of the Indian priest, who comes to England to reclaim the Moonstone, is depicted primarily through the perceptions of British characters, particularly those who regard him with suspicion or prejudice. Manavalli (2007, p. 70) argues that these representations reinforce stereotypes and fears associated with colonized individuals, resulting in narratives that frequently overlook their stories or struggles. While the plot unfolds, the voices of colonized characters become secondary, echoing the real consequences of colonial dominance. As Gilbert (2023, p. 30) notes, the cyclical nature of imperial violence is evident throughout the novel. The act of stealing the Moonstone symbolizes a wider cycle of exploitation that continuously impacts both colonizers and the colonized. For the British, this cycle generates an insatiable desire for control and possession, reflecting a deeper turmoil within their society, based on fragile structures of power. Conversely, for the colonized, the ramifications are dire, leading to significant cultural loss. This is illustrated by how Indian characters strive to reclaim their identity; their attempts to assert themselves and recover the stone are often perceived as threatening by the British, whose interpretations of their actions remain fundamentally flawed.

Therefore, through the complexities of the narrative and the symbolism of *the Moonstone* itself, Collins critiques the devastating ramifications of British colonialism. Identity and heritage are intricately connected, with the erasure of one

leading to the loss of the other, illustrating how colonial efforts to dominate and commodify entire cultures inflict lasting wounds that extend beyond borders and generations. This interplay between cultural erasure and identity loss within *The Moonstone* reveals the profound trauma inflicted by colonial enterprises on both colonizers and the colonized. By examining the novel, it becomes essential to emphasize how narrative structure and symbolism encapsulate the consequences of British colonialism. The multiple narrators, while providing a layered view of events, predominantly rely on a Eurocentric perspective that often neglects the voices and experiences of the colonized. This deliberate choice in structure acts as a formidable demonstration of how dominant cultures can silence marginalized voices through narrative. As Gooch (2010, p. 183) argues, Collins's use of multiple narrators both illustrates the narrative's complexity and critiques the colonial gaze that oversimplifies and distorts the intricacies of colonized cultures.

The symbolism of *the Moonstone*, particularly the gem itself, encapsulates the cultural tensions and theft inherent in colonial practices. The diamond represents not only material value but also signifies the cultural artifacts of India and the broader theme of cultural erasure. The process of acquiring the diamond serves as a salient emblem of British imperialism, illustrating how cultural treasures were extracted from their original contexts for the benefit of British wealth and entertainment. Such actions exemplify a colonial mindset that diminishes the significance of colonized cultures. Additionally, Collins's treatment of Indian characters raises critical questions about representation in colonial narratives. Indian characters in *The Moonstone* are frequently portrayed through reductive stereotypes that fail to acknowledge their complexity and deny their subjectivity. This lack of nuanced representation perpetuates cultural erasure and undermines colonized voices. Scholars like Gould (2011, p. 60) argue that these portrayals reinforce a colonial gaze, limiting the understanding of the rich narratives and cultures overshadowed by imperial accounts. A thematic critique of the novel illuminates the risks inherent in relying solely on conventional colonial narratives that obscure the realities of cultural erasure. The text serves as a reminder that literature reflects its era and acts as a vehicle for the perpetuation of social norms. When analyzing works like *The Moonstone*, it becomes increasingly important to challenge the narratives we encounter. By amplifying the voices of the colonized, we can reshape the narrative landscape toward one that genuinely recognizes and honors the complexities of history and culture.

Future research should emphasize narratives of colonial experiences that prioritize the perspectives of those traditionally marginalized. This includes adaptations that reformulate stories from the viewpoints of colonized individuals, thereby facilitating a more authentic representation of their experiences. Moreover, studies of other literary works from the colonial period can enhance our understanding of the nuances of cultural erasure and the significance of recovering colonized voices. In considering the insights from Collins's work alongside the broader context of British colonialism, it is crucial to recognize that the narratives we convey shape our understanding of history and identity. Acknowledging cultural erasure while elevating colonized voices in literary analysis contributes toward a more equitable and inclusive grasp of our shared past.

Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*
Çıkar Çatışması: *Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*
Finansal Destek: *Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Peer review*: Externally peer-reviewed.*
Conflict of Interest: *The author have no conflicts of interest to declare.*
Financial Disclosure: *The author declared that this study has received no financial support.*

References

AlYeadi, F. (2015). *Postcolonial perspectives on the colonial exotic in multicultural Britain*. Routledge.

Cain, P. J., & Hopkins, A. G. (2017). Gentlemanly capitalism and British expansion overseas: I. The old colonial system, 1688–1850. In *The rise and fall of modern empires* (Vol. 3, pp. 23–48). Routledge.

Collins, W. (1868). *The Moonstone: A romance*. EBooksDirectory.com. https://archive.org/details/moonstoneromance01coll

Darwin, J. (1997). Imperialism and the Victorians: The dynamics of territorial expansion. *The English Historical Review*, *112*(447), 614–642.

Darwin, J. (2009). *The empire project: The rise and fall of the British world-system, 1830–1970*. Cambridge University Press.

Free, M. (2006). The Moonstone, Detective Fiction and Forensic Science. *Victorian Literature and Culture*, *34*(2), 339–371.

Gilbert, P. (2023). *Victorian guilt and postcolonial returns: Reimagining the colonial object in detective fiction*. Cambridge Scholars Publishing.

Gooch, B. (2010). Multivocal Narrative and Imperial Critique in Wilkie Collins's *The Moonstone*. *Studies in the Novel*, *42*(2), 182–204.

Gould, W. (2011). *Religion and conflict in modern South Asia*. Cambridge University Press.

Harris, J. (1999). Civil society in British history: Reflections on the social and the political. *Past & Present*, 164, 917–943.

Hyam, R. (2002). *Britain's imperial century, 1815–1914: A study of empire and expansion*. Palgrave Macmillan.

Louis, W. R., Robinson, R., & Taylor, A. J. P. (1999). *The Oxford history of the British Empire: Volume 3: The nineteenth century*. Oxford University Press.

Manavalli, S. (2007). The Moonstone: Postcolonialism and the Fiction of Empire. *Victorian Literature and Culture*, *35*(1), 67–84.

Mehta, S. (1995). Surface tensions: *The Moonstone* and the legacy of empire. *Modern Fiction Studies*, *41*(3–4), 611–634.

Moore, G. (2006). The moonstone and the imperial sublime. *Nineteenth-Century Literature*, *60*(2), 256–279.

Nayder, L. (2006). *Wilkie Collins*. Twayne Publishers.

Parsons, T. (2019). *The British imperial century, 1815–1914: A world history perspective*. Rowman & Littlefield.

Pushpa, S., & Sundarsingh, M. J. (2021). Colonial Legacies and the Narratives of Loss in *The Inheritance of Loss*. *International Journal of English Literature and Social Sciences*, *6*(1), 110–115.

Roberts, L. (1997). Colonialism, crime, and control in Wilkie Collins's *The Moonstone*. *ELH*, *64*(1), 165–187.

Thompson, A. (1988). *The Empire strikes back?: The impact of imperialism on Britain from the mid-nineteenth century*. Longman.

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ATATURK UNIVERSITY PUBLICATIONS

Araştırma Makalesi *Research Article* DOI: 10.53487/atasobed.1668784

Türk-Amerikan İlişkilerinde Bir Kriz Vesilesi: Burdur Amerikan Koleji

Occasion of A Crisis in Ottoman-American Relations: Burdur American College

Nurullah NEHİR
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Burdur, Türkiye

Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Rectorate, Ataturk's Principles and Hıstory of Revolution Department, Burdur Türkiye
nnehir@mehmetakif.edu.tr

Öz

1820 yılı itibariyle Anadolu'daki faaliyetlerine başlayan Board Cemiyeti misyonerleri, çalışmalarında İzmir istasyonunu aktif bir şekilde kullanmışlardır. İzmir istasyonuna bağlı bir dış istasyon olarak 1882 yılında kurulan Burdur istasyonunda görevli misyonerler de faaliyetlerini genişletmek maksadıyla 1891 yılında bir kolej binası inşaatına başlamışlardır. İzmir istasyonu sorumlusu Mösyö Lymann Bartlett tarafından bizzat yürütülen kolej inşaatı, ilk etapta Burdur'daki yerel yöneticiler tarafından durdurulmuştur. İnşaatın yeniden başlaması kararının ardından bu defa da Burdur'daki Rum ve Ermeni cemaat mensupları inşaatı yakmıştır. İnşaatın yakılması üzerine olay yerel bürokrasinin konusu olmaktan çıkmış ve İstanbul'daki Amerikan konsolosluğu tarafından bizzat takip edilmiştir. Osmanlı Devleti'nden tazminat talep eden Amerikan yetkililer sorunun kendi istekleri doğrultusunda çözülmesi amacıyla Osmanlı karasularına gambot göndermeyi dahi dile getirmiştir. İstanbul'daki Amerikan konsolosluğunun bizzat ilgilendiği olayda Osmanlı Devleti, konunun aydınlatılması için hukuki bir süreç başlatmış ve failleri cezalandırmıştır. Öte yandan yangın dolayısıyla ortaya çıkan maddi hasar da kabul edilmiş ve ilgili kişilere tazminat ödenmiştir. Yaşanan krizin ardından yeniden inşa edilen Burdur Amerikan Koleji, 1894 yılında ruhsatlandırılıp faaliyete geçirilmiştir. İlerleyen zamanlarda da varlığını sürdüren kolejin 1914 yılında da faaliyetlerini sürdürdüğü görülmektedir. Bu çalışmada Burdur'da uzun yıllar faaliyette bulunan Board Cemiyeti'ne bağlı kolejiin kuruluş aşamasında cereyan eden olaylar ve Osmanlı-Amerikan ilişkilerine yansımaları birincil kaynaklar ışığında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Burdur, misyoner, Board Cemiyeti, Lymann Bartlett

Abstract

The Board Society missionaries, who started their activities in Anatolia in 1820, actively used the Izmir station in their work. The missionaries who are working at the Burdur station, which was established in 1882 as an external station connected to the İzmir station, started the construction of a college building in 1981 in order to expand their activities. The construction of the college which was personally carried out by Monsieur Lymann Bartlett, the manager of the Izmir station, was initially stopped by the local administrations in Burdur. The members of Greek and Armenian communities in Burdur burned the building after the decision to restart the construction. After the building was burned, the incident ceased to be a matter for the local bureaucracy and was followed up directly by the American Consulate in İstanbul. American officals, who demanded compensation from the Ottoman Empire, even discussed sending gunboats to Ottoman territorial waters in order to resolve the issue in accordance with their wishes. The Ottoman Empire initiated a legal process to shed light on the incident, which was handled directly by the American Consulate in İstanbul, and punished the perpetrators. On the other hand, the material damage caused by the fire was also accepted and compensation was paid to the revelant persons. Burdur American College, which was rebuilt after the crisis, was licensed and put into operation in 1894. It is seen that the college, which contiuned its existence in later times, continued its activities in 1914. In this study the events that took place during the establishment of the college affiliated with the Board Society, which operated in Burdur for many years, and their reflections on The Ottoman and American relations were examined in the light of primary sources.

Keywords: Burdur, missionary, Board Society, Lymann Bartlett

Geliş Tarihi/Received 01.04.2025
Kabul Tarihi/Accepted 07.07.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 14.07.2025

Cite this article as: Nehir, N. (2025). Occasion of a crisis in Ottoman-American relations: Burdur American college. *Current Perspectives in Social Sciences*, *29*(3), 472-485.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Latince “missio” kelimesinden türeyen “Misyonerlik” sözcüğü Fransızca ve İngilizceye “mission” olarak geçmiştir. Basit anlamıyla “yetki”, “görev” gibi semantik karşılığı olan bu kelime, dini literatürde de kendine yer bulmuştur. Hristiyanlık dini öğretilerinin Hristiyan olmayan topluluklara aktarılmasını amaçlayan misyonerlik faaliyetlerinde bu görevi yürüten kişilere "misyoner" denmiştir (Gündüz, 2020). Eski tarihlerden beri devam eden misyonerlik faaliyetlerinin başlangıcı kutsal bir görevin ifası olarak kabul edilmiştir. Hz. İsa’nın “Gökte ve yeryüzünde bütün yetki bana verildi. Bu nedenle gidin, bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin. Onları Baba, oğul ve Kutsal Ruhun adıyla vaftiz edin.” (Turan, 2018) dediğini ve yine Hz. İsa’nın etrafına topladığı havarilerine “Gidiniz ve yeryüzündeki her yaratığa İncil’i anlatınız” yönünde telkinde bulunduğunu kabul eden misyonerler faaliyetlerini bu öğreti üzerine yürütmüşlerdir. Keza ilk misyonerlerden birisi olarak kabul edilen St. Paul’un faaliyetleri misyonerlik faaliyetlerinde önemli bir aşamayı temsil eder. İsa’nın mesajını tüm insanlığa yaymak amacıyla Anadolu, Makedonya ve Yunanistan’da kiliseler açan St. Paul’un çalışmaları sonucu 9. Yüzyılda Almanlar, 10. Yüzyılda ise İskandinavların Hristiyanlığı benimsedikleri görülmüştür. Roma Katoliklik kilisesinin Avrupa’da egemen olmasının ardından misyonerlik faaliyetleri planlı bir şekilde yürütülmeye başlanmış, bu amaçla 1662’de Vatikan’da “Misyon Bakanlığı” kurulmuştur. Buna ek olarak Almanya, Fransa ve Belçika gibi ülkelerde çeşitli enstitüler kurularak misyonerlerin yetişmesi için yeni okullar açılmıştır (Sezer, 1999).

Dünya’nın birçok yerinde faaliyetlerde bulunan misyonerlerin Osmanlı Devleti’ndeki faaliyetlerinin başlangıcı 16.yüzyıla denk gelmektedir. Kanuni Sultan Süleyman’ın Avrupa’daki Osmanlı aleyhtarı ittifakı bölmek amacıyla Fransa’ya uyguladığı pozitif tutum Katolik Cizvit mezhebinin Osmanlı Devleti’nde faaliyet göstermesinin zeminini hazırlamıştır. Nitekim Cizvitlerin ardından Fransisken, Dominiken, Kapuçin ve Frer gibi Katolikliğin diğer mezhepleri de Osmanlı topraklarında faaliyetlere başlamışlardır. Söz konusu mezhepler Osmanlı Devleti’nde günümüzde dahi varlığını sürdüren Notre Dame de Sion, St. Joseph, St. Michel, St. Louis gibi okullar açmışlardır (Canyaş ve Canyaş, 2012). Fransa tarafından maddi ve manevi olarak desteklenen Katolik misyonerler, Ermeniler, Süryaniler, Rumlar, Yezidiler ve Yahudileri hedef kitle olarak seçmişler, söz konusu topluluklarla bağlantı kurabilmek amacıyla da sağlık, sosyal ve eğitim alanlarında çalışmalar yapmışlardır (Yorulmaz, 2000).

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde misyonerlik faaliyetleri yürüten bir diğer Hristiyan mezhep de Protestanlar olmuştur. Protestan misyonerlerin çalışmalarına geçmeden önce, Protestanlık hareketinin ortaya çıkışına değinmekte fayda vardır. Çünkü Protestan misyonerler, faaliyetlerini Protestanlığın temel öğretileri üzerine inşa etmişlerdir. Protestanlığın kurucusu Marthin Luther (1483-1546) 31 Ekim 1517 tarihinde Withenberg Kilisesi’nin kapısına astığı 95 maddelik bir bildiriyle Protestanlık hareketini başlatmıştır (Uçar, 1988). Söz konusu bildiriye göre kilise, mensuplarının ihtiyacını karşılayamamaktadır. Güncel problemlerin çözümüne katkıda bulunamayan kilise, mevcut yapısıyla Hristiyanlığın aslî mesajından uzaklaşmıştır. Bu yönüyle değerlendirildiğinde Protestanlığın asıl amacının, Katolik kilisenin uzaklaştığı ana prensiplerin tekrardan inşa edilmesi olarak değerlendirilebilir (Demirci, 1998).

Dünya üzerinde geniş bir faaliyet alanı bulunan Protestan misyonerler İngiltere ve Amerika tarafından desteklenmişlerdir. Ancak Protestan misyonerlik faaliyetleri ilk olarak İngiltere tarafından desteklenmiştir (Vahapoğlu, 1997, s. 39). İngiltere’nin kontrolündeki Protestan misyonerlerin Osmanlı Devleti’ndeki faaliyetleri, İngiltere’nin Osmanlı Devleti üzerindeki stratejik çıkarlarının değişimiyle beraber yoğunlaşmıştır. 1580’li yıllarda kurulan ve İngiltere’nin Osmanlı toprakları üzerindeki ticari ve diplomatik çıkarlarını koruyan Levant Company isimli kuruluşun zaman içerisinde bir takım zafiyetler göstermesi, yeni bir oluşumu elzem kılmıştır. 1800’lü yılların başında Levant Company’e uhrevi hususlarda yardımcı olması maksadıyla kurulan Churh of Missionary Society’e bağlı papazların Osmanlı topraklarına girişi ile İngiltere’nin kontrolündeki Protestan misyonerlik faaliyetleri önemli bir ivme kazanmıştır (Cevizliler, 2014). Özellikle Kraliçe Victoria (1837-1901) döneminde uygulanan modernleştirici proje ve yerel kültürlerin Anglikanlaştırılabileceği fikrinin uygulanması sonucu 233 adet misyonerlik kurumu faaliyette bulunmuştur. Evanjelik misyoner derneklerin ve misyoner cemiyetlerin aktif rol oynadığı bu dönemde İngiliz yayılmacılığının hızlandığı görülmektedir (Polat ve Ayaz, 2017).

İngiltere’de başlayan Evanjelik Protestanlaştırma hareketi, yeni kurulan Amerikan devletine de ilham olmuştur. Bu amaçla 1810 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nin Boston şehrinde “American Board of Commissioners for Foreign Mission” isimli bir cemiyet kurulmuştur. Yukarıda da belirtildiği üzere Protestanlık, Hristiyanlığın diğer mezheplerinin İsa’nın asli mesajına uzak kaldığını iddia etmişti. Bu yönüyle Protestan misyonerlerin kendilerine hedef kitle olarak hem diğer dinleri ve hem de

Hristiyanlığın diğer mezheplerini seçtiği söylenebilir. Hedef kitlesi bu denli geniş olan Board cemiyeti, güçlü bir örgüt ve geniş bir teşkilatlanma ağı ile tüm dünya sathında faaliyet göstermiştir. Cemiyet, 1813-1923 yılları arasında teşkilatlarında bazı değişiklikler yapmış, nihai olarak Afrika, Avrupa, Batı Asya (Yakındoğu ve Balkanlar), Güney Asya (Hindistan ve Seylan), Doğu Asya, Okyanusya, Adalar ve Amerika olarak yedi istasyon kurmuştur (Alan, 2018, ss. 61-75). Başlangıçta dini bir misyon yüklenen Board cemiyetinin faaliyetlerinin zamanla siyasi bir içerik kazandığı da görülmektedir. İsa'nın mesajının tüm insanlığa ulaşması amacıyla çalışmalara başlayan cemiyet, bu misyona ek olarak Amerikan devletinin yenidünya düzenini oluşturma çabalarına da destek vermiş ve arkasına güçlü bir siyasi destek almıştır (Erhan, 2001). Diğer bir deyişle Board cemiyeti her ne kadar uhrevi bir amaç uğruna kurulmuş gibi görünse de ticaret, siyaset ve din üçgeni arasında konumlanarak dünyevi amaçlara hizmet eden bir yapı olmuştur (Kocabaşoğlu, 2020).

Board cemiyeti faaliyette bulundukları coğrafyalarda beşeri kaynakların verimli bir şekilde kullanılması amacıyla önemli çalışmalar yapmıştır. Örneğin doktora ihtiyaç duyulan yerde sağlık hizmeti, eğitim ihtiyacının olduğu yerlerde de eğitim faaliyetleri yürütmüşlerdir. Cemiyet sunduğu hizmetten faydalanmak isteyen herkese kapılarını açmış, herhangi bir din, mezhep ayrımı yapmamıştır (Kieser, 2005). Hedef kitleye ulaşabilmek için açık bulunan her kanalı değerlendiren Board misyonerleri, faaliyette bulundukları coğrafyalarda önemli başarılar elde etmişlerdir.

Amerikan Board cemiyetinin Osmanlı Devleti üzerindeki faaliyetleri 19.yy başlarına rastlar. Cemiyet, 1818 yılında yapılan bir toplantıda Levi Parson ve Pliny Fisk isimli misyonerleri görevlendirerek Osmanlı Devleti topraklarında çalışmalar yapılmasını uygun bulmuştur (Şafak, 2003). Bu tarihten itibaren tüm Osmanlı coğrafyasında faaliyetlerini başlatan Board misyonerleri, zaman içerisinde yüzlerce okul ve hastane açmışlardır. Özellikle milliyetçilik fikrini ön plana çıkaran cemiyet mensupları, gayrimüslim nüfusu manipüle ederek Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecini hızlandırmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde faaliyetlerini başlatan Board cemiyeti mensupları kurdukları istasyonlar vasıtasıyla taşrada yeni okullar açmışlardır. Bu okullardan bir tanesi de Burdur Amerikan Koleji'dir. Burdur Amerikan Koleji'nin inşası ve ardından yaşanan olaylardan dolayı Amerika ve Osmanlı Devleti arasında diplomatik gerginlikler yaşanmıştır.

Board Cemiyetinin Osmanlı Devleti'nde Faaliyetlere Başlaması ve Burdur İstasyonunun Kuruluşu

Yukarıda da belirtildiği üzere Board cemiyeti Osmanlı Devleti hakimiyetindeki topraklarla ilk teması 1820 yılında kurmuştu. Cemiyet Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk teşkilatlanmasını ise 1835 yılında yapmış, Suriye-Filistin misyonu, İstanbul misyonu ile içerisinde İzmir, Trabzon, Bursa gibi şehirlerin de bulunduğu Küçük Asya misyonunu hizmete açmıştır. 1839 yılında önce Küçük Asya misyonu ile İstanbul misyonu birleştirilmiş, 1849 yılında da bu misyonun adı Ermeni misyonu olarak değiştirilmiştir. Muhtelif tarihlerde misyonların isimleri ve görev alanlarında birtakım değişiklikler yapılmışsa da İzmir, müstakil bir istasyon olarak varlığını hep sürdürmüştür. İzmir'i uzun yıllar merkez istasyon olarak kullanan Board cemiyeti ilerleyen zamanlara İzmir'e yakın konumlarda da istasyonlar açarak buralarda da faaliyetlerde bulunmuştur. 1854 yılında Akhisar, 1860'ta Aydın, 1866'da Manisa, 1873'te Afyon, 1875'te Bayındır, 1877'de Uşak ve Akşehir, 1880'de Ödemiş'te kurulan dış istasyonlar, Board cemiyetinin bölgedeki etkinliğinin de artmasına neden olmuştur (Demir, 2015).

İzmir'e bağlı dış istasyonlardan biri olan Burdur istasyonu 1882 yılında kurulmuştur (Yücel, 2005, s. 92). Haroutune Agopyan isimli bir Protestan papaz tarafından kurulan Burdur istasyonu kendisine hedef kitle olarak Ermenileri ve Rumları seçmiştir. Burdur merkezde yaşayan nüfusun yüzde onluk bir kısmının gayrimüslim olması, Rumiyân ve Ermeniyân isimli iki müstakil Gayrimüslim mahalle bulunması bu tercihi anlaşılır kılmaktadır. Nitekim 1834 yılı nüfus sayımına göre Burdur'da 17 Müslüman, 1 Rum ve 1 Ermeni mahallesi olmak üzere toplamda 19 mahallede meskûn 11.503 kişi yaşamaktadır. Bu nüfusun 1006 tanesi Rum, 382 tanesi de Ermeni'dir (Kaya, 2020, ss. 231-242). Papaz Haroutune Agopyan ilk olarak kızı vasıtasıyla Burdur'da bir Protestan Ermeni Kız Okulu'nun açılmasına ön ayak olmuş ve bölgedeki eğitim faaliyetlerini başlatmıştır. Bu okula ilk yıl 20 kız öğrenci kayıt olmuşsa da öğrenci sayısı ilerleyen yıllarda artış göstermemiştir. Buna neden olarak Burdur'daki Gregoryen Ermeni ve Ortodoks Rumların Board misyonerlerine mukavemeti gösterilebilir (Demir, 2015, s. 42). Burdur istasyonundaki rahiplerin çabalarına rağmen burada istenen başarının gösterilememesi İzmir merkez istasyonun dikkatini çekmiş olmalıdır. Çünkü İzmir İstasyonu'nda görevli Rahip Lyman Bartlett[1] bizzat Burdur'a gelmiş ve bir arsa alarak

[1] Mösyö Lyman Bartlett 1884-1904 yılları arasında İzmir'de görev yapmıştır. Eşi Cornelia C. Bartlett ve kızları Cornelia Storrs Bartlett ile beraber misyonerlik faaliyetlerini yürüten Lyman Bartlett, İzmir istasyonunda en uzun süre görev yapan misyonerlerden birisidir. (Bkz.

yeni bir okul inşaatı için hazırlıklara başlamıştır. Burdur'un Ermeni mahallesinde bulunan ve yaklaşık 700 metre karelik bir alanı kaplayan arsa Lyman Bartlett'in adına tapulanmıştır (BOA. İ.HR.421/.27-2, 6 Ocak 1891). Board Cemiyeti'nin önemli isimlerinden birisi olan Lyman Bartlett'in Burdur'a gelişi burada önemli bir faaliyetin başlayacağının göstergesi sayılabilir. İzmir'den önceki görev yeri olan Kayseri'de de önemli faaliyetlerde bulunan Lymann Bartlett, 1867-1884 yılları arasında burada bulunmuş, eşi Cornelia C.Bartlett ile beraber Talas Amerikan Kolejinin kuruluşunu üstlenmiştir (Tokcan, 2022, s. 122). Buradan da anlaşılacağı üzere Lymann Bartlett, Board Cemiyeti'nin genişleme ve nüfuz çalışmalarında aktif rol alan önemli bir şahsiyettir.

Burdur Amerikan Koleji'nin İnşa Edilmesi

Rahip Lyman Bartlett Burdur'da satın aldığı arsa üzerinde resmi kayıtlara göre bir ev[2] inşaatı başlatmıştır. Ancak kısa bir müddet sonra Burdur Mutasarrıfı Ahmet Sabit Efendi[3] inşaatın durdurulması için talimat vermiştir. Bu kararına gerekçe olarak söz konusu inşaatın hane olarak değil de mektep ya da mabet olarak kullanılacağı ile ilgili istihbarî bilgileri işaret eden Ahmet Sabit Efendi, inşaatın sadece hane olarak kullanılması için ruhsatlandırıldığını, bu amaçla kullanılacağı yönünde bir teminat verilmemesi durumunda ise yıktırılacağını belirtmiştir. Ahmet Sabit Efendi'nin bu tutumuna neden olan en önemli etken Board cemiyeti mensubu papazların okullarını kilise ve ev gibi mekânların içerisinde gizli bir şekilde açma stratejileridir. Öyle ki bu stratejiden dolayı uzun zaman Board cemiyetine ait misyoner okullarının miktarı ile ilgili doğru bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır. Bu konuda daha dikkatli bir tutum sergileyen Osmanlı Devleti, Board cemiyeti mensupları tarafından yaptırılan her türlü inşaata temkinli yaklaşmış ve inşa edilen binanın kullanım amacı hakkında papazlardan taahhütname almak suretiyle yeni bir misyoner okulu açılmasına engel olmaya çalışmıştır (Aydın, 2008, s. 144). Burdur mutasarrıflığının inşaatın durdurulması yönündeki kararı üzerine Lyman Bartlett durumu İstanbul'daki Amerikan konsolosluğuna bildirmiş ve konuyla alakalı yardım talep etmiştir. Osmanlı Devletinde faaliyet gösteren Protestan misyonerlerin yaşadıkları sıkıntıları Amerikan konsolosluklarına bildirmeleri dikkat çekici bir husustur. Protestan misyonerlerin konsoloslukları kendilerine koruyucu kalkan gibi kullanmalarının en önemli nedeni iki devlet arasında imzalanan bir dostluk antlaşmasıdır. 7 Mayıs 1830 tarihli Osmanlı-Amerikan Ticaret ve Dostluk Antlaşması'nın 2. maddesi ile Amerikan konsolosları hakkında bir madde yer almıştır. Bu madde, Amerikan Devleti tarafından geniş bir şekilde yorumlanmış ve örnekte de görüldüğü üzere Osmanlı Devletine karşı bir baskı aracı olarak kullanılmıştır (Mutlu, 2020, s. 295). Lymann Bartlett'in yardım talebi üzerine Amerikan konsolosluğu da konuyla yakından ilgilenerek Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti'yle temasa geçmiştir. Konsolos, Burdur Mutasarrıfı Ahmet Sabit Bey'in inşaatı durdurma yetkisinin olmadığını, adı geçen inşaat ruhsatının ise binanın fiziki şartlarıyla alakalı olup, kullanım amacını kapsamadığını belirterek durdurma kararının kaldırılmasını istemiştir (BOA. HR. SYS.71/59, 23 Aralık 1891).

Amerikan konsolosunun talebi üzerine Dahiliye Nezareti de Konya vilayetine bir yazı göndermiş ve anlaşmazlığın araştırılması için talimat vermiştir (BOA. DH.MKT.1916/93, 24 Ocak 1892). Dahiliye Nezareti'nin konunun araştırılması yönündeki isteğinin üzerinden belirli bir zaman geçmesine rağmen Konya valiliği, belirtilen sorunla alakalı herhangi bir tahkikat yapmamıştır. Buna ek olarak inşaatın yeniden başlatılması ile ilgili konsolos tarafından yapılan başvuruyla alakalı da bir gelişme yaşanmamıştır. Osmanlı yerel bürokrasisinin Burdur'da yaşanan olaylarla ilgili ağırdan aldığı ve bu olayı soğutmaya çalıştığı görülmektedir. Ancak bu tutumun aksine Amerikan konsolosluğu ise meseleyi gündemden düşürmemiş, konuyla alakalı yeni bir girişimde bulunmuştur. Konsolos, Burdur'da satın aldığı arsa üzerine bina inşa eden Lyman Bartlett'in belediye tarafından durdurulan inşaatının yeniden başlaması için İstanbul Amerikan konsolosluğunun verdiği takrire rağmen gerekli iznin verilmediğini, ecnebilerin iki devlet arasındaki bir antlaşmaya istinaden gayrimenkul satın aldıklarını, alınan gayrimenkulün kulanım amacının ise mal sahibi tarafından belirleneceğini, bu nedenle inşaatın yeniden başlaması için gerekli işlemlerin başlatılması hakkında Hariciye Nezaretine yeni bir takrir vermiştir (BOA. HR.SYS. 72/60.1-1, 18 Nisan 1892).

Burdur'da yapımı durdurulan bir inşaatın Amerikan konsolosu tarafından bu denli önemsenmesi Osmanlı Devleti merkez bürokrasisini de konuya eğilmeye zorlamıştır. Yapılan tahkikatın ardından Lyman Bartlett'in inşaatının neden durdurulduğuyla alakalı açıklama Defter-i Hakani Nezareti'nden gelmiştir. Nezaret, Lyman Bartlett tarafından yaptırılan inşaatın yerinin emlak-

Demir, 2015, s. 252).

[2] Mösyö Lymann Bartlett tarafından inşa ettirilen mekan belgelerde bir hane olarak geçmektedir. Ancak bu mekan ilerleyen zamanlarda ev olarak değil, Burdur Amerikan Koleji binası olarak kullanılmıştır.

[3] Ahmet Sabit Efendi 7 Ekim 1889- 5 Kasım 1891 tarihleri arasında Burdur sancağı mutasarrıflığı görevinde bulunmuştur. (BOA. İ.DH,1156/90352, 7 Ekim 1889; BOA. İ.DH.1251/98098, 5 Kasım 1891).

ı emiriyyeye ait olduğunu ve inşaat için gerekli iznin alınmadığını, bu yüzden inşaatın tatil ettirildiğini belirtmiştir (BOA.DH.MKT. 1964/45, 21 Haziran 1892).

Ancak bu izahat Amerikan konsolosu tarafından yeterli görülmemiştir. Zira Amerikan konsolosunun süreçle alakalı detaylı bir bilgiye sahip olduğu, dolayısıyla Osmanlı Devleti tarafından yapılan açıklamalara ihtiyatlı bir şekilde yaklaştığı görülmektedir. Bu nedenle konsolos, elindeki bilgilere dayanarak hem arsanın satın alınması ve hem de inşaatın ruhsatlandırılması işlemlerinin kanuni olduğunu belirtmiş ve Lyman Bartlett'e hanesini tamamlanması için gerekli iznin hızlı bir şekilde verilmesini istemiştir (BOA. BEO.57/4249-3, 30 Temmuz 1892). Amerikan konsolosunun inşaatın yeniden başlaması için yaptığı baskının kısa bir zaman sonra etkisini gösterdiği anlaşılmaktadır. Dahiliye Nezareti, Defteri Hakanî Nezareti'ne yazdığı bir yazıyla inşaatın tamamlanması için iznin kış ayları gelmeden çıkarılmasını, aksi takdirde doğacak zararlardan dolayı Lyman Bartlett'in tazminat talep edebileceği belirtmiştir (BOA. BEO.57/4249-3, 30 Temmuz 1892). Lyman Bartlett'e ait inşaatın tamamlanması için gerekli izin, ilgili nezaretler tarafından ara bir formül ile aşılmaya çalışılmıştır. 1892 yılından evvel inşa edilen bu tür binaların yıkılmaması, bedel-i öşriye bağlanması kararı uyarınca Lyman Bartlett'in yarım kalan inşaatının yapımı için gereken izin kararı çıkarılmıştır (BOA. DH.MKT.1991/71, 20 Ağustos 1892).

Lyman Bartlett'e ait inşaatın devamı için gerekli olan izin sorunu Dahiliye ve Defter-i Hakanî Nezareti tarafından yapılan ortak çalışmayla aşılmış gibi gözükse de iznin çıktığı gün inşaatla alakalı yaşanan yeni bir gelişme mevcut krizin iyice büyümesine neden olmuştur.

Misyoner Lyman Bartlett'in İnşaatının Yakılması ve Osmanlı-Amerikan İlişkilerinde Ortaya Çıkan Gerginlik

İnşaatın tamamlanması için gerekli olan iznin verilmesinin ertesi günü Lyman Bartlett'e ait inşaat kimliği belirsiz kişiler tarafından yakılarak kullanılamaz hale getirilmiştir. Bu gelişmenin Lyman Bartlett tarafından Amerikan konsolosuna bizzat bildirilmesi ise konsolosun konuya olan yaklaşımını daha da sertleştirmiştir. Amerikan konsolosluğu, 22 Ağustos 1892 günü Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nezareti'ne inşaatın yakılması olayı hakkında sert bir nota vermiştir. Konsolos, Lyman Bartlett'in hanesinin yakılması olayının inşaatın yapımının durdurulması ile ilgili olduğunu, Burdur yerel yöneticilerinin inşaatı engelleme çalışmalarının halk tarafından yanlış algılandığını, yerel yöneticilerin yanlış tutumundan dolayı halkın Lyman Bartlett'in Burdur'da ikamet etme hakkının olmadığını düşünerek olumsuz bir tutum takındıklarını belirtmiştir. Konsolosun Lyman Bartlett'in hanesinin yakılması ile ilgili sorumluluğu yerel yöneticilere yüklemesi doğal olarak sorumluluğun Osmanlı Devleti hükümetine yüklenmesine neden olmuştur. Bu noktadan harekete geçen Amerikan konsolosu Osmanlı Devleti'nden dört maddeden oluşan bir talepte bulunmuş ve taleplerinin acilen yerine getirilmesini istemiştir. Hali hazırda Burdur'da olup can güvenliğinin olmadığı ileri sürülen Lyman Bartlett ile ailesinin can ve mal güvenliğinin temin edilerek Burdur'da ikamet etmeleri için gerekli önlemlerin alınması; hanesi yakılan Lyman Bartlett'e zararının karşılığı olarak 1200 Osmanlı lirası tazminat ödenmesi; yangına sebebiyet verenlerin cezalandırılması ve olayların tırmanmasında ihmali olduğu düşünülen Burdur Mutasarrıfı Hasan Rıza Bey'in yazılı bir şekilde uyarılarak uyarı yazısının onaylı bir nüshasının Amerikan konsolosluğuna gönderilmesi maddeleri konsolos tarafından Hariciye Nezareti'nden talep edilmiştir. Amerikan konsolosluğu tarafından verilen notanın en dikkat çeken kısmı ise belirtilen maddelerin hemen yerine getirilmemesi durumunda Lyman Bartlett'e ait evin yakılması olayının konsolos tarafından Amerikan devletine bildirileceği bölümüdür (BOA. HR.SYS. 72/60-2, 22 Ağustos 1892; BOA. Y.A.HUS. 264/22-3, 22 Ağustos 1892; Şahin, 2022).

Lyman Bartlett'in evinin yakılması olayının Amerikan konsolosu tarafından ciddi bir tehdit olarak algılanması ve bu algıya göre tepki gösterilmesi, Osmanlı Devleti tarafından ilk etapta kabul edilmemiştir. Osmanlı Hariciye Nezareti, Amerikan konsolosunun yangının kasti bir şekilde çıkarıldığı suçlamasını reddetmiştir. Konsolosun aksine olayı siyasi yönü olmayan adi bir vaka olarak göstermek isteyen nezaret, Lyman Bartlett'in evinin yanmasına sebep olarak binanın bekçisinin dikkatsizliğini göstermiştir (BOA. HR.SYS. 72/60-9, 22 Ağustos 1892; BOA. İ.HUS, 3/117-2, 22 Ağustos 1892). İnşaat yangınıyla alakalı mesuliyeti üstlenmeyen Hariciye Nezareti, bir diğer suçlama olan Lyman Bartlett ile ailesinin can ve mal güvenliğinin olmadığı iddiasını da reddederek söz konusu kişilerin canlarının emniyette olduğunu savunmuştur. Nitekim bu açıklama Avrupa basınında da yankı bulmuştur. Alman basınında çıkan haberlerde de buna benzer ifadeler yer almıştır. Binanın hizmetçisinin ihmali nedeniyle yangının çıktığı, Müslüman ahalinin bu işte bir dahlinin olmadığı, Lyman Bartlett ve ailesinin canlarına bir zarar gelmemesinin de bu durumun en önemli kanıtı olduğu yönünde haberlere rastlanmıştır (Der Deutsche correspondent, 29 Ağustos 1892). Osmanlı Devleti'nin bu olayla alakalı tutumu tüm iddiaların reddedilmesi ve yangının basit bir asayiş vakası olduğu algısını yaratmak olmuştur. Ancak Amerikan konsolosu bu algıdan ziyade kendi iddialarını savunmuş ve ilerleyen

günlerde de bu olayla daha fazla ilgilenmiştir.

Lyman Bartlett'in yakılan binası için nota veren Amerikan konsolosu, taleplerini yinelemek ve olayın takipçisi olduğunu göstermek amacıyla 24 Ağustos 1892 tarihinde Hariciye Nazırı Mehmet Said Paşa'yla bir kez daha görüşmüştür. Amerikan konsolosu, Mehmet Said Paşa'ya Burdur'da yaşanan olayın ülkesinde duyulması durumunda daha büyük tepkiler doğacağını belirtmiştir. Zira o dönemlerde ülkesinde yapılacak olan başkanlık seçimlerinde Lyman Bartlett'in evinin yakılması olayının bir iç siyaset malzemesi olarak kullanabileceğini ifade eden konsolos, bu tavrıyla olayın kendilerince basit bir asayiş vakası olarak algılanmadığını ima etmiştir. Mehmet Sait Paşa ise Amerikan konsolosunun olayı büyütme eğiliminde olduğunu anlamış ve buna göre bir üslup kullanmıştır. Lyman Bartlett'in evinin yakılması olayının Osmanlı Devleti tarafından ciddiyetle soruşturulduğunu ifade eden Mehmet Sait Paşa, Hamidabad Tabur Ağası'nın tahkikat amacıyla Burdur'a gönderildiğini, tüm zanlıların bu vesileyle ortaya çıkarılacağını, dolayısıyla kendisinin daha itidalli davranması gerektiğini konsolosa belirtmiştir. Mehmet Sait Paşa Amerikan konsolosuna karşı bir takım savunmalar yapmışsa da bu olayın konsolos tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı bir baskı aracı olarak kullanılacağını anlamıştır. Bu durumun önüne geçip sorunu bir an önce bitirmek isteyen Mehmet Sait Paşa, Burdur'da yaşanan olayların hızlı bir şekilde aydınlatılması için Konya Valisi Hasan Hilmi Bey'in tahkikat göreviyle Burdur'a gönderilmesini Sadaret'ten talep etmiştir (BOA. Y.A.HUS…264/22-4, 24 Ağustos 1892; BOA. Y.A.HUS…264/ 22-1, 25 Ağustos 1892).

Hariciye Nazırı Mehmet Sait Paşa'nın Konya Valisi Hasan Hilmi Bey'in tahkikat için Burdur'a gönderilmesi talebinin Sadaret tarafından da uygun görüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Sadaret, Hasan Hilmi Bey'den Burdur'daki problemin acilen çözülmesi için gerekenlerin yapılmasını istemiştir (BOA. BEO. 57/4250, 25 Ağustos 1892; BOA. Y.A.HUS…264/22-2, 25 Ağustos 1892; BOA. BEO.59/4364, 27 Ağustos 1892). Öte yandan Amerikan konsolosunun Lyman Bartlett'in evinin yakılması olayını ısrarlı bir şekilde gündemde tutmasından rahatsız olan Osmanlı Devleti ise aynı günlerde aldığı bir kararla söz konusu inşaatın yapımı için gerekli olan ruhsatı vermiştir. Amerikan hükümetinin bakış açısını etkilemeye yönelik atılan bu adıma göre hükümet 1885-1886 yıllarından önce inşa edilen bu tür binaların bedel-i öşriye bağlanmasına karar vermiş ve yıktırmamıştır. Ancak belirtilen tarihten sonra binaların izin alınmadan yapılamayacağı hükmünün bulunduğu, bu hükme rağmen Lyman Bartlett ve diğer birkaç misyonerin Burç ve Karaşeker mahallelerinde binalar yaptırdıkları, söz konusu binaların yapımında memurların ihmalinin bulunduğu kabul edilmiştir. Şu durumda binaları yıkmanın sahiplerini maddi zarara uğratacağı gerekçesiyle Lyman Bartlett'in binası ile diğer binalara bir defaya mahsus olarak ruhsat verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA. DH.MKT. 1996/63, 27 Ağustos 1892).

Osmanlı Devleti'nin problemin büyümemesi için attığı adımların Amerikan devleti nezdinde beklentileri karşılamadığı görülmektedir. Lyman Bartlett'in binasının yanması olayını asayiş sorunu kabul ederek bu sorunun bürokratik bir krize neden olmaması için çaba sarf eden Osmanlı Devleti, Amerika'nın İstanbul konsolosunun yeni bir hamlesiyle iyice sıkıntıya düşmüştür. Zira Amerikan konsolosu Lyman Bartlett'in hanesinin yakılması olayını Amerikan devletine bildirmiş ve olay artık iki devleti ilgilendiren bir krize dönüşmüştür.

Amerika'nın İstanbul konsolosunun Lyman Bartlett'e ait evin yakılması olayıyla yakından ilgilenmesi, bu olayın Amerikan devleti tarafından da dikkatle takip edildiğinin göstergesi olmuştur. Keza konsolos, yangında dahli olanların tutuklanması ve tazminat ödenmesini istemiş aksi takdirde Amerikan devletinin Osmanlı karasularına iki adet gemi göndereceğini belirtmiştir.[4] Amerikan Devleti'nin 19.yy. da dış politikada sıkça başvurduğu yöntemlerden birisi olan gambot diplomasisini Lyman Bartlett'in hanesinin yakılması olayında da kullanıldığı görülmektedir. Öte yandan Robert Kolej'in kurucusu Cyrus Hamlin'in Amerikan Başkanı Grover Cleveland'ı[5] gambot siyaseti izleyerek Osmanlı Devleti'ne karşı agresif bir politika izlemesi için tahrik

[4] Amerika'nın Mösyö Bartlett'in Burdur'da evinin kasten yakılması olayından dolayı Suriye sahillerine iki adet gemi gönderdiği haberi aynı günlerde Avrupa basınında yer almaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Liverpool Başşehbenderi İsmail Lütfü Efendi, bu tür haberlerin çoğalması üzerine Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafla bir takım değerlendirmelerde bulunmuştur. Avrupa basınında çıkan gemi gönderildiği ile ilgili haberlerden dolayı gergin bir tavır takınan İsmail Lütfü Efendi, Amerikan Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki münasebetin ticari olduğunu, bundan da Amerikalıların daha çok istifade ettiğini ifade etmiştir. Eğer haberdeki gibi gemiler gönderilmiş olsa bile Osmanlı Devleti'nin kara ve deniz kuvvetlerinin bu tehdidi hemen bertaraf edebilecek güçte olduğunu, Osmanlı Devleti'nin Fas ve Zengibar gibi devletlerden farklı olduğunun gösterileceğinden emin olduğunu belirten İsmail Lütfü Efendi, Avrupa basınındaki olumsuz haberler hakkında Hariciye Nezareti'ne bilgilendirmiştir. (BOA. Y.PRK.EŞA…17/5-2, 30 Ağustos 1892).

[5] Amerikan Başkanı Crover Cleveland 1885-1889 ve 1893-1897 yılları arasında iki dönem Amerika Birleşik Devletleri başkanlığı görevinde bulunmuştur.

ettiği de bilinmektedir (Tozlu, 2000, ss. 787-797). Donanma gücünün siyasi bir amaç için kullanıldığı bu strateji ile Amerika'nın, Osmanlı Devleti'ne baskı uygulayabileceği ima edilmiş ve Osmanlı Devleti diplomatik olarak sıkıştırılmıştır (Yavuz& Yormaz, 2022). Bu olayda Amerikan savaş gemileri Osmanlı sahillerine gönderilmemiştir. Ancak Burdur'da yaşanan ve bir misyoneri ilgilendiren asayiş olayında Amerika'nın gambot siyasetine başvurması, Board cemiyetine yüklenen misyonun önemini göstermesi açısından önemli bir detaydır. Görüldüğü üzere lokal bir sorun gibi görünen problem artık iki devleti ilgilendiren bir krize dönüşmüş dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin meseleye daha ciddi eğilmesine neden olmuştur.

Osmanlı Devleti, Amerikan Devleti ile arasındaki tansiyonun yükselmemesi için bürokratik kanallar vasıtasıyla bazı önlemler almaya çalışmıştır. Sorunun aşılması için diyalog yöntemini kullanan Osmanlı Hariciye Nezareti, Vaşington sefirinden birtakım isteklerde bulunmuştur. İstanbul'daki Amerikan konsolosunun Burdur'daki olaya vâkıf olmadığı için bu konuyu büyütme eğiliminde olduğunun tespit edildiğini belirten nezâret, sefaretten Amerikan Hariciye Nezareti'nin doğru bilgilendirilmesi için lobi faaliyeti yapmasını istemiştir. İstanbul'daki Amerikan konsolosunun gemi gönderilmesi ile ilgili ifadelerini tehlikeli bulan Hariciye Nezareti, bu konunun tahkikat aşamasında olduğunu, tahkikattan çıkacak sonuca göre her türlü tedbirin alınacağının Amerikan Hariciye Nezareti'ne aktarılması talimatını vermiştir. Zira Sadrazam Ahmed Cevad Paşa da bu meselenin siyasi bir soruna dönüşmesi riskine işaret etmiş ve konunun uzlaşı ile çözülmesi için gerekenlerin hızlı bir şekilde yapılmasını istemiştir (BOA. HR.SYS. 72/60-10, 30 Ağustos 1892; BOA. BEO. 60/4455, 30 Ağustos 1892; BOA. BEO. 57/4249-4, 31 Ağustos 1892; BOA. BEO.57/4249-6, 2 Eylül 1892).

Tahkikat Komisyonunun Kurulması

Lyman Bartlett'in Burdur'da yakılan hanesi için ilk etapta Hamidabat Tabur ağasını muhakkik olarak görevlendirilmişti. Ancak akabinde yaşanan olaylar tahkikatın daha dikkatli ve tatmin edici bir şekilde yapılmasını zorunlu kılmıştır. Zira olayların yerellikten çıkıp Vaşington-İstanbul hattında gerilime neden olabilecek bir boyut kazanması, olayla alakalı tahkikatın önemini de artırmıştır. Öyle ki Sadaret de yangınla alakalı alınacak tüm kararlar için tahkikat raporunu işaret etmiştir.

Mösyö Bartlett olayının Amerikan devleti tarafından dikkatle takip edilmesi üzerine Konya Valisi Hasan Hilmi Bey, Sadaretten Burdur'daki tahkikatı bizzat yürütmek için izin istemiştir. Ancak sadaret, Konya Mevlevihanesi postnişini Çelebi Efendi'nin bazı muzır faaliyetlerini[6] gerekçe göstererek Hasan Hilmi Bey'in bu talebini reddetmiş, Konya'dan ayrılmasına izin vermemiştir (BOA. İ.HUS. 3/51, 29 Ağustos 1892). Olayın büyüme eğiliminde olduğunu değerlendiren sadaret, tahkikat heyetinin kurulması görevini yine Hasan Hilmi Bey'e vermiş ve kendisinin güvendiği bir adliye memurunun tahkikat komisyonunda görevlendirilmesini istemiştir (BOA. BEO. 60/4466, 30 Ağustos 1892).

Mösyö Bartlett'in evinin yakılması olayının tüm yönleriyle ortaya çıkarılması için çaba sarf eden Konya Valisi Hasan Hilmi Bey, Hamidabat Mutasarrıfı Mustafa Zihni Paşa, Hamidabat Mahkeme-i İbtidaiye Müdde-i Umumi Muavini, Vergi Müdürü Şükrü Bey ve Zaptiye Mülazımı Ahmet Efendi'den oluşan bir tahkikat komisyonu oluşturarak Burdur'a göndermiştir (BOA. Y.PRK.EŞA…17/5-1, 30 Ağustos 1892).

Öte yandan tahkikat komisyonunun Burdur'daki görevine başladığı günlerde Amerikan konsolosu Hariciye Nezareti'ne yeni bir ziyarette bulunmuş ve eski taleplerini yinelemiştir. Buna ek olarak Lyman Bartlett'in yanan binası için yeni bir takım iddialarda da bulunan konsolosa göre ruhsatlı bir şekilde inşa edilen bina, Burdur'daki bazı Ermenilerin teşviki ve yerel yöneticilerin de bu teşvike uyarak görevlerini ihmal etmeleri sonucu yakılmıştır. Konsolos, son olarak Osmanlı Devleti'nin Lyman Bartlett'in hanesinin yakılması olayının aydınlatılması noktasında herhangi bir atalet göstermemesini, böyle bir durumda ise muhatabın artık Amerikan merkezi hükümeti olacağını belirtmiştir. Osmanlı Hariciye Nezareti ise Amerikan konsolosuna söz konusu olayının aydınlatılması amacıyla yeni bir tahkikat komisyonu oluşturulduğunu, tahkikatın sonucuna göre tecziye ve tazminat işlemlerinin yapılacağı cevabını vermiştir. Taraflar, birkaç gün sonra yeni gelişmeleri görüşmek için toplanmak üzere sözleşmişlerdir. Amerikan konsolosunun olayları büyüterek siyasi bir mecraya çekmeye çalışması Osmanlı bürokrasisi tarafından istenmeyen bir durumdur. Bu nedenle Sadaret, Konya Valiliği'nden tahkikat komisyonunun bir an önce göreve başlamasını ve konu hakkındaki raporunu hızlıca yazmasını istemiştir (BOA. Y.A.HUS…264/71-2, 1 Eylül 1892; BOA.

[6] Konya Mevlevihanesi Postnişini Çelebi Efendi, etrafında topladığı bazı kişilerle Bektaşilik propagandası yaptığı gerekçesiyle Konya dışına çıkarılmış, bir müddet sonra da Konya'ya dönmesine izin verilmiştir. Bu olaydan da anlaşılacağı üzere Çelebi Efendi'nin hal ve tavırları idare tarafından dikkatle takip edilmekteydi. (BOA. Y.PRK.UM…22/80; BOA. Y.PRK.UM…24/103)

Y.A.HUS…264/71-1, 2 Eylül 1892; BOA. BEO.57/4249-5, 2 Eylül 1892; BOA. BEO. 57/4249-7, 2 Eylül 1892).

Tahkikat Komisyonunun Burdur'daki Çalışmaları

Sadaret tarafından acil bir şekilde Burdur'a gitmesi ve yangın hakkında soruşturma yapması istenen tahkikat komisyonu, görevine hemen başlamış ve ilk olarak halen Burdur'da olan Lyman Bartlett'le bir görüşme yapmıştır. Lyman Bartlett, kendisinin tahkikat komisyonuyla görüşmesinin bir iyi niyet göstergesi olduğunu, ancak Amerikan konsolosunun emri doğrultusunda herhangi bir beyanat vermesinin yasak olduğunu ifade etmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere Mösyö Bartlett Amerikan hükümeti tarafından aradan çıkarılmış, müzakere yapma yetkisi elinden alınmıştır.

Burdur'da yaşanan olayların tüm boyutlarıyla ortaya çıkarılması için yoğun bir mesai yapan tahkikat komisyonu, konuyla alakalı önemli bilgilere ulaşmıştır. Burdur'da görev yapan bir diğer Misyoner Papaz olan Artin Efendi'nin yaklaşık dört beş yıldır halkı Protestanlığa davet ettiği, Mösyö Bartlett'in ara sıra Artin Efendi'nin yanına gidip geldiği, halkın da bu ikilinin amaçları hakkında bilgi sahibi oldukları anlaşılmıştır. Son olarak Burdur'a gelen Lyman Bartlett bu sefer yanında iki rahibe de getirmiştir. Bu rahibelerin bazı suretler göstererek çocukları Protestanlığa davet ettiklerini ve diğer mezheplere karşı da sert bir tavır sergilediklerini gören Rum ve Ermeni ahalinin de misyonerlere karşı tepki geliştirdiği tespit edilmiştir. Böyle gergin bir ortamda Artin Efendi de Mösyö Bartlett'e ait arsa üzerinde yakılan evin inşaatını başlatmış ve tansiyonu iyice artırmıştır. Burdur'daki Rum ve Ermeni cemaatlerinin Lyman Bartlett ve Artin Efendi'ye karşı geliştirdikleri olumsuz tutum zamanla şiddete dönüşmüştür. Lyman Bartlett'in Artin Efendi vasıtasıyla inşa ettiği evi kendi cemaatleri için bir tehdit olarak gören Rum ve Ermeniler, tepkilerini göstermek için çocukları kullanmışlardır. Lyman Bartlett'in kendisi, eşi ve kızı çocuklar tarafından taşlanmış, kiracı olarak kaldıkları eve taş ve toprak atılmıştır. Bununla yetinmeyen ahali, Mösyö Bartlett'in kiracı olarak ikamet ettiği evin sahibine baskı yaparak evi boşalttırmasını istemişlerdir. Öyle ki Lyman Bartlett, Mustafa Zihni Paşa'yla yaptığı görüşmede evinin yakılmasından ziyade kendisi ve ailesine karşı yapılan baskılardan dolayı üzüntü duyduğunu ifade etmiştir. Lyman Bartlett'in yaşadığı olaylarla alakalı sorumlu tuttuğu kişi ise Burdur Mutasarrıfı Hasan Rıza Bey[7] olmuştur. Lyman Bartlett'e göre mülki amir, süreç içerisinde pasif bir tutum sergilemiş, bu tavır da olayların tırmanmasına neden olmuştur. Bu iddia Hamitabat Mutasarrıfı Mustafa Zihni Paşa tarafından da kabul edilmiştir. Buna ek olarak Burdur'daki kamu hizmetlerinde bazı aksamalar da tespit edilmiş ancak Burdur Mutasarrıfı Hasan Rıza Bey'in bu ortamda görevinden azli uygun görülmemiştir.

Öte yandan tahkikat heyeti, Lyman Bartlett'in evinin yakan kişi ya da kişiler hakkında da derinlemesine bir araştırma yapmıştır. Yapılan tahkikat sonunda Ermeni milletinden Karabet oğlu Agop, Rum milletinden olup aynı zamanda muhtar ve kabzımal da olan İstefan, yine Rum milletinden Pandeli ve Lazari isimli şahıslar Mösyö Bartlett'in evini yakma suçlamasıyla tutuklanmışlardır (BOA. BEO. 137/10220-2, 3 Eylül 1892; BOA. BEO. 57/4249-10, 3 Eylül 1892).

Lymann Bartelt, kendisi ve ailesine karşı yapılan saldırıdan dolayı her ne kadar yerli Rum ve Ermenileri suçlamışsa da bu noktada bir hususa değinmekte fayda vardır. Board cemiyetinin Protestanlık dışındaki tüm din ve mezhepleri hedef kitlesi olarak belirlediği bilinmektedir. Söz konusu misyonerler Anadolu'da Müslüman halktan beklediği ilgiyi görememiş, faaliyetlerini Rum ve Ermeni unsurları hedef alacak şekilde kurgulamıştır. Anadolu'da yaptıkları gezilerde, Rum ve Ermeni dini liderlerini cahil olarak tanımlayan Board misyonerleri, Rumların ve Ermenilerin kendi ruhban sınıfları tarafından cahil bırakılarak İncil'den uzak tutulduklarını iddia etmişlerdir. Buradan da anlaşılacağı üzere Marthin Luther (1483-1546) tarafından 31 Ekim 1517 tarihinde Withenberg Kilisesi'nin kapısına asılan Protestanlığın manifestosu Board misyonerleri tarafından temel ilke olarak kabul edilmektedir. Öte yandan bu iki halkın sosyoekonomik durumuna da değinen misyonerler, Rum ve Ermeni çocuklarının bakımsız ve zayıf olduklarını ayrıca salgın hastalıklarla mücadele ettiklerini, kadınlarının ise ciddi anlamda eğitimsiz olduklarını belirtmişlerdir (Stone, 2011, s. 17). Misyonerler tarafından yapılan bu değerlendirmeler belirtilen bölgelerde misyonerlik faaliyetlerinin yürütülmesi için gerekli ortamların oluştuğunu göstermektedir. Nitekim Board cemiyeti misyonerlerinin sosyo-ekonomik olarak dezavantajlı bölgeleri seçtikleri ve bu dezavantajlar üzerinden yerel halkla temas kurdukları bilinmektedir.

[7] Burdur Mutasarrıfı Ahmet Sabit Efendi'nin ardından bu göreve 5 Kasım 1891 tarihinde Cezayir-i Bahri Sefîd eski Vali Muavini Tevfik Bey atanmıştır. BOA, İ.DH. 1251/ 98098, 5 Kasım 1891. Tevfik Bey bu görevi 6 Haziran 1892 tarihine kadar yürütmüştür. Niğde sancağı Mutasarrıfı Hasan Rıza Bey 6 Haziran 1892 tarihinde Tevfik Bey'in yerine Burdur Sancağı Mutasarrıfı olarak tayin edilmiştir. BOA. İ.DH. 1276/100425, 6 Haziran 1892. Hasan Rıza Bey de bu görevi 3 Kasım 1892 tarihinde Matbuat-ı Dahiliye Müdürü Ahmet Arifi Bey'e devretmiştir. BOA. İ.DH. 1299/18, 3 Kasım 1892.

Öte yandan ilerleyen zamanlarda Rumlar ve Ermeniler üzerinde yapılan çalışmalarla ilgili stratejik bir karar alındığı görülmektedir. Cemiyetin önemli isimlerinden birisi olan Rufus Anderson, 1844 yılında Anadolu'ya yaptığı teftiş gezisinin ardından beklenen verimin alınmadığı gerekçesiyle Rumlara yönelik faaliyetlerin durdurulmasına, ağırlığın Ermeniler üzerine verilmesine karar vermiştir. Nitekim hedef kitlede yapılan değişimin ardından çalışmalarını sürdüren Board misyonerleri bir müddet sonra hedeflerine ulaşmışlar ve Anadolu'da hatırı sayılır bir Protestan nüfusun oluşmasına neden olmuşlardır (Aydın, 2008, s. 143; Özcan, 2007, ss. 25-32). Board misyonerlerinin Ermeni nüfus üzerinde yürüttüğü stratejinin uzun vadede Ermeni milli bilincinin uyanışına katkıda bulunduğunu da belirtmek gerekir. Anadolu'da açılan misyoner okullarında eğitim gören Ermeni çocuklarının bazıları ya misyoner okullarında ya da Ermeni azınlık okullarında öğretmenlik yapmışlardır. Söz konusu öğretmenler Ermeni milliyetçiliğinin okullar vasıtasıyla yayılması hususunda önemli hizmetlerde bulunmuşlardır (Özdemir, 2012, ss. 115-148).

Yukarıda belirtildiği üzere başlangıçta Board cemiyeti misyonerlerine muhalefet eden Ermenilerin, zamanla bu muhalefetten vazgeçtikleri ve cemiyetin Anadolu'daki en önemli destekçileri oldukları unutulmamalıdır.

Osmanlı Devleti ve Amerikan Hükümeti Arasında Yaşanan Müzakereler ve Tazminat Meselesi

Tahkikat heyetinin çalışmaları sonucu Lyman Bartlett'in hanesinin yakılması olayı detaylı bir şekilde incelenmiş, bu süreçte ihmali olan kamu görevlileri de tespit edilmiştir. Özellikle Burdur Mutasarrıfı Hasan Rıza Bey'in görevini ihmal ettiği maddesinin hem Lyman Bartlett hem de tahkikat heyeti tarafından dile getirilmesi, mağdur konumundaki Bartlett'in zararının tazmin edilmesini elzem kılmıştır. Keza, Amerikan konsolosunun bu hususstaki tavrı da oldukça agresiftir. Yakılan ev için tazminat ödemeyi kabul eden Osmanlı Devleti, konuyu Lyman Bartlett'le çözmek istemiştir. Ödenmesi düşünülen tazminatın miktarı için müzakereci olarak da Hamitabat Mutasarrıfı Mustafa Zihni Paşa görevlendirilmiştir. Ancak Lyman Bartlett'le tazminat meselesini görüşmek isteyen Mustafa Zihni Paşa, kendisinden olumsuz yanıt almıştır. Çünkü Lyman Bartlett, kendisinin bu konuda yetkisinin olmadığını belirtmiş ve tazminat meselesi için muhatap olarak Amerikan konsolosluğunu işaret etmiştir. Amerikan konsolosluğu ise önce 22 Ağustos 1892 tarihli bir telgrafla Mösyö Bartlett'e güvence vermiş ve haklarının Amerikan devleti tarafından teminat altına alındığını belirtmiştir. Bundan birkaç gün sonra da Amerikan konsolosluğunda misyonerlerden sorumlu bir görevli olan Mösyö Vabid isimli bir kişi Lyman Bartlett'e bir telgraf çekerek evin yakılması olayının çözümü için konsolosluğun yetkili olduğunu, kendisinin herhangi bir resmi muamele yapmamasını ve yakılan hanesini tekrardan yaptırmasını istemiştir (BOA. BEO. 57/ 4249-11, 5 Eylül 1892).

Yaşanan olumsuzluklara karşın Osmanlı bürokrasisinin sorunu içeride ve tek bir muhatapla çözme isteğinin bir müddet daha devam ettiği görülmektedir. Öyle ki Hamitabat Mutasarrıfı Mustafa Zihni Paşa, Mösyö Bartlett'le müzakerelerini ısrarlı bir şekilde sürdürmeye devam etmiştir (BOA. BEO. 57/4249-12, 5 Eylül 1892). Mustafa Zihni Paşa'nın tazminatın kabulü ve yaşanan müessif olay esnasında Osmanlı Devleti'nin duyarlı bir politika izlediği ile ilgili bir beyanat vermesi isteğini Lyman Bartlett reddetmiş ve "*Bu madde politikaya aittir. Siz oraları bilmezsiniz. Bir harf bile yazamam*." diyerek kendisiyle ilgili bütün beklentileri sonlandırmıştır (BOA. BEO. 81/ 6020-4, 5 Eylül 1892).

Lyman Bartlett'in çözüm için Amerikan konsolosluğunu adres olarak göstermesi üzerine tüm dikkatler bu noktaya çevrilmiştir. Hariciye Nezareti, Amerikan konsolosu ile sorunun çözümü amacıyla bir görüşme yapmıştır. Nezaret, yakılan ev için 350-400 lira tazminat ödenmesi, suçluların cezalandırılması ve hanenin yeniden inşa edilmesi ile ilgili tekliflerini konsolosa sunmuş ancak ret cevabı almıştır. Amerikan konsolosu tazminat olarak 1200 lira talep etmiş ve bu talebinde ısrarcı bir tutum sergilemiştir (BOA. HR. SYS. 72/60-11, 5 Eylül 1892). Amerikan konsolosuyla mutabakat sağlayamayan Hariciye Nezareti üçüncü bir yol olarak Washington sefirini devreye sokmuştur. Amerikan hükümetiyle uzlaşmak ve söz konusu problemi ortadan kaldırmak isteyen Hariciye Nezareti, Vaşington Sefiri Aleksandr Mavroyani Bey'in devreye girmesini istemiş ve konuyla alakalı bazı talimatlar vermiştir.

Amerika'nın İstanbul konsolosuyla yürütülen müzakerelerin sonuçsuz kalmasını konsolosun katı tutumuna bağlayan Hariciye Nezareti, bu sıkıntının ortadan kalkması için Amerikan Hariciye Nezareti'yle doğrudan iletişime geçmeyi düşünmüştür. Hariciye Nezareti, Vaşington Sefiri Aleksandr Mavroyani Bey'den Amerikan Hariciye Nazırıyla görüşmesini ve İstanbul konsolosunun uzlaşmaz tavrının yumuşatılması için çaba sarf etmesini istemiştir. Amerikan mercilerinin doğru bilgilendirilmesi için birtakım lobi faaliyetleri yapması istenen Aleksandr Mavroyani Bey'e verilen talimata göre Burdur'da yaşanan olay istenmeyen bir durumdur ancak Osmanlı Devleti, problemin çözümü noktasında üzerine düşen her şeyi

yapmıştır. Öyle ki olayın hemen ardından Lyman Bartlett'in evini yakma suçundan şüpheli iki Ermeni ve iki Rum tutuklanmış, Mösyö Bartlett'in hayatı güvence altına alınmış ve yakılan ev için 350 lira tazminat ödenmesi kabul edilmiştir. Ayrıca arzu edildiği takdirde yakılan hane tamir edilerek eski haline döndürülecektir (BOA. HR. SYS. 72/ 60-12, 5 Eylül 1892; BOA. İ.HUS. 3/117-3, 5 Eylül 1892; BOA. İ.HUS. 3/117-4, 5 Eylül 1892).

Osmanlı Devleti'nin Amerikan hükümetiyle yürüttüğü diplomasi trafiği esnasında birtakım olumlu gelişmeler de yaşanmış Mösyö Bartlett, yakılan hanesinin tamirine başlamıştır. Bu durumu olumlu bir gelişme olarak gören Osmanlı bürokrasisi sorunun tamamen kapanması için tazminat meselesine yoğunlaşmış ve muhataplarıyla bu konuyu müzakere etmeye devam etmiştir. Öte yandan Amerikan konsolosu da tazminat konusunda yeni birtakım girişimlerde bulunmuş ve Hariciye Nazırı Mehmet Said Paşa'yı makamında ziyaret etmiştir. Tazminatın miktarı olarak 1200 lirayı ısrarlı bir şekilde dile getiren konsolos, bu meblağın ödenmemesi durumunda önceden de belirtildiği üzere bir Amerikan gemisinin Osmanlı kıyılarına geleceğini, böyle bir şeyin gerçekleşmesi durumunda söz konusu geminin yol masraflarının dahi Osmanlı Devleti'nden talep edileceğini belirtmiştir (BOA. HR.SYS,72/60-13, 6 Eylül 1892; BOA. İ.HUS, 3/117-5, 6 Eylül 1892; BOA. İ.HUS, 3/117-6, 6 Eylül 1892).

Süreç içerisinde Amerikan konsolosunun bürokratik nezaketi aşan üslup ve davranışları dikkat çekicidir. Buna karşın Osmanlı Devleti bürokrasisinin soğukkanlı ve sorumlu davranışları ise bir müddet sonra meyvesini vermiş, taraflar arasında bir mutabakat sağlanmıştır. Müzakerelerin ardından Amerikan konsolosunun 1200 lira tazminat ödenmesi ile ilgili ısrarından vazgeçtiği görülmektedir. Yapılan anlaşma gereği Osmanlı Devleti hane bedeli olarak 350, tazminat olarak da 250 lira olmak üzere toplamda 600 lira ödemeyi kabul etmiştir. Amerikan konsolosunun kabul ettiği bu meblağın Amerikan Devleti tarafından da onaylanması için harekete geçen Vaşington Sefiri Aleksandr Mavroyani Bey, Amerika Hariciye Nazırıyla görüşmüş ve 600 lira tazminatın uygun görülmesi için çalışmıştır. Nitekim Amerikan Hariciye Nezareti de konsolosluğun kararını onaylamış ve 600 liralık tazminat kesinleşmiştir (BOA. HR.SYS.72/60-4, 7 Eylül 1892; BOA. İ.HUS. 3/132-1, 8 Eylül 1892; BOA. HR.SYS, 72/60-7, 8 Eylül 1892).

Amerikan Hariciye Nezareti tarafından tazminatın kabul edilmesi üzerine tekrardan Hariciye Nezaretine giden konsolos bundan sonraki süreçte Osmanlı Devleti'nin nasıl bir yol izleyeceği ile ilgili bilgi istemiştir. Nezaret de konsolosa, Mösyö Bartlett'in hanesinin yapımına izin verildiğini, haneyi yakanlar hakkında kanuni işlem yapılacağını, yine hanenin yakılmasında ihmali bulunan kamu görevlileri için de muamele başlatılacağı cevabını vermiştir (BOA. HR.TH. 122/ 97, 8 Eylül 1892).

Tazminat maddesinin uygulanması ve sorunun çözülmesi için harekete geçen Sadaret, Maliye Nezareti'ne talimat vererek 600 liralık meblağın acilen Hariciye Nezareti'ne gönderilmesini istemiştir (BOA. BEO, 66/4918, 8 Eylül 1892). Tazminat bedeli olan 600 liranın nereden temin olacağı ile ilgili çalışma yapan Sadaret, meblağın Dahiliye bütçesinden karşılanmasına karar vermiştir (BOA. BEO. 69/ 5125, 11 Eylül 1892). Son olarak Padişah II. Abdülhamid tarafından da onaylanan karar ile 600 lira tazminatın ödenmesi ve Lyman Bartlett mevzusunun kapatılması uygun görülmüştür (BOA. İ.HUS. 3/132-3, 14 Eylül 1892; BOA. İ.ML. 2/ 13,27 Eylül 1892; TNA. FO. 424/172, s. 60, 28 Ağustos 1892; TNA. FO. 424/172, s. 61, 12 Eylül 1892).

Padişah II. Abdülhamid'in bu sıkıntılı süreci yakından takip ettiği görülmektedir. Zira olayın uluslararası bir gaileye dönüşmemesi için soğukkanlı davranan II. Abdülhamid'in sürecin sonunda oldukça gerildiği dikkatleri çeken bir husus olmuştur. Amerikan konsolosunun haddi ve diplomatik teamülleri zorlayan tavırlarını kabul edilemez bulan II. Abdülhamid, söz konusu konsolosun acilen sınır dışı edilmesini istemiştir (BOA. İ.HUS. 3/117-7, 12 Eylül 1892). Bununla Osmanlı tabiiyetinden çıkarak Amerika'ya yerleşen Ermenilere de önemli bir ders verileceğini düşünen II. Abdülhamid Amerikan misyonerlerinin Osmanlı Devleti içerisindeki beşerî dejenerasyonuna da üstü kapalı bir vurguda bulunmuştur.

II. Abdülhamid'in tepkisine neden olan bu husus Osmanlı Devleti'nin yaşadığı önemli bir sorunun mütemmim cüzü olması dolayısıyla önem arz eder. II. Abdülhamid devrinin en önemli sorunlarından birisi olan Ermeni meselesinin Board misyonerleri tarafından istismar edildiğinin en önemli kanıtlarından birisi olarak Anadolu'dan Amerika'ya yapılan Ermeni göçleri gösterilebilir. Zira Board misyonerleri vasıtasıyla Amerika'ya göçen Ermeniler orada oluşturdukları yapılarla Osmanlı Devleti aleyhine lobi faaliyetleri yürütmüşlerdir (Açıkses ve Güher, 2014, ss. 1138-1147; Deveci Bozkuş, 2020, ss. 571-587). Söz konusu Ermeniler Amerika'ya göçtükten bir müddet sonra Anadolu'daki Board misyonerlerinin en büyük yardımcıları olmuşlar, Osmanlı Devleti'nin parçalanması sürecinde aktif bir rol üstlenmişlerdir (Alan, 2007, ss. 464-475). Uluslararası arenada sıkıntılı zamanlar geçiren II. Abdülhamid'in bizzat tepki gösterdiği bu olay, yaşanan problemin büyüklüğünü göstermesi açısından önemlidir.

Osmanlı yerel ve merkezi bürokrasisini yaklaşık bir ay süreyle meşgul eden Mösyö Bartlett'in evinin yakılması olayının nihayete erdirilmesinin ardından Konya Valisi Hasan Hilmi Bey, öncelikle Sadaretten olayın çözümünde katkısı bulunan kişiler için taltifat talebinde bulunmuştur. Hasan Hilmi Bey, suçluların ortaya çıkarılarak adalete teslim edilmesi sürecinde katkısı bulunan Hamitabad Mutasarrıfı Mustafa Zihni Paşa, Rum milletinden Hazine Dava Vekili Vastan Efendi, Vergi Müdürü Şükrü Bey ve Müdde-i Umumi Muavini Şevket Bey'in birer rütbe ile taltifinin uygun olacağını ifade etmiştir (BOA. BEO. 81/6020-3, 14 Eylül 1892).

Mösyö Bartlett Olayının Çözümünün Ardından Yapılan İdari Tahkikat

Mösyö Bartlett'in evinin yakılması olayının kısa süre içerisinde uluslararası bir krize neden olacak dereceye gelmesi, Osmanlı Devleti bürokrasisini ciddi anlamda sıkıntıya sokmuştur. Sorunun çözümünün ardından bir iç muhasebe yapan Osmanlı Devleti, olayın yaşanmasına neden olan etkenler hakkında geniş bir idari soruşturma yapmıştır. Mösyö Bartlett olayının tahkiki için görevlendirilen Hamitabat Mutasarrıfı Mustafa Zihni Paşa başkanlığındaki heyet, bir taraftan adli soruşturmayı yürütmüş, diğer taraftan da idari tahkikat icra etmiştir. Burdur'daki kamu kurumları ve devlet memurlarının krizin çıkışındaki rollerinin incelendiği tahkikatlarda önemli detaylara ulaşılmıştır.

Mustafa Zihni Paşa tarafından Lyman Bartlett'in hanesinin yanması hakkında yapılan idari tahkikat sonucu, inşaatın yapılması için 12 Eylül 1891 tarihinde arsa sahiplerinin belediyeye başvurdukları, bu başvuru üzerine inşaatın yapımı için izin verildiği anlaşılmıştır. Dahiliye Nezareti tarafından bu gibi binaların mektep ve mabet olarak kullanılmaması yönünde 20 Eylül 1891 tarihinde verilen emir üzerine söz konusu inşaatın belirtilen amaçlarla kullanımı şüphesi dolayısıyla yeniden bir değerlendirme yapılmış ve 16 Ekim 1891 tarihinde yeni bir ruhsatlandırma işlemi yapılmıştır. Buna göre adı geçen inşaat için 15 kuruş öşür vergisi takdir edilmiş Papaz Artin isimli yetkiliden de inşaatın mabet ve mektep olarak kullanılmayacağı yönünde taahhütname alınmıştır. Bu işlemin ardından inşaat başlamış, bu sefer de Burdur Defter-i Hakani Memuriyeti ile Defter-i Hakani Nezareti arasında söz konusu öşür bedeli hakkında yapılan yazışmanın nihayetlenmemesi nedeniyle inşaatın tatil edilmiş ve kalfalara cezai işlem uygulanmıştır. Bu aksaklığa neden olan şeyin ise söz konusu inşaatın yapımının arazi kanunnamesinin 32. maddesi ve Defteri Hakani Nezareti'nin 1884 tarihli tahriratının olduğu tetkik edilmiştir. Ancak bu kararların meskûn mahallerdeki arsalara uygulanmasının mümkün olmadığı anlaşılmış ve inşaat 27 Ekim 1891 tarihinde tatil edilmiştir.

Tahkikat heyeti cereyan eden olaylarda bir art niyet tespit etmemiş, ancak yaşanan tatsızlıklardan dolayı birkaç memurun tedibi düşünülecekse bu kişilerin Defteri Hakani Memuru Rafet Efendi, Belediye Reisi Edhem ve Rum milletinden ve meclis-i idare azası Yovanaki efendilerin olması gerektiğine kanaat etmiştir. Öte yandan Mutasarrıf Ahmet Sabit Bey'in tedbirsizliğini, asayişi sağlamakla görevli Zabtiye Yüzbaşısı Hüseyin Efendi'nin ise görevi ihmal ettiğini tespit eden Mustafa Zihni Paşa, olayın safahatını bu şekilde özetlemiştir (BOA. BEO. 75/ 5588-3,13 Eylül 1892).

Lyman Bartlett'e ait hane ilerleyen günlerde yeniden inşa edilerek kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu tür yapıların mabet ve mektep olarak kullanılmaması ile ilgili kararına rağmen, Lyman Bartlett'in söz konusu haneyi hem mektep hem de mabed olarak kullandığı tespit edilmiştir. Hanenin yanmasından dolayı diplomatik krizin eşiğinden dönen Osmanlı Devleti, ilerleyen günlerde binanın ruhsatlandırma işlemini Meclis-i Vükelada onaylamıştır (BOA. MV. 79/ 91, 15 Nisan 1894). Nitekim Burdur Amerikan Koleji'nin 1914 yılı itibariyle de faaliyetlerini sürdürdüğü görülmektedir (BOA. BEO. 4278/ 320776, 15 Mart 1914).

Sonuç

Osmanlı Devleti üzerindeki faaliyetlerine 1820'li yıllarda başlayan Board cemiyeti mensupları kısa bir zaman zarfında tüm imparatorluk dahilinde faaliyetler göstermeye başlamıştır. Bu faaliyetler özellikle 19.yy ikinci yarısından itibaren önemli bir ivme kazanmıştır. Cemiyetin çalışmaları esnasında uyguladığı stratejilerin bu başarıda önemli bir rolü vardır. Ana istasyonlara bağlı tali istasyonlar kurarak genişleyen Board cemiyeti mensupları, bu faaliyetleri esnasında stratejik adımlar atmışlardır. Cemiyet üyeleri genellikle bir hanede başlayan faaliyetlerinde insanlara doğrudan dini bir eğitim vermemişlerdir. Eğitim, sağlık ve diğer beşeri ihtiyaçların giderilmesi yoluyla hedef kitleye nüfuz etme yolunu kullanan cemiyet, bu strateji sayesinde kısa zamanda önemli bir kazanım elde etmiştir. Anadolu'da yaptığı çalışmalarda hedef kitle olarak Ermenileri benimseyen Board Cemiyeti, başlangıçta hedeflediği başarıyı elde edememiştir. Ancak bir müddet sonra amacına ulaşan ve hatrı sayılır bir

taraftar toplayan cemiyet, Anadolu'daki çalışmalarında Ermeni nüfustan yoğun bir şekilde faydalanmıştır. Board cemiyeti mekteplerinde eğitilen Ermeniler, daha sonra kendi okullarında öğretmenlik yapmış, böylece Ermeni milli uyanışı hızlanmıştır. Misyoner okullarının zararlı faaliyetlerinin hissedilir bir dereceye gelmesi üzerine bu okulları denetim altına almak isteyen II.Abdülhamid bürokrasisi 6 Mayıs 1886 tarihinde önemli bir adım atmış, bu okulları teftiş etmek amacıyla Maarif Nezareti'ne bağlı Mekatib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği'ni kurmuştur. Anadolu'yu bir ağ gibi saran misyoner okullarının zararlı faaliyetlerini kontrol etmek için atılan bu adımlar beklenen sonucu vermemiş, söz konusu okullar zararlı faaliyetlerine devam etmişlerdir. Misyoner okullarının kısa zaman içerisinde bu kadar büyük bir başarı elde etmeleri elbetteki tesadüf değildir. Kendi çalışma disiplinleri ve prensiplerinin yanı sıra faaliyet gösterilen ülkelerdeki Amerikan misyonlarının verdiği siyasi destek de, cemiyetin önemli kozlarından biri olmuştur. Eğitim ve sağlık başta olmak üzere birçok alanda faaliyet gösteren Board cemiyeti mensupları, sahada edindikleri bilgileri Amerikan devleti ile paylaşmışlardır. Amerikan devleti de, Board Cemiyeti tarafından yapılan bu önemli hizmetlerin devamlılığını sağlamak amacıyla tüm imkânlarını seferber etmiş, hatta bu desteği bir devlet politikası haline getirmiştir. Amerikan misyonları içerisinde Board misyonerlerinin sorunlarıyla ilgilenen özel bir görevlinin bulunması da söz konusu korumanın boyutlarının anlaşılması açısından önemlidir. Burdur Amerikan Koleji binasının yakılması olayında da görüldüğü üzere söz konusu vaka yerel bir olay olarak telakki edilmemiş, konu bizzat Amerikan konsolosluğu tarafından takip edilmiştir. Burdur'da yaşanan adli bir vaka için dönemin en önemli siyasi enstrümanlardan birisi olan gambot diplomasisinin kullanılması Amerikan Devleti'nin Board Cemiyeti'ne atfettiği önemi bir kez daha göstermektedir. Nitekim yürütülen diplomasi sonucu yangından dolayı ortaya çıkan zarar Osmanlı Devleti tarafından tazmin edilmiş ve Burdur Amerikan Koleji bundan sonraki faaliyetlerine ruhsatlı bir şekilde devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemine damga vuran misyoner okulları, Burdur Amerikan Koleji olayından da anlaşıldığı üzere derin bir stratejinin ürünüdür. Misyonerlerin bu denli geniş faaliyetlerine karşın bu okulların yeteri miktarda kontrol edilememesi ise Osmanlı Devleti'nin milli birlik ve bütünlüğünü tehdit etmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*
Çıkar Çatışması: *Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*
Finansal Destek: *Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Peer-review: *Externally peer-reviewed.*
Conflict of Interest: *The author declare no conflict of interest.*
Financial Support: *The author declared that they received no financial support for this study.*

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. BEO.57/4249-3; 75/5588-3; 59/4364; 60/4455; 57/4249-4; 57/4249-6; 57/4249-5; 4278/ 320776.

BOA. DH.MKT.1964/45; 1916/93; 1996/63.

BOA. HR.SYS.71/59; 72/60.1-1; 72/60-2; 72/60-9; 72/60-10; 72/60-13; 72/60-4; 72/60-7.

BOA. HR.TH. 122/97.

BOA. İ.DH.1156/90352; 1251/98098; 1251/98098; 1276/100425; 1299/18.

BOA. İ.HR.421/27-2.

BOA. İ.HUS. 3/51; 3/117-1; 3/117-2; 3/117-3; 3/117-4; 3.117-5; 3/117-6; 3/132-1; 3/132-3.

BOA. İ.ML.2/13.

BOA. MV.79/91.

BOA. Y.A.HUS…264/22-1; 264/22-2; 264/22-3; 264/22-4; 264/71-1; 264/71-2.

BOA. Y.PRK.EŞA…17/5-1; 17/5-2.

BOA. Y.PRK.UM…22/80; 24/103.

İngiltere Milli Arşivi-The National Archives (TNA).

The National Archive Foreign Office.424/172.

The National Archive Foreign Office.424/172.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Açıkses, E., & Güher, E. (2014). Osmanlı belgeleri ışığında Anadolu'dan ABD'ye Ermeni göçü (Elâzığ/Harput İli Örneği). *Yeni Türkiye*, 61, 1138-1147.

Alan, G. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan okulları.* Türk Tarih Kurumu.

Alan, G. (2007). Amerikan Board okullarında yürütülen misyonerlik faaliyetleri. *Journal of Islamic Research*, *20*(4), 464-475.

Alan, G. (2018). Amerikan Board örgütünün dünyası. Yunus Emre Tekinsoy ve Murat Hanilçe (Ed), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de misyonerler ve faaliyetleri i*çinde (ss. 61-75). Kitabevi Yayınları.

Aydın, M. (2008). *Bulgar ve Ermeniler arasında Amerikan misyonerleri*. Yeditepe Yayınları.

Canyaş, H., & Canyaş, F. O. (2012). Osmanlı'dan günümüze misyonerlerin kültürel alandaki faaliyetleri. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, 31*, 55-75.

Cevizliler, E. (2014). XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devletindeki İngiliz okulları üzerine bir inceleme. *Tarihin Peşinde*, 12, 121-156.

Demir, C. (2014). *Amerikan Board'un İzmir'deki faaliyetleri ve İzmir Uluslararası Kolej* (Tez no: 358427). [Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Demirci, K. (1998). Hristiyanlık tarihi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde, c. 17, 368-372.

Deveci-Bozkuş, Y. (2020). Anadolu'dan ABD'ye göç eden Ermeniler: gemi kayıtlarına dair bir değerlendirme. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *10*(2), 571-587.

Erhan, Ç. (2001). *Türk-Amerikan ilişkilerinin tarihsel kökeni*. İmge Yayınları.

Gündüz, Ş. (2020). Misyonerlik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde c.30, 193-199.

Kaya, D. S. (2020). 1834 tarihli Burdur kazası nüfus defterine göre Burdur şehrinin nüfusu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 71, 231-242.

Kieser, H. L. (2005). *Iskalanmış barış: Doğu vilayetlerinde misyonerlik, etnik kimlik ve devlet 1839-1938.* İletişim Yayınevi.

Kocabaşoğlu, U. (2020). *Anadolu'daki Amerika*. İmge Yayınevi.

Mutlu, Ş. (2020). *Osmanlı Devleti'nde misyoner okulları*. Gökkubbe Yayınları.

Özcan, T. (2007). *II. Abdülhamid döneminde Ermeni olayları*. Akis Kitap Yayınları.

Özdemir, H. (2012). Osmanlı idaresinin Ermeni okullarına yaklaşımı (1878-1900). *Tarih Okulu Dergisi*, 13, 115-148.

Sezer, A. (1999). Osmanlı'dan Cumhuriyete misyonerlerin Türkiye'deki eğitim ve öğretim faaliyetleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Özel sayı, 169-183.

Polat, B., & Ayaz, R. (2017). İngiliz misyonerlik faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecine etkileri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 61, 1-45.

Stone, F.A. (2011). *Sömürgeciliğin hasat mevsimi- Anadolu'da Amerikan misyoner okulları*. Dergâh Yayınları.

Şafak, N. (2003). *Osmanlı-Amerikan ilişkileri*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Şahin, E. (2022). *İtikadın peşinde-Osmanlı bürokratları ve Amerikan misyonerleri*. Timaş Yayınları.

Tozlu, N. (2000). Osmanlı İmparatorluğu'nda misyoner okulları. *Yeni Türkiye*, 32, 787-797.

Tokcan, C. (2022). Lymann Bartlett (1831-1912). Füsun Çoban Döşkaya ve Yakup Öztürk (Ed), *Osmanlı Devleti'nde Amerikan Board misyonerleri* içinde (ss. 117-140). Berikan Yayınları.

Turan, S. (2018). Gitmek, yaymak ve dönüştürmek: kim, ne, niçin ve nasıl? Hristiyan misyonerliğini anlamak. Yunus Emre Tekinsoy veMurat Hanilçe (Ed). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Türkiye'de Misyonerler ve Faaliyetleri* içinde *(*ss. 1-25). Kitabevi Yayınları.

Uçar, A. (1988). *Amerikan misyonerlerinin Türkiye'deki faaliyetleri* (Tez no: 10001). [Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Amerikan Board'un İzmir'deki faaliyetleri ve İzmir Uluslararası Kolej (Tez no: 358427). [Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Vahapoğlu, H. (2005). *Osmanlıdan günümüze azınlık ve yabancı okulları.* MEB Yayınevi.

Yavuz, F., & Yormaz, E. (2022), Dış politikada cebri bir yöntem: Gambot diplomasisi (İngiltere Örneği). *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *6*(2), 288-314.

Yorulmaz, Ş. (2000). Osmanlı-Fransız ilişkileri çerçevesinde Osmanlı topraklarında açılan Fransız kültür kurumları ve bunların meşruiyet kazanması (19. yüzyıl-20. yüzyıl başları). *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 11, 697-768.

Yücel, İ. (2005). *Kendi belgeleri ışığında Amerikan Board'ın Osmanlı ülkesindeki teşkilâtlanması* (Tez no: 186373). [Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Süreli Yayınlar

Der Deutsche Correspondent, (29.08.1892).

https://www.genealogybank.com/explore/newspapers/all/usa/maryland/baltimore/der-deutsche-correspondent

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ATATURK UNIVERSITY PUBLICATIONS

Araştırma Makalesi *Research Article* DOI: 10.53487/atasobed.1669870

Dijital Dönüşüm ve Firma Performansı: Güncel Durum, Eğilimler ve Gelecek Perspektifler Üzerine Bibliyometrik Bir Analiz

Digital Transformation and Firm Performance: A Bibliometric Analysis on Current Status, Trends and Future Perspectives

Abdullah Zübeyr AKMAN
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ereğli Kemal Akman MYO, Finans Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, Konya, Türkiye

Necmettin Erbakan University, Eregli Kemal Akman Vocational School, Department of Finance Banking and Insurance, Konya, Türkiye
azakman@erbakan.edu.tr

Öz

Dijital dönüşüm, işletmelerin iş modellerini ve süreçlerini dijital teknolojilerle yeniden şekillendirmesini ifade etmektedir ve firma performansı ile yakından ilişkilidir. Bu çalışmanın amacı, dijital dönüşümün firma performansı üzerindeki etkilerini inceleyen literatürü bibliyometrik analiz yöntemiyle ele alarak mevcut durumu, belirgin trendleri ve gelecekteki araştırma perspektiflerini ortaya koymaktır. Bu amaçla "digital transformation and firm performance" arama kavramları, Web of Science veri tabanında taranarak toplamda 500 makale üzerinden bibliyometrik analizler gerçekleştirilmiştir. Aramalar sadece "İngilizce" dilinde yapılmış, kaynak olarak tüm kaynaklar seçilmiş ve dönem olarak 2020-2025 yılları arasına bakılmıştır. Veri toplama yöntem olarak PRISMA yönteminden yararlanılmıştır. Sonuç olarak; alana en çok katkı sağlayan yazar "Li Lixu", ülke "Çin", kaynak olarak "Technological Forecasting and Social Change" (32 makale), en çok atıf alan eser 344 atıf ile Eller ve diğerlerine (2020) aittir. Öne çıkan kavramlar ise "dijital dönüşüm, performans, inovasyon ve dijitalleşme"dur. Niş tema olarak öne çıkan kavramlar ise "işletme dönüşümü, çeviklik, sürdürülebilirlik ve teknolojik inovasyon"dur. Bu çalışma, dijital dönüşüm ve firma performansı ilişkisine dair alandaki araştırmaları kapsamlı ve sistematik bir şekilde inceleyerek alana bütüncül bir perspektif kazandırmayı amaçlamaktadır ve kavramsal bir çerçeve sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dijital dönüşüm, firma performansı, trendler, perspektifler, teknoloji

Abstract

Digital transformation is a concept that refers to the reshaping of businesses' business models and processes with digital technologies, and it is closely related to firm performance. The objective of this study is to examine the extant literature on the effects of digital transformation on firm performance through bibliometric analysis to reveal the current situation, significant trends, and future research perspectives. To this end, a comprehensive search was conducted using the search terms "digital transformation AND firm performance" in the Web of Science database, yielding a total of 500 articles that were subjected to bibliometric analysis. The searches were conducted exclusively in the English language, all sources were selected as sources, and the period between 2020 and 2025 was considered. The PRISMA method was employed as the primary data collection approach. The analysis yielded several key findings. First," Li Lixu" emerged as the most prolific contributor to the field, contributing 32 articles to the field. Second, "China" dominated the source contributions, with 32 articles stemming from the nation. Third, "Technological Forecasting and Social Change" emerged as the leading source of publications, contributing 32 articles to the field. Finally, Eller et al. (2020) work stood out as the most cited, amassing an impressive 344 citations. The prominent concepts identified include "digital transformation, performance, innovation, and digitalization." Niche themes that emerged as prominent include "business transformation, agility, sustainability, and technological innovation". This study aims to provide a comprehensive and systematic analysis of the existing literature on the relationship between digital transformation and firm performance, thereby offering a holistic perspective to the field and proposing a conceptual framework.

Keywords: Digital transformation, firm performance, trends, perspectives, technology

Geliş Tarihi/Received 04.04.2025
Kabul Tarihi/Accepted 30.06.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 18.07.2025

Cite this article as: Akman, A. Z. (2025). Digital transformation and firm performance: A bibliometric analysis on current status, trends and future perspectives. *Current Perspectives in Social Sciences*, *29*(3), 486-506.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Günümüzün hızla gelişen iş dünyasında dijital dönüşüm (DD), rekabet avantajını ve operasyonel mükemmelliği sürdürmeye çalışan kuruluşlar için kritik bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. DD yalnızca yeni teknolojilerin benimsenmesi değil aynı zamanda işletmelerin faaliyet gösterme, yenilik yapma ve paydaşlarla etkileşim kurma biçiminde temel bir değişimi temsil etmektedir (Lin ve Xie, 2023). Bu dönüşüm, büyük veri analitiği, bulut bilişim, yapay zekâ, nesnelerin İnterneti ve blok zinciri gibi geleneksel iş modellerini yeniden şekillendiren ve değer yaratma için yeni yollar yaratan son teknolojilerin entegrasyonuyla yönlendirilmektedir (Oğan ve Wolff, 2022; Saladin ve Faoziyah, 2024). Dijital dönüşüm, firmaların günlük operasyonlarını yürütme biçimini kökten değiştirmektedir. Bu değişim, benzeri görülmemiş düzeyde bağlantı sunarak şirketlerin pazar dinamiklerine ve müşteri beklentilerine hızla yanıt vermesini sağlamaktadır (Lu, 2024). Dijital dönüşüm, birçok sektör ve organizasyon için daha verimli, etkili ve esnek iş yapma imkânı sunarak kurumsal çeviklik, yenilikçilik ve verimlilik açısından kritik bir katalizör işlevi görmektedir (Tükel ve İpekoğlu, 2024). Dijital dönüşümü benimseyen kuruluşlar, ortaya çıkan fırsatları değerlendirmek, süreçlerini optimize etmek ve giderek daha rekabetçi hale gelen küresel bir pazarda sürdürülebilir büyümeyi sağlamak için daha iyi bir konuma sahiptirler (Ononiwu vd., 2024).

Dijital dönüşüm, operasyonel iyileştirmelerin ötesine geçerek kurumsal kültürü ve stratejik karar alma süreçlerini kökten yeniden şekillendirirken, bu büyük dönüşümü benimseyebilmek için işletmelerin ve paydaşlarının da kapsamlı kültürel değişimlere ihtiyaç duyduğu bir süreçtir (Çalış Duman, 2022). İşletmeler dijital teknolojileri temel operasyonlarına entegre ettikçe, geleneksel uygulamaları yeniden değerlendirmek ve daha çevik, veri odaklı yaklaşımlar benimsemek zorunda kalmaktadırlar (Wu ve Wang, 2023). Bu paradigma değişimi, şirketlerin değişen piyasa koşullarına hızla uyum sağlamasını sağlayan iş birliği, işlevler arası entegrasyon ve gerçek zamanlı veri analitiğine daha fazla vurgu yapılmasıyla karakterize edilmektedir (Kumar ve Singh, 2024). Dijital dönüşümün en önemli etkilerinden biri işletme ve firma performansı alanında gözlemlenir ve bu etki doğrudan olabileceği gibi dolaylı da olabilmektedir (Kayalık ve Akdoğan, 2024). Dijital stratejileri başarıyla entegre eden firmalar genellikle üretkenlik, karlılık ve müşteri memnuniyetinde önemli gelişmelere tanık olmaktadır (Xinyue ve Joe-El, 2024). Dijital araçlar ve teknolojiler rutin görevlerin otomasyonunu kolaylaştırmakta ve çalışanların inovasyonu ve rekabet avantajını yönlendiren daha yüksek değerli faaliyetlere odaklanmasını sağlamaktadır (Zheng vd., 2015). Ayrıca, büyük miktarda veriyi gerçek zamanlı olarak yakalama, işleme ve analiz etme yeteneği, kuruluşların stratejik hedeflerle yakından uyumlu bilinçli kararlar almasını sağlamaktadır. Bu veri odaklı karar alma süreci yalnızca operasyonel verimliliği iyileştirmekle kalmaz, aynı zamanda piyasa eğilimlerini tahmin etme ve olası zorluklara proaktif bir şekilde yanıt verme yeteneğini de geliştirmektedir (Tim vd., 2025). Bu perspektifte ampirik kanıtlar, firmalar için dijital dönüşümün gelişmiş finansal performansla yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Gelişmiş dijital yeteneklere yatırım yapan şirketler, daha az dijitalleşmiş emsallerine kıyasla daha yüksek gelir büyümesi, iyileştirilmiş kar marjları ve artan pazar payı elde etme eğilimindedir (Joesoep ve Daihani, 2023). Örneğin, dijital platformların müşteri ilişkileri yönetimine entegrasyonu, daha kişiselleştirilmiş pazarlama stratejilerine yol açmış ve bu da daha iyi müşteri elde etme ve edinmeyle sonuçlanmaktadır. Benzer şekilde, dijital tedarik zinciri yönetim sistemleri operasyonları kolaylaştırmış, maliyetleri düşürmüş ve kesintilerle ilişkili riskleri hafifletmiştir (Baştuğ ve Kayhan, 2023). Bu iyileştirmeler, dijital teknolojilerin genel firma performansını yükseltmedeki dönüştürücü potansiyelinin altını çizmektedir (Koru Uzkurt vd., 2022).

Bu çalışmanın amacı, dijital dönüşümün ve firma performansı arasındaki ilişkiyi ele alan literatürü bibliyometrik analiz yöntemiyle inceleyerek mevcut durumu değerlendirmek, öne çıkan eğilimleri belirlemek ve gelecekteki araştırma yönelimlerine dair bir perspektif sunmaktır. Gerçekleştirilen literatür taraması çerçevesinde konuyla alakalı çalışmaların oldukça sınırlı olduğu görülmüştür. Bu kapsamda çalışmada dijital dönüşümün ortaya koyduğu temel perspektifler ile ortaya çıkarttığı yeni durumları firmalar açısından inceleyerek, firma yöneticileri, politika yapıcılar ve akademisyenler için eyleme geçirilebilir içgörüler sağlamayı amaçlamaktadır. Bu çalışmada veri taban olarak Web of Science (WoS) Core Collection veri tabanından yararlanılmıştır. Aynı zamanda çalışma, bibliyometrik analiz tekniklerini kullanarak dijital dönüşüm ve firma performansı alanındaki temel araştırma eğilimlerini, etkili yayınları, önde gelen yazarları ve ortaya çıkan temaları belirlemektedir. Bulgular, mevcut literatüre kapsamlı bir genel bakış sağlamayı, bilgi boşluklarını vurgulamayı ve dijital çağda hem akademik söyleme hem de yönetimsel karar almaya katkıda bulunabilecek gelecekteki araştırma yönlerini önermeyi amaçlamaktadır.

Literatür Taraması

Dijital dönüşüm ve firma performansına yönelik literatürde önemli çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmanın hazırlanmasında kullanılan ve literatürde yer alan çalışmaların öneminin anlaşılması için literatür taraması iki kısımdan meydana gelmektedir. İlk kısımda dijital dönüşüm ile ilgili çalışmalar ikinci kısımda ise firma performansına yönelik çalışmalar incelenmiştir.

Dijital Dönüşüm

Dijital dönüşüm (DD), organizasyonların dijital teknolojileri stratejik olarak benimseyerek operasyonel süreçlerini optimize etmesi, yenilikçi ürün ve hizmetler geliştirmesi, müşteri deneyimini iyileştirmesi ve iş modellerinde köklü değişimler gerçekleştirmesi sürecidir (Hafeez vd., 2025). Bu kapsamda işletmelerin dijital dönüşüm süreçlerine yönelik literatürde önemli çalışmalar yer almaktadır. Sebastian ve diğerleri (2020) dijital ekonomi öncesi şirketlerin dijital dönüşümü nasıl yönettiğini, bu değişimi yaşayan 25 firmayı analiz ederek incelemişlerdir. Bunlar müşteri katılımı ve dijitalleştirilmiş çözümlerdir. Wolf vd., (2018) çalışmalarında, "Öncü Endüstrilerde Sağlıklı Çalışma" projesinden alınan vaka çalışmalarına dayanarak Endüstri 4.0 benimsemesinin zorluklarını ve başarı faktörlerini araştırmıştır. Başlıca engeller arasında izole düşünme, bilgi yönetimi eksikliği ve dijitalleşmenin hafife alınması yer alırken, başarılı şirketler inovasyon alanlarından, şirketler arası ağ oluşturmadan, çevik yöntemlerden ve proaktif dijital dönüşüm yönetiminden yararlanmaktadır (Akman, 2025). Boneva (2018) çalışmasında, işletmelerin dijital dönüşümde karşılaştığı zorlukları araştırmıştır. Dijital denetimle başlayıp, ardından strateji geliştirme, hedef belirleme, önceliklendirme, etki değerlendirmesi ve sürekli iyileştirme ile devam eden bu zorlukları aşmak için yapılandırılmış bir algoritma önermektedir. Araştırma, dijital dönüşüme yönelik sistematik bir yaklaşımı vurgulamakta ve farklı sektörlerde daha fazla doğrulama önermektedir. Favoretto ve diğerleri (2022) çalışmalarında, dijital dönüşümde örgütsel bağlılık, değer mimarisi, BT altyapısı ve veri güvenliğiyle ilgili temel zorlukları sistematik olarak belirlemektedir. Ayrıca, bu zorlukları iş modeli değer yaratma ve dijital dönüşüm aşamalarına bağlayan kavramsal bir çerçeve önerirken, gelecekteki araştırma fırsatlarını vurgulamaktadır.

Henriette ve diğerleri (2016) araştırmalarında, sistematik bir literatür incelemesi ve keşfedici nitel bir çalışma yoluyla dijital dönüşümün kavramını, boyutlarını ve etkilerini araştırmaktadır. İlk bulgular, dijitalleşmenin stratejik, örgütsel ve kültürel zorlukları içerdiğini, üst düzey yönetimin bağlılığını gerektirdiğini ve dönüşüm sürecinin daha derin anlaşılması için daha fazla araştırmanın planlandığını vurgulamaktadır. Bilgeri ve diğerleri (2017) araştırmalarında, büyük üretim şirketlerinde dijital dönüşümün örgütsel zorluklarını, özellikle fiziksel ve dijital dünyaların (donanım, yazılım ve veri analitiği) entegrasyonunu araştırmışlardır. IoT ekosistemindeki 16 uzman görüşmesine dayanan araştırma, karmaşık BT manzaralarından ve çeşitlendirilmiş iş modellerinden kaynaklanan altı temel örgütsel sorunu belirlemektedir. Kraus ve diğerleri (2021) çalışmalarında, dijital dönüşüm (DT) hakkında sistematik bir literatür incelemesi sunarak, VOSviewer'ı eş zamanlılık analizi için kullanarak teknolojik, ticari ve toplumsal etkilerini analiz etmektedir. Çalışmada teknoloji temel itici güç olarak vurgulanmakta ve hem hükümet hem de özel sektörlerin toplumsal ve çevresel riskleri azaltırken yıkıcı değişikliklere uyum sağlamasına yardımcı olmak için gelecekteki araştırma yönlerini önermektedir. Westerman ve diğerleri (2014) Dijital dönüşüm, iş performansını, müşteri ilişkilerini ve değer önerilerini geliştirmek için analitik, mobilite, sosyal medya ve ERP sistemleri gibi gelişmiş teknolojilerden yararlanır. Endüstriler hızla gelişirken, yöneticiler giderek daha fazla teknoloji odaklı bir pazarda rekabetçi ve dirençli kalmak için dijital yenilikleri benimsemenin gerekliliğini kabul ediyor. Schwertner (2017) analizinde büyük veri, bulut bilişim, mobil ve sosyal platformlar gibi teknolojilerin rekabet avantajını nasıl sağladığını vurgulayarak, işletmelerde dijital dönüşümün fırsatlarını ve zorluklarını araştırmıştır. Bu teknolojileri bütünleştiren şirketler daha yüksek gelirler ve piyasa değerlemesi elde ederken, veri güvenliği, birlikte çalışabilirlik sorunları ve kontrol eksikliği gibi temel zorluklar daha geniş bir benimsemeyi engellediği sonucunu çalışmasında elde etmiştir.

Firma Performansı

Firmaların performansı birçok açıdan değerlendirilmektedir. Genel olarak ise kârlılık, verimlilik, etkinlik gibi kavramlara üzerinden firma performansı ölçülmektedir (Martínez-Caro vd., 2020). Firmaların performansı birçok etkene göre değişmektedir. Ancak dijital dönüşümün etkisi firma performansında teknoloji çağında en büyük etmenlerin başında yer almaktadır. Westhead ve Howorth (2006) çalışmalarında acentelik ve yöneticilik teorilerini kullanarak özel olarak tutulan İngiltere aile şirketlerinde sahiplik, yönetim yapıları ve şirket performansı arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Bulgular, şirket performansını ve hedeflerini belirlemede sahiplikten ziyade yönetim yapısının daha önemli bir rol oynadığını, yönetimde aile

üyelerini istihdam etmenin performansı engellemediğini göstermektedir. Jardak ve Hamad (2022) firma performansına yönelik çalışma yapmışlardır. Çalışma bulguları, dijital dönüşümün kısa vadeli finansal performansı olumsuz etkilediğini ancak uzun vadeli piyasa değerlemesini olumlu etkilediğini göstermektedir. Bu durumun, Bilgi Teknolojileri yatırımlarının başlangıçta amortize edilmemiş maliyetler nedeniyle karlılığı düşürdüğünü ancak zamanla artan şirket değerine katkıda bulunduğunu ve dijital dönüşümün gecikmiş faydalarını vurguladığını göstermektedir. Guo ve Xu (2021) araştırmalarında 2.254 Çinli üretim firmasından (2010-2020) alınan panel verileri kullanarak dijital dönüşümün firma performansı üzerindeki etkisini deneysel olarak inceler. Bulgular, dijital dönüşümün operasyonel performansı olumlu etkilediğini, finansal performans üzerindeki etkisinin ise karlılık kazanımlarından önce başlangıç maliyetlerini gösteren U şeklinde bir örüntüyü izlediğini ortaya koymaktadır. Çalışma, operasyonlar üzerindeki daha uzun süreli etkiyi ve performans sonuçlarını iyileştirmede politika ve inovasyon ortamlarının rolünü vurgulamaktadır. Zhao ve diğerleri (2024) analizlerinde, toplam faktör verimliliği ve yenilik çıktılarını aracı değişkenler olarak kullanarak dijital dönüşümün (DD) şirket performansı üzerindeki etkisini deneysel olarak incelemişlerdir. Şanghay ve Shenzhen A hisse senedinde listelenen şirketleri (2010–2021) analiz ederek, firma performansı üzerindeki sonuçları üzerindeki etkisini değerlendirmek için yıllık raporlardaki anahtar kelime sıklığı aracılığıyla ölçmüşlerdir. Wang ve diğerleri (2022) çalışmalarında A hisseli listelenen firmaların dengesiz bir panel veri kümesini (2007–2020) kullanarak dijital dönüşümün Çinli üretim işletmelerinin performansı üzerindeki etkisini incelemektedir. Bulgular, dijital dönüşümün şirket performansını önemli ölçüde artırdığını, devlete ait işletmelerde ve yüksek oranda piyasalaştırılmış bölgelerde, öncelikle maliyet düşürme ve inovasyon odaklı güçlendirme yoluyla daha güçlü etkilere sahip olduğunu göstermektedir.

Tsou ve Chen (2023) çalışmalarında dijital teknoloji kullanımı ile şirket performansı arasındaki ilişkide dijital dönüşüm stratejisi ve örgütsel inovasyonun aracılık rollerini araştırmışlardır. Tayvan'daki 227 finans şirketine dayalı bir ankete göre, bulgular dijital teknoloji kullanımının dijital dönüşüm stratejisi ve örgütsel inovasyonu olumlu yönde etkilediğini ve bunun da şirket performansını artırdığını göstermektedir. Masoud ve Basahel (2023) araştırmalarında, 164 sektör temsilcisinden alınan verileri kullanarak, dijital dönüşümün, müşteri deneyiminin ve BT inovasyonunun Suudi Arabistan'daki hizmet sektöründeki şirket performansı üzerindeki etkisini incelemektedir. Bulgular, üç faktörün de şirket performansını olumlu yönde etkilediğini ve müşteri deneyiminin en güçlü etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Zhao ve diğerleri (2023) çalışmasında, dijital dönüşümün şirket performansı üzerindeki etkisini inceleyerek kullanıcı katılımının aracılık rolünü ve çevresel dinamiklerin ve emilim kapasitesinin düzenleyici etkilerini vurgulamaktadır. 247 Çinli firmadan alınan verileri kullanan bulgular, bilgi emilimini artırmada ve dijital dönüşümün faydalarını en üst düzeye çıkarmada kullanıcı katılımının önemini vurgulamaktadır. Merín-Rodrigáñez ve diğerleri (2024) araştırmasında, dijital dönüşümün (DD) yenilikçi KOBİ'lerdeki performans üzerindeki etkisini inceleyerek, iş modeli inovasyonunun aracılık rolünü vurgulamaktadır. 434 İspanyol KOBİ'si üzerinde PLS-SEM analizi kullanılarak elde edilen bulgular, BMI'nin DD-performans ilişkisine kısmen aracılık ettiğini ve DD yatırımlarını performans iyileştirmeleriyle uyumlu hale getirmedeki rolünü vurgulamaktadır. Billi ve Bernardo (2025) uygulamalarında 1510 küresel firmadan (2013-2023) oluşan bir panel veri kümesi kullanarak dijital dönüşümün, BT inovasyonunun ve sürdürülebilirliğin şirket performansı üzerindeki birbirine bağlı etkilerini incelemişlerdir. Bulgular, dijital dönüşümün BT inovasyonunu ve iş modeli gelişimini geliştirdiğini ve daha genç ve daha çevik firmaların en çok faydalandığını vurgulamaktadır.

Her iki kavramın beraber ele alındığı çalışmalar da vardır. Chen ve Shen (2024) kurumsal dijital dönüşüm konusunu ele aldıkları bibliyometrik çalışmasında konuya dair bir çerçeve sunmuşlar ve sonuç olarak kurumsal dijital dönüşüme dair dört açıdan yaklaşan yapısal bir çerçeve oluşturmuşlardır. Bunlar; *dijital teknoloji benimseme, dijital dinamik yetenekler, dijital inovasyon odaklılık ve dijital dönüşüm performansı'*dır.

Çalışmanın Dayandığı Başlıca Teoriler

Çalışmanın dayandığı birtakım teorilere Tablo 1'de yer verilmiştir. Bu bağlamda ortaya dört tane teori konmuştur. Kaynak Tabanlı Görüş (Resource-Based View - RBV), Sosyoteknik Sistemler Yaklaşımı (Sociotechnical Systems Theory - STS), Dinamik Yetenekler Teorisi (Dynamic Capabilities Theory - DCT) ve Teknoloji Kabul Modeli (Technology Acceptance Model - TAM), işletmelerin rekabet avantajı ve performanslarını açıklamak için kullanılan dört önemli teorik çerçevedir. RBV, işletmelerin sürdürülebilir rekabet avantajı elde edebilmesi için nadir, değerli ve taklit edilmesi zor kaynaklara sahip olmasının önemini vurgularken, STS organizasyonların hem sosyal hem de teknik bileşenlerinin bir bütün olarak ele alınması gerektiğini savunmaktadır. DCT, firmaların hızla değişen çevre koşullarına uyum sağlamak için dinamik yeteneklerini geliştirmesi gerektiğini öne sürerken, TAM, bilgi teknolojilerinin benimsenmesinin çalışan verimliliğini artırarak firma performansına olumlu katkı sağladığını göstermektedir. Bu dört teori birlikte ele alındığında, dijital dönüşüm süreçlerinde firmaların hem

içsel kaynaklarını stratejik olarak yönetmesi hem sosyal ve teknik sistemleri uyumlu hale getirmesi hem de değişen çevreye adaptasyon sağlayarak teknolojiyi etkin bir şekilde benimsemesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Tablo 1.
Çalışmanın Dayandığı Başlıca Teoriler

S.No	Teori Adı	İçerik
1	Kaynak Tabanlı Görüş (Resource-Based View - RBV)	Kaynak Tabanlı Görüş (RBV), firmaların uzun vadeli rekabet avantajı sağlamak için içsel kaynaklarını ve yeteneklerini stratejik bir şekilde kullanmalarını öne süren bir yaklaşımdır. Bu perspektife göre, bir firmanın piyasa üstünlüğü, sahip olduğu kaynakların değerli, nadir, taklit edilmesi zor ve ikame edilemez olmasıyla doğrudan ilişkilidir (Barney, 1991). Özellikle dijital dönüşüm ve firma performansı açısından RBV önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü kaynaklarını teknolojiye uygun bir şekilde kullanan firmalar rekabette ve performansta ön plana çıkmaktadır (Kindermann vd., 2021).
2	Sosyoteknik Sistemler Yaklaşımı (Sociotechnical Systems Theory - STS)	Sosyo-teknik sistem yaklaşımı, bir organizasyonun veya çalışma biriminin sosyal ve teknik parçaların bir kombinasyonu olduğu ve çevresine açık olduğu ön kabulüne dayanır (Appelbaum, 1997). Sosyo-teknik sistemler teorisine göre, teknik bir alt sistem (teknoloji) ile sosyal bir alt sistem (kişiler arası ilişkiler) arasındaki iş birliği, firmanın performansı açısından oldukça önemlidir (Lu vd., 2011)
3	Dinamik Yetenekler Teorisi (Dynamic Capabilities Theory - DCT)	Teece vd. (1997) dinamik kabiliyetler teorisine göre; dinamik kabiliyetler, firmanın hızla değişen ortamları ele almak ve biçimlendirmek için iç ve dış rekabet kaynaklarını/avantajlarını bütünleştirme, oluşturma ve yeniden yapılandırma kapasiteleridir. Dijital dönüşüm yaşandıkça firmaların dinamik yetenekleri, kültürleri ve süreçleri de değişime uğramaktadır. Bu durum da DCT'yi yeniden ele almayı gerektirir (Konopik vd., 2022).
4	Teknoloji Kabul Modeli (Technology Acceptance Model - TAM)	Bilgi Teknolojisinin benimsenmesi ve kullanımına ilişkin bir modeldir (Davis vd., 1989). TAM ve firma performansı arasındaki ilişki, teknolojinin etkin benimsenmesiyle çalışan verimliliğinin ve karar alma süreçlerinin iyileştirilmesi yoluyla şirketin genel performansına olumlu katkıda bulunmasına dayanmaktadır (Marangunić ve Granić, 2015).

Araştırma Yöntemi

Araştırmacılar bibliyometrik analizi, makale ve dergi performansında ortaya çıkan eğilimleri belirlemek, iş birliği ağlarını ve araştırma bileşenlerini analiz etmek ve mevcut literatürde belirli bir alanın entelektüel çerçevesini incelemek gibi çeşitli amaçlarla kullanmaktadır (Donthu vd., 2021). Bibliyometrik analiz, uygulayıcılar tarafından bir okuma programına başlamadan önce mevcut literatürü keşfetmek için etkili bir araç olarak kullanılmaktadır (Kodalak ve Akman, 2023). Bibliyometrik analiz, akademik makaleler arasındaki ilişkileri belirlemek amacıyla, makalelerin aldığı atıfları ve ortak atıf yapılan eserleri inceleyen bir yöntemdir. Bu analiz, bilimsel yayınların etkileşim ağlarını ortaya koyarak, belirli bir alandaki bilgi akışını ve araştırma eğilimlerini anlamaya yardımcı olur (Chawla ve Goyal, 2022).

Bibliyometrik analiz, belirli bir araştırma alanındaki bilimsel üretkenliği ve etkisini niceliksel yöntemlerle değerlendiren bir yaklaşımdır. Bu bağlamda, bibliyometrik analiz iki temel bileşenden oluşmaktadır: performans analizi ve bilimsel haritalamadır (Donthu vd., 2021). Diğer yandan bibliyometrik analiz, kapsamlı literatürü keşfetmede ve araştırma temalarının gelişimini aydınlatmada güçlü bir araç olarak ortaya çıkmıştır (Judijanto vd., 2024).

Bibliyometrik haritalama, diğer inceleme yöntemlerine kıyasla belirli avantajlar sunan sistematik bir analiz yaklaşımıdır. Bu yöntemin başlıca üstünlükleri arasında, mevcut literatürün analitik ve veri temelli bir çerçevede yapılandırılmasını sağlayan güvenilir metodolojilerin kullanılması ve ilgili araştırma alanındaki farklı bilgi akışları ile akademik kümeler arasındaki ilişkilerin görsel olarak modellenmesi bulunmaktadır (Khoshroo ve Talari, 2023). Genel manada bu yöntem, literatür taramasına farklı

bir bakış açısı getirmiş ve sürece nicel ve nesnel bir yaklaşım getirmiştir. Böylece araştırmacılar, ele aldıkları konuları farklı bir şekilde değerlendirme yapabilmektedirler (Kumar vd., 2019).

Bu çalışmada kapsamında yöntem olarak bibliyometrik analiz ve sistematik analizden yararlanılmıştır. Sistematik bir analiz, belirli bir araştırma sorusunu kapsamlı bir şekilde ele almayı amaçlayarak, önceden belirlenmiş uygunluk kriterlerine uyan tüm ilgili kanıtları sentezler (Galletta vd., 2024). Sistematik incelemeler, belirli bir alandaki bilgi birikimini pekiştirmek, gelecekteki araştırma yönlerini belirlemek, tekil çalışmalarla çözülemeyen araştırma sorularını ele almak ve belirli olguların arkasındaki mekanizmaları veya nedenleri açıklayan teoriler geliştirmek veya değerlendirmek gibi birçok kritik amaca hizmet eder (Wee ve Banister, 2016). Özellikle PRISMA yöntemi aracılığıyla sistematik incelemelerin benimsenmesi, yapılandırılmış ve titiz bir araştırma metodolojisine duyulan ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır (Tranfield vd., 2003). PRISMA yöntemi sağlıktan yönetime, finanstan sosyal bilimlere kadar birçok alanda kullanılan bir model haline gelmiştir (Khan vd., 2022). Bu kapsamda veri toplama aşamasında PRISMA modelinden yararlanılmıştır.

Çalışma kapsamında aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmıştır:

Araştırma Sorusu (AS)1: Araştırma çerçevesinde ele alınan kavramlar arasındaki ilişkinin geleceğe yönelik eğilimleri ve dönüşüm dinamikleri nasıl şekillenmektedir? Bu kavramların uzun vadede bilimsel literatürde nasıl bir yönelim göstereceği öngörülebilir mi?

AS2: Bibliyometrik analiz yöntemi doğrultusunda, araştırma kapsamında ele alınan konulara ilişkin toplam yayın sayısı ve toplam atıf sayısı hangi düzeydedir? Alanın önde gelen araştırmacıları kimlerdir ve bu araştırmacılar arasındaki iş birliği ağları nasıl bir yapıdadır? Akademik üretkenlik ve etkileşim açısından alandaki temel eğilimler nelerdir?

AS3: Ele alınan kavramların yıllara göre literatürdeki dağılımı ve eğilimleri nasıl değişim göstermektedir? Hangi kavramlar belirli dönemlerde öne çıkmakta ve hangi kavramlar günümüzde daha fazla çalışılabilir potansiyele sahiptir? Mevcut literatürdeki eğilimler doğrultusunda gelecekte çalışılabilecek konu başlıkları nelerdir?

AS4: Uluslararası düzeyde gerçekleştirilen akademik iş birlikleri nasıl bir dağılım göstermektedir? Ülkeler arası akademik iş birliklerinin yoğunlaştığı bölgeler ve en fazla tekrar eden kavramlar nelerdir? Literatürde belirli ülkeler veya araştırmacılar tarafından baskın şekilde ele alınan konular mevcut mudur?

Yapılan literatür taraması neticesinde, dijital dönüşüm ve firma performansı ilişkisini bibliyometrik analiz yöntemi ile ele alan kapsamlı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle, ilgili alandaki bilimsel boşluğu doldurmak ve mevcut literatüre katkı sağlamak amacıyla bu çalışma gerçekleştirilmiştir. Çalışma, bibliyometrik analiz yoluyla alandaki akademik üretkenlik eğilimlerini, temel araştırma odaklarını ve gelecekte çalışılabilecek potansiyel alanları belirlemeyi hedeflemektedir.

Veri Toplama Aşaması

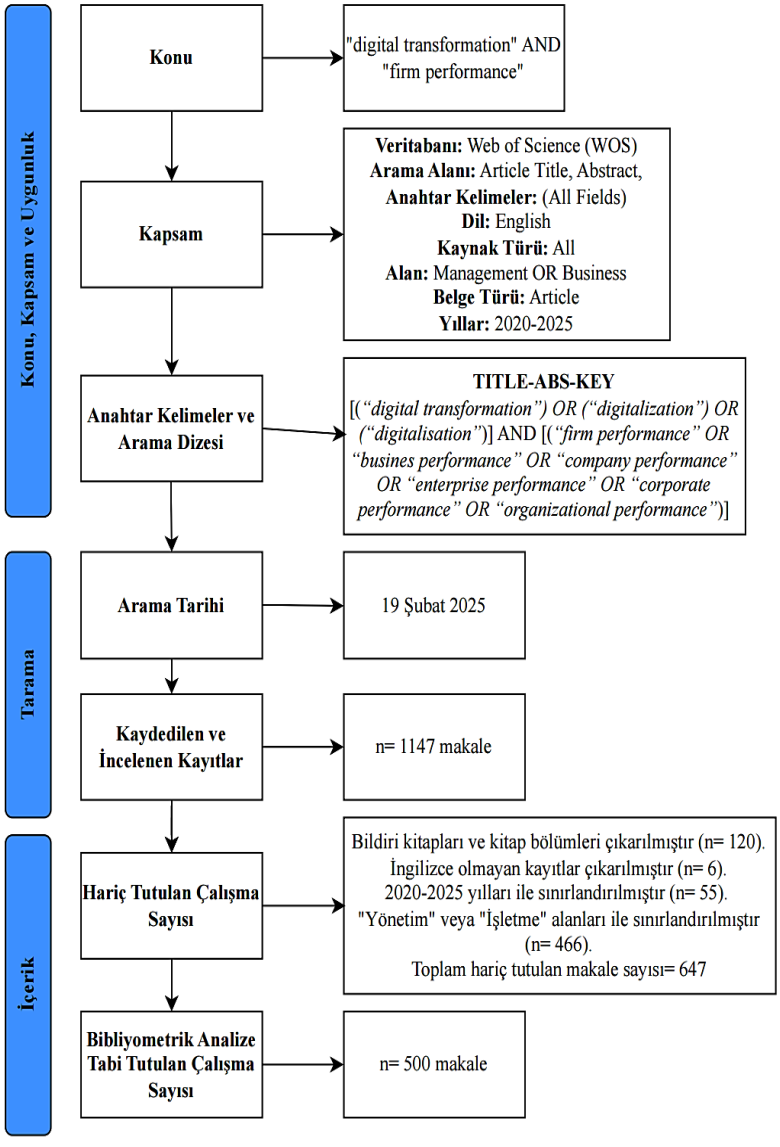
Çalışma kapsamındaki veriler, 19 Şubat 2025 tarihinde Web of Science (WoS) core collection database'den toplanmıştır. Literatürde yapılan çeşitli çalışmalar, WoS'un en kapsamlı veri tabanlarından biri olarak kabul edildiğini ve özellikle işletme ve yönetim alanlarında bibliyometrik araştırmaların yürütülmesi için güçlü bir şekilde önerildiğini göstermektedir (Hausberg vd., 2019). Araştırma yapılırken dil olarak sadece "İngilizce" dili seçilmiştir. "doküman türü (document types)" olarak sadece "makale (article)" türü seçilmiştir. Araştırmanın yılı olarak ise 2020-2025 (Şubat) arasındaki çalışmalar ele alınmıştır. Son olarak arama konusu, "business" and "management" şeklinde sınırlandırılarak özellikle işletme ve yönetim alanına yoğunlaşılmıştır.

Arama terimi olarak Chawla ve Goyal (2022) veri toplama yöntemine uygun olarak dijital dönüşüm ve firma performansı için [("Digital Transformation") OR ("Digitalization") OR ("Digitalisation")] AND [("firm performance" OR "busines performance" OR "company performance" OR "enterprise performance" OR "corporate performance" OR "organizational performance")] şeklinde bir arama gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda dijital dönüşüm ve firma performansı kavramlarını birlikte ele alan çalışmalar ve arasındaki bağlantılar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmada veri toplama aşaması ve analize kadar kısımda sistemik bir süreç izlemek için Referred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analysis (PRISMA) yönteminden yararlanılmıştır (bkz. Şekil 1). Bu yöntem, konu, kapsam ve uygunluk, tarama ve içerik başlıklarını içermektedir. Bu şekilde verilerin toplanma aşaması sistematik bir şekilde gerçekleşmekte ve analizlerin yapılması kolaylaşmaktadır (Reis ve Melão, 2023).

Çalışma kapsamında veri görselleştirmeleri ve analizleri için bibliometric package R Studio 4.4.2 (Aria ve Cuccurullo, 2017) ve Vosviewer 20.0 (Van Eck ve Waltman, 2017) programlarından yararlanılmıştır. Her iki programı kullanmanın bibliyometrik analizler için daha anlamlı ve faydalı olacağı düşünülmektedir (Belu ve Marinoiu, 2025). Bu çalışma, kapsamı gereği etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Şekil 1.
PRISMA Yöntemi

Şekil 1'de dijital dönüşümün firma performansı üzerindeki etkisini inceleyen bir bibliyometrik analiz çalışmasının yöntemsel çerçevesini sunmaktadır. Çalışma, Web of Science (WOS) veri tabanı üzerinden 2020-2025 yılları arasında yayımlanmış İngilizce akademik makaleleri taramaktadır. Arama süreci, "digital transformation and firm performance" anahtar kelimelerini içeren çeşitli varyasyonlarla gerçekleştirilmiş, yönetim ve işletme alanlarındaki makaleler hedeflenmiştir. İlk taramada 1147 makale belirlenmiş, ancak konferans bildirileri, kitap bölümleri ve İngilizce olmayan çalışmalar elendikten sonra analiz kapsamına 500 makale dahil edilmiştir. Bu sistematik süreç, bibliyometrik analiz için nitelikli ve güncel çalışmalara odaklanarak, dijital dönüşüm ve firma performansı arasındaki ilişkiyi anlamaya yönelik kapsamlı bir literatür incelemesi

sunmayı amaçlamaktadır.

Bulgular

Web of Science veri tabanında yer alan makalelerin R Studio 4.4.2 ve Vosviewer 20 yazılım programıyla gerçekleştirilen analizlere ait görseller ve sonuçlar bu bölümde yer almaktadır. Şekil 2'de analizler hakkında ana bilgiler yer almaktadır. Veri seti, 2020-2025 yılları arasındaki akademik üretkenliği ve iş birliği eğilimlerini göstermektedir. 500 belge ve 177 farklı kaynaktan oluşan bu veri, yıllık %14,22 büyüme oranı ile akademik yayıncılıkta önemli bir artışı işaret etmektedir. 1675 yazarın katkı sağladığı çalışmalar, uluslararası iş birliğinin %43,6 oranında gerçekleştiğini ortaya koyarken, belge başına ortalama 3.68 ortak yazar düşmesi disiplinler arası veya kolektif çalışmalara olan eğilimi göstermektedir. Tek yazarlı yayınların düşük sayıda (27) olması, iş birliğine dayalı akademik üretimin ön planda olduğunu göstermektedir. Ayrıca, belgelerin ortalama yaşının 1,97 olması, ele alınan literatürün güncelliğini koruduğunu düşündürmektedir. 1750 anahtar kelime ve 31,865 referans içeren bu veri kümesi, geniş çaplı akademik etkileşimi ve atıf başına 23,11 oranıyla yüksek bir akademik etkiyi ortaya koymaktadır.

Şekil 2.

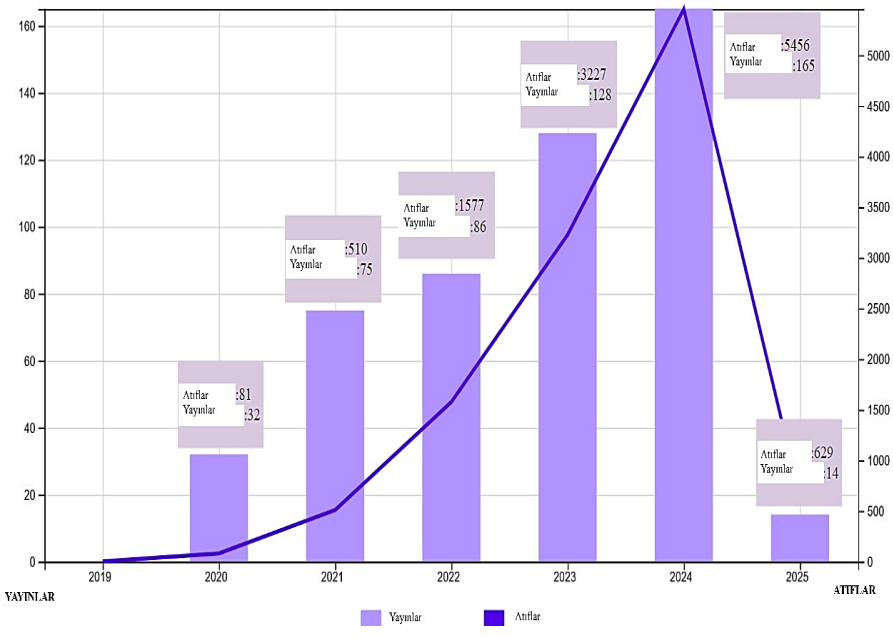
Ana Bilgiler

Zaman Aralığı 2020-2025	Kaynaklar 177	Dokümanlar 500	Yıllık Büyüme Oranı % 14.22
Yazarlar 1675	Tek Yazarlı Doküman Sayısı 27	Uluslararası Ortak Yazarlık Oranı % 43.6	Doküman Başına Ortak Yazar Sayısı 3.68
Yazar Anahtar Kelimeleri 1750	Referanslar 31865	Doküman Ortalama Yaşı 1.97	Doküman Başına Ortalama Atıf Sayısı 23.11

Şekil 3'te yıllara göre çalışma sayısı ve atıf sayısı gösterilmektedir.

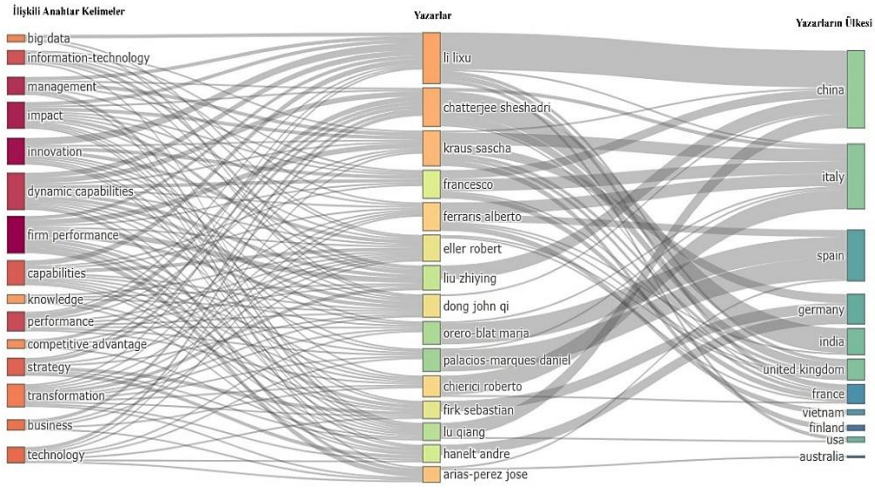
Şekil 3.

Yıllık Atıf ve Yayın Sayısı

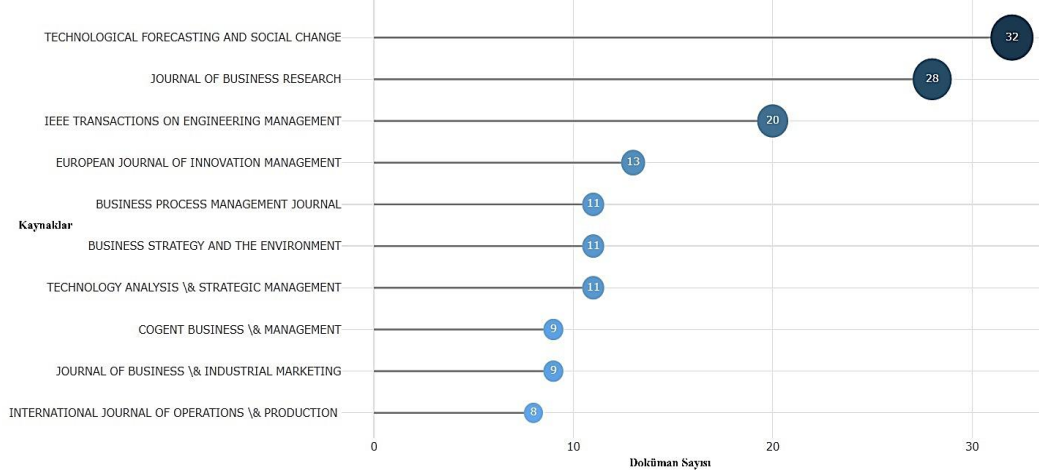
Şekil 3'e göre, 2010-2025 yılları arasında bilimsel yayın ve alıntı sayılarında dalgalanmalar gözlenmektedir. Çalışmanın temel alındığı yıl olan 2020'de 32 yayın ve 81 atıf, 2021'de 75 yayın ve 510 atıf, 2022'de 86 yayın ve 1577 atıf, 2023'te 128 yayın ve 3227 atıf, 2024'te 165 yayın ve 5456 atıf ve 2025 (Şubat) yılında ise 14 yayın ve 629 atıf yer almaktadır. 2023 yılındaki yayınların akademik etkisinin yüksek olduğu görülmektedir. Hem yayın sayılarında hem de atıf sayılarında sürekli bir yükselen bir trend vardır. Ayrıca yayın başına düşen alıntı oranları, özellikle 2023 ve 2025 yıllarında yüksek olup, bu dönemdeki çalışmaların disiplinler arası etkisinin veya yenilikçi bulgularının göstergesi olabilir.

Şekil 4.
Üç-Alan Grafiği (Three-Field Plot)

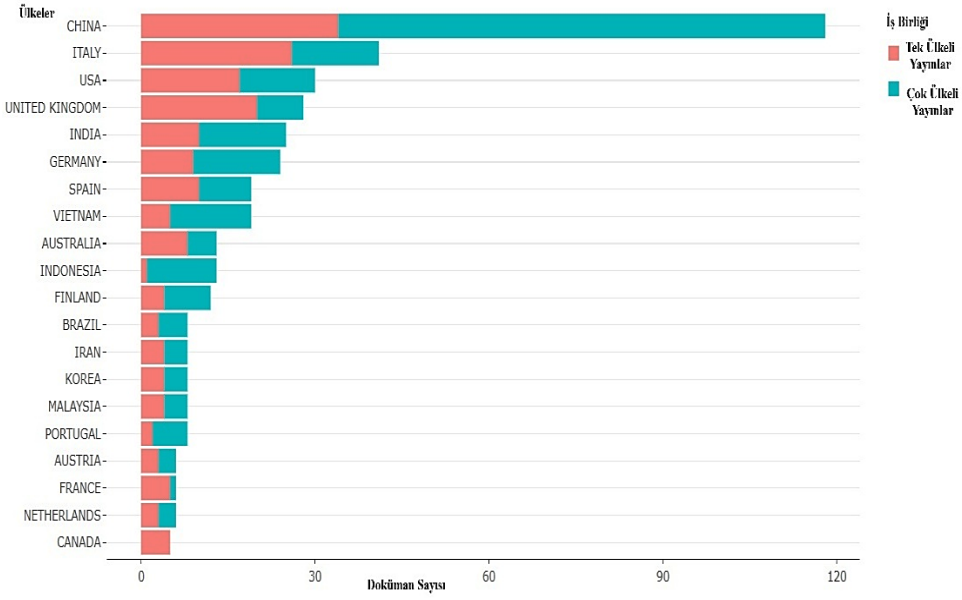
Şekil 4'te dijital dönüşüm ve firma performansı alanındaki akademik çalışmalarda incelenen anahtar kavramlar, araştırmacılar ve araştırmacıların bağlı olduğu ülkeler arasındaki ilişkiler gösterilmektedir. Üç-alanlı grafik üç bileşenden oluşmaktadır. Solda "ilişkili anahtar kelimeler", ortada "yazarlar" ve sağda ise "yazarların ülkesi" yer almaktadır. Bu görsel temsil, söz konusu üç değişken arasındaki çok boyutlu ilişkileri açıklamada etkili bir araç işlevi görmektedir. Görselde yer alan kutuların hacimlerinin büyüklüğü, kelimelerin kullanılma, yazarların ülkelerin yayın sıklığını göstermektedir. Bu kapsamda "big data (büyük veri)", "information technology (bilgi teknolojisi)", "innovation (inovasyon-yenilik)" ve "firm performance (firma performansı)" gibi kavramlar öne çıkarken, en çok katkı sağlayan araştırmacılar arasında "Li Lixu", "Chatterjee Sheshadri" ve "Ferraris Alberto" gibi alanında öne çıkan isimler yer almaktadır. Akademik üretimin coğrafi dağılımına bakıldığında ise Çin, Almanya, İtalya, İspanya, ABD ve Birleşik Krallık gibi ülkelerin bu alanda etkin olduğu görülmektedir. Genel olarak teknolojik yenilik anlamında ileride olan gelişmiş ülkelerin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu analiz, dijital dönüşüm ve firma performansı alanındaki araştırmaların kavramsal çerçevesini, akademik etkileşimleri ve küresel dağılımı anlamada önemli bir görselleştirme sunmaktadır.

Şekil 5.
En İlgili Kaynaklar

Şekil 5, dijital dönüşüm ve firma performansı alanındaki akademik çalışmaların en fazla yayımlandığı dergileri ve bu dergilerdeki makale sayılarını göstermektedir. En çok yayının "Technological Forecasting and Social Change (32 makale)" ve "Journal of Business Research (28 makale)" dergilerinde yayımlandığı görülmektedir, bu da konunun işletme ve teknoloji odaklı disiplinler arası niteliğini ortaya koymaktadır. "IEEE Transactions on Engineering Management (20 makale)" ve "European Journal of Innovation Management (13 makale)" gibi dergiler de bu alanda önemli dergiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, işletme süreçleri, strateji ve inovasyon gibi alanlara odaklanan diğer akademik dergiler de dikkate değer sayıda yayına ev sahipliği yapmaktadır. Bu dağılım, dijital dönüşüm ve firma performansı konularının hem mühendislik hem de işletme yönetimi perspektifinden ele alındığını göstermektedir.

Şekil 6.
Sorumlu Yazarın Ülkeleri (İş Birliği)

Şekil 6, ülkelerin akademik üretkenliklerini ve iş birliği türlerini (tek ülkeli yayınlar ve çok ülkeli yayınlar) belge sayısına göre karşılaştırmaktadır. Çin, açık ara en fazla akademik yayın üreten ülke olup, çalışmaların büyük çoğunluğunun yerel iş birliği çerçevesinde gerçekleştirildiği görülmektedir. İtalya ve ABD gibi ülkeler hem yerel hem de uluslararası iş birliklerini dengeli bir şekilde sürdürmektedir. Birleşik Krallık, Hindistan ve Almanya gibi ülkelerde ise uluslararası iş birliği dikkate değer bir orana sahiptir. Finlandiya, İran, Malezya gibi ülkeler nispeten düşük çalışma sayısına sahipken, ürettikleri çalışmaların önemli bir kısmının uluslararası iş birliklerine dayandığı gözlemlenmektedir. Genel olarak, yüksek yayın sayısına sahip ülkelerin yerel iş birliğine daha fazla yöneldiği, buna karşın düşük yayın sayısına sahip ülkelerin uluslararası ortak çalışmalara daha fazla dahil olduğu söylenebilir.

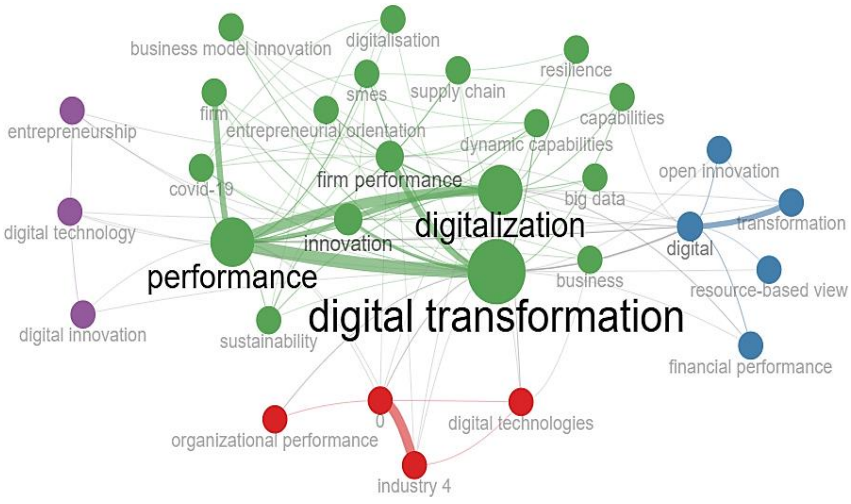
Tablo 2, dijitalleşme ve dijital dönüşüm konularında en fazla atıf alan ilk 10 akademik çalışmayı yöntem, kuramsal çerçeve ve temel bulgular açısından karşılaştırmalı olarak sunmaktadır. Çalışmaların büyük bir kısmı regresyon analizi, yapısal eşitlik modellemesi (YEM) ve panel veri analizleri gibi nicel yöntemlere dayanmakta olup, kaynak-temelli görüş (KTG) ve dinamik yetenekler teorisi (DYT) gibi stratejik yönetim teorileriyle ilişkilendirilmektedir. Bulgular, dijitalleşmenin işletme performansına olumlu katkı sağladığını, özellikle bilgi teknolojileri, büyük veri analitiği ve dijital tedarik zinciri yönetimi gibi unsurların bu süreci güçlendirdiğini göstermektedir. En çok atıf alan eserler sırasıyla 344 atıf ile (Eller vd., 2020) 332 atıf ile Peng ve Tao (2022) ve 298 atıf ile Ciampi vd. (2021) aittir. KOBİ'ler, dijital dönüşüm yoluyla çeviklik ve inovasyon yeteneklerini geliştirirken, dijital örgüt kültürü ve akıllı teknolojilerin benimsenmesi bu sürecin etkinliğini artırmaktadır (Çallı ve Çallı, 2021; Kayalık ve Akdoğan, 2024). Öte yandan, dijitalleşmenin çevresel sürdürülebilirlik açısından çift yönlü etkileri olduğu ve pazar dinamiklerine bağlı olarak performans üzerindeki etkisinin değişkenlik gösterebileceği ortaya konmuştur. Ortalama yıllık atıf oranları göz önüne alındığında, bu çalışmaların literatürde önemli bir akademik etki yarattığı ve alanın gelecekteki araştırmalar için sağlam bir temel sunduğu söylenebilir.

Tablo 2
En Fazla Atıf Alan İlk 10 Yazar ve Çalışmaları

No	Makale Adı	Yazar/lar	Yöntem & Teori	Sonuç	Yıllık Ortalama	Toplam Atıf Sayısı
1	Antecedents, consequences, and challenges of small and medium-sized enterprise digitalization 10.1016/j.jbusres.2020.03.004	(Eller vd., 2020)	Regression analysis & Resource-Based View (RBV)	Dijitalleşmenin KOBİ performansı üzerinde olumlu bir etkisi olduğu, özellikle bilgi teknolojileri kullanımının performansı dijitalleşme aracılığıyla anlamlı şekilde iyileştirdiği sonucuna ulaşılmıştır.	57,33	344
2	Can digital transformation promote enterprise performance?-From the perspective of public policy and innovation 10.1016/j.jik.2022.100198	(Peng ve Tao, 2022)	Panel measurement model	Dijital dönüşüm, işletme performansını önemli ölçüde artırmakta ve işletmelerin inovasyon gücünü teşvik ederek yüksek kaliteli gelişime katkıda bulunmaktadır.	83	332
3	Exploring the impact of big data analytics capabilities on business model innovation: The mediating role of entrepreneurial orientation 10.1016/j.jbusres.2020.09.023	(Ciampi vd., 2021)	PLS-SEM ve fuzzy-set Qualitative Comparative Analysis (fsQCA)	Sonuçlar, büyük veri analitik yeteneklerinin sadece veriye dayalı karar alma süreçlerini iyileştirmekle kalmadığını, aynı zamanda firma stratejilerini şekillendirme ve inovasyon kapasitelerini artırmada kritik bir rol oynadığını göstermektedir.	59,6	298
4	Digital technologies and firm performance: The role of digital organisational culture 10.1016/j.techfore.2020.119962	(Martinez-Caro vd., 2020)	SEM (structural equation model) & (RBV)	Dijital organizasyonel kültürün benimsenmesi, iş dijitalleşmesi ve değer yaratma faaliyetlerini destekleyerek işletme performansını artırmaktadır.	48	288
5	Corporate survival in Industry 4.0 era: The enabling role of lean-digitized manufacturing 10.1108/JMTM-11-2018-0417	(Ghobakhloo ve Fathi, 2020)	Case study & RBV and Dynamic Capabilities Theory (DCT)	Sonuç olarak, küçük ölçekli imalat firmaları, Endüstri 4.0'a geçişte dijitalleşmenin belirli alanlarda başlatılmasının, yalın-digitize üretim sistemleri geliştirilerek sürdürülebilir rekabet avantajı sağlanmasında etkili bir strateji olduğunu göstermektedir.	44,67	268
6	Managing the digital supply chain: The role of smart	(Nasiri vd., 2020)	SEM	Çalışma, dijital dönüşümün tek başına	43	258

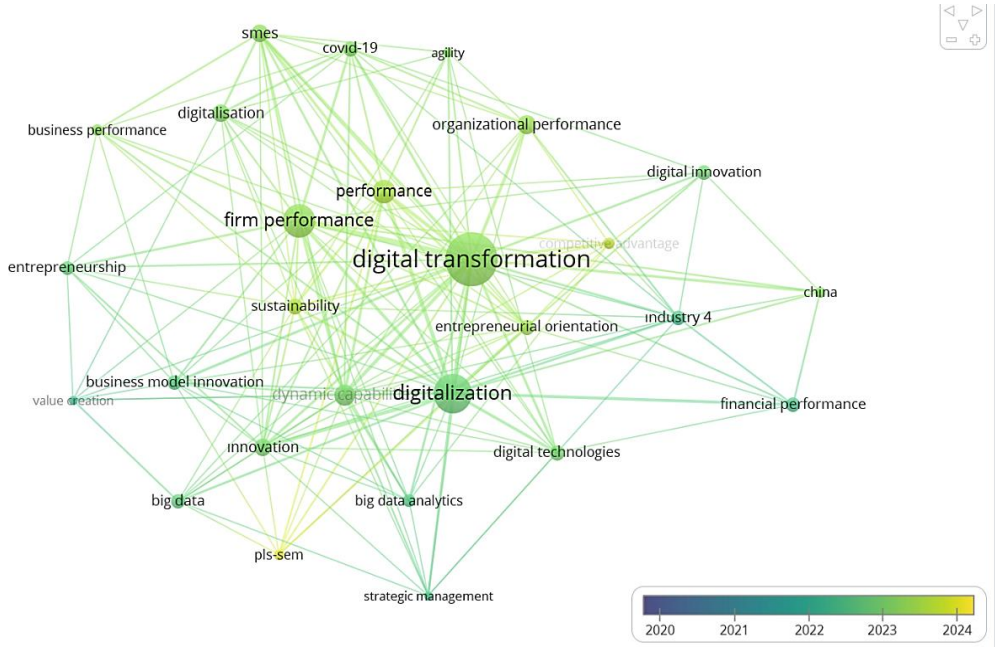
	technologies 10.1016/j.technovation.2020.102121			ilişki performansını artırmadığını, bunun ancak akıllı teknolojilerle desteklendiğinde mümkün olduğunu ve akıllı teknolojilerin bu ilişkiyi tamamen aracılık ettiğini ortaya koymuştur.		
7	How can SMEs successfully navigate VUCA environment: The role of agility in the digital transformation era 10.1016/j.techfore.2021.121227	(Troise vd., 2022)	PLS-SEM	Çalışma, dijital teknolojiler, ilişkisel ve inovasyon yeteneklerinin KOBİ'lerde organizasyonel çevikliği artırdığını ve çevikliğin finansal performans ile ürün ve süreç inovasyonu üzerinde olumlu etkiler yarattığını göstermektedir.	48,6	243
8	Digital transformation and sustainable performance: The moderating role of market turbulence 10.1016/j.indmarman.2022.04.007	(Li, 2022)	Hierarchical regression & DCT	Çalışma, dijital dönüşümün ekonomik performansı hızlandırırken, çevresel performansla ters U-şekilli bir ilişki sergilediğini ve pazar turbulansı düşük olduğunda ekonomik performansı daha hızlı artırdığını ortaya koymuştur.	53,75	215
9	Digital transforming capability and performance: A microfoundational perspective 10.1108/IJOPM-06-2019-0444	(Sousa-Zomer vd., 2020)	SEM	Çalışma, dijital dönüşüm yeteneğini inşa eden üç ana mikrotemeli (dijital bilgi birikimi, dijital yoğunluk ve etkileşim için uygun bağlam) tanımlamış ve bu yeteneğin firmaların rekabet avantajı üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu doğrulamıştır.	31,67	190
10	Supply chain management in the era of circular economy: The moderating effect of big data 10.1108/IJLM-03-2020-0119	(Del Giudice vd., 2021)	Multiple regression analysis	Çalışma, döngüsel ekonomi uygulamalarının firma performansını artırmada önemli bir rol oynadığını ve büyük veri destekli tedarik zincirinin, döngüsel ekonomi İK yönetimi ile firma performansı arasındaki ilişkiyi moderatör olarak etkilediğini ortaya koymuştur.	31,5	189

Şekil 7.
Birlikte Oluşum Ağı Analizleri

Şekil 7'de kelime ağı haritası, dijital dönüşüm ve firma performansı literatüründe öne çıkan anahtar kavramlar arasındaki ilişkileri görselleştirilmektedir. "Digital transformation (dijital dönüşüm)" ve "digitalization (dijitalleşme)" kavramları, ağın merkezinde yer alarak işletme performansı, inovasyon ve tedarik zinciri gibi kritik bileşenlerle güçlü bağlantılar kurmaktadır. Ayrıca çalışmanın içeriği açısından "firma performansı" kavramının da öne çıktığı görülmektedir. Yeşil renkler, "firma performansı, girişimcilik yönelimi ve dinamik yetenekler" gibi dijitalleşmenin stratejik yönetimle kesiştiği alanları vurgularken, kırmızı renkler "Endüstri 4.0 ve dijital teknolojilerin" organizasyonel performansa etkisini göstermektedir. Mavi renkler ise "açık inovasyon, kaynak-temelli görüş ve finansal performans" gibi kuramsal ve finansal perspektiflerle ilişkilidir. Görsel, dijital dönüşümün çok boyutlu etkisini ortaya koyarak, akademik araştırmalarda stratejik yönetim, inovasyon ve operasyonel süreçler arasında güçlü bir etkileşim olduğunu göstermektedir.

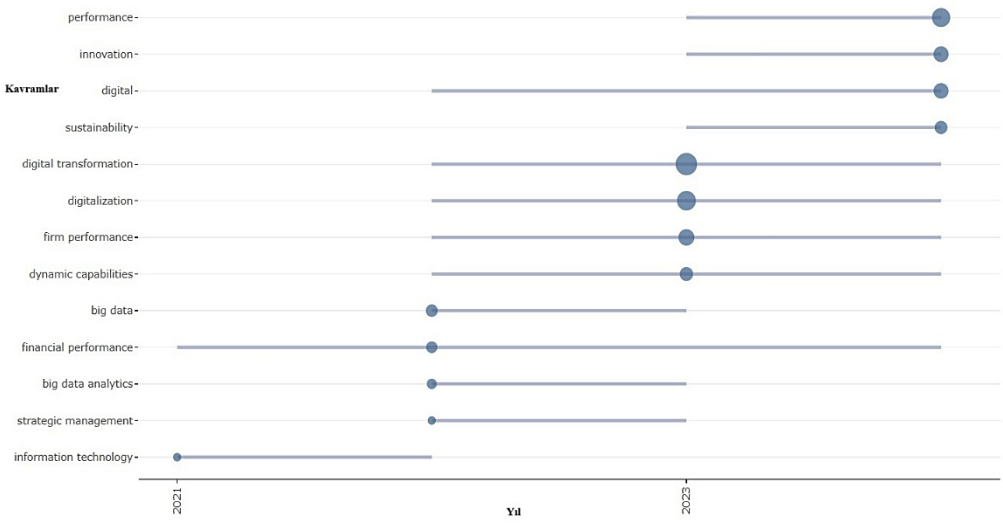
Şekil 8.
Yıllara Göre Anahtar Kelime Analizi

Şekil 8'de yıllara göre anahtar kelime analizi analizinin görseli yer almaktadır. Burada özellikle yıllara göre bir renklendirme yapılmıştır ve kavramların trendine göre hareket edilmektedir. Çalışmayla ilgili en öne çıkan kavramlar "dijital dönüşüm",

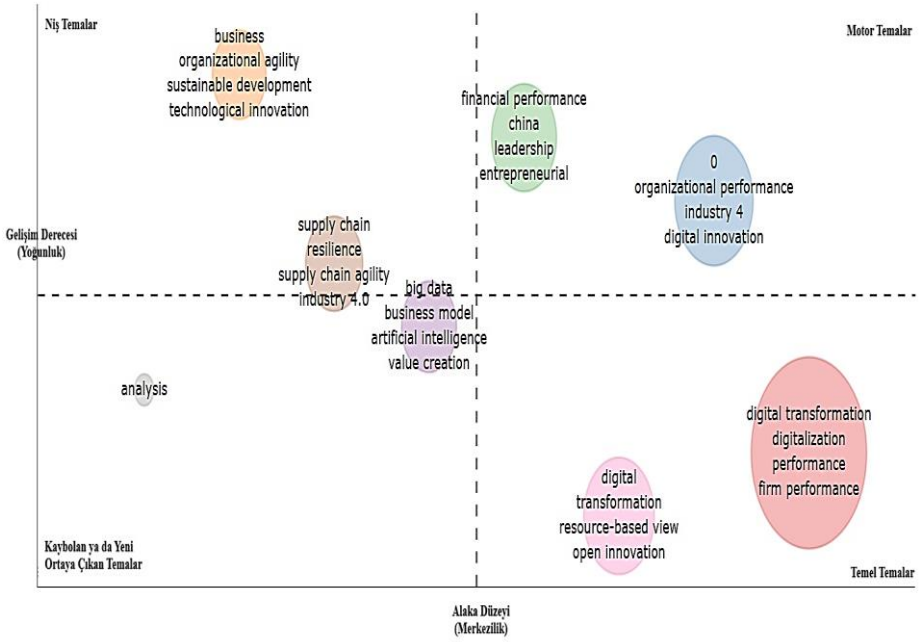
"firma performansı", "dijitalleşme" ve "performans" kelimeleridir. Özellikle COVID-19 sonrası dijital dönüşüm, endüstri 4.0, büyük veri analitiği ve Çin özelinde sanayileşme gibi temalar, firmaların stratejik yönetim ve iş modeli inovasyonu yoluyla finansal ve operasyonel performanslarını nasıl optimize ettiklerini vurgulamaktadır. Girişimcilik yönelimi ve dijital teknolojilerin sürdürülebilir kalkınma ile kesişimi iki kavram arasındaki temel ekseni oluşturmaktadır.

Şekil 9.
Yıllara Göre Trend Konular

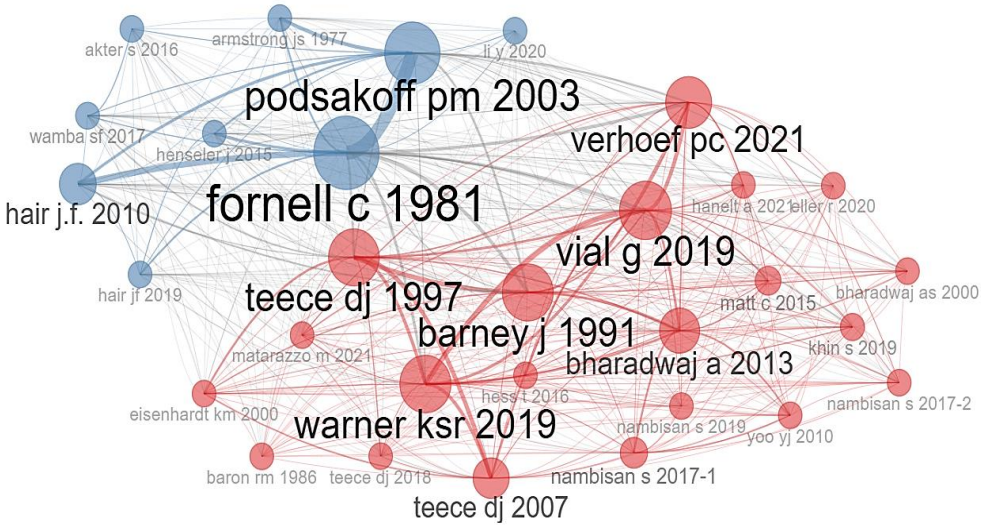
Şekil 9'da 2021-2025 yılları arasında akademik literatürde öne çıkan kavramların (term) zamansal dağılımı (year) ve yoğunluğu görülmektedir. "Dijitalleşme, dijital dönüşüm, büyük veri analitiği ve sürdürülebilirlik" gibi konuların zaman içinde artan bir ilgiyle ele alındığı gözlemlenmektedir. Özellikle 2023 yılında "performans," "inovasyon" ve "dijital" gibi kavramların literatürde daha sık kullanıldığı, "büyük veri" ve "finansal performans" gibi konuların ise önceki yıllardan itibaren tartışıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum, işletme yönetimi ve dijitalleşme bağlamında akademik ilginin giderek daha fazla veri odaklı ve stratejik yönetim perspektifinden ele alındığını göstermektedir.

Şekil 10.
Tematik Harita

Şekil 10'da akademik literatürde ele alınan temaların alaka düzeyi ve gelişim derecesine göre sınıflandırıldığı görülmektedir. "Dijital dönüşüm, dijitalleşme, performans ve firma performansı" gibi temel temalar (basic themes) yüksek merkeziyet derecesine sahip olup alanın temel yapı taşlarını oluşturmaktadır. Diğer yandan, "finansal performans, liderlik ve girişimcilik" gibi kavramlar motor temalar (motor themes) arasında yer almakta ve araştırmaların itici gücünü temsil etmektedir. "Tedarik zinciri dayanıklılığı, yapay zekâ ve büyük veri" gibi konular gelişmekte olan niş temalar (niche themes) olarak değerlendirilirken, "analiz" teması ise azalan veya ortaya çıkmaya çalışan bir eğilim göstermektedir. Bu görsel, işletme ve dijitalleşme alanındaki akademik çalışmaların odak noktalarının nasıl şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Şekil 11.
Ortak Atıf Ağı

Şekil 11'de akademik literatürdeki ortak atıf ağ yapısı gösterilmektedir. Merkezde yer alan büyük düğümler, alanın temel referans çalışmalarını temsil etmekte olup, Fornell (1981), Barney (1991) ve Teece (1997) gibi yazarlar teorik çerçeveye önemli katkılar sunmuştur. Mavi ve kırmızı kümeler, farklı araştırma alanları veya metodolojik yaklaşımlar arasındaki ayrımı göstermekte, Podaskoff (2003) ve Hair (2010) gibi yazarların metodolojik çalışmaları ile Warner (2019) ve Vial (2019) gibi dijital dönüşüm odaklı çalışmaları farklı kutuplarda konumlandırılmaktadır. Bu yapı, literatürde klasik teorik yaklaşımlar ile yeni dijitalleşme odaklı çalışmalar arasındaki etkileşimi yansıtmaktadır.

Şekil 12.
Ülkelerin İş birliği Dünya Haritası

Şekil 12'de dünya üzerindeki ülkelerin iş birliği haritası yer almaktadır. Özellikle dijital dönüşümün ve bunun yansıması olarak firma performansının ileri düzeyde olduğu Çin, ABD, Almanya, Fransa, İngiltere gibi ülkeler arasındaki iş birlikleri ön plandadır. Ayrıca Hindistan, Brezilya, Avustralya ve Kanada gibi ülkelerin iş birliği de önemlidir. Bu kapsamda gerçekleştirilen iş birliklerinde özellikle gelişmekte olan ülkelerin ön plana çıktığı görülmektedir. Gelişmiş ülkelerin teknolojiden daha iyi yararlanarak firma performansı açısından daha iyi durumda olduğu literatürde desteklenmektedir (Dedrick vd., 2014).

Tartışma

Son yıllarda, genel olarak tüm sektörlerdeki firmalar için dijital dönüşümün gerekliliği giderek daha belirgin hale gelmiştir (Chen ve Shen, 2024). Dijital dönüşüm, çeşitli sektörlerde verimliliği, rekabetçiliği ve değer oluşturmayı (Matarazzo vd., 2021) teşvik ederek kurumsal performansın kritik bir destekçisi olarak ortaya çıkmıştır. Dijital dönüşümün önemi, dijitalleşme süreçlerini benimseyen işletmelerin uzun vadede rekabet avantajı elde etme, sürdürülebilir başarı sağlama ve performanslarının artması olasılıklarının daha yüksek olduğunu ortaya koyan çok sayıda akademik çalışma ile desteklenmektedir (Zhai vd., 2022). Bu konudaki kapsamlı literatür, önde gelen dergilerdeki artan yayın sayısının da gösterdiği gibi, artan akademik ve pratik öneminin altını çizmektedir. Dijital dönüşümün önemli çıktıları arasında bireysel ve firma performansı yer almaktadır. Örgütsel açıdan bakıldığında dijital dönüşümün firma performansı üzerinde etkileri önemlidir. Dijital dönüşümün nihai amacı kârlılık, performans, verimlilik gibi kavramlarla yakından ilgilidir (Lee vd., 2024; Wu vd., 2024).

Dijital dönüşüm ve firma performansı birbirini etkileyen kavramlar arasındadır ve bu kavramların arasındaki bağlantının ortaya çıkartılması önem arz etmektedir. Bu çalışmada da bu iki kavram arasındaki eğilimlerin ve trendlerin son durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. İncelenen literatürde, genel anlamda dijital dönüşüm yaşayan firmaların performanslarının arttığı görülmektedir (Khoshroo ve Talari, 2023; Li, 2022; Llopis-Albert vd., 2021; Martinez-Caro vd., 2020; Teng vd., 2022). Firmalar için dijital teknolojilere yatırım yapmaya odaklanmak, çalışanların dijital becerileri ve dijital dönüşüm stratejileri firma performansı açısından önemlidir. Özellikle Endüstri 4.0'la beraber ortaya çıkan büyük veri, siber-fiziksel sistemler, nesnelerin interneti gibi teknolojiler işletmelerin performansı için önemli bir yer tutmaktadır (Mubarak vd., 2019).

Özellikle dijital dönüşümün dayandığı birçok teori yer almaktadır. Bu çalışma çerçevesinde dört teorinin ayrı bir önemi vardır. Bu çalışmada ele alınan Kaynak Tabanlı Görüş (Resource-Based View - RBV), Sosyoteknik Sistemler Yaklaşımı (Sociotechnical Systems Theory - STS), Dinamik Yetenekler Teorisi (Dynamic Capabilities Theory - DCT) ve Teknoloji Kabul Modeli (Technology Acceptance Model - TAM) dijital dönüşüm süreçlerinde işletmelerin rekabet avantajı ve performanslarını artırabilmeleri için bütüncül bir çerçeve sunmaktadır. Elde edilen bulgular, firmaların stratejik kaynak yönetimi, sosyo-teknik uyum, çevresel değişimlere adaptasyon ve teknoloji benimseme yetkinliklerini eşgüdümlü şekilde geliştirmeleri gerektiğini ortaya koymaktadır. Çalışmanın kapsamı olan firma performansı için kaynakların önemi ve bu durumun teknolojik gelişmelere uygunluğu önemli bir yer tutmaktadır (Kindermann vd., 2021). Diğer yandan dijital dönüşüm sadece teknik değil, sosyal bir yön de barındırmaktadır. Özellikle iş birlikleri ve rekabet firmaların performansı için önemli bir yer tutmaktadır (Lu vd., 2011). Yine firma performansı açısından çalışanların yetenekleri önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü hızla değişen dünyada teknolojik gelişmeleri takip etmek ve yeteneklerin buna uyma çabası önem kazanmaktadır (Konopik vd., 2022). Son olarak bilgi ve iletişim teknolojilerinin kabulü ve kullanımı firmaların performansı için oldukça önemlidir. Dijital dönüşüm sayesinde gelişen teknolojiler karar almada hızlılık sağlar ve rekabette avantaj sağlar. Yine firmaların etkinliği ve verimliliği bu sayede artar (Tükel ve İpekoğlu, 2024).

İlgili bulgular ve görseller ilerideki yapılacak çalışmalara bir dayanak noktası oluşturması açısından önemlidir. Özellikle literatürde dijital dönüşüm ve firma performansı üzerine bibliyometrik çalışmaların oldukça kısıtlı olması (Chen ve Shen, 2024) bu çalışmayı diğer çalışmalar için rehber yapmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Çalışma kapsamında bibliyometrik analiz yöntemi tercih edilmiştir. Bu yöntemle ortaya çıkan çalışmalarda alanyazında var olan çalışmaların genel bir çerçevesinin sunulması önem arz etmektedir. Çalışmanın aşamalarının daha net belirlenebilmesi için PRISMA yönteminden yararlanılmıştır. Veri toplama 19 Şubat 2025 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen arama aşamasından sonra elde kalan 500 makale üzerinden ilgili analizler ve görselleştirmeler yapılmıştır. Program olarak bibliometric package R Studio 4.4.2 ve Vosviewer 20.0 programlarından yararlanılmıştır. Bu kavramların bir arada olduğu

çalışmaların yıllık büyüme oranı %14,22'dir. Atıf ve yıllara göre makale sayıları gittikçe artmıştır. Ülke olarak Çin, İtalya, İspanya, Almanya gibi ülkelerin ön plana çıktığı görülmüştür. Akademik dergi olarak "Technological Forecasting and Social Change" dergisi ön plandadır. Çin, İtalya ve Amerika gibi ülkelerde hem yerel hem de uluslararası iş birlikleri ön plana çıkmaktadır. Anahtar kelime analizinde dijital dönüşüm ve firma performansı kavramlarının dışında "dijital inovasyon, girişimsel yönelim, finansal performans, büyük veri analitiği, inovasyon, iş modeli inovasyonu ve Endüstri 4.0" gibi kavramlar ön plana çıkmıştır. Niş temalarda "işletme, örgütsel çeviklik, sürdürülebilir gelişme, teknolojik inovasyon" gibi kavramlar ön plandadır. Motor temalarda ise "finansal performans, Çin, liderlik, girişimcilik, dijital inovasyon ve Endüstri 4.0 gibi kavramlar yer almaktadır. Ülkeler arasındaki iş birliklerinde ise gelişmiş ve teknolojik olarak ileride olan ülkeler arasındaki iş birliklerinin yoğun olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, bibliyometrik analiz yoluyla, dijital dönüşümün çok yönlü doğasını vurgulayarak kurumsal etkiler, operasyonel uygulamalar ve sosyo-ekonomik boyutlar dahil olmak üzere kilit tematik alanları belirlemiştir. Ortaya çıkan niş temalar, araştırılması gereken alanları ortaya koymaktadır. Ayrıca, dijital dönüşümde örgütsel çeviklik, sürdürülebilir gelişme, teknolojik inovasyon gibi konuların daha fazla araştırılması, daha fazla akademik ilgi gerektiren ve az gelişmiş bir araştırma alanı olmaya devam etmektedir. Yine bu kapsamda gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasındaki iş birliklerinin artırılması firmaların dijital teknolojilere uyum sağlaması ve performanslarının artması açısından önemlidir.

Dijital dönüşüm, firma performansı ile ilişkisi bağlamında sürekli araştırma gerektiren dinamik bir alandır. Gelecek çalışmalar, sektörel ve firma türüne göre farklılık gösteren uygulanabilir yönergelerin belirlenmesine odaklanmalı, paydaş yönetimi süreçlerinde beklenti ve hedeflerin etkin yönetimi üzerine derinlemesine incelemeler yapmalıdır. Dijital dönüşümün sektörel dinamikleri değişkenlik gösterdiğinden, imalat, finans ve sağlık gibi alanlara özgü araştırmalar gerçekleştirilerek başarılı vaka analizleriyle sektöre özel stratejiler belirlenmelidir. Ayrıca, metin madenciliği ve ağ analizi gibi gelişmiş yöntemler kullanılarak dijital dönüşümün firma performansı üzerindeki etkisi daha kapsamlı incelenmeli, finansal performans ile sürdürülebilir kalkınma arasındaki ilişki değerlendirilerek firmaların kârlılık ile sosyal ve çevresel sorumluluklarını dengeleyebilme stratejileri ele alınmalıdır. Çalışmanın kısıtları arasında araştırmanın sadece Web of Science veri tabanında aranması, sadece makale çalışmalarının ele alınması ve yıl olarak belli bir zaman diliminin yer alması olarak söylenebilir.

Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*
Çıkar Çatışması: *Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*
Finansal Destek: *Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Peer review*: Externally peer-reviewed.*
Conflict of Interest: *The author have no conflicts of interest to declare.*
Financial Disclosure: *The author declared that this study has received no financial support.*

Kaynaklar

Akman, A.Z. (2025). İşyeri inovasyonu ölçeği: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Verimlilik Dergisi, 59*(2), 287-300. https://doi.org/10.51551/verimlilik.1469075

Appelbaum, S. H. (1997). Socio-technical systems theory: An intervention strategy for organizational development. *Management Decision*, *35*(6), 452-463.

Aria, M., & Cuccurullo, C. (2017). bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis. *Journal of Informetrics*, *11*(4), 959-975. https://doi.org/10.1016/j.joi.2017.08.007

Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of Management*, *17*(1), 99-120.

Baştuğ, M., & Kayhan, R. (2023). Dijital tedarik zinciri literatürünün bibliyometrik analiz yöntemiyle incelenmesi. *Journal of Research in Business, 8*(2), 453-481. https://doi.org/10.54452/jrb.1269354

Belu, M. G., & Marinoiu, A. M. (2025). AI-enabled supply chain management: A bibliometric analysis using VOSviewer and RStudio bibliometrix software tools. *Sustainability*, *17*(5), 2092. https://doi.org/10.3390/su17052092

Bilgeri, D., Wortmann, F., & Fleisch, E. (2017). How digital transformation affects large manufacturing companies' organization. *ICIS 2017 Proceedings*. 3.

Billi, A., & Bernardo, A. (2025). The effects of digital transformation, IT innovation, and sustainability strategies on firms' performances: An empirical study. *Sustainability*, *17*(3), 1-19. https://doi.org/10.3390/su17030823

Boneva, M. (2018). Challenges related to the digital transformation of business companies. In *Innovation Management, Entrepreneurship and Sustainability (IMES 2018)* (ss. 101-114). Vysoká škola ekonomická v Praze.

Chawla, R. N., & Goyal, P. (2022). Emerging trends in digital transformation: A bibliometric analysis. In *Benchmarking* (V. 29, I. 4, pp. 1069-1112). Emerald Group Holdings Ltd. https://doi.org/10.1108/BIJ-01-2021-0009

Chen, J., & Shen, L. (2024). A synthetic review on enterprise digital transformation: A bibliometric analysis. *Sustainability, 16*(5), 1-20. https://doi.org/10.3390/su16051836

Ciampi, F., Demi, S., Magrini, A., Marzi, G., & Papa, A. (2021). Exploring the impact of big data analytics capabilities on business model innovation: The mediating role of entrepreneurial orientation. *Journal of Business Research*, 123, 1-13. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.09.023

Çallı, B. A., & Çallı, L. (2021). Relationships between digital maturity, organizational agility, and firm performance: an empirical investigation on SMEs. *Business & Management Studies: An International Journal, 9*(2), 486-502. https://doi.org/10.15295/bmij.v9i2.1786

Çalış Duman, M. (2022). İşletmeler için yeni bir verimlilik teknolojisi: Dijital ikiz. *Verimlilik Dergisi*, (Özel Sayı), 189-206. https://doi.org/10.51551/verimlilik.981349

Davis, F. D., Bagozzi, R. P., & Warshaw, P. R. (1989). User acceptance of computer technology: A comparison of two theoretical models. *Management Science*, *35*(8), 982-1003.

Dedrick, J., Kraemer, K. L., & Shih, E. (2013). Information technology and productivity in developed and developing countries. *Journal of Management Information Systems, 30*(1), 97–122. https://doi.org/10.2753/MIS0742-1222300103

Del Giudice, M., Chierici, R., Mazzucchelli, A., & Fiano, F. (2021). Supply chain management in the era of circular economy: the moderating effect of big data. *International Journal of Logistics Management*, *32*(2), 337-356. https://doi.org/10.1108/IJLM-03-2020-0119

Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, *133*, 285-296. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.070

Eller, R., Alford, P., Kallmunzer, A., & Peters, M. (2020). Antecedents, consequences, and challenges of small and medium-sized enterprise digitalization. *Journal of Business Research*, 112, 119-127. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.03.004

Favoretto, C., Mendes, G. H. de S., Filho, M. G., Gouvea de Oliveira, M., & Ganga, G. M. D. (2022). Digital transformation of business model in manufacturing companies: Challenges and research agenda. *Journal of Business & Industrial Marketing*, *37*(4), 748-767. https://doi.org/10.1108/JBIM-10-2020-0477

Galletta, S., Mazzù, S., Naciti, V., & Paltrinieri, A. (2024). A PRISMA systematic review of greenwashing in the banking industry: A call for action. *Research in International Business and Finance*, 69, 1-13. https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2024.102262

Ghobakhloo, M., & Fathi, M. (2020). Corporate survival in Industry 4.0 era: The enabling role of lean-digitized manufacturing. *Journal of Manufacturing Technology Management*, *31*(1), 1-30. https://doi.org/10.1108/JMTM-11-2018-0417

Guo, L., & Xu, L. (2021). The effects of digital transformation on firm performance: Evidence from China's manufacturing sector. *Sustainability*, *13*(22), 1-18. https://doi.org/10.3390/su132212844

Hafeez, S., Shahzad, K., & De Silva, M. (2025). Enhancing digital transformation in SMEs: The dynamic capabilities of innovation intermediaries within ecosystems. *Long Range Planning*, *58*, 1-22. https://doi.org/10.1016/j.lrp.2025.102525

Hausberg, J. P., Liere-Netheler, K., Packmohr, S., Pakura, S., & Vogelsang, K. (2019). Research streams on digital transformation from a holistic business perspective: a systematic literature review and citation network analysis.

Journal of Business Economics, *89*(8-9), 931-963. https://doi.org/10.1007/s11573-019-00956-z

Henriette, E., Feki, M., & Boughzala, I. (2016). Digital transformation challenges. *MCIS 2016 Proceedings*. 33.

Jardak, M. K., & Hamad, S. Ben. (2022). The effect of digital transformation on firm performance: Evidence from Swedish listed companies. *Journal of Risk Finance*, *23*(4), 329-348. https://doi.org/10.1108/JRF-12-2021-0199

Joesoep, B. J., & Daihani, D. U. (2023). Impact of strategic digital orientation and digital dynamic capability on company performance as mediated by company readiness and digital innovation. *International Journal of Operations and Quantitative Management*, *29*(2), 86-114.

Judijanto, L., Suwandana, I. M. A., & Paramita, C. C. P. (2024). Barriers to digital transformation in SMEs: Insights from a bibliometric analysis. *West Science Business and Management, 2*(2), 605-615. https://doi.org/10.58812/wsbm.v2i02.987

Kayalık, A., & Akdoğan, A. A. (2024). Küçük ve orta ölçekli imalat işletmelerinde dijitalleşme ve performans ilişkisi: İnovasyon yeteneğinin rolü. *Yönetim Bilimleri Dergisi, 22*(Özel Sayı: Endüstri 4.0 ve Dijitalleşmenin Sosyal Bilimlerde Yansımaları), 1715-1752. https://doi.org/10.35408/comuybd.1516247

Khan, A., Goodell, J. W., Hassan, M. K., & Paltrinieri, A. (2022). A bibliometric review of finance bibliometric papers. *Finance Research Letters*, 47, 1-9. https://doi.org/10.1016/j.frl.2021.102520

Khoshroo, M., & Talari, M. (2023). Scientific mapping of digital transformation strategy research studies in the industry 4.0: A bibliometric analysis. *Nankai Business Review International*, *14*(1), 3-34. https://doi.org/10.1108/NBRI-03-2022-0021

Kindermann, B., Beutel, S., de Lomana, G. G., Strese, S., Bendig, D., & Brettel, M. (2021). Digital orientation: Conceptualization and operationalization of a new strategic orientation. *European Management Journal*, *39*(5), 645-657.

Kodalak, O., & Akman, A. Z. (2023). İşyerinde dışlanma çalışmalarının bibliyometrik analizi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, *23*(3), 1621-1641. https://doi.org/10.11616/asbi.1327985

Koru Uzkurt, B., Atan, M., & Develi, A. (2022). Dijitalleşmenin iş performansı, iş tatmini ve örgütsel bağlılık üzerine etkileri. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 57*(3), 1682-1700. https://doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.22.07.1897

Konopik, J., Jahn, C., Schuster, T., Hoßbach, N., & Pflaum, A. (2022). Mastering the digital transformation through organizational capabilities: A conceptual framework. *Digital Business*, *2*(2), 100019.

Kraus, S., Jones, P., Kailer, N., Weinmann, A., Chaparro-Banegas, N., & Roig-Tierno, N. (2021). Digital transformation: An overview of the current state of the art of research. *Sage Open*, *11*(3), 1-15. https://doi.org/10.1177/21582440211047576

Kumar, P., Sharma, A., & Salo, J. (2019). A bibliometric analysis of extended key account management literature. *Industrial Marketing Management*, *82*, 276-292. https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2019.01.006

Kumar, P., & Singh, M. L. (2024). Analysis of the impact of artificial intelligence on big data analysis. *International Journal of Engineering Science and Humanities*, *14*(Special Issue 1), 147-150.

Lee, W., Jang, S. C. (Shawn), & Kim, H. S. (2024). The effect of digital transformation: Boosting productivity in the restaurant industry. *International Journal of Hospitality Management*, 123, 103896. https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2024.103896

Li, L. (2022). Digital transformation and sustainable performance: The moderating role of market turbulence. *Industrial Marketing Management*, 104, 28-37. https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2022.04.007

Lin, B., & Xie, Y. (2023). Does digital transformation improve the operational efficiency of Chinese power enterprises? *Utilities Policy*, 82, 101542.

Llopis-Albert, C., Rubio, F., & Valero, F. (2021). Impact of digital transformation on the automotive industry. *Technological Forecasting and Social Change*, 162, 1-9. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2020.120343

Lu, Y. (2024). Impact of digital technologies on organizational change strategies: A review. *Research Journal in Business and*

Economics, *2*(1), 1-11.

Lu, Y., Xiang, C., Wang, B., & Wang, X. (2011). What affects information systems development team performance? An exploratory study from the perspective of combined socio-technical theory and coordination theory. *Computers in Human Behavior*, *27*(2), 811-822.

Marangunić, N., & Granić, A. (2015). Technology acceptance model: A literature review from 1986 to 2013. *Universal Access in the Information Society*, *14*(1), 81-95. https://doi.org/10.1007/s10209-014-0348-1

Martinez-Caro, E., Gabriel Cegarra-Navarro, J., & Javier Alfonso-Ruiz, F. (2020). Digital technologies and firm performance: The role of digital organisational culture. *Technological Forecasting and Social Change*, 154, 119962. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2020.119962

Masoud, R., & Basahel, S. (2023). The effects of digital transformation on firm performance: The role of customer experience and IT innovation. *Digital*, *3*(2), 109-126.

Matarazzo, M., Penco, L., Profumo, G., & Quaglia, R. (2021). Digital transformation and customer value creation in Made in Italy SMEs: A dynamic capabilities perspective. *Journal of Business Research*, 123, 642-656. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.10.033

Merín-Rodrigáñez, J., Dasí, À., & Alegre, J. (2024). Digital transformation and firm performance in innovative SMEs: The mediating role of business model innovation. *Technovation*, 134, 1-12. https://doi.org/10.1016/j.technovation.2024.103027

Mubarak, M. F., Shaikh, F. A., Mubarik, M., Samo, K. A., & Mastoi, S. (2019). The impact of digital transformation on business performance: A study of Pakistani SMEs. *Engineering Technology & Applied Science Research, 9*(6), 5056-5061.

Nasiri, M., Ukko, J., Saunila, M., & Rantala, T. (2020). Managing the digital supply chain: The role of smart technologies. *Technovation*, *96-97,* 1-6. https://doi.org/10.1016/j.technovation.2020.102121

Oğan, E., & Wolff, R. A. (2022). Fortune 500 işletmelerinin dijital dönüşüm performansında dijital kültürün aracılık rolü. *Fiscaoeconomia, 6*(3), 1282-1307. https://doi.org/10.25295/fsecon.1114853

Ononiwu, M. I., Onwuzulike, O. C., & Shitu, K. (2024). The role of digital business transformation in enhancing organizational agility. *World Journal of Advanced Research and Reviews*, *23*(3), 285-308.

Peng, Y., & Tao, C. (2022). Can digital transformation promote enterprise performance? From the perspective of public policy and innovation. *Journal of Innovation & Knowledge*, *7*(3). https://doi.org/10.1016/j.jik.2022.100198

Reis, J., & Melão, N. (2023). Digital transformation: A meta-review and guidelines for future research. *Heliyon*, *9*(1), 1-19. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e12834

Saladin, T., & Faoziyah, S. (2024). Digital transformation: Opening up economic opportunities in the digital era. *International Journal of Business, Law, and Education*, *5*(2), 2849-2855.

Schwertner, K. (2017). Digital transformation of business. *Trakia Journal of Sciences*, *15*(1), 388-393.

Sebastian, I. M., Ross, J. W., Beath, C., Mocker, M., Moloney, K. G., & Fonstad, N. O. (2020). How big old companies navigate digital transformation. In *Strategic Information Management* (ss. 133-150). Routledge.

Sousa-Zomer, T. T., Neely, A., & Martinez, V. (2020). Digital transforming capability and performance: A microfoundational perspective. *International Journal of Operations & Production Management*, *40*(7-8, SI), 1095-1128. https://doi.org/10.1108/IJOPM-06-2019-0444

Teece, D. J., Pisano, G., & Shuen, A. (1997). Dynamic capabilities and strategic management. *Strategic Management Journal*, *18*(7), 509-533.

Teng, X., Wu, Z., & Yang, F. (2022). Research on the relationship between digital transformation and performance of SMEs. *Sustainability (Switzerland)*, *14*(10). https://doi.org/10.3390/su14106012

Tim, E., Babalola, A., Kossidze, A. A., & Goriparthi, S. V. (2025). Integrating advanced information analysis techniques to enhance operational efficiency in business administration practices. *Home World Journal of Advanced Research and*

Reviews, 25(1), 1275-1293. https://doi.org/10.30574/wjarr.2025.25.1.0157

Tranfield, D., Denyer, D., & Smart, P. (2003). Towards a methodology for developing evidence-informed management knowledge by means of systematic review. *British Journal of Management*, *14*(3), 207-222.

Troise, C., Corvello, V., Ghobadian, A., & O'Regan, N. (2022). How can SMEs successfully navigate VUCA environment: The role of agility in the digital transformation era. *Technological Forecasting and Social Change*, 174, 121227. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.121227

Tsou, H.-T., & Chen, J.-S. (2023). How does digital technology usage benefit firm performance? Digital transformation strategy and organisational innovation as mediators. *Technology Analysis & Strategic Management*, *35*(9), 1114-1127.

Tükel, İ. P., & İpekoğlu, E. (2024). Dijital dönüşüm uygulamalarının kurumların marka değerine etkisi: "Pınar Online" örneği. *Current Perspectives in Social Sciences, 28*(4), 641-652. https://doi.org/10.53487/atasobed.1418080

Van Eck, N. J., & Waltman, L. (2017). Citation-based clustering of publications using CitNetExplorer and VOSviewer. *Scientometrics*, *111*, 1053-1070.

Wang, H., Cao, W., & Wang, F. (2022). Digital transformation and manufacturing firm performance: Evidence from China. *Sustainability*, *14*(16), 1-18. https://doi.org/10.3390/su141610212

Wee, B. Van, & Banister, D. (2016). How to write a literature review paper?. *Transport Reviews*, *36*(2), 278-288.

Westerman, G., Bonnet, D., & McAfee, A. (2014). The nine elements of digital transformation. *MIT Sloan Management Review*, *55*(3), 1-6.

Westhead, P., & Howorth, C. (2006). Ownership and management issues associated with family firm performance and company objectives. *Family Business Review*, *19*(4), 301-316.

Wolf, M., Semm, A., & Erfurth, C. (2018). Digital transformation in companies–challenges and success factors. *Innovations for Community Services: 18th International Conference, I4CS 2018, Žilina, Slovakia, June 18-20*, 178-193.

Wu, C.-H., Chou, C.-W., Chien, C.-F., & Lin, Y.-S. (2024). Digital transformation in manufacturing industries: Effects of firm size, product innovation, and production type. *Technological Forecasting and Social Change*, 207, 1-9. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2024.123624

Wu, S.-Y., & Wang, W.-T. (2023). Knowledge management in data-driven business models during the digital transformation of healthcare organisations. *Knowledge Management Research & Practice*, *21*(5), 983-993.

Xinyue, H., & Joe-El, S. (2024). The role of digital transformation in enhancing employee motivation and organizational efficiency: A study of enterprise management strategies. *International Journal of Science and Engineering Applications*, *13*(10), 62-68.

Zhai, H., Yang, M., & Chan, K. C. (2022). Does digital transformation enhance a firm's performance? Evidence from China. Technology in Society, 68, 1-10. https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2021.101841

Zhao, F., Meng, T., Wang, W., Alam, F., & Zhang, B. (2023). Digital transformation and firm performance: Benefit from letting users participate. *Journal of Global Information Management (JGIM)*, *31*(1), 1-23. https://doi.org/10.4018/JGIM.322104

Zhao, X., Li, X., Li, Y., & Wang, Z. (2024). The impact of digital transformation on firm performance. *Industrial Management & Data Systems*, *124*(8), 2567-2587.

Zheng, Z., Wang, P., Liu, J., & Sun, S. (2015). Real-time big data processing framework: challenges and solutions. *Applied Mathematics & Information Sciences*, *9*(6), 3169-3190

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ATATURK UNIVERSITY PUBLICATIONS

Research Article *Araştırma Makalesi* DOI: 10.53487/atasobed.1614661

The Neoliberal Paradigm In EU's Migration Policies: A Critical Analysis

Avrupa Birliği Göç Politikalarında Neoliberal Paradigma: Eleştirel Bir Analiz

Ahmet KÜÇÜK
Düzce Üniversitesi, Hakime Erciyas Yabancı Diller Yüksekokulu, Düzce, Türkiye

Düzce University, Hakime Erciyas School of Foreign Languages, Düzce, Türkiye
ahmetkucuk@duzce.edu.tr

Abstract

This article explores how European Union migration policies have been fundamentally shaped by neoliberal ideologies prioritizing market efficiency, labor commodification, and privatized border control. Through a critical analysis of key policy instruments, including the Schengen Agreement, Dublin Regulation, Maastricht and Lisbon Treaties, and the New Pact on Migration and Asylum, it examines how neoliberal logics have transformed the EU's approach to human mobility. The paper highlights a central paradox: while promoting the free movement of labor within the EU, external borders have been increasingly securitized, and access for third-country nationals has been restricted. Schengen's semi-permeable design has fostered a Fortress Europe mentality, while the Dublin Regulation redistributes responsibility in ways that burden peripheral states. The Maastricht and Lisbon Treaties institutionalized centralized governance, embedding market-driven principles in migration policy. These shifts reinforce inequalities, undermine migrant rights, and create asymmetrical burdens among member states. Ultimately, the article argues for a reimagining of EU migration governance, one that prioritizes human rights, equitable responsibility-sharing, and non-commodified forms of mobility.

Keywords: Neoliberalism, EU migration policy, human mobility, securitization, labor commodification

Öz

Bu makale, Avrupa Birliği göç politikalarının piyasa verimliliği, emeğin metalaştırılması ve sınır güvenliğinin özelleştirilmesi gibi neoliberal ilkeler doğrultusunda şekillendiğini savunmaktadır. Schengen Anlaşması, Dublin Düzenlemesi, Maastricht ve Lizbon Antlaşmaları ile Yeni Göç ve Sığınma Paktı gibi düzenlemeler üzerinden yapılan analiz, insan hareketliliğine yönelik AB yaklaşımının bu ideolojilerle nasıl yeniden biçimlendiğini ortaya koymaktadır. Makale, AB içinde serbest emek dolaşımına olan açıklığın, dış sınırların güvenli hale getirilmesi ve üçüncü ülke vatandaşlarına yönelik kısıtlamalarla çeliştiğini vurgulamaktadır. Schengen sistemi Kale Avrupa anlayışını pekiştirirken, Dublin Düzenlemesi sorumluluğu çevre ülkelere kaydırmakta, Maastricht ve Lizbon Antlaşmaları ise göç yönetimini merkezileştirmektedir. Bu politikalar, ekonomik entegrasyonu kolaylaştırsa da göçmen haklarını zayıflatmakta, eşitsizlikleri artırmakta ve yük paylaşımında adaletsizlik yaratmaktadır. Makale, AB göç yönetiminin insan haklarına dayalı, yükün adil paylaşımını esas alan ve hareketliliği metalaştırmayan yeni bir anlayışla yeniden yapılandırılması gerektiğini ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Neoliberalizm, AB göç politikası, insan hareketliliği, güvenlikleştirme, emeğin metalaştırılması

Geliş Tarihi/Received 07.01.2025
Kabul Tarihi/Accepted 16.07.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 18.07.2025

Cite this article as: Küçük, A. (2025). The neoliberal paradigm in EU's migration policies: A critical analysis. *Current Perspectives in Social Sciences*, *29*(3), 507-521.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Introduction

The governance of migration within the European Union has undergone a profound neoliberal reorientation over recent decades. Key policy agreements and regulations, including the Schengen Agreement, Dublin Regulation, Maastricht Treaty, Lisbon Treaty, and the recent Pact on Migration and Asylum, bear the unmistakable imprint of neoliberal precepts. These instruments have reshaped the EU's approach to both intra-EU mobility and immigration from third countries, crafting a complex landscape that precariously reconciles market imperatives, border securitization, and human rights commitments.

At its core, this neoliberal turn in EU migration policies crystallizes an ideological paradox. While championing the free movement of labor as a catalyst for economic dynamism, these policies have concurrently fortified external borders and erected formidable legal barriers to entry for many Third Country Nationals. This dichotomy between internal openness and external exclusion exemplifies the fundamentally uneven and contradictory character of neoliberal migration governance.

The ramifications of this paradigm shift transcend mere policy shifts; they permeate the lived realities of countless migrants and asylum seekers navigating the EU's increasingly privatized and security-centric migration infrastructure. From the contentious "first country of entry" principle that disproportionately burdens border states, to the accelerated asylum processing that risks undermining due process - the neoliberal logic of commodifying human mobility and outsourcing migration management to third countries has profoundly reshaped what the EU portrays as a collective commitment to humanitarian protection and equitable burden-sharing.

Unraveling this Gordian knot of neoliberal transformation in EU migration governance is crucial for not only scholarly analysis but policy reform itself. By interrogating the tensions between market efficiency, state sovereignty, and universal human rights, we can illuminate pathways towards a more equitable and sustainable framework for managing migration. This document charts the historical evolution of key EU agreements, analyzes their embodiment of neoliberal tenets, and assesses their stark implications for Member States, migrants, and the European project of open borders and free movement.

Methodology

To critically analyze the neoliberal paradigm shaping EU migration policies, this study employs a multi-pronged methodological approach. By triangulating legal and policy analysis, discourse analysis, and insights from prior scholarly literature, we aim to unpack the complex interplay between neoliberal tenets and the EU's evolving migration governance framework.

At the core of our investigation lies a comprehensive examination of key EU treaties, regulations, and policy instruments pertaining to migration. Through a meticulous legal and policy analysis, we scrutinize the text of agreements such as the Schengen Agreement, Dublin Regulation, Maastricht Treaty, Lisbon Treaty, and the Pact on Migration and Asylum. This textual analysis enables us to identify explicit and implicit neoliberal underpinnings embedded within these instruments, shedding light on their underlying rationales, priorities, and mechanisms.

To complement this analysis, we engage in a critical discourse analysis of official EU policy documents, statements, and communications related to migration governance. By deconstructing the language, narratives, and discursive strategies employed by EU institutions and policymakers, we aim to uncover the ideological foundations and power dynamics that shape the framing of migration issues. This approach allows us to discern how neoliberal rhetoric and rationalities permeate the EU's migration discourse, influencing public perceptions and policy directions.

Additionally, we draw upon a comprehensive review of scholarly literature spanning diverse disciplines, including migration studies, political science, sociology, and critical theory. This interdisciplinary synthesis enables us to situate our analysis within broader theoretical frameworks and empirical findings, enriching our understanding of the complex interplay between neoliberalism, state sovereignty, and human rights in the context of migration governance.

To ensure a robust and nuanced analysis, our methodological approach is grounded in a critical theoretical perspective that interrogates power structures, ideological hegemonies, and the socio-political implications of policy decisions. By employing

a critical lens, we aim to uncover the underlying power dynamics, inequalities, and contradictions that shape the EU's neoliberal approach to migration governance.

Through this multi-faceted methodology, we strive to provide a comprehensive and rigorous examination of the neoliberal paradigm's influence on EU migration policies. By synthesizing legal and policy analysis, discourse analysis, and scholarly insights, we aim to contribute to a deeper understanding of the complexities and tensions inherent in the EU's migration governance framework, fostering informed debate and paving the way for more equitable and sustainable policy approaches.

Results

Fundamental Principles of Neoliberalism and Its Impacts on Migration Policies

Neoliberalism is an economic and political approach that advocates market-oriented policies and limited state intervention (Harvey, 2005). The core principles of this understanding include the deregulation of markets, the privatization of public services, and the reduction of social welfare provisions (Cerny & Evans, 2004). These principles have had significant impacts on the shaping of migration policies globally.

One of the key neoliberal influences on migration policies is the liberalization of labor mobility. Neoliberal proponents argue that the free movement of labor is essential for economic efficiency and growth (Castles & Miller, 2009). As a result, many countries have implemented policies to facilitate the entry and employment of migrant workers, often in low-skilled and precarious sectors of the economy (Schierup et al., 2006).

Additionally, the neoliberal emphasis on reducing state intervention and relying on market mechanisms has led to the exploitation of migrants as a source of cheap and flexible labor (Kofman, 2007). Employers in various industries have taken advantage of the vulnerable position of migrants, offering them lower wages and poorer working conditions compared to native-born workers (Bauder, 2006).

Furthermore, the neoliberal agenda of reducing border controls and increasing the free flow of goods, services, and capital has also influenced migration policies (Geddes & Scholten, 2016). Many countries, particularly in the developed world, have implemented policies to relax border controls and facilitate the movement of people, often in the name of economic competitiveness and efficiency (Boswell & Geddes, 2011).

Historical Development of the EU's Migration Policies

The European Union's (EU) approach to migration policies has undergone significant changes over the past decades. Initially, migration was primarily seen as a matter of national sovereignty, with each member state responsible for its own migration policies (Papademetriou & Banulescu-Bogdan, 2016). However, as the EU deepened its economic and political integration, the need for a more harmonized approach to migration management became apparent.

One of the key milestones in the development of the EU's migration policies was the Schengen Agreement, signed in 1985, which abolished internal border controls among participating countries (Geddes & Scholten, 2016). This agreement was later incorporated into the EU's legal framework, leading to the creation of the Schengen area, which currently comprises 26 European countries (European Commission, 2021).

Another important development was the Dublin Regulation, first introduced in 1990 and later revised in 2003 and 2013. This regulation established a system for determining the member state responsible for examining an asylum application, with the aim of preventing multiple applications and ensuring the efficient processing of asylum claims (Boswell & Geddes, 2011).

More recently, the European Pact on Migration and Asylum, adopted in 2008, outlined a comprehensive approach to migration management, addressing issues such as legal migration, border control, asylum, and the integration of migrants (Papademetriou & Banulescu-Bogdan, 2016). This pact was followed by the adoption of the EU's New Pact on Migration and Asylum in 2020, which aimed to further harmonize the EU's migration and asylum policies (European Commission, 2020).

Overall, the historical development of the EU's migration policies reflects the changing dynamics of European integration,

the need to balance national sovereignty with collective governance, and the ongoing challenge of managing migration flows in a complex and evolving geopolitical landscape.

Schengen Agreement: A Neoliberal Turning Point in EU Migration Policy

The 1985 Schengen Agreement stands as a watershed moment in European migration policy, encapsulating the essence of neoliberal principles that would come to define the European Union's approach to human mobility. This landmark accord, initially embraced by a handful of nations before expanding across the EU, fundamentally reshaped the concept of borders within Europe, leaving an indelible mark on both internal and external migration dynamics (Zaiotti, 2011).

At its heart, the Schengen Agreement resonates with the neoliberal ethos of unfettered movement—not just of goods and capital, but of labor too. By dismantling internal border checks among participating states, it birthed a borderless expanse that epitomized the neoliberal dream of a seamlessly interconnected marketplace (Favell, 2011). By 2019, the Schengen area had expanded to 26 European countries, encompassing more than 420 million people, allowing them to travel freely within this zone (European Commission, 2020). Additionally, over 1.7 million people lived in one Schengen country while working in another (European Parliament, 2020), highlighting the substantial labor mobility facilitated by the agreement.

This bold stride toward open internal frontiers was championed primarily on economic grounds, with advocates trumpeting its potential to turbocharge competitiveness, cultivate a more agile labor market, and fuel economic prosperity within the EU (Kvist, 2004). For instance, a 2016 European Parliament study estimated that dismantling Schengen would cost the EU between €5-18 billion per year in GDP losses due to disruptions in trade, labor mobility, and tourism (European Parliament, 2016).

The agreement’s neoliberal DNA is unmistakable in its laser focus on economic imperatives. By greenlighting the free flow of labor within the Schengen zone, it effectively conjured up a vast, flexible workforce pool, primed to respond swiftly to market fluctuations (Koikkalainen, 2011). The movement of labor increased significantly, with 4% of the EU workforce—around 13 million people—moving across borders for work within the Schengen area by 2020 (Eurostat, 2021). This dovetails neatly with the neoliberal mantra of labor market deregulation and the belief that human capital allocation is best orchestrated with minimal state meddling (Peck, 2010).

Yet, the Schengen Agreement’s implementation laid bare the inherent contradictions of neoliberal migration philosophies. While championing internal mobility, it paradoxically fortified external borders, giving rise to the notion of "Fortress Europe" (Van Houtum & Pijpers, 2007). External border control measures were greatly strengthened, as evidenced by the EU’s investment of more than €10 billion from 2014-2020 into agencies like Frontex to manage and secure its external borders (European Commission, 2021). This Jekyll and Hyde approach of internal openness coupled with external barricades underscores the selective nature of neoliberal migration strategies, which tend to roll out the red carpet for certain migrants (typically those perceived as economic assets) while slamming the door on others (Hollifield, 2004).

The ripple effects of the agreement on EU labor markets and working conditions have been profound and multifaceted. On one hand, it’s opened up a world of employment possibilities for EU citizens across national borders, potentially catalyzing better job matches and productivity boosts (Zimmermann, 2009). For instance, a study showed that labor mobility within the EU contributed to a 0.3% increase in overall productivity (European Commission, 2017). On the flip side, this heightened labor mobility has stoked fears of social dumping and the erosion of labor standards, particularly in sectors heavily reliant on low-skilled migrant labor (Cremers, 2016). In the construction industry alone, posted workers accounted for nearly 45% of the workforce in some countries by 2018, raising concerns about labor rights abuses (European Commission, 2018).

Moreover, the Schengen Agreement's emphasis on free movement within the EU has spawned a complex web of implications for non-EU migrants. While smoothing the path for EU citizens, it’s contributed to a more restrictive regime for third-country nationals. For example, visa applications from non-EU nationals reached 16.9 million in 2019, with refusal rates climbing, particularly for migrants from African and Middle Eastern countries (Frontex, 2020). This has fueled criticism that the Schengen system exacerbates existing inequalities, creating a two-tier system of mobility rights (Carrera, 2005).

The security dimension of the Schengen Agreement also bears the hallmarks of neoliberal influence on migration governance. The dismantling of internal border controls was counterbalanced by ramped-up investment in external border security and cutting-edge surveillance technologies (Léonard, 2014). The EU allocated €34.9 billion to border security and migration management for 2021-2027, indicating its prioritization of external securitization (European Parliament, 2020). This fixation on border management and security aligns with neoliberal notions of risk management and the privatization of security functions, as evidenced by the burgeoning role of private entities in border control and migration management (Bloom, 2015).

The Schengen Agreement's legacy in molding EU migration policies extends far beyond its immediate impact on border control and labor mobility. It's played a pivotal role in the ongoing Europeanization of migration policies, contributing to the power shift from national to supranational decision-making (Lavenex, 2006). This centralization of migration governance at the EU level dovetails with neoliberal preferences for standardized, market-oriented policy approaches.

In essence, the 1985 Schengen Agreement represents a defining moment in the neoliberal metamorphosis of EU migration policies. Its dual emphasis on free internal movement and fortified external borders encapsulates the complex and often contradictory nature of neoliberal migration approaches. While catalyzing economic integration and labor market flexibility, the Schengen system has also sown the seeds of new forms of exclusion and inequality. As the EU continues to navigate the choppy waters of migration challenges, the Schengen Agreement's legacy serves as a stark reminder of neoliberal ideologies' profound impact on shaping migration policies and their far-reaching societal ramifications.

A glaring illustration of the Schengen Agreement's neoliberal implications is the rise of posted workers within the EU. Posting entails temporarily relocating employees across borders to provide services, facilitated by free movement. The number of posted workers surged to 2.8 million by 2018, with labor rights concerns emerging due to companies exploiting wage and social security disparities (European Commission, 2019). Critics argue this has enabled a "race to the bottom," with companies undercutting local labor standards by hiring cheaper posted workers (Wagner & Lillie, 2014).

The friction between enabling service provision and safeguarding workers' rights underscores tensions between economic freedoms and social protections in the neoliberal European project (Cremers et al., 2007). Moreover, monitoring cross-border labor mobility and enforcing regulations has strained authorities, aligning with critiques of the state's diminished governance capacity in a hypermobile era (Berntsen & Lillie, 2016).

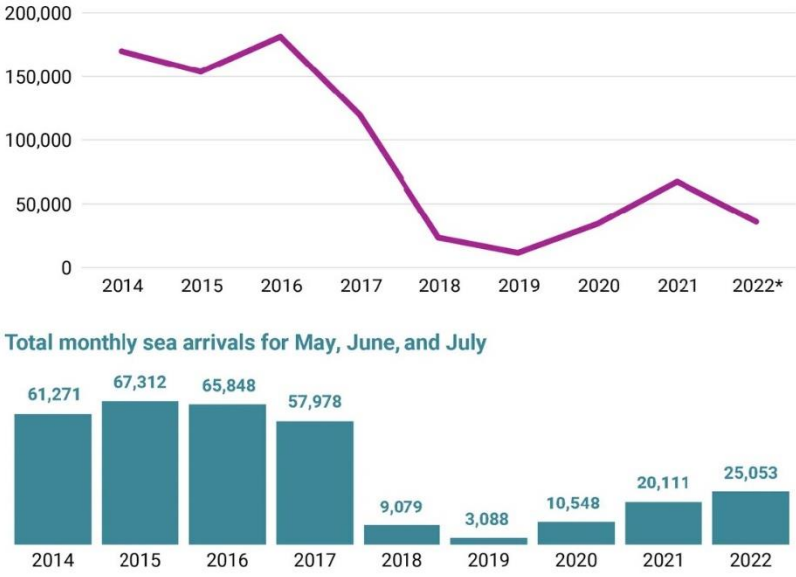
EU initiatives like the revised Posted Workers Directive aim to balance free movement with worker protections, reflecting neoliberal contradictions of reconciling market integration with regulatory oversight. The posted workers saga epitomizes the delicate equilibrium between unleashing markets and preserving safeguards—an equilibrium the EU navigates as it reconciles economic integration tenets with worker protection imperatives in a borderless employment landscape.

Dublin Regulation III: Shifting the Burden of Asylum in the EU

The Dublin Regulation III, introduced in 2013, plays a key role in the European Union's (EU) migration and asylum system. Building on the previous Dublin II Regulation, it sets out rules for determining which EU country is responsible for processing an asylum application. Central to this regulation is the "first country of entry" rule. This principle means that the country where an asylum seeker first arrives in the EU is responsible for handling their asylum claim (Maiani, 2016). This idea, influenced by neoliberal thinking, has had a big impact on how asylum seekers are spread across the EU, often placing a heavy burden on countries at the EU's external borders like Greece, Italy, and Hungary. For example, in 2015 alone, Greece processed over 850.000 asylum seekers under the Dublin III Regulation (Leivaditi et al., 2020). Similarly, Italy registered over 650.000 asylum seekers between 2014 and 2018, highlighting the enormous strain placed on these economically weaker states (Debinski & Vieira, 2022). In this context, the fluctuations in annual sea arrivals to Italy clearly illustrate the practical impact of the Dublin III Regulation on frontline states (Figure 1).

Figure 1. [1]

Annual migrant arrivals to Italy via the Mediterranean Sea (2014-2022)

Source: Debinski & Vieira, 2022, https://www.gzeromedia.com/the-graphic-truth-migrants-reach-italy-by-sea

Viewing the Dublin Regulation III through the lens of neoliberalism helps explain a lot. Neoliberalism focuses on the free movement of capital, goods, and services, but it often restricts the movement of people, especially migrants and refugees (Brekke & Brochmann, 2015). This regulation reflects that mindset by pushing the responsibility of processing asylum claims onto border states, which are often less economically developed countries in Southern and Eastern Europe. As a result, these countries face significant challenges due to limited resources and infrastructure to manage the influx of asylum seekers.

Critics argue that the Dublin Regulation III is more about controlling and deterring migrants rather than protecting their rights and ensuring a fair asylum process (Schuster, 2011). By restricting asylum seekers' ability to choose where they want to go within the EU, the regulation acts as a tool to limit the free movement of individuals and enforce the EU's external borders. The long delays in processing also exacerbate the suffering of asylum seekers. In Greece, for example, the average time to process an asylum application under the Dublin system can be up to two years (Tsourdi, 2017), leading to uncertainty and hardship for those awaiting a resolution.

The impact of the Dublin Regulation III is significant for both member states and asylum seekers. For border states, the regulation imposes a heavy financial and administrative load, and many of these countries struggle to cope with the large numbers of asylum seekers (Moreno-Lax, 2017).

As for asylum seekers, the regulation often leads to long delays and uncertainty. They might be sent back to the country where they first entered the EU, even if that country cannot provide adequate protection or support (Mouzourakis, 2014). This raises concerns about violating the principle of non-refoulement, which forbids returning individuals to places where they could face persecution or harm. The uneven distribution of asylum seekers has also led to secondary movements within the EU, as people try to reach more stable and welcoming countries, further complicating the implementation of the Dublin Regulation III (Brekke & Brochmann, 2015).

[1] This figure illustrates the annual number of migrants arriving in Italy by sea through the Mediterranean migration route from 2014 to 2022. The data reflects fluctuations linked to policy changes, geopolitical tensions, and migratory pressures from countries in the Middle East, Africa, and South Asia. Key events, such as the EU-Turkey deal in 2016 and the Italy-Libya Memorandum of Understanding in 2017, correlate with significant shifts in migrant flow, particularly with an observable reduction in arrivals in the years following these agreements. The figure underscores the impact of externalized EU border policies on migration patterns and highlights the ongoing challenges faced by Mediterranean coastal states in managing irregular migration.

A clear manifestation of the Dublin III Regulation's neoliberal undertones can be witnessed in the dire situation unfolding at the Moria refugee camp on the Greek island of Lesbos. This overcrowded and squalid camp, originally designed to house around 3.000 people, was at one point sheltering over 20.000 asylum seekers, predominantly from Syria, Afghanistan, and African nations. The camp's abysmal living conditions, marked by severe overcrowding, lack of basic amenities, and escalating violence, laid bare the consequences of the Dublin III Regulation's asymmetric burden-sharing mechanism. As a frontline state bearing the brunt of migrant arrivals, Greece found itself overwhelmed, straining under the weight of processing and accommodating a disproportionate number of asylum claims (Davis, 2020; Khan, 2009).

The Moria camp became a microcosm of the neoliberal logic underpinning the Dublin system – one that prioritizes economic efficiency and burden-shifting over humanitarian considerations (Panagiotidis, 2015). By designating Greece as the responsible state for processing asylum claims due to its status as the first point of entry, the regulation effectively offloaded the costs and responsibilities onto one of the EU's economically weaker members (Novak, 2019). This dynamic exemplifies the neoliberal proclivity for cost externalization, where the negative externalities of migration policies are disproportionately borne by peripheral states and vulnerable populations (Martina et al., 2016). The squalid conditions at Moria underscored the human toll of such burden-shifting, with asylum seekers enduring dehumanizing circumstances as they awaited processing under the Dublin rules.

Also, the Moria crisis highlighted the tension between the neoliberal emphasis on border securitization and the humanitarian imperative of protecting asylum seekers. The camp's existence was inextricably linked to the EU's broader strategy of fortifying its external borders and deterring irregular migration, a hallmark of the neoliberal approach to migration governance. The eventual burning down of the Moria camp in September 2020 served as a stark wake-up call, underscoring the unsustainability of the Dublin system's burden-shifting logic and the urgent need for a more equitable, rights-based approach to asylum governance within the EU (Digidiki & Bhabha, 2020).

The Maastricht Treaty's Legacy: Laying the Foundation for a Neoliberal Approach to Migration in the EU

The Maastricht Treaty, signed in 1992, marked a significant shift in the European Union's (EU) approach to migration and asylum policies, laying the groundwork for a more neoliberal framework that would shape the bloc's subsequent handling of these issues. While the treaty itself did not directly address migration, its broader institutional and economic reforms had profound implications for the EU's evolving stance on the free movement of people and the management of immigration.

One of the Maastricht Treaty's central tenets was the creation of a single market with the free movement of goods, services, capital, and persons as a guiding principle (Geddes & Scholten, 2016). This emphasis on the free movement of people, while initially focused on EU citizens, had important ramifications for the EU's migration policies. By enshrining the free movement of persons as a fundamental right, the treaty laid the foundation for the gradual expansion of this principle to include certain categories of third-country nationals, such as highly skilled workers and students (Bigo & Guild, 2005). However, this neoliberal logic of "mobility for the economically productive" also carried the risk of reinforcing the exclusion and marginalization of less skilled or undocumented migrants, who were often viewed as a burden on the system rather than contributors to the single market (Geddes, 2008). As a result, the share of highly skilled third-country nationals entering the EU increased substantially. By 2021, more than 36.000 EU Blue Cards were issued to highly skilled non-EU workers, with Germany accounting for over 85% of these cards underscoring the economic selectivity of migration under neoliberal principles (Oliinyk & Torianyk, 2022).

The Maastricht Treaty's prioritization of economic integration and the free movement of labor set the stage for a more restrictive and selective approach to migration that would become increasingly evident in subsequent EU policy developments. For instance, the employment rate for third-country nationals in the EU in 2020 was just 56%, compared to 73% for EU citizens, Nicolescu and Drăgan (2020), cast back the marginalization of lower-skilled or undocumented migrants in a system that prioritizes economic productivity.

Another significant aspect of the Maastricht Treaty was the creation of a new "pillar" of EU cooperation in the field of justice and home affairs, which included issues related to immigration and asylum (Monar, 2001). This marked a shift towards greater supranational involvement in these policy areas, which had traditionally been the exclusive domain of member states. While the treaty initially maintained a largely intergovernmental approach to justice and home affairs, the gradual

communitarization of these policy areas over time has enabled the EU to exert a stronger influence over national migration and asylum policies (Guiraudon, 2000). This centralization of decision-making at the EU level has been driven by a neoliberal agenda that seeks to harmonize and standardize migration management across the member states, often at the expense of national sovereignty and the unique needs and circumstances of individual countries (Jenson & Moustier, 2018).

The Maastricht Treaty's establishment of the EU's competence in justice and home affairs has also facilitated the development of a range of policy instruments and agencies, such as the Schengen Agreement and Frontex, which have been criticized for their focus on border control and the prevention of unauthorized migration, rather than on the protection of the human rights of migrants and refugees (Bialasiewicz, 2012). In fact, Frontex's budget soared from €6.3 million in 2005 to an astonishing €460 million in 2020, Léonard and Kaunert, (2023), reflecting the increasing securitization and external border management approach within the EU's migration governance framework.

The Maastricht Treaty's broader impact on the EU's economic and political integration has also contributed to the neoliberal framing of migration within the EU's policy discourse. By emphasizing the importance of economic competitiveness, the treaty has encouraged the view of migration primarily as a tool for addressing labor market needs, rather than as a matter of fundamental human rights and humanitarian concerns (Geddes, 2008). This neoliberal perspective has manifested in the EU's increasing emphasis on the selection and recruitment of "desirable" migrants, such as highly skilled workers, while simultaneously adopting more restrictive policies towards unprofessional or undocumented migrants (Bonjour & Chauvin, 2018). Between 1992 and 2019, the average asylum recognition rate across EU countries fluctuated significantly, peaking at 61% in 1999 following the Kosovo crisis. However, by 2024, the recognition rate for all applicants stood at approximately 42%, with substantial variation between member states. This reflects the increasing prioritization of efficient management over humanitarian concerns in EU migration policies.

The neoliberal underpinnings of the Maastricht Treaty's approach to migration can be clearly observed in the EU's Blue Card Directive, introduced in 2009. This directive aimed to establish a streamlined system for attracting and retaining highly skilled non-EU workers, reflecting the Treaty's emphasis on facilitating the movement of economically productive migrants (Council Directive 2009/50/EC).

The Blue Card Directive exemplifies the neoliberal logic of treating migration as a tool for addressing labor market needs and fostering economic competitiveness (Shachar, 2006). By creating a fast-track process for admitting highly skilled foreign professionals, the directive prioritizes the EU's economic interests over broader humanitarian or ethical considerations in migration policymaking (Guild et al., 2015). Also, the directive's strict eligibility criteria, which include minimum salary thresholds and specific qualification requirements, reinforce the neoliberal notion of "desirable" and "undesirable" migrants (Chou & Balunas, 2019). Those who do not meet these narrow criteria, such as low-skilled workers or those seeking refuge from conflict or persecution, are effectively excluded from the benefits of the Blue Card scheme. This selective approach to migration governance, facilitated by the Maastricht Treaty's emphasis on the free movement of economically productive individuals, has been criticized by human rights advocates and legal scholars. They argue that the Blue Card Directive perpetuates a two-tier system of mobility rights, where the freedom of movement is primarily reserved for those deemed valuable to the EU's economic interests, while others face increasingly restrictive barriers to entry and residency (Carrera et al., 2014; Costello & Hancox, 2015).

Implementation of the Blue Card Directive across member states has also highlighted the tensions between the EU's neoliberal migration agenda and national sovereignty. Some countries have been reluctant to fully embrace the directive, citing concerns over the potential displacement of domestic workers and the erosion of their ability to regulate labor migration according to their specific needs and priorities (Menz, 2011). This example underscores how the Maastricht Treaty's neoliberal foundations have shaped the EU's approach to migration, prioritizing economic considerations over humanitarian concerns and reinforcing the commodification of human mobility in the pursuit of market-driven objectives (Balch, 2016; Menz & Caviedes, 2010).

The Neoliberal Influence of the Lisbon Treaty on EU Migration Policies

The Lisbon Treaty, which came into force in 2009, is another key agreement that has significantly impacted the migration and asylum policies of the European Union (EU), reflecting the neoliberal ideas that have influenced EU governance over the

years.

One of the key areas where the Lisbon Treaty has pushed a neoliberal agenda is by strengthening the EU's external border control. The treaty gave the EU more power in border management, leading to the creation of Frontex, a common European border and coast guard agency (Gammeltoft-Hansen, 2011). However, Frontex has been criticized for reinforcing a "fortress Europe" mentality, where the focus is more on preventing unauthorized entry than on protecting the rights of migrants and asylum seekers.

The Treaty also introduced "integrated border management," which promotes coordination among various national and EU-level authorities involved in border control (Carrera, 2010). This approach has allowed the EU to extend its influence beyond its physical borders, working with third countries and even outsourcing border management to non-EU states, further restricting the movement of migrants and refugees.

Another significant impact of the Lisbon Treaty is the expansion of the EU's role in migration and asylum policies. It shifted more decision-making power to the EU level, centralizing control and policymaking (Carrera & Guild, 2010). This move is aligned with a neoliberal agenda that seeks to harmonize and standardize migration and asylum policies across the EU, sometimes at the expense of national sovereignty and the specific needs of individual member states.

The creation of the Common European Asylum System (CEAS), which aims to streamline the asylum process across the EU, is another important outcome of this expanded EU role. However, CEAS has faced criticism for focusing too much on deterrence and control, rather than on protecting the human rights of asylum seekers (Maiani, 2016). The drive for efficiency and harmonization often overlooks the individual circumstances and needs of migrants and refugees.

The Treaty's influence also extends to the Dublin Regulation, which determines which member state is responsible for processing an asylum claim. By expanding the EU's role in this area, the treaty has reinforced the neoliberal logic behind the "first country of entry" rule, which places an unfair burden on countries at the EU's external borders (Brekke & Brochmann, 2015). This uneven distribution of responsibility highlights the neoliberal focus on controlling the movement of people, rather than prioritizing the rights and well-being of migrants and refugees. The Lisbon Treaty’s reinforcement of the Dublin Regulation has made it even harder for border states, which often lack the necessary resources and infrastructure, to manage the flow of asylum seekers effectively.

A stark example of the neoliberal logic underpinning the Lisbon Treaty's approach to migration can be seen in the EU's policy of externalization. Driven by the treaty's emphasis on integrated border management and cooperation with third countries, the EU has increasingly sought to outsource migration control responsibilities to non-EU states. One such instance is the EU's partnership with Libya under the Italy-Libya Memorandum of Understanding signed in 2017 (Abdallah, 2021; Liguori, 2017). This agreement, facilitated by the Lisbon Treaty's provisions on external action, effectively outsourced border control and migration management to the Libyan authorities. Despite concerns over human rights violations and the lack of a functioning asylum system in Libya, the EU provided funding and training to the Libyan Coast Guard to intercept and return migrants attempting to cross the Mediterranean. This policy exemplifies the neoliberal rationality of commodifying migration governance and prioritizing cost-effective deterrence over humanitarian considerations. By externalizing border control to a third country with a questionable human rights record, the EU effectively circumvented its own obligations under international refugee law, all in the name of securing its external borders.

The externalization of migration management under the guise of the Lisbon Treaty's integrated approach has been criticized by human rights organizations and legal scholars as a violation of the principle of non-refoulement and a abdication of the EU's moral and legal responsibilities towards migrants and refugees (Carmini, 2022; Lehmann, 2020). This example underscores how the neoliberal underpinnings of the Lisbon Treaty have enabled the EU to adopt migration policies that prioritize market efficiency, security, and deterrence over the protection of fundamental human rights.

The Pact on Migration and Asylum: A Continuation of the Neoliberal Transformation in EU Migration Policy

The Pact on Migration and Asylum, proposed by the European Commission in 2020, represents the latest development in the ongoing neoliberal transformation of EU migration governance. This policy blueprint can be situated within a broader

trajectory of EU migration agreements that have increasingly prioritized border control, efficient return of migrants, and the outsourcing of responsibility to third countries.

The neoliberal underpinnings of the Pact are evident in several key aspects. Firstly, the emphasis on strengthening external border management through enhanced Frontex deployments, increased use of technology, and improved data exchange aligns with the neoliberal logic of securing national sovereignty and controlling the flow of migrants. For instance, the Pact aims to increase Frontex's operational capacity to 10.000 border guards by 2027**,** a substantial rise that signifies the EU's commitment to neoliberal security measures focused on containment rather than integration (Karasapan, 2023). This approach reflects the neoliberal tendency to view migrants as a potential threat to the social and economic order, necessitating the deployment of security measures to regulate their movement (Valverde & Mopas, 2004).

Secondly, the Pact's focus on faster processing of asylum claims and more effective returns of those not granted asylum is reminiscent of the neoliberal principle of efficiency and the commodification of human mobility. The Pact introduces a 12-week target for processing asylum claims and executing returns, showcasing its drive towards operational efficiency (Frontex, 2024). By streamlining asylum procedures and expediting the removal of "undesirable" migrants, the Pact reflects a neoliberal rationality that treats migrants as a resource to be managed and filtered according to the perceived needs of the labor market (Scheel & Squire, 2014).

Furthermore, the Pact's proposal to enhance cooperation with origin and transit countries on migration management can be seen as a continuation of the EU's ongoing efforts to shift responsibility and the burden of migration governance to third countries. This aligns with the neoliberal tendency to outsource state functions and offload the costs of managing migration flows to less powerful actors (Geiger & Pécoud, 2010). An example of this is the financial mechanism introduced by the Pact, where member states can opt out of accepting relocated migrants by contributing €22.000 per migrant to support frontline states, illustrating a neoliberal approach that equates migrant responsibility with financial transactions (Library of Congress, 2024).

Lastly, the Pact's goal of raising the EU-wide return rate of rejected asylum seekers to 50% by 2025**,** up from 36% in 2023**,** underscores the neoliberal emphasis on managing migration flows in a way that serves economic and social interests (Majcher, 2020). This represents a shift from humanitarian concerns to a system more focused on efficient population control. The Pact's potential impact on the asylum system is also concerning from a neoliberal perspective. By prioritizing efficiency over the full consideration of asylum claims, the Pact could undermine the fundamental right to seek refuge, which some scholars have argued is a neoliberal strategy to limit access to asylum and maintain control over migration flows (Gammeltoft-Hansen, 2011).

Discussion

The evolution of the European Union's migration policies over the decades reveals a deep and consistent influence of neoliberal principles. From the Schengen Agreement to the Dublin Regulation, the Maastricht Treaty, the Lisbon Treaty, and the more recent Pact on Migration and Asylum, these agreements have shaped the direction of EU migration governance. This discussion explores how these agreements reflect neoliberal ideals, particularly at the intersection of economic priorities, border control, and human rights.

The Schengen Agreement of 1985 marked a watershed moment in the EU's migration policy by abolishing internal border controls, thus facilitating the creation of a flexible labor market. This approach aligns with neoliberal ideals of labor mobility and economic efficiency (Favell, 2011). However, the opening of internal borders was coupled with the tightening of external borders, a paradox that gave rise to the notion of "Fortress Europe" (Van Houtum & Pijpers, 2007). This dynamic reflects a selective migration strategy, allowing easier movement for those deemed economically beneficial, while imposing stricter controls on others (Hollifield, 2004).

The Dublin Regulation, particularly its third iteration, exemplifies how neoliberal governance has influenced asylum policies. By placing the responsibility for asylum processing on the first country of entry, the regulation disproportionately burdens southern and eastern member states (Maiani, 2016). This reflects a neoliberal focus on efficiency and cost reduction rather

than equitable burden-sharing. As a result, asylum seekers often face long waiting periods and potential rights violations (Mouzourakis, 2014), highlighting the tension between neoliberal governance and human rights obligations.

While the Maastricht Treaty of 1992 did not directly address migration, it laid the foundation for a neoliberal approach to migration governance by codifying the free movement of persons as a fundamental right (Geddes & Scholten, 2016). This established a migration framework that prioritized economically productive individuals, treating migration as an economic rather than a humanitarian issue. Moreover, the treaty expanded EU competence in justice and home affairs, which allowed for the development of security-driven migration policies that prioritize border control at the expense of migrant and refugee rights (Bialasiewicz, 2012). This neoliberal trajectory was further solidified with the Lisbon Treaty of 2009, which reinforced external border controls and expanded the role of agencies like Frontex (Gammeltoft-Hansen, 2011). The treaty's centralization of migration and asylum policies reflects a preference for harmonized, market-oriented governance. However, this centralized approach has often failed to account for the differing needs of individual member states and the unique circumstances of migrants and refugees (Carrera & Guild, 2010).

The Pact on Migration and Asylum (2020) represents a continuation of these neoliberal trends, with its emphasis on stronger external borders, faster asylum procedures, and enhanced cooperation with third countries (Geiger & Pécoud, 2010). The Pact's focus on efficiency and quick returns of migrants reinforces a neoliberal logic that frames migration management primarily through the lens of labor market needs (Scheel & Squire, 2014).

Across all these agreements, the tension between economic imperatives and human rights is unmistakable. The focus on economic efficiency and labor market flexibility often comes at the expense of migrants' rights and well-being. For instance, the Schengen Agreement's facilitation of internal mobility has led to increased precariousness for many migrant workers, especially in low-skilled sectors (Cremers, 2016). Similarly, the Dublin Regulation's emphasis on efficiency has resulted in prolonged uncertainty for asylum seekers (Tsourdi, 2017).

The EU's external migration policies also follow a neoliberal logic, particularly through the externalization of border control. Agreements with third countries and the operations of Frontex reflect a strategy of risk management and cost-shifting (Léonard, 2014). This approach raises questions about the EU's commitment to its human rights obligations, as responsibility for managing migration flows is effectively transferred to countries that may lack the resources or willingness to provide adequate protection for migrants (Carrera, 2005).

Moreover, neoliberal framing of migration as primarily an economic issue has led to increasingly selective policies toward third-country nationals, favoring highly skilled migrants while neglecting others (Bonjour & Chauvin, 2018). This selective approach exacerbates global inequalities and undermines the EU's commitment to international solidarity and human rights. The impact of these neoliberal migration policies has been uneven across member states, with border countries often bearing a disproportionate share of the burden. This unequal distribution of responsibility has strained the principle of solidarity within the EU and caused tensions among member states (Moreno-Lax, 2017). The Dublin Regulation, in particular, has been criticized for its failure to establish a fair system of responsibility-sharing, reinforcing existing power imbalances within the Union.

In short, the development of EU migration policy, from the Schengen Agreement to the recent Pact on Migration and Asylum, reveals the pervasive influence of neoliberal governance. This influence prioritizes economic efficiency, labor market flexibility, and border securitization, often at the expense of humanitarian considerations and the rights of migrants. While these policies have facilitated internal mobility and economic integration, they have also contributed to the creation of a restrictive and often exclusionary regime for third-country nationals. The tension between neoliberal principles and humanitarian obligations remains one of the core challenges facing EU migration policy. A more balanced and holistic approach is needed to ensure that economic objectives do not overshadow the rights and dignity of migrants and refugees, and that solidarity among member states is maintained.

Conclusion

The European Union's migration policy evolution demonstrates a distinct alignment with neoliberal principles, seen across

key agreements from the Schengen Agreement to the recent Pact on Migration and Asylum. Together, these policies outline a vision for migration that prioritizes economic efficiency and security over human rights and equitable burden-sharing among EU member states. By facilitating internal labor mobility and strengthening external borders, the EU has fostered a system that is both economically integrated and selective, focusing on the needs of the labor market while often sidelining humanitarian considerations.

This approach, however, has exposed several contradictions inherent in neoliberal migration governance. For instance, while the Schengen Agreement emphasizes the unrestricted movement of labor to support economic growth, this open-border model applies predominantly to EU citizens. Third-country nationals, on the other hand, face increasingly restrictive policies and rigorous border controls, exemplified by the EU's externalized border management practices. These policies not only limit mobility for non-EU citizens but also shift significant migration burdens onto peripheral countries within the EU, creating an asymmetrical distribution of responsibility that places undue strain on border states.

The Dublin Regulation illustrates these issues, as its "first country of entry" rule disproportionately affects countries like Greece, Italy, and Spain. With minimal resources to manage large-scale migration, these states bear an unfair share of the asylum processing and migrant care responsibilities, which neoliberal policies often justify as a measure of efficiency. However, this regulation fails to acknowledge the complex socio-economic realities of individual member states and reveals a gap between the EU's ideals of solidarity and the economic-driven structures that guide its policies. By not revisiting these regulations to create a more balanced system, the EU risks perpetuating structural inequalities within its borders.

In broadening its scope under the Maastricht and Lisbon Treaties, the EU further centralized migration and asylum policies, streamlining them to ensure labor market alignment and border security. However, this centralization has had mixed effects. While harmonizing policies allows for a more unified approach, it also often compromises individual countries' capacity to address migration issues according to their specific social, economic, and political contexts. This tension between centralization and national sovereignty reflects a core dilemma within the neoliberal framework: the push for economic unity versus the preservation of social diversity and rights protections. The increased reliance on agencies like Frontex underscores the EU's emphasis on securitization and externalized migration control, often at the expense of human rights.

The 2020 Pact on Migration and Asylum exemplifies the EU's ongoing neoliberal shift by reinforcing swift asylum procedures, stronger external border control, and further cooperation with third countries. While ostensibly aiming to create a more "efficient" migration system, the Pact's approach raises concerns about eroding migrants' rights and disregarding member states' varying capacities to manage migration. The Pact's strategy aligns closely with neoliberal priorities, treating migration as a resource management issue and sidelining the broader human rights discourse.

Ultimately, the EU's neoliberal migration governance has fostered significant economic integration and internal mobility within the Union while creating barriers for third-country nationals, exacerbating global inequalities. The focus on economic productivity and security, although yielding certain efficiencies, has diminished the EU's capacity to honor its foundational commitments to human rights and equitable burden-sharing. Addressing these contradictions requires a recalibrated migration policy that respects the Union's economic interests and humanitarian obligations. By adopting a more balanced approach, the EU can work toward a migration framework that supports solidarity among member states while upholding the rights and dignity of all migrants, thus ensuring a more inclusive and equitable future for EU migration governance.

Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*
Çıkar Çatışması: *Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*
Finansal Destek: *Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Peer-review*: Externally peer-reviewed.*
Conflict of Interest: *The author has no conflicts of interest to declare.*
Financial Disclosure: *The author declared that this study has received no financial support.*

References

Abdallah, N. (2021). The legality of the Libya-Italy memorandum of understanding. https://www.academia.edu/download/66045606/The_Legality_of_the_Libya_Italy_Memorandum_of_Understanding.pdf

Bauder, H. (2006). *Labor movement: How migration regulates labor markets*. Oxford University Press.

Balch, A. (2016). *Immigration and the state: Fear, greed and hospitality.* Springer.

Balch, L., & Lillie, N. (2016). Hyper-mobile migrant workers and Dutch trade union representation strategies at the Eemshaven construction sites. *Economic and Industrial Democracy, 37*(1), 171-187.

Bialasiewicz, L. (2012). Off-shoring and out-sourcing the borders of Europe: Libya and EU border work in the Mediterranean. *Geopolitics, 17*(4), 843-866.

Bigo, D., & Guild, E. (Eds.). (2005). *Controlling frontiers: Free movement into and within Europe.* Ashgate Publishing, Ltd.

Bloom, T. (2015). The business of noncitizenship. *Citizenship Studies, 19*(8), 892-906.

Boswell, C., & Geddes, A. (2011). *Migration and mobility in the European Union.* Palgrave Macmillan.

Bonjour, S., & Chauvin, S. (2018). Social class, migration policy and migrant strategies: An introduction. *International Migration, 56*(4), 5-18.

Carmini, M. (2022). *Mission 'Mare Nostrum', 2013–2014: A framework of analysis for maritime search and rescue operations* [Doctoral dissertation, University of St Andrews]. https://doi.org/10.17630/sta/807

Carrera, S. (2005). What does free movement mean in theory and practice in an enlarged EU? *European Law Journal*, *11*(6), 699-721.

Carrera, S., & Guild, E. (2010). Joint Operation RABIT 2010 – FRONTEX assistance to Greece's border with Turkey: Revealing the deficiencies of Europe's Dublin asylum system. CEPS Liberty and Security in Europe, November 2010.

Carrera, S., Guild, E., Eisele, K., Ruhs, M., Ryan, B., Cholewinski, R., & Desiderio, M. V. (2014). Rethinking the Attractiveness of EU Labour Immigration Policies: Comparative Perspectives on the EU, the US, Canada and Beyond.

Castles, S., & Miller, M. J. (2009). *The age of migration: International population movements in the modern world* (4th ed.). Palgrave Macmillan.

Cerny, P. G., & Evans, M. (2004). Globalisation and public policy under New Labour. *Policy Studies, 25*(1), 51-65.

Council Directive 2009/50/EC of 25 May 2009, on the conditions of entry and residence of third-country nationals for the purposes of highly qualified employment, Official Journal of the European Union, 18.6.2009, L155/17. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009L0050 (Accessed in 25.05. 2024)

Costello, C., & Hancox, E. (2015). The Recast Asylum Procedures Directive 2013/32/EU: caught between the stereotypes of the abusive asylum seeker and the vulnerable refugee. *Forthcoming in* V. Chetail, P. De Bruycker & F. Maiani (Eds), *Reforming the common European asylum system: The new European Refugee Law (Martinus Nijhoff, 2015),* Oxford Legal Studies Research Paper, 33.

Cremers, J., Dölvik, J. E., & Bosch, G. (2007). Posting of workers in the single market: Attempts to prevent social dumping and regime competition in the EU. *Industrial Relations Journal, 38*(6), 524-541.

Cremers, J. (2016). Economic freedoms and labour standards in the European Union. *Transfer*: *European Review of Labour and Research, 22*(2), 149-162.

Davis, K. (2020). The European Union's Dublin Regulation and the Migrant Crisis. *Washington University Global Studies Law Review*, 19, 261.

Debinski, G. & Vieira, L. (2022, July 26) *The graphic truth: Migrants reach Italy by sea.* Gzeromedia. https://www.gzeromedia.com/the-graphic-truth-migrants-reach-italy-by-sea (Accessed in 02.10.2024)

Digidiki, V., & Bhabha, J. (2020). EU migration pact fails to address human rights concerns in Lesvos, Greece. *Health and Human Rights, 22*(2), 291.

European Commission. (2020). New pact on migration and asylum. https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/new-pact-migration-and-asylum_en (Accessed in 19.09.2024)

European Commission. (2021). Schengen area. https://ec.europa.eu/home-affairs/policies/schengen-borders-and-visa/schengen-area_en (Accessed in 12.08.2024)

Favell, A. (2011). *Eurostars and Eurocities: Free movement and mobility in an integrating Europe*. John Wiley & Sons.

Gammeltoft-Hansen, T. (2011). *Access to Asylum: International Refugee Law and the Globalisation of Migration Control (*Vol. 77). Cambridge University Press.

Geddes, A. (2008). *Immigration and European Integration: Beyond Fortress Europe?* Manchester University Press.

Geddes, A., & Scholten, P. (2016). *The politics of migration and immigration in Europe* (2nd ed.). SAGE Publications. https://doi.org/10.4135/9781473982703

Geiger, M., & Pécoud, A. (2010). The politics of international migration management. In *The politics of international migration management* (pp. 1-20). Palgrave Macmillan UK.

Guild, E., Costello, C., Garlick, M., Lax, V. M., & Carrera, S. (2015). *Enhancing the common European asylum system and alternatives to Dublin* (No. 83). CEPS.

Guiraudon, V. (2000). European integration and migration policy: Vertical policy-making as venue shopping. *JCMS*: *Journal of Common Market Studies, 38*(2), 251-271.

Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.

Hollifield, J. F. (2004). The emerging migration state 1. *International Migration Review, 38*(3), 885-912.

Karasapan, O. (2023). 11 The European Union's Border and Coast Guard Agency (Frontex) *Immigrant Lives: Intersectionality, Transnationality, and Global Perspectives*, 199.

Khan, R. A. (2009). De Moria.Kofman, E. (2007). The knowledge economy, gender and stratified migrations. *Studies in Social Justice, 1(*2), 122-135.

Koikkalainen, S. P. (2011). Free movement in Europe: Past and present. *Migration Information Source*.

Kvist, J. (2004). Does EU enlargement start a race to the bottom? Strategic interaction among EU member states in social policy. *Journal of European Social Policy, 14*(3), 301-318.

Lavenex, S. (2006). Shifting up and out: The foreign policy of European immigration control. *West European Politics, 29*(2), 329-350.

Lehmann, J. (2020). *'Protection' in European Union asylum law: International and European Law Requirements for Assessing Available Protection as a Criterion for Refugee and Subsidiary Status* (Vol. 18). BRILL.

Leivaditi, N., Papatzani, E., Ilias, A., & Petracou, E. (2020). Refugee Protection Greece Country report: Greece Country Report.

Léonard, S. (2014). EU border security and migration into the European Union: FRONTEX and securitisation through practices. In *Developing European internal security policy* (pp. 89-112). Routledge.

Léonard, S., & Kaunert, C. (2023). The securitisation of migration in the European Union: Frontex and its evolving security practices. In *The spiralling of the securitisation of migration in the European Union* (pp. 91-103). Routledge.

Library of Congress (2024) https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2024-06-12/european-union-new-pact-on-migration-and-asylum-enters-into-force/ (Accessed in 15.08.2024)

Liguori, A. (2017). The 2017 Italy-Libya memorandum and its consequences. In *Migration in the Mediterranean area and the challenges for "hosting" European society* (pp. 215-226). Editoriale Scientifica.

Majcher, I. (2020). The EU return system under the Pact on Migration and Asylum: A case of tipped interinstitutional balance? *European Law Journal*, *26*(3-4), 199-225

Maiani, F. (2016). *The reform of the Dublin III regulation*. Parlement Européen.

Menz, G. (2010). *The political economy of managed migration: Nonstate actors, Europeanization, and the politics of designing migration policies*. OUP Oxford.

Menz, G., & Caviedes, A. (Eds.). (2010). *Labour migration in Europe*. Springer.

Martina, T., De Genova, N., Fontanari, E., Irene, P., & Maurice, S. (2016). Humanitarian crisis. In *Europe/Crisis: New keywords of "the crisis" in and of "Europe"* (pp. 25-28). Near Future Online-Zone Books.

Mar, J. (2001). The dynamics of justice and home affairs: Laboratories, driving factors and costs. JCMS: *Journal of Common Market Studies, 39*(4), 747-764.

Moreno-Lax, V. (2017). *Accessing asylum in Europe: Extraterritorial border controls and refugee rights under EU law.* Oxford University Press.

Mouzourakis, M. (2014). "We need to talk about Dublin": *Responsibility under the Dublin System as a blockage to asylum burden-sharing in the European Union. Refugee Studies Centre Working Paper Series*, *105*.

Nicolescu, A. F., & Drăgan, G. (2020). Integrating the non-EU immigrants into the EU labour market. An econometric analysis of some of the specific factors. *Management & Marketing*, *15*(3), 364-380.

Novak, P. (2019). The neoliberal location of asylum. *Political Geography,* 70, 1-13.

Oliinyk, O., & Torianyk, T. (2022). EUROPEAN VECTOR OF INTELLECTUAL MIGRATION. *Social Economics*, (63), 114-123. https://doi.org/10.26565/2524-2547-2022-63-

Panagiotidis, G. (2015). EU's security practices in the Mediterranean borders: Stakeholders' views on the role of the Dublin System and burden-shifting vis-a-vis immigrants' rights [Master's thesis, University of Twente]. https://purl.utwente.nl/essays/67223

Papademetriou, D. G., & Banulescu-Bogdan, N. (2016). Understanding and addressing public anxiety about immigration. *Migration Policy Institute.*

Peck, J. (2010). *Constructions of neoliberal reason*. OUP Oxford.

Shachar, A. (2006). The race for talent: Highly skilled migrants and competitive immigration regimes. *NYUL Rev., 81,* 148.

Scheel, S., & Squire, V. (2014). Forced migrants as illegal migrants. In *The Oxford handbook of refugee and forced migration studies* (pp. 188-199). Oxford University Press.

Schierup, C. U., Hansen, P., & Castles, S. (2006). *Migration, citizenship, and the European welfare state: A European dilemma.* OUP Oxford.

Schuster, L. (2011). Dublin II and Eurodac: Examining the (un)intended (?) consequences. *Gender, Place & Culture, 18*(3), 401-416.

Tsourdi, E. (2017). Solidarity at work? The prevalence of emergency-driven solidarity in the administrative governance of the Common European Asylum System. *Maastricht Journal of European and Comparative Law, 24*(5), 667-686.

Van Houtum, H., & Pijpers, R. (2007). The European Union as a gated community: The two-faced border and immigration regime of the EU. *Antipode, 39*(2), 291-309.

Wagner, I., & Lillie, N. (2014). European Integration and the Disembedding of Labour Market Regulation: Transnational Labour Relations at the European Central Bank Construction site. *JCMS*: *Journal of Common Market Studies, 52*(2), 403-419.

Zaiotti, R. (2011). *Cultures of border control: Schengen and the evolution of European frontiers.* University of Chicago Press.

Zimmermann, K. F. (2009). Labour mobility and the integration of European labour markets. In *The integration of European labour markets*. Edward Elgar Publishing.

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ATATURK UNIVERSITY PUBLICATIONS

Araştırma Makalesi *Research Article* DOI: 10.53487/atasobed.1624646

Yetişkinliğe Geçiş ve Yerleşik Yetişkinlik: Psikolojik ve Sosyal Değişimler Üzerine Nitel Bir Araştırma

Transition to Adulthood and Established Adulthood: A Qualitative Study on Psychological and Social Changes

Petek AKMAN ÖZDEMİR
Fenerbahçe Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Psikoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye

Fenerbahçe University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of Psychology, İstanbul, Türkiye
petek.akman@fbu.edu.tr

Öz

Beliren yetişkinlik ve orta yetişkinlikten farklı gelişimsel özellikleri ve yaşam olaylarını içermesi nedeni ile 30 ile 45 yaşları arasındaki gelişim dönemi yerleşik yetişkinlik olarak adlandırılmıştır. Bu araştırmada yetişkinliğe ilişkin algıların, yetişkinliğe geçiş deneyimlerinin, yerleşik yetişkinlikteki psikolojik ve sosyal değişimlerin incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmaya 30 ile 35 yaşları arasındaki 16 yerleşik yetişkin katılmıştır. Araştırma betimleyici fenomenolojik desende yürütülmüştür ve yarı-yapılandırılmış görüşmeler yapılarak veri toplanmıştır. Yapılan tematik analizde yetişkin algısı, yetişkinliğe geçişte rol oynayan etmenler, benlik, kimlik ve değişim, sosyal ilişkilerdeki değişim ve geleceğe ilişkin beklentiler olmak üzere beş ana tema oluşturulmuştur. Katılımcıların çoğunluğu kendilerini yetişkin olarak algıladıklarını ifade etmiştir. Yetişkinliğe geçişi; sorumluluk alma, özerklik ve ekonomik bağımsızlık kazanmaya dayalı olarak ele almışlardır. Araştırma yerleşik yetişkinlikte kendini anlamanın ve bilgeliğin arttığını, kimlik arayışının azaldığını ya da sonlandığı, önceliklerin, ebeveynler ve arkadaşlar ile ilişkilerin niteliğinin değiştiğini göstermiştir. Bazı katılımcıların yerleşik yetişkinlik döneminde yaşamdaki olasılıklarının azaldığını düşündükleri belirlenmiştir. Çalışma Türkiye'deki yerleşik yetişkinlerin deneyimlerinin daha iyi anlaşılmasına ve yerleşik yetişkinliğin ayırt edici özelliklerinin belirlenmesine katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yetişkin algısı, yerleşik yetişkinlik, benlik, kimlik, sosyal ilişkiler

Abstract

The developmental period between the ages of 30 and 45 has recently been named as established adulthood as it encompasses developmental characteristics, and life tasks that distinguish it from emerging adulthood and middle adulthood. This study aims to examine perceptions of adulthood, experiences of the transition to adulthood, psychological and social changes in established adulthood. 16 established adults between the ages of 30 and 35 participated in the study. The research employed a descriptive phenomenological design, and semi-structured interviews were conducted to collect data. The data was analyzed using the inductive thematic analysis method. Five main themes were identified in the thematic analysis: perception of being an adult, factors playing a role in the transition to adulthood, self, identity and change, changes in social relations, and expectations for the future. The majority of the participants viewed themselves as adults. They believed that the transition to adulthood was based on taking responsibility, gaining autonomy and achieving economic independence. The study revealed that self-understanding and wisdom increased, identity exploration diminished or ceased, priorities shifted, and the quality of relationships with parents and friends changed. Some participants stated that they had less opportunities in life due to being in established adulthood. The study contributes to a better understanding of the experiences of established adults in Turkey and identifies the distinctive features of established adulthood.

Keywords: Perception of adulthood, established adulthood, self, identity, social relationships

Geliş Tarihi/Received 21.01.2025
Kabul Tarihi/Accepted 18.07.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 18.07.2025

Cite this article as: Akman Özdemir, P. (2025). Transition to adulthood and established adulthood: A qualitative study on psychological and social changes. *Current Perspectives in Social Sciences*, *29*(3), 522-538.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Günümüzde yetişkin olma; özerklik kazanma ve sorumluluk alma gibi özellikler ile ilişkilendirilmektedir (Shanahan vd., 2005). Sosyal, ekonomik, teknolojik ve kültürel değişimler nedeni ile yetişkinliğe geçiş süreci uzamıştır (Hendry ve Kloep, 2007). İş ve aile yaşımı ile ilgili sorumlulukların alınması ertelenmektedir (Atak vd., 2016; Gauthier, 2007). Bu değişimler, yetişkinlerin gelişimsel özelliklerinin ve yaşam görevlerinin değişmesine neden olmuştur. Gençlerden evden ayrılma, üniversiteye başlama, işe başlama ve ebeveyn olma (Nelson ve Chen, 2007) gibi yetişkinliğe geçiş ölçütlerini karşılamaları yerine sorumluluk alma ve ekonomik bağımsızlık gibi özellikleri kazanmaları beklenmektedir (Shanahan vd., 2005). Bu değişimler, yetişkinliğe geçiş ölçütlerinin ve gelişim dönemlerinin yeniden tanımlanmasında, ergenlikten sonraki gelişim döneminin beliren yetişkinlik (Arnett, 2000, 2015) olarak adlandırılmasında rol oynamıştır.

Arnett (2000) ergenlikten sonraki 18-25 yaşları arasındaki dönemi "beliren yetişkinlik" olarak tanımlanmıştır, ancak farklı ülkelerde bu dönemin kapsadığı yaş aralığının 18-29 olabileceğini belirtmiştir (Arnett, 2015). Arnett (2000, 2015) sadece beliren yetişkinliğe özgü olmayan ancak bu dönemde öne çıkan beş temel özellik olduğunu vurgulamıştır. Bu dönemi; gençlerin ergenlik ile yetişkinlik arasında kaldıkları ve kendilerine odaklandıkları, kimlik arayışının devam ettiği, değişken, olanakların ve umudun yüksek olduğu bir dönem olarak tanımlamıştır. Beliren yetişkinlikteki bireylerin kendilerini tam olarak yetişkin olarak hissetmediklerini, geçiş döneminde olduklarını vurgulamıştır. Beliren yetişkinliğin önemli özelliklerinden birisinin iş, romantik ilişkiler ve dünya görüşü gibi farklı alanlarda kimlik arayışının devam etmesi olduğu ve bu dönemde geleceğe ilişkin bakış açısının görece olumlu olduğu söylenebilir. Dönemin temel özellikleri farklı ülkelerde yapılan çok sayıda araştırmada desteklenmiştir (örn., Arias ve Hernández, 2007; Sirsch vd., 2009). Ancak, bu özelliklerin sosyodemografik değişkenlere ve kültüre göre değişkenlik gösterebileceğine dikkat çekilmektedir (Çok ve Atak, 2015; Nelson vd., 2004).

Beliren yetişkinlikten sonraki, 30 ile 45 yaşları arasındaki gelişim dönemi Mehta ve diğerleri (2020) tarafından "yerleşik yetişkinlik" (established adulthood) olarak adlandırılmıştır. Yeni bir kavram olan "established adulthood" henüz alan yazınında yeterince bu dönemi tanımlamak için kullanılmamaktadır ancak giderek daha fazla çalışmada bu dönemin incelendiği ve yeni tanımlama çerçevesinde adlandırıldığı görülmektedir (Goedereis vd., 2023; Schmidt vd., 2023). Türkiye'deki yetişkinler ile yürütülen bazı araştırmalarda (örn., Miski Aydin vd., 2023) "established adulthood" ifadelerine yer verilmektedir. Ancak, alan yazını incelendiğinde bu kavramın Türkçe karşılığının henüz yaygın olarak kullanılmadığı görülmektedir. Beliren yetişkinliğin devamı olan bu dönemin, beliren yetişkinliğe göre benlik, kimlik gibi alanlarda daha az değişimi içerdiğini (Mehta vd., 2020) ifade etmek için "yerleşik yetişkinlik" olarak adlandırılmasının uygun olacağı düşünülmektedir.

Mehta ve diğerleri (2020) yerleşik yetişkinlik, beliren yetişkinlikten ve orta yetişkinlikten (45-60 yaşları arası) farklı fiziksel, bilişsel ve sosyoduygusal özellikleri içerdiği için yerleşik yetişkinliğin ayrı bir gelişim dönemi olarak ele alınmasını önermişlerdir. Beliren yetişkinliğe göre uyku ve beslenme düzeninin daha iyi olması, daha az riskli davranışta bulunulması, belirli alanlarda uzmanlık kazanılması gibi fiziksel ve bilişsel farklılıklara dikkat çekmişlerdir. Bu dönemde ilk çocuğun doğumu, ebeveynlere bakım verme, kariyer açısından değişkenliğin azalması gibi iş ve aile yaşamında önemli değişimlerin olduğunu vurgulamışladır. İş ve aile yaşamında sorumluluklar arttığı için bu dönemin "yaşamın yoğun saati" olarak tanımlandığını (Knecht ve Freund, 2016) belirten Mehta ve diğerleri (2020), yerleşik yetişkinlerin kariyer ile bakım verme arasında kaldıkları için zorluk yaşadıklarını belirtmişlerdir.

Genel olarak Mehta ve diğerleri (2020) yerleşik yetişkinlikteki fiziksel sağlık, bilişsel gelişim, yaşam alanlarındaki davranışsal değişimlere odaklanmıştır. Yerleşik yetişkinliği tanımlamak için bu dönemdeki psikolojik ve sosyal değişimleri vurgulayan farklı bir yaklaşım da sunulmuştur. Bu yaklaşımı öneren Reifman ve Niehuis (2023), Arnett'in (2000, 2015) tanımladığı beliren yetişkinlikteki beş alandaki değişimin sürekliliğini ya da süreksizliğini ele almışlardır. Beş temel özelliğin incelenmesinin, iki dönemin karşılaştırılabilmesi, gelişimsel süreçlerdeki temel farklılıkların ve psikolojik süreçlerin anlaşılabilmesi için gerekli olduğunu savunmuşlardır. Bu kapsamda yerleşik yetişkinliklerin kendilerini yetişkin olarak gördüklerini ancak bilgelik bu dönemde tam anlamıyla kazanılmadığı için bazı bireylerin yetişkin olarak hissetmedikleri vurgulamışlardır. Yerleşik yetişkinlerin kariyer gibi farklı kimlik alanlarının çoğunda içsel yatırımda bulunmuş olduklarını, yetişkin sorumluluklarının artması ile kendilerine değil diğer bireylere odaklandıklarını belirtmişlerdir. Ayrıca, yerleşik yetişkinlerin yaşamdaki olasılıkların azaldığını düşünebileceklerine ancak halen bazı alanlarda değişim beklentilerinin ve iyimserliklerinin yüksek olabileceğine dikkat çekmişlerdir.

Yerleşik yetişkinlik ile araştırmalar, bu döneme özgü değişimleri tanımlayan yaklaşımların (Mehta vd., 2020; Reifman ve Niehuis, 2023) çoğu varsayımını desteklemektedir. Bu dönemde benlik ve kimlik alanlarında önemli değişimler görülmektedir. Bireyler kim olduklarına ilişkin beliren yetişkinliğe göre daha kesin yargılara ulaşmaktadır. Kendilerini daha iyi tanımakta ve anlamaktadır (Mehta ve LaRiviere, 2023). Kendilerine ilişkin farkındalıkları artmakta, ihtiyaçlarını, isteklerini ve beklentilerini daha gerçekçi olarak tanımlamaktadır. Olayları farklı bakış açılarından değerlendirmektedirler. Bu değişimler, bilgeliğin arttığına işaret etmektedir (Ardelt, 2003; Staudinger ve Baltes, 1994). Beliren yetişkinlikteki kimlik arayışının (Arnett, 2000) yerleşik yetişkinlikte önemli düzeyde sonuçlandığı söylenebilir. Ancak, farklı kimlik alanlarında arayışın devam edebileceğine de dikkat çekilmiştir. Özellikle kariyer alanında bazı yerleşik yetişkinlerin arayışlarını sürdürdükleri gösterilmiştir (Goedereis vd., 2023; Mehta ve LaRiviere, 2023). Ancak, bu dönemde özellikle aile ve iş yaşamı ile ilgili sorumluluklar nedeni ile beliren yetişkinlikteki kadar kimlik denemesinin yapılmadığı ve içsel yatırımların kalıcılık kazandığı söylenebilir.

Yerleşik yetişkinliğin, beliren yetişkinlikten ve orta yetişkinlikten en önemli farklılıklarından birisinin kariyer ile bakım verme sorumlulukları nedeni ile yetişkinlerin zorlanmaları ve stres yaşamaları olduğu belirtilmiştir (Mehta vd., 2020; Riefman ve Niehuis, 2023). Yetişkinlik döneminde iş yaşamı ile aile yaşamı arasında çatışma yaşandığı, bu çatışmanın iyi oluşu olumsuz yönde etkilediği bulunmuştur (Matthews vd., 2010; Miski Aydin vd., 2023). Bu dönemde bireylerin sorumluluklarının fazla olmasının önceliklerinin değişmesine neden olması beklenebilir. Sonuç olarak yerleşik yetişkinler işlerine ya da sosyal ilişkileri yerine ailelerine öncelik verebilirler (Darvill vd., 2010; Mehta ve LaRiviere, 2023). Yerleşik yetişkinlik ile ilgili yaklaşımlarda bu dönemin temel özellikleri arasında olduğu belirtilmemiş olsa da sosyal ilişkilerde de önemli değişimler görülmektedir. Yetişkinlikteki sorumlulukların ve önceliklerin değişmesi arkadaş sayısının azalmasında (Back vd., 2008; Kearns ve Leonard, 2004), arkadaşlara zaman ayrılmamasında (Wrzus vd., 2013, 2017) ve arkadaş edinirken daha seçici olunmasında rol oynamaktadır. Ebeveynler ile ilişkiler de yetişkinliğe geçiş ile birlikte değişmektedir. Ebeveynler ile görüşme sıklığı azalsa da duygusal bağ korunmaktadır (Lindell ve Campione-Barr, 2017).

Bu araştırmada 30 ile 35 yaşları arasındaki katılımcıların yetişkinliğe ilişkin algılarının, yetişkinliğe geçiş deneyimlerinin, yerleşik yetişkinlikteki psikolojik ve sosyal değişimlerin incelenmesi amaçlanmıştır. Türkiye'de bu yaş aralığındaki yetişkinlerin dahil edildiği araştırmalar kariyer (örn., Çeven vd., 2024) ya da ebeveynlik (Açar ve Duran, 2024) gibi alanlara odaklanmaktadır. Alan yazını incelendiğinde Türkiye'deki yerleşik yetişkinlerin sosyoduygusal gelişim özelliklerinin ve yetişkin olma deneyimlerinin yeterince araştırılmadığı görülmüştür. Bu kapsamda çalışmada aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

1. Türkiye'deki yerleşik yetişkinlere göre yetişkinliğe geçişi belirleyen etmenler nelerdir?
2. Türkiye'deki yerleşik yetişkinler, kendilerini yetişkin olarak hissettiklerinde yaşamlarında nasıl değişiklikler olmuştur?
3. Türkiye'deki yerleşik yetişkinlerin bulundukları gelişim döneminde yaşadıkları psikolojik ve sosyal değişimler nelerdir?
4. Türkiye'deki yerleşik yetişkinlere göre yerleşik yetişkinlik döneminin beliren yetişkinlikten farklılıkları ve bu dönemin sosyoduygusal özellikleri nelerdir?

Yeni bir yetişkinlik dönemin tanımlanmasının gerekliliğinin ve bu döneme ilişkin özelliklerin Türkiye'deki yetişkinler için geçerliliğinin değerlendirilebilmesi açısından bu araştırmanın önemli olduğu düşünülmektedir. Araştırmada Türkiye'de yerleşik yetişkinlik döneminin başlarında olan katılımcıların özelliklerinin nitel araştırma yöntemi kullanılarak incelenmesi bu gelişim dönemine ilişkin derinlemesine bilgi edinilmesi açısından önem taşımaktadır. Çalışmanın yerleşik yetişkinliğe özgü gelişimsel özellikler ile ilişkili sonuçlarının bu gelişim dönemine odaklanan bilimsel araştırmalara katkıda bulunması beklenmektedir. Bu dönemdeki bireylerin ihtiyaçlarının ve beklentilerinin belirlenmesinin yerleşik yetişkinlerin sorumlulukları ve sorunları ile baş etmelerine destek olacak, iyi oluşlarına katkıda bulunacak psikolojik destek çalışmalarının geliştirilmesi açısından da önemli olduğu düşünülmektedir.

Yöntem

Araştırmanın Deseni

Bu çalışmada yerleşik yetişkinlerin, yetişkinliğe geçiş ile birlikte yaşadıkları psikolojik ve sosyal değişimlerin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Çalışmada yerleşik yetişkinlerin ortak algılarının ve deneyimlerinin betimlenmesi amaçlandığı için araştırma betimleyici fenomenolojik desende yürütülmüştür (Lopez ve Willis, 2004). Fenomenolojik desen, bireylerin deneyimlerinin anlaşılması ve bu deneyimlerin yorumlanması amaçlarını taşımaktadır. Bu araştırma deseni, tahminde bulunulması ve deneyimlerin açıklanması için değil fenomenin doğası ile ilgili kapsamlı bilgi edinilmesi amacı ile kullanılmaktadır (Merriam ve Tisdell, 2016).

Araştırma Grubu

Araştırmaya 30 ile 35 yaşları arasındaki 16 yerleşik yetişkin (8 kadın ve 8 erkek) katılmıştır. Katılımcıların eğitim düzeyleri eşit dağılım (8 katılımcı lisans ve 8 katılımcı yüksek lisans mezunu) göstermiştir. 7 katılımcı ikinci kez lisans eğitimi almakta olduğunu, bir katılımcı da doktora eğitimini sürdürdüğünü belirtmiştir. 1 katılımcı dışındaki tüm katılımcılar çalıştıklarını, çalışmadığını açıklayan yerleşik yetişkin de daha önce bir işte çalışmış olduğunu ifade etmiştir. 9 kişi evli ve 7 kişi çocuğu olduğunu bildirmiştir. Katılımcıların evlilik süreleri 2 yıl ile 10 yıl arasında değişmektedir. Evli olan katılımcılar eşleri ve çocukları ile birlikte yaşamaktadır. Evli olmayan yerleşik yetişkinlerin üçü yalnız, üçü ailesi ve biri romantik eşi ile birlikte yaşadığını belirtmiştir. Araştırma grubunun sosyodemografik özellikleri Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1.

Katılımcıların Sosyodemografik Özellikleri

Katılımcı	Cinsiyet	Yaş	Eğitim Düzeyi	Çalışma Durumu	Medeni Durum	Çocuğu Var/Yok
K1	Kadın	31	Lisans	Çalışıyor	Bekar	Yok
K2	Kadın	31	Lisans	Çalışıyor	Bekar	Yok
K3	Erkek	31	Lisans	Çalışıyor	Evli	Var
K4	Erkek	31	Lisans	Çalışıyor	Bekar	Yok
K5	Kadın	32	Yüksek Lisans	Çalışıyor	Bekar	Yok
K6	Erkek	32	Yüksek Lisans	Çalışıyor	Evli	Var
K7	Erkek	32	Lisans	Çalışıyor	Evli	Var
K8	Kadın	33	Yüksek Lisans	Çalışıyor	Bekar	Yok
K9	Erkek	34	Lisans	Çalışıyor	Boşanmış	Yok
K10	Kadın	34	Yüksek Lisans	Çalışıyor	Bekar	Yok
K11	Erkek	33	Yüksek Lisans	Çalışıyor	Evli	Yok
K12	Erkek	34	Yüksek Lisans	Çalışıyor	Evli	Yok
K13	Kadın	34	Lisans	Çalışıyor	Evli	Var
K14	Kadın	34	Yüksek Lisans	Çalışmıyor	Evli	Var
K15	Erkek	34	Lisans	Çalışıyor	Evli	Var
K16	Erkek	35	Yüksek Lisans	Çalışıyor	Evli	Var

Veri Toplama Araçları

Beliren yetişkinlik ve yerleşik yetişkinlik dönemlerini tanımlamak için önerilen özelliklere, bu dönemlerdeki farklı yaşam alanlarındaki değişimlerin incelendiği araştırmaların bulgularına dayanılarak araştırmacı tarafından görüşme soruları hazırlanmıştır. Görüşme soruları dört temel alana odaklanmıştır. Bireysel görüşmelerde katılımcıların yetişkin algılarının ve yetişkinliğe geçişlerinde rol oynayan etmenlerin belirlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca, katılımcıların yetişkinliğe geçiş ile birlikte deneyimledikleri psikolojik ve sosyal değişimler, gelecekten beklentileri ile bilgi alınması hedeflenmiştir. Bu kapsamda hazırlanan sorular aşağıda sunulmuştur:

1. Kendinizi yetişkin olarak görüyor musunuz? Neden?
2. Kendinizi yetişkin olarak hissetmenizde rol oynayan etmenler nelerdir?
3. Ergenlik dönemindeki ile yetişkinlik döneminizdeki deneyimlerinizi karşılaştırdığınızda kendinizde ve yaşamınızda gözlemlediğiniz değişimler nelerdir?
4. Ergenlik dönemindeki ile yetişkinlik döneminizdeki deneyimlerinizi karşılaştırdığınızda sosyal ilişkilerinizde gözlemlediğiniz değişimler nelerdir?
5. Gelecekten beklentileriniz nelerdir?

Katılımcılara açık uçlu sorular yöneltilmesine özen gösterilmiştir. Araştırmacı tarafından sorular hazırlandıktan sonra psikoloji

ve sosyoloji alanında çalışan iki akademisyenden sorular ile ilgili görüşleri alınmıştır. Ayrıca soruların anlaşılabilirlik düzeyinin belirlenmesi amacı ile iki yerleşik yetişkin ile bireysel görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşme yapılan yerleşik yetişkinler soruların açık ve anlaşılır olduklarını bildirmişlerdir. Soruların sayısının ve kapsamının yerleşik yetişkinlerin deneyimleri ile ilgili bilgi edinilmesi açısından yeterli olduğu değerlendirilmiştir. Bu nedenle sorularda değişiklik yapılmamıştır ancak yapılan görüşmelerde sondaj soruları ile katılımcılardan bazı konularda derinlemesine bilgi alınmıştır.

Verinin Toplanması

Araştırma için öncelikle etik kurul izni (Beykoz Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu, 10.07.2020 tarihli 2020/2 toplantı kararı) alınmıştır. Kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak katılımcılara ulaşılmıştır. Araştırmaya gönüllü olarak katılmayı kabul eden yerleşik yetişkinlerden görüşmelerden elde edilen verinin kullanılmasına ilişkin izin alınmıştır. Görüşmelere başlanmadan önce katılımcılar onam formunu imzalamışlardır. Katılımcılara görüşmenin işleyiş şekli ve görüşmelerde ses kaydı alınacağı ile ilgili bilgilendirme yapılmıştır. Araştırma grubunun çoğunluğu çalıştığı için katılımcılara kolaylık olması açısından görüşmeler çevrimiçi platformlar kullanılarak, görüntülü olarak gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerin süresi 40 ile 50 dakika arasında değişmiştir.

Yerleşik yetişkinlerin algıları ve deneyimleri ile ilgili derinlemesine bilgi edinilmesine olanak verdiği için yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılarak veri toplanmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmelerde, araştırmacı tarafından hazırlanan sorular dışında görüşme sırasında katılımcıların ifade ettikleri belirli konular ile ilişkili sorular da sorulabilmektedir (DiCicco-Bloom ve Crabtree, 2006). Bu kapsamda bu tekniğin kullanılması yerleşik yetişkinlerin deneyimlerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmuştur. Katılımcılar, araştırma kapsamında görüşme yapılan yerleşik yetişkinlerden farklı deneyimler aktarmadıklarında, veri doygunluğuna ulaşıldığına (Charmaz, 2006) karar verilerek veri toplama aşaması sonlandırılmıştır.

Verinin Analizi

Veri, tümevarımsal tematik analiz yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Tematik analiz, nitel veriye dayanılarak ortak anlamların gruplanmasını, temalar oluşturularak bu temaların anlamlandırılmasını ve raporlanmasını içermektedir (Braun ve Clarke, 2006). Öncelikle ses kayıtları bilgisayar ortamında deşifre edilmiştir. Bu çalışmada nitel veri, Braun ve Clarke (2006) tarafından önerilen aşamalar izlenerek analiz edilmiştir. İlk olarak araştırmacı tarafından veri ile bilgi edinmek amacıyla görüşme metinleri gözden geçirilmiştir. Veriden ilk kodlar ve daha sonra temalar oluşturulmuştur. Temalar gözden geçirildikten sonra tanımlanmış ve adlandırılmıştır. Son olarak veri analizden elde edilen bulgular raporlanmıştır. Kodların ve temaların oluşturulmasında nitel veri analiz programı olan QualCoder kullanılmıştır.

Nitel araştırmalarda geçerliliğin ve güvenirliliğin belirlenmesinde çok sayıda ölçüt kullanılmaktadır (Tutar, 2022). Nitel çalışmalarda iç ve dış geçerlilik yerine inandırıcılık ve aktarılabilirlik; iç ve dış güvenirlik yerine tutarlılık ve doğrulanabilirlik kavramları yaygın olarak kullanılmaktadır (Tekindal, 2023). Alan yazınında geçerliliğin ve güvenirliğin nitel araştırmalarda sağlanabilmesinde etkili olan farklı stratejilerden ya da yöntemlerden söz edilmektedir (Braun ve Clarke, 2013; Lincoln ve Guba, 1985). Bu araştırmanın tasarım ve raporlama gibi aşamalarında yapılan uygulamalar (Tutar, 2022) inandırıcılığın ve aktarılabilirliğin (geçerliliğin), tutarlılığın ve doğrulanabilirliğin (güvenirliliğin) sağlanmasında etkili olmuştur.

Araştırmanın amaçlarının ve aşamalarının açık bir şekilde tanımlanması, görüşme sorularının uzman görüşlerinden yararlanılarak hazırlanması geçerliliğe katkı sağlamıştır. Görüşmelerin kayıt altına alınmasının, deşifre edinilen metinlerin katılımcılar ile paylaşılarak kontrol edilmesinin sağlanmasının ve objektifliğe önem verilmesinin de geçerlilik açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Görüşme sayısının ve süresinin konu ile derinlemesine bilgi edinilmesi açısından yeterli olmasının, katılımcılar ile görüşmelerin yüz yüze yapılmasının da geçerlilik açısından önemli olduğu değerlendirilmiştir. Raporlama gibi çalışmanın her aşamasında açıklığa ve şeffaflığa önem verilmesi, nitel veri analizinden sonra temalar ile ilgili akran görüşü alınması, bulgular raporlanırken görüşmelerden alıntı yapılması, veri doygunluğuna ulaşıldığında araştırmanın sonlandırılması, bulguların alan yazını ile ilişkili olarak tartışılması gibi çok sayıda uygulamanın güvenirliliğe katkıda bulunduğu söylenebilir.

Bulgular

Yarı-yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen veri, tematik analiz yapılarak incelenmiştir. Veriye dayanılarak "yetişkin algısı", "yetişkinliğe geçişte rol oynayan etmenler", "benlik, kimlik ve değişim", "sosyal ilişkilerdeki değişim" ve "geleceğe ilişkin beklentiler" olmak üzere beş ana tema ve her bir ana temaya bağlı alt temalar oluşturulmuştur. Ana temalar ve alt temalar Tablo 2'de sunulmuştur. Bu bölümde ana ve alt temalar kapsamında araştırma bulgularına ve katılımcılardan yapılan alıntılara yer verilmiştir. Alıntıların sonunda cinsiyet ve yaş ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

Tablo 2.
Ana ve Alt Temalar

Ana Tema	Alt Temalar	*f*
1. Yetişkin Algısı	Kendini yetişkin olarak tanımlama	11
	Yetişkin olarak hissetmeme	5
2. Yetişkinliğe Geçişte Rol Oynayan Etmenler	Sorumluluk alma	8
	Ekonomik bağımsızlık	5
	Özerklik kazanma	3
3. Benlik, Kimlik ve Değişim	Kendini anlama	9
	Kimlik biçimlenmesi	10
	Bilgelik	7
	Önceliklerin Değişmesi	5
4. Sosyal İlişkilerdeki Değişim	Ebeveynler ile İlişkiler	15
	Arkadaş İlişkileri	14
5. Geleceğe İlişkin Beklentiler	Kişisel Beklentiler	10
	Aile ile İlgili Beklentiler	6
	Olasılıkların Azalması	6

Not: f = Frekans (sıklık)

Yetişkin Algısı

Görüşmelerde araştırma grubunun yetişkinlik ile ilgili algılarını ve kendilerini nasıl tanımladıklarını belirlemek amacı ile sorular sorulmuştur. Katılımcıların yanıtları "yetişkin algısı" ana teması altında ele alınmıştır. Tematik analizin sonuçlarına dayanılarak "kendini yetişkin olarak tanımlama" ve "yetişkin olarak hissetmeme" alt temaları oluşturulmuştur. Araştırmaya katılan yerleşik yetişkinlerin çoğunluğu kendilerini yetişkin olarak gördüğünü ifade etmiştir. Katılımcılar, yetişkinliğe geçişin zamanlamasını yaşa bağlı olarak değil özerk olma gibi değişimler ve yaşam olayları bağlamında ele almışlardır. Katılımcıların bu konudaki açıklamalarından bazıları aşağıda sunulmuştur:

"Kendimi bir yetişkin olarak görüyorum. Aslında bu yetişkin olma süreci 18 değil. Birazcık daha ileriki yaşlarda yetişkin oldum." (K9, Erkek, 34)

"İnsanın kendi parasını kazanması, yalnız yaşamaya başlaması, kendi kararlarını kendinin verebilmesi ve bunun iyi ya da kötü sonuçlarıyla tek başına mücadele etmesi bence yetişkinlikle ilişkilendirilebilir. Dolayısıyla bunun benzer şekillerini kendi hayatımda da uyguladığım için kendimi yetişkin olarak görüyorum." (K10, Kadın, 34)

Bazı katılımcılar kendilerini tam anlamıyla yetişkin olarak görmediklerini ifade etmiştir. Yaşam görevlerini tamamladıklarında ya da bazı toplumsal beklentileri karşıladıklarında kendilerini yetişkin olarak hissedeceklerini vurgulamışlardır. Katılımcıların bu konudaki görüşlerinden bazılarına aşağıda yer verilmiştir:

"Yetişkinliğe hazırlık gibi görüyorum ama tam yetişkinlik olarak da görmüyorum sanki… Yetişkinlik için böyle aile kurmaya hazır biri, daha böyle kendi sorumluluğu dışında birinin sorumluluğunu alabilmek gerekiyor gibi geliyor." (K5, Kadın, 32)

"Kısmen kendimi yetişkin olarak görüyorum. Yaşım gereği, işim gereği kendimi yetişkin olarak görüyorum ama şu anda maddi anlamda babama bağlı olduğum için kısıtlayıcı. Bu durum ne kadar yetişkin olduğum konusunda kendimi sorgulatıyor." (K1, Kadın, 31)

Yetişkinliğe Geçişte Rol Oynayan Etmenler

Yerleşik yetişkinlere neden kendilerini yetişkin olarak hissettikleri, hangi etmenlerin yetişkinliğe geçişi belirlediği soruları yöneltilmiştir. Bu kapsamda "sorumluluk alma", "ekonomik bağımsızlık" ve "özerklik kazanma" alt temaları oluşturulmuştur. Katılımcılar yaşamlarında önemli sorumluluklar aldıklarında yetişkin gibi hissetmeye başladıklarını sıklıkla dile getirmişlerdir. Özellikle üniversite eğitimi nedeni ile evden ayrılma ve yalnız yaşama katılımcıların sorumluluk almalarında rol oynamıştır. Katılımcıların çoğunluğu ailelerinden ilk kez üniversite eğitimi almak için ayrıldıklarını vurgulamıştır. Bazı katılımcılar üniversiteye başladıklarında yaşadıkları değişimleri şu şekilde açıklamışlardır:

"Çok şey kazandım üniversitede çünkü aileden yalnız yaşıyorsun. Kendi başına birçok şeyi halletmek zorundasın. (…) Yaptığın şeylerle tek başına yüzleşme durumu var." (K10, Kadın, 34)

"Üniversitede ailemden ayrı yaşadım. Uzunca bir süre yalnız yaşadığım için bir insanın kendi kendine yetebilmesi gerektiğini keşfettim. Çünkü her şeyi kendiniz yapıyorsunuz. Hastalandığınızda hastaneye yalnız gidiyorsunuz ki o yaşa kadar hastaneye aileniz götürmüştü." (K1, Kadın, 31)

Evli olan katılımcılar ya da evli ve çocuğu olan yerleşik yetişkinler ise yetişkinliğe geçişi bu yaşam olayları ile ilişkilendirmişlerdir. Evlilik ile birlikte aile yaşamı ya da çocuk bakımı ile ilgili sorumluluk almanın yetişkinliğe geçişteki rolünü bazı katılımcılar şu şekilde ifade etmiştir:

"Ben yetişkinliği aslında evlilik sonrası gibi görüyorum. (…) Çünkü bu bana özel bir alandı, kendi evim vardı, kendi kararlarım vardı. Bu yüzden sorumluluğunu alabileceğim kararlar alıyordum." (K16, Erkek, 35)

"Sonuçta şu an ben kızımın ve eşimin hem geçiminden sorumluyum hem de kızımın eğitiminden sorumluyum şu anda. Onun nasıl yetişeceğinden aslında tamamen sorumluyum ve bu aslında biraz da yetişkin yapıyor." (K15, Erkek, 34)

Yetişkinliğe geçiş özellikle kadın katılımcıların bazıları tarafından işe başlama ve ekonomik olarak aileden bağımsız olma bağlamında ele alınmıştır. Ekonomik bağımsızlığın özerk ve bağımsız yaşam kurma ile ilişkili olduğunu 34 yaşındaki kadın bir katılımcı *"İşe başlamak bir kere kendini daha güvende hissetmene sebep oluyor. (…) Daha böyle harcamaların kendine göre yani tamamıyla bir hayatı tek kişilik de olsa en alttan en üste kadar şekillendirmekle ilgili."* (K10) şeklinde ifade etmiştir. Katılımcıların ekonomik bağımsızlık ile ilgili görüşlerinden bazıları şu şekildedir:

"Kendi hayatım, kendi ayaklarım üzerinde durduktan ve çalışmaya başlayıp, 20 yaşından sonra çalışmaya başlayıp ekonomik olarak ben de varım, eğer siz beni desteklemezseniz ben kendim okuyarak, kendim geçinerek bu hayatı sürdürebilirimden sonra gelişti diyebilirim. Bu dönüm noktası olmuş olabilir." (K9, Erkek, 34)

"En önemli şey ekonomik bence. Çalışmaya başladıktan sonra insanların planları oluşuyor. (…) Başarabildikçe hedefleri, o zaman daha yetişkin gibi hissediyorum." (K14, Kadın, 34)

Katılımcılar yetişkinliğe geçiş ile daha özerk ve bağımsız olduklarını vurgulamışlardır. Özellikle ailelerinden ayrı yaşamaya başlamaları yetişkinlerin kendilerini özerk hissetmelerinde, kendi kararlarını almalarında ve ailelerinden bağımsız bir hayat kurmalarında rol oynamıştır. Katılımcıların özerklik ile ilgili yanıtlarından bazıları aşağıda sunulmuştur:

"Hayatınızı adeta birileri kontrol ediyor her açıdan yani aile. Ama ayrı yaşadığınızda onları ne zaman göreceğiniz bile size bağlı. (…) Hem özgürlük hem de biraz daha bireyleşme… Yani ayrı insan olduğum, onlarla aynı şeyi yapmak zorunda olmadığım

gibi… (…) Mecbur aynı evi paylaştığınızda aynı yaşamı paylaşıyorsunuz. Ama biraz daha uzaklaşma da oluyor duygusal anlamda maalesef." (K5, Kadın, 32)

"Çünkü bana göre yetişkin olmak aslında birazcık daha özgür olmakla orantılı. Daha kendi tercihlerini yaşayabilmekle alakalı." (K9, Erkek, 34)

Benlik, Kimlik ve Değişim

Katılımcılar, yetişkinliğe geçiş ile birlikte benlik, kimlik, kişilik, dünya görüşü gibi alanlarda değişim yaşamışlardır. Görüşmelerden elde edilen psikolojik değişiklikler ile ilgili veriye dayanılarak "kendini anlama", "kimlik biçimlenmesi", "bilgelik" ve "önceliklerin değişmesi" şeklinde temalar oluşturulmuştur. Yerleşik yetişkinler deneyimlerinin etkisi ile kendilerini daha iyi tanıdıklarını, farklı açılardan değerlendirebildiklerini, ihtiyaçlarını ve isteklerini daha iyi anlayabildiklerini dile getirmişlerdir. Benlik algısındaki değişimi 31 yaşındaki erkek bir katılımcı *"Farkındalıklarım arttı aslında bu süreç içerisinde. Daha kendi sınırlarımı gördüm çünkü daha fazla deneyimler elde ettim."* (K4) şeklinde ifade etmiştir. Katılımcıların yetişkinlikte kendilerini daha iyi tanıdıklarına işaret eden açıklamaları şu şekildedir:

"Bence sadece evlilikle değil, yaşla da gelen bir şey bu düşünce farkı. Kendine dönme benim açımdan otuz ikiden sonra… Bambaşka bir insan oldum." (K13, Kadın, 34)

"Önceden çok kararsız bir insandım. 30 yaşımdan sonra neyi istediğimi neyi istemediğimi daha iyi belirlediğimi düşünüyorum." (K1, Kadın, 31)

Yerleşik yetişkinler, mesleki, siyasi ve dini gibi farklı alanlarda kimlik biçimlenmesi süreçlerinden söz etmişlerdir. Araştırma grubunun çoğunluğu dini alan dışındaki diğer konularda değişime açık olduklarını, ancak genel olarak belirli kimlik alanlarına içsel yatırımda bulunduklarını vurgulamışlardır. 32 yaşındaki erkek bir katılımcı dünya görüşünde değişim beklentisi olmadığını "*Bu yaştan sonra fikrimin değişeceğini sanmıyorum."* (K6) şeklinde dile getirmiştir. Yetişkinlik döneminde kimliklerinin sağlamlaştığını katılımcılar şu şekilde açıklamışlardır:

"Aslında hani değişmeyeceğini düşünmüyorum, dönüşebilirler ama çok oturmuş şeyler." (K2, Kadın, 31)

"Üniversite zamanlarında oldu. Sorguladık, düşündük ama şimdi sorgulama ya da arayış anlamında bir çabam yok." (K16, Erkek, 35)

Kimlik arayışlarının bazı alanlarda devam ettiğini ifade eden üç katılımcı olmuştur. Katılımcılar dünya görüşlerinin, kariyer ve siyaset ile ilgili konularda görüşlerinin değişebileceğini belirtmişlerdir. Örneğin, 34 yaşındaki erkek bir katılımcı *"Görüşlerim oturmak üzere diyelim, daha hala arayış şeklindeyim."* (K15) sözleri ile tam olarak içsel yatırımda bulunmadığını açıklamıştır. Başka bir katılımcı da yetişkinlik döneminde yaşamını derinlemesine sorguladığını şu şekilde ifade etmiştir:

"Son bir senedir gerçekten bir şeyleri ciddi anlamda sorguluyorum. Ben kimim, ben ne isterim, ne yapıyorum, neden buradayım gibi sorular… Onun öncesinde bu kadar ciddi sorular kesinlikte yoktu." (K2, Kadın, 31)

Yerleşik yetişkinler önceki dönemlere göre olaylara daha geniş bir bakış açısından baktıklarını, sorunlar ile karşılaştıklarında daha akılcı çözümler geliştirdiklerini ve gerçekçi kararlar aldıklarını belirtmişlerdir. Bu değişimler bilgeliğin göstergesi olarak yorumlanmıştır. Aşağıda katılımcıların açıklamalarından örneklere yer verilmiştir:

"Daha romantik kararlar alıyorduk şimdi daha çok süzgeçten geçiriyorum. Yeri geldiğinde çok da harekete geçmeyebiliyorum. Süreci artık biraz daha okuyabiliyoruz." (K8, Kadın, 33)

"Şu an çıkabilecek her şarta ilişkin oluşabilecek problemleri düşünmeye başlıyorum. (…) Olabildiğince çözüm odaklı oluyorsunuz." (K1, Kadın, 31)

"Şimdi aldığım dersle mi bilmiyorum. Hayatta her şeye müdahil olamayacağımı, her şeyin benim istediğim şekilde olamayacağımı düşünerek daha geniş bir perspektiften bakıyorum."(K12, Erkek, 34)

Yerleşik yetişkinlerden bazıları önceliklerinin değiştiğini ve özellikle çocukları olan katılımcılar kendilerine değil çocuklarına odaklandıklarını belirtmişlerdir. 31 yaşındaki erkek bir katılımcı yaşamdaki önceliğinin çocuğu olduğunu "*Açıkçası sadece çocuğa dönük bir hayat yaşıyorum diyebilirim.*" (K3) şeklinde dile getirmiştir. 34 yaşındaki kadın bir katılımcı da çocuk sahibi olmanın etkilerini "*Çocuktan sonra çok değişiyor her şey. Önceliklerim yani hayata bakış açım, sorumluluklarım... Hani asla hiçbir zaman geriye dönülmez bir yol.*" (K13) sözleriyle açıklamıştır. Aldıkları kararlarda, gelecek planlarında çocuklarına öncelik verdiklerini katılımcılar şu şekilde ifade etmişlerdir:

"Çocuk sahibi olmak değişik bir duygu. Hakikaten sorumluluklarınızın arttığını hissedebiliyorsunuz. Bir anda hayatınızın merkezinde oluyor. Birçok şeyden de kısıtlanmış olduk aslında biraz da. Kararları alırken ikinci kez düşünmeye itmeye başladı biraz daha." (K15, Erkek, 34)

"En büyük olay herhalde kızım doğduktan sonra oldu. Kızımla beraber hani devamlı planlarımda, hayallerimde, geleceğimde bir şey düşünürken ona da yer ayırmak zorunda hissediyorum kendimi. O yüzden kızımın doğması beni yetişkinlik anlamında daha da hızlandırdı." (K7, Erkek, 32)

Sosyal İlişkilerdeki Değişim

Katılımcılardan sosyal ilişkilerinde yetişkinliğe geçişten sonra nasıl değişiklikler olduğu ile ilgili bilgi alınmıştır. Veri analizi sonucunda "ebeveynler ile ilişkiler" ve "arkadaş ilişkileri" alt temaları oluşturulmuştur. Katılımcılar ebeveynleri ile ilişkilerine önem verdiklerini, iletişimlerini sürdürdüklerini ancak ebeveynlerini çok fazla ziyaret edemediklerini belirtmişlerdir. Yerleşik yetişkinler, duygusal ve sosyal destek kaynaklarının ebeveynleri yerine arkadaşlarının ya da eşlerinin olduğunu vurgulamışlardır. Sorunlarını paylaşmak için ya da önemli bir karar vermeleri gerektiğinde arkadaşlarından ya da eşlerinden destek aldıklarını katılımcılar şu şekilde ifade etmişlerdir:

"O duygusal ihtiyacı daha çok arkadaşlarımla karşılamaya çalışıyorum. Dertleşmek gibi… Onlara (ebeveynlere) çok önemliyse yüzeysel anlatıyorum ama git gide böyle yaş ilerledikçe söylememe isteği daha ağır basıyor. Yani hasta yatıyorsam bile 2-3 gün sonra hafifleyince söylemeyi tercih ediyorum."(K5, Kadın, 32)

"Lisede, üniversitede belki biraz daha annemlere, yakındım aileme. Ama şu anda aslında biraz da aile değişmiş gibi oldu. (…) Kendi ailemi kurduğum için… (…). Onunla (eşimle) paylaşınca da dışarıdan bir kişiyle paylaşma ihtiyacı olmadığı için aslında." (K15, Erkek, 34)

Katılımcılardan bazıları ebeveynleri ile ilişkilerinin yetişkinliğe geçişten sonra daha olumlu olduğunu, karşılıklı anlayışın arttığını ve iletişimlerinin güçlendiğini dile getirmişlerdir. Aşağıda katılımcıların bu konudaki görüşlerinden örnekler sunulmuştur:

"Artık kararlarınıza daha çok saygı duyuyorlar. Eleştirseler de kenardan kıyıdan alçak sesle eleştiriyorlar veya kendi fikirlerini söylüyorlar." (K3, Erkek, 31)

"Çok şey değişti. Daha açık daha rahat bir iletişim. Biz de şu an dinlemeyi öğreniyoruz. Şu anda sıcak güzel bir ilişki var." (K2, Kadın, 31)

Yapılan görüşmelerde katılımcılara yetişkinliğe geçiş ile birlikte arkadaş ilişkilerindeki değişimler de sorulmuştur. Önceki gelişim dönemlerine göre arkadaş sayılarının ve eski arkadaşları ile görüşme sıklığının azaldığını belirtmişlerdir. Örneğin, 35 yaşındaki bir katılımcı sosyal ağlarının daraldığını şu şekilde açıklamıştır:

"İş hayatına doğru evrildiğimizde arkadaşlarımızla farklı şehirlere dağıldık. Dağılınca uzaklaştık. Sevgi anlamında değil ama fiziksel anlamda uzaklaştık. Çok sık görüşemedik. (…) Ben yetişkinlik aşamasına geçtikçe yalnızlaştığımı düşünüyorum." (K16, Erkek, 35)

Bazı katılımcılar yaşlarından dolayı, iş ve aile yaşamlarındaki sorumluluklar nedeni ile arkadaş edinmekte zorlandıklarını belirtmişlerdir. Bu zorluğun diğer nedenleri arasında farklı sosyal ortamlara katılmak için zaman olmaması, sosyal çevrenin kısıtlı olması, arkadaşlardan beklentilerin değişmesi ve daha seçici olma sayılmıştır. Örneğin bir katılımcı "S*osyal hayatla ilgili*

arkadaş edinme zorluğu yaşıyorum, çünkü öyle bir çevrem yok." (K6, Erkek, 32) şeklinde yaşadığı zorluğu açıklamıştır. Katılımcılar yaşadıkları benzer zorlukları şu şekilde ifade etmişlerdir:

"Bir senedir kiminle arkadaş oldunuz? Sayacağımın hepsi çocuğumun arkadaşları. Çocuğu parka götürmüşüm, oradan tanışmışım... (K13, Kadın, 34)

"Şu an kurduğum arkadaşlıklarda insani anlamda bir beklentim var ve buna uyması için de elimden geleni yapıyorum. Daha çok benzerlik aranıyor." (K8, Kadın, 33)

"Zamanımı bir insana harcayacaksam bir şeyler katmalı diye düşünüyorsunuz."(K1, Kadın, 31)

Katılımcıların ergenlik döneminde ya da üniversite yıllarında başlayan arkadaşlıklarını korumaya çalıştıkları söylenebilir. Eski arkadaşları ile ilişkilerinin daha tatmin edici olduğunu 33 yaşındaki erkek bir katılımcı *"Hangisi daha sağlam derseniz daha geçmişten gelenler. Daha sağlam arkadaş yapısına sahibiz onlarla. Ama onlar elekten geçtiler."* (K11) sözleriyle açıklamıştır. Benzer bir şekilde 32 yaşındaki erkek bir katılımcı da *"Şimdi o zamanlar kadar derin arkadaşlıklar elde edemiyorum. Bu herhalde yaşın verdiği bir şey*." (K7) şeklinde önceki gelişim dönemlerinde kurulmuş arkadaş ilişkilerinin yetişkinliktekine göre daha olumlu olduğunu vurgulamıştır.

Geleceğe İlişkin Beklentiler

Yerleşik yetişkinler ile yapılan görüşmelerde katılımcılara gelecekten beklentileri ile ilgili bir soru yöneltilmiştir. Görüşmelerde verilen yanıtlar "geleceğe ilişkin beklentiler" ana teması, "kişisel beklentiler", "aile ile ilgili beklentiler" ve "olasılıkların azalması" alt temaları oluşturularak değerlendirilmiştir. Genel olarak iş yaşamı, evlilik ve çocuk sahibi olma konularındaki kişisel beklentiler dile getirilmiştir. Katılımcıların beklentilerinden örneklere aşağıda yer verilmiştir:

"İş anlamında, maddi anlamda bağımsız olma beklentim var. İleride hem keyif aldığım hem de insanlara fayda sağladığım bir işi yapmak istiyorum." (K1, Kadın, 31)

"Mesleki anlamda yapacaklarım olduğunu düşünüyorum hala. Mesleki tatmin boyutuna henüz geldiğimi düşünmüyorum.(…) Açıkçası bir evlenme planım var. Evlenince daha düzenli bir hayat olabileceğini de düşünüyorum.(..) Çocuk sahibi olmanın hayata çok pozitif katkıları olacağını düşünüyorum." (K4, Erkek, 31)

Ebeveyn olan yerleşik yetişkinler ise gelecek ile beklentilerinin çocukları ve aileleri ile ilgili olduğunu ifade etmişlerdir. Mesleki anlamdaki beklentilerinin de çocuğunun geleceği ile ilgili olduğunu 32 yaşındaki erkek bir katılımcı *"Gelecekle ilgili artık hayalim daha çok para kazanmak, bahçeli bir ev belki. Çünkü hayalim çocuklarla ilgili yatırım yapmak."* (K7) şeklinde açıklamıştır. Çocuklarının ve ailelerinin geleceğine ilişkin beklentilerini bazı katılımcılar şu şekilde dile getirmişlerdir:

"Kariyeri de zaten aslında onun için planlıyoruz. Ekonomik olarak kendimizi daha özgür hissedebilelim, rahat olalım ki çocuklarımızı daha iyi yetiştirebilelim diye. (…) Ona göre hedeflerimizi, planlarımızı belirliyoruz." (K15, Erkek, 34)

"Beklentim, ailemin varlıklı ve huzurlu yaşaması. Bir arada herkesin mutlu olduğu, kafasının rahat olduğu… Büyüdüğünü görmek, onun yanında olmak, iyi bir geleceğe sahip olması…" (K6, Erkek, 32)

Katılımcıların bazıları yaşları nedeni ile kariyer ve aile gibi farklı yaşam alanlarında olasılıklarının azaldığını ifade etmişlerdir. 34 yaşındaki kadın bir katılımcı yerleşik yetişkinlikte yaşamındaki sınırlılıkları *"20'li yaşlarda üniversite hayatında her şeyi yapabilirim diyordum. Şu an, eminsem yapayım diyorum. Daha temkinliyim, buna enerjim var ise yapayım… Daha seçiciyim."* (K14) ifadeleri ile vurgulamıştır. Başka bir katılımcı da *"Mesleki anlamda yeni bir mesleğe başlamam çok zor. (…) Çünkü benim sorumluluklarım var. Böyle şeyler yapamam."* (K7, Erkek, 32) sözleri ile kariyer anlamında değişiklik yapmasının mümkün olmadığına dikkat çekmiştir. Yaşı bir engel olarak algılayan bazı katılımcıların görüşleri şu şekildedir:

"Yirmi sekizlerde ve otuzlarda belki daha cesur olabilirdim. Bir çocuğa bakmak onunla bir hayat gerçekleştirmek konusunda. Ama şu anda yaştan dolayı… Bunun bir engel olduğunu düşünüyorum." (K10, Kadın, 34)

"İş değiştirmenin mümkünatı yok gibi. Yaş sınırlayıcı oluyor. Yeni bir şeye başlamak için… Sıfırdan başlamak… (…) Ben şunu bilmiyorum, ben bunu beceremiyorum diye yeni işlere girişmeye çalışırdım. Mesela şu an çok zor geliyor." (K5, Kadın, 32)

Tartışma

Bu çalışmada Türkiye'deki yerleşik yetişkinlerin kendilerini yetişkin olarak tanımlamalarında rol oynayan etmenler, yetişkinliğe geçiş deneyimleri ve yetişkin olarak yaşadıkları değişimler incelenmiştir. Katılımcıların çoğu yetişkin olarak hissettiğini, yetişkinliğe geçmelerinde daha fazla sorumluluk almalarının, özerk ve ekonomik olarak bağımsız olmalarının rol oynadığını ifade etmiştir. Yerleşik yetişkinler önceki gelişim dönemlerinden farklı çok sayıda psikolojik ve sosyal değişim yaşamışlardır. Yapılan tematik analizde değişim yaşanan temel alanların benlik algısı ve kimlik, ebeveynler ve arkadaşlar ile ilişkiler, gelecek beklentileri olduğu belirlenmiştir.

Araştırmaya katılan yerleşik yetişkinlerin genel olarak kendilerini yetişkin olarak algıladıkları söylenebilir. Bu bulgu benzer araştırmaların sonuçlarını (örn., Arias ve Hernández, 2007; Çok ve Atak, 2015; Sirsch vd., 2009) desteklemektedir. Örneğin, Arnett (2001) yetişkin algılarını incelediği bir çalışmasında 30 ile 55 yaşları arasındaki bireylerin %85'inin kendini yetişkin olarak tanımladıklarını belirlemiştir. Yetişkinliğe geçiş, işe başlama gibi yaşam olayları çerçevesinde ele alınabilmektedir (Nelson ve Chen, 2007). Ancak, günümüzde yetişkin ölçütleri olarak genellikle bireysel özelliklerdeki ve psikolojik süreçlerdeki değişim vurgulanmaktadır (Arnett, 2000; Shanahan vd., 2005). Bu çalışmada da katılımcılar yetişkin olarak hissetmelerinde sorumluluk alma, ekonomik bağımsızlık ve özerk olma gibi değişimlerin etkilerini vurgulamışlardır. Katılımcılar tarafından bu değişimler, üniversite eğitimi almak için evden ayrılma ya da çalışmaya başlama gibi yaşam olayları ile ilişkili açıklanmış olsa da bu olaylar yerleşik yetişkinlerin benlik algılarında, dünya görüşlerinde ve yaşamlarında değişikliklere neden olmaları açısından değerlendirilmiştir.

Az sayıda yerleşik yetişkin kendini yetişkin olarak hissetmediğini ve bu durumu ekonomik bağımsızlık kazanma, çocuk sahibi olma gibi yaşam görevlerini gerçekleştirememeleri ile açıklamıştır. Beliren yetişkinlikte bireylerin ergenlik ile yetişkinlik arasında kaldıkları vurgulanmaktadır (Arnett, 2000, 2001). Yerleşik yetişkinlikte ise, iş ve aile yaşamındaki sorumluluklar yetişkin hissedilmesine neden olabilir. Ancak, kişilik gelişiminin tamamlandığına işaret eden (Erikson, 1980), deneyimler sonucunda gelişen bilgelik kazanılmadığından bireylerin arada kalma duygusu yaşayabileceklerine dikkat çekilmektedir (Reifman ve Niehuis, 2023). Ayrıca, günümüzde yaşa bağlı beklentiler ve kısıtlamalar azaldığı için yetişkinliğin ilerleyen dönemlerinde de bireyler üniversite eğitimi alma ya da çocuk sahibi olma gibi yaşam olaylarını deneyimlemektedir. Bu nedenle de bazı bireyler için arada kalmışlık duygusunun yaşam boyu devam edebileceğine dikkat çekilmiştir (Hendry ve Kloep, 2007).

Yapılan tematik analizler yerleşik yetişkinlerin yaşamlarında benlik ve kimlik açısından önemli değişimler yaşadıklarını göstermiştir. Katılımcılar kendilerini daha iyi tanıdıklarını, anladıklarını, kendi ihtiyaçlarına ve yaşamdan beklentilerine ilişkin farkındalıklarının arttığını ifade etmişlerdir. Araştırma grubunun bir bölümü, bilgeliğin artması olarak değerlendirilebilecek değişimlerden söz etmişlerdir. Bilgelik genellikle ileri yetişkinlik ile ilişkili bir özellik olarak ele alınmaktadır (Ardelt, 2000). Ancak bilgelik farklı şekillerde tanımlandığı için araştırmalarda bilgeliğin yaşam boyu gelişimi ile ilişkili farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Örneğin, Mehta ve LaRiviere'nin (2023) yaptıkları nitel araştırmada yerleşik yetişkinlikte bireylerin kendilerini daha iyi anladıklarını ve bilgeliğin arttığını belirlemişlerdir. Kendini tanıma, farkındalığın artması, olaylara farklı bakış açılardan bakma gibi özellikler bilgelik kapsamında değerlendirilmektedir (Ardelt, 2003; Staudinger ve Baltes, 1994). Bu çalışmada da olayları farklı bakış açılarından gerçekçi bir şekilde değerlendirebilmek, sorunlara baş edilebilecek zorluklar olarak yaklaşmak ve akılcı çözümler geliştirmek gibi değişimler bilgeliğin göstergeleri olarak yorumlanmıştır.

Genel olarak araştırmaya katılan yerleşik yetişkinler, siyasi konular gibi farklı alanlarda kimlik arayışlarını sonuçlandırdıklarını belirtmişlerdir. İçsel yatırımlarının güçlü olduğunu düşünmek ile birlikte siyasi ve kariyer alanlarında değişime açık olduklarını, sadece dini alana ilişkin kimliklerinde bir değişim olmayacağını açıklamışlardır. Erikson (1980) kimlik biçimlenmesi açısından en önemli gelişim döneminin ergenlik olduğunu savunmuştur. Günümüzde yetişkinliğe geçişin ertelenmesi sonucunda kimlik arayışı beliren yetişkinlikte de devam etmektedir (Arnett, 2000). Araştırmanın bulguları yerleşik yetişkinlikte de bazı bireyler için kimlik arayışının devam ettiğine, ancak genel olarak yerleşik yetişkinlerin kimliklerinin sağlamlaştığına işaret etmektedir. Bu bulgu beliren yetişkinliğe göre yerleşik yetişkinlikte kariyer, romantik ilişkiler ve ebeveynlik gibi farklı alanlarda kimlik

yatırımlarının daha kalıcı olduğunu gösteren boylamsal araştırmaların (örn., Eriksson vd., 2020) ve kesitsel araştırmaların (örn., Roberts ve Côté, 2014) sonuçlarını desteklemektedir.

Kimlik alanlarına göre kimlik yatırımlarının düzeyi diğer gelişim dönemlerinde olduğu gibi yerleşik yetişkinlikte de farklılık gösterebilmektedir (Grotevant, 1987). Örneğin, yerleşik yetişkinlikte kariyer alanındaki kimlik arayışının diğer alanlara göre daha fazla olduğu belirlenmiştir (Mehta ve LaRiviere, 2023). Goedereis ve diğerleri (2023) ise yerleşik yetişkinler ile yürüttükleri nitel araştırmada kariyer arayışının ve gelişiminin devam edebildiğini ama kariyer alanında kalıcılığın olduğunu da göstermişlerdir. Bu çalışmada yerleşik yetişkinler aileleri ile beklentilerinin yanı sıra kariyer gelişimi ile ilişkili beklentilerinden söz etmişlerdir. Ancak, kariyer değiştirmeyi isteme gibi kimlik arayışına ya da kararsızlığına işaret edecek açıklamalarda bulunmamışlardır. Diğer yandan aile yaşamındaki sorumlulukları nedeni kariyerleri açısından ya da genel olarak yaşamda olasılıklarının azaldığını (Reifman ve Niehuis, 2023) vurgulayan katılımcılar da olmuştur. Ebeveyn olan katılımcıların tamamına yakını önceliklerinin değiştiğini, günlük etkinliklerini ve geleceklerini çocuklarına göre planladıklarını belirtmiştir. Önceliklerin değişmesi bulgusu, Reifman ve Niehuis'un (2023) yerleşik yetişkinlikte bireylerin çocukları ya ebeveynleri gibi yaşamlarındaki önemli kişilere odaklandığı varsayımını desteklemektedir. Beliren yetişkinler kendilerini tanıma, bilgi edinme ve beceri kazanma gibi nedenler ile kendilerine odaklanmaktadır (Arnett, 2000, 2015). Yerleşik yetişkinlikte özellikle ebeveyn olduktan sonra bireyler çocuklarına öncelik vermekte (Darvill vd., 2010; Palkovitz vd., 2001), arkadaşları yerine aileleri ile zaman geçirmeyi tercih etmektedir (Mehta ve LaRiviere, 2023).

Yerleşik yetişkinliğin diğer gelişim dönemlerinden farklı olan temel özelliklerinden birisinin, kariyer ve bakım verme sorumlulukları nedeni ile yetişkinlerin sıkışmış hissetmeleri, stres yaşamaları olduğu belirtilmektedir (Mehta vd., 2020, 2023; Riefman ve Niehuis, 2023). İş yaşamı ile aile yaşamı arasındaki çatışmanın (Wayne vd., 2017) diğer gelişim dönemlerine göre yerleşik yetişkinlikte daha fazla olduğu (Huffman vd., 2013; Matthews vd., 2010) ve bu çatışmanın yerleşik yetişkinler için önemli bir stres kaynağı olduğu bulunmuştur (Stefaniak vd., 2022). Bu araştırmanın kariyer ve bakım verme ile ilişkili bulgularının alan yazınını kısmen desteklediği söylenebilir. Ebeveyn olan katılımcıların bazıları ebeveyn sorumluluklarını zorunluluk olarak algıladıklarına ve çocuk sahibi olmanın yaşamlarını kısıtladığına değinmiştir. Ancak yapılan görüşmelerde iş ve aile ile ilgili sorumlulukların birbirleriyle çatıştığı ya da stres yaşanmasına neden olduğu dile getirilmemiştir.

Önceki araştırmalar ile benzer sonuçlara ulaşılmamasının kültürel farklılıklar ile açıklanabileceği düşünülmektedir. Kadınların, özellikle evli kadınların çocuk sahibi olmalarına (Sakallı Uğurlu vd., 2021; Simal Yavuz ve Gürsoy, 2022), ev işleri ve çocuk bakımı ile ilgilenmelerine (Çelik ve Lüküslü, 2012) ile ilişkin beklentilerin Türkiye'de yaygın olduğu çok sayıda araştırmada gösterilmiştir. Katılımcıların çoğu da annelerinin ve babalarının, ebeveyn olmayı yetişkinliğe geçiş ölçütü olarak değerlendirdiğini belirtmiştir. Diğer yandan, Türkiye'de kadınların iş ile aile yaşamı arasında çatışma yaşadıklarını ve bu çatışmanın iyi oluşu etkilediğini gösteren çalışmalar da bulunmaktadır (örn., Aycan ve Eskin, 2005; Miski Aydin vd., 2023). Bu çalışmaya katılan altı ebeveynin dördünün erkek olması, eğitim düzeylerinin yüksek olması gibi araştırma grubunun sosyodemografik özelliklerinin farklı sonuçlara ulaşılmasında rol oynadığı düşünülmektedir.

Yetişkinlik döneminde benlikteki ve kimlikteki değişikliklerin yanı sıra aile ve arkadaş ilişkilerinde de önemli değişimler görülmektedir. Katılımcıların çoğunluğu ebeveynleri ile ilişkilerinin yakın ve sıcak, duygusal bağlılıklarının yüksek olduğunu belirtmiştir. Yetişkinliğe geçiş ile birlikte katılımcıların ebeveynleri ile ilişkilerindeki en önemli değişimin, birbirlerine karşı anlayışlarının artması olduğu söylenebilir. Yerleşik yetişkinler, anne ve babalarını daha iyi anladıklarını, ebeveynlerinin de çocuklarının görüşlerine daha fazla saygı gösterdiklerini belirtmişlerdir. Bu bulgular, yetişkinlik döneminde ebeveyn ile çocuk arasındaki ilişkinin istikrar kazandığına ve olumlu yönde değiştiğine (Lindell ve Campione-Barr, 2017; Tsai vd., 2013), hiyerarşik bir yapıdan simetrik bir yapıya dönüştüğüne (Grotevant ve Cooper, 1986) işaret etmektedir. Ebeveynler ile ilişkiler daha olumlu olmak ile birlikte, yerleşik yetişkinlerin çoğunun beliren yetişkinlikteki kadar ebeveynlerinden sosyal destek ya da maddi destek (Fingerman vd., 2016) almadıkları belirlenmiştir. Katılımcılar arkadaşlarından (Guan ve Fuligni, 2016; Wrzus vd., 2017) ya da eşlerinden (Min vd., 2022) destek aldıklarını ifade etmişlerdir. Yapılan tematik analiz, genel olarak yerleşik yetişkinlik döneminde nesiller arasındaki iletişimin ve ilişkilerin daha olumlu olduğunu, yerleşik yetişkinlerin ebeveynleri ile haberleştiklerini (David-Barrett vd., 2016) ancak görüşme sıklığının (Lindell ve Campione-Barr, 2017) ve ebeveynlerine olan duygusal ihtiyaçlarının azaldığını göstermiştir.

Araştırmada, katılımcıların ergenliğe ya da beliren yetişkinliğe göre daha az sayıda arkadaşlarının olduğu ve arkadaşları ile görüşme sıklığının azaldığı belirlenmiştir. Yetişkinlikte arkadaş ilişkilerinin niteliğinin, öneminin ve sayısının değişmesinde işe

başlama, evlenme ve ebeveyn olma gibi normatif yaşam olayları (Back vd., 2008; Bost vd., 2002; Kearns ve Leonard, 2004), başka bir şehre taşınma gibi normatif olmayan yaşam olayları (Neyer ve Lang, 2003) etkili olmaktadır. Genellikle, yetişkinlikte iş yeri ve mahalle gibi bireylerin paylaştıkları çevreler aracılığı ile arkadaşlıklar kurulmaktadır (Back vd., 2008; Miche vd., 2013). Bu çalışmada da arkadaş sayısının azalması ile ilgili benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Ayrıca, romantik eşlerin sosyal destek kaynakları olmaları, arkadaş ilişkilerine göre aileye ya da işe daha fazla önem verilmesi (Wrzus vd., 2013, 2017) sosyal ağların küçülmesinde rol oynamıştır. Benzer şekilde Schmidt ve diğerlerinin (2023) araştırmasında yerleşik yetişkinlerin orta yetişkinlere göre iş, ebeveynlik gibi alanlarındaki sorumlulukları nedeni ile daha az sayıda yakın arkadaşları olduğu ve kendilerini daha yalnız hissettikleri belirlenmiştir. Sosyoduygusal Seçicilik Kuramına (Carstensen, 1992, 1995) göre yetişkinlikte zaman kısıtlı olarak algılandığından bilgi almak için değil duygu düzenleme amacı ile bireyler sosyal ilişkiler kurmaktadır. Bu nedenle yetişkinlikte bireyler duygusal ihtiyaçlarını karşılayabildikleri az sayıda sosyal ilişkiyi sürdürmeyi, aileye ve yakın arkadaşlarına zaman ayırmayı tercih etmektedir (Carstensen, 1995). Bu çalışmada da zamanın önemi ve değeri, duygusal yatırım yapılacak ilişkiler konusunda seçici olunması ve aileye öncelik verilmesi şeklinde dile getirilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Bu araştırma, yerleşik yetişkinliğin diğer gelişim dönemlerinden farklı gelişimsel özellikleri, psikolojik ve sosyal değişimleri içerdiğini ortaya koymaktadır. Bu farklılıklar yerleşik yetişkinliğin, beliren yetişkinlik ve orta yetişkinlikten ayrı bir dönem olarak ele alınması gerektiğine işaret etmektedir. Araştırmanın bulguları katılımcıların çoğunun kendilerini yetişkin olarak algıladıklarını, yetişkinliğe geçmelerinde sorumluluk alma ve özerklik kazanma gibi psikolojik süreçlerin rol oynadığını, yerleşik yetişkinlikte kimlik yatırımlarının sağlamlaştığını, aile ve arkadaş ilişkilerinin niteliğinin değiştiğini göstermiştir. Kariyere ve bakım vermeye ilişkin sorumluluklar arasında kalma ve zorlanma yerleşik yetişkinliğin diğer dönemlerden farklı bir özelliği olarak ele alınmaktadır. Ancak bu durumun araştırma grubu için geçerli olmadığı bulunmuştur. Bu farklılıklar kültürel normların ve değerlerin yerleşik yetişkinlik tanımlanırken göz önüne alınması gerektiğine dikkat çekmektedir. Ayrıca, bu çalışmada yerleşik yetişkinlik döneminde ebeveynler ve arkadaşlar ile ilişkilerde önemli değişiklikler olduğunun gösterilmiş olması, sosyal ilişkilerdeki değişimlerin de yerleşik yetişkinliğin ayırt edici özellikleri arasında değerlendirilebileceğini düşündürmektedir.

Çalışmanın sonuçları Türkiye'deki yerleşik yetişkinlerin deneyimlerine ilişkin derinlemesine bilgi sunması ve yeni bir gelişim dönemi olarak yerleşik yetişkinliğin tanımlanmasına katkıda bulunması açısından önem taşımaktadır. Ancak, çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış olması ve katılımcı sayısının görece az olması sonuçların genellenebilirliği açısından sınırlılık oluşturmaktadır. Araştırma grubuna beliren yetişkinler ve orta yetişkinler dahil edilmediği için farklı gelişim dönemlerinin özellikleri bağlamında bir karşılaştırma yapılamamıştır. Boylamsal araştırmalar yapılmasının ve farklı gelişim dönemlerindeki bireylerin gelişimsel özelliklerinin karşılaştırılmasının yerleşik yetişkinlikteki sosyoduygusal süreçlerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Araştırma grubunun yerleşik yetişkinlik döneminin ilk yıllarında olan ve Türkiye'de yaşayan yetişkinlerden oluştuğu çalışmanın sonuçları değerlendirilirken dikkate alınmalıdır. Ayrıca, katılımcıların eğitim düzeyinin yüksek olması sonuçların genellenebilirliği sınırlandırmaktadır. Bu kapsamda, farklı sosyodemografik özelliklerin ve kültürün yerleşik yetişkinlikteki sosyoduygusal gelişime etkilerinin incelenmesi önerilmektedir. Ayrıca, yerleşik yetişkinlikler ile yürütülen araştırmalarda psikolojik değişimlere göre daha az yer verilen ebeveynler ve arkadaşlar ile ilişkilerin incelenmesinin, bu dönemin daha kapsamlı bir şekilde değerlendirilebilmesi açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

Yerleşik yetişkinlikteki deneyimler, orta ve ileri yetişkinlikteki sosyoduygusal gelişimi etkilemektedir. Genellikle yerleşik yetişkinlik döneminde deneyimlenen ebeveyn olma gibi yaşam olaylarına uyum sağlama, yeni sorumluluklar üstlenme, yaşamdaki olasılıkların azalması gibi değişimler bireyler açısından zorlayıcı olabilir. Bu dönemde baş etmekte zorlanma ve stres yaşama gibi durumlar olumsuz gelişimsel sonuçların ortaya çıkmasında rol oynayabilir. Diğer yandan bu gelişim döneminde bireyler beliren yetişkinliğe göre daha özerk ve bağımsız olduklarını hissetmektedir. Eğitim, kariyer ve aile gibi alanlarda önemli kararları verdikleri için kendi isteklerine ve ihtiyaçlarına odaklanabilir, yetişkinliğe olumlu bakış açısı geliştirilebilirler. Bu kapsamda yerleşik yetişkinlikte zorlayıcı yaşam olayları ile baş etme, aile ile kariyer arasında denge kurma, iyi oluşun yüksek olması gibi olumlu gelişimsel sonuçların ortaya çıkmasına katkıda bulunacak psikolojik destek çalışmalarının yürütülmesi önem taşımaktadır. Ancak, öncelikle farklı kültürlerde yapılacak çalışmalar ile döneme özgü gelişimsel özelliklerin belirlenmesi ve sosyoduygusal süreçlerin daha iyi anlaşılması gerekmektedir. Bu bağlamda çalışmanın sonuçlarının yerleşik yetişkinlikteki bireylerin algılarının, deneyimlerinin, ihtiyaçlarının anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Etik Komitesi Onayı: *Bu çalışma için Beykoz Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulundan etik kurul onayı alınmıştır (Toplantı No: 2020/2, Tarih: 10.07.2020).*
Katılımcı Onamı: *Çalışmaya katılan tüm katılımcılardan onam alınmıştır.*
Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*
Çıkar Çatışması: *Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*
Finansal Destek: *Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*
Teşekkür: *Yazar, Prof. Dr. H. Nermin Çelen ve Prof. Dr. Nurgün Oktik'e görüşme soruların hazırlanmasına verdikleri destek, Dr. Öğr. Üyesi Rukiye Köroğlu'na kodlama sürecindeki desteği için teşekkür eder.*

Ethics Commitee Approval: *Ethics approval was obtained from Beykoz University Scientific Research and Publication Ethics Committee (Meeting No: 2020/2, Date: 10.07.2020).*
Participant Consent: *Informed consent was obtained from all participants who participated in the study.*
Peer-review*: Externally peer-reviewed.*
Conflict of Interest: *The author has no conflicts of interest to declare.*
Financial Disclosure: *The author declared that this study has received no financial support.*
Acknowledgements: *The author would like to thank Prof. Dr. H. Nermin Çelen and Prof. Dr. Prof. Dr. Nurgün Oktik for their support in formulating interview questions, and Asst. Prof. Rukiye Köroğlu for her support in the coding.*

Kaynaklar

Açar, D., & Duran, R. (2024). Yaşam seyri perspektifinden ebeveynlik: Anne-babaların çocukluk deneyimlerinin günümüz ebeveynlik tutum ve davranışlarına etkisi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 37*, 319–338. https://doi.org/10.54600/igdirsosbilder.1494208

Ardelt, M. (2000). Antecedents and effects of wisdom in old age: A longitudinal perspective on aging well. *Research on Aging, 22*(4), 360–394. https://doi.org/10.1177/0164027500224003

Ardelt, M. (2003). Empirical assessment of a three-dimensional wisdom scale. *Research on Aging, 25*(3), 275–324. https://doi.org/10.1177/0164027503025003004

Arias, D. F., & Hernández, A. M. (2007). Emerging adulthood in Mexican and Spanish youth: Theories and realities. *Journal of Adolescent Research*, *22*(5), 476–503. https://doi.org/10.1177/0743558407305774

Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist, 55*(5), 469–480. https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.5.469

Arnett, J. J. (2001). Conceptions of the transition to adulthood: Perspectives from adolescence through midlife. *Journal of Adult Development, 8*(2), 133–143. https://doi.org/10.1023/A:1026450103225

Arnett, J. J. (2015). *Emerging adulthood: The winding road from the late teens through the twenties* (2nd ed.). Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199795574.013.9

Atak, H., Erten Tatlı, C., Çokamay, G., Büyükpabuşcu, H., & Çok, F. (2016). Yetişkinliğe geçiş: Türkiye'de demografik ölçütler bağlamında kuramsal bir gözden geçirme. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 8*(3), 204–227. https://doi.org/10.18863/pgy.238184

Aycan, Z., & Eskin, M. (2005). Relative contributions of childcare, spousal support, and organizational support in reducing work-family conflict for men and women: The case of Turkey. *Sex Roles: A Journal of Research, 53*(7-8), 453–471. https://doi.org/10.1007/s11199-005-7134-8

Back, M. D., Schmukle, S. C., & Egloff, B. (2008). Becoming friends by chance. *Psychological Science, 19*(5), 439–440. https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.02106.x

Bost, K. K., Cox, M. J., Burchinal, M. R., & Payne, C. (2002). Structural and supportive changes in couples' family and friendship networks across the transition to parenthood. *Journal of Marriage and Family, 64*(2), 517–531. https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2002.00517.x

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology, 3*(2), 77–101. https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa

Braun, V., & Clarke, V. (2013). *Successful qualitative research: A practical guide for beginners.* Sage.

Carstensen, L. L. (1992). Social and emotional patterns in adulthood: Support for socioemotional selectivity theory. *Psychology and Aging, 7*(3), 331–338. https://doi.org/10.1037/0882-7974.7.3.331

Carstensen, L. L. (1995). Evidence for a life-span theory of socioemotional selectivity. *Current Directions in Psychological Science, 4*(5), 151–156. https://doi.org/10.1111/1467-8721.ep11512261

Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory: A practical guide through qualitative analysis.* Sage.

Çelik, K., & Lüküslü, D. (2012). Spotlighting a silent category of young females: The life experiences of "house girls" in Turkey. *Youth & Society, 44*(1), 28-48. https://doi.org/10.1177/0044118X10391636

Çeven, H. B., Büyükgöze-Kavas, A., & Kirazcı, F. (2024). Çalışan yetişkinlerde çalışma iradesi, kariyer uyumluluğu ve dengeli yaşam: İş ihtiyaçları doyumunun aracılık rolü. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi, 24*(3), 812–828. https://doi.org/10.11616/asbi.1393431

Çok, F., & Atak, H. (2015). Emerging adulthood in Turkey: Does it (yet) exist? *The Online Journal of Counseling and Education, 4*(3), 46–75.

Darvill, R., Skirton, H., & Farrand, P. (2010). Psychological factors that impact on women's experiences of first-time motherhood: A qualitative study of the transition. *Midwifery, 26*(3), 357–366. https://doi.org/10.1016/j.midw.2008.07.006

David-Barrett, T., Kertesz, J., Rotkirch, A., Ghosh, A., Bhattacharya, K., Monsivais, D., & Kaski, K. (2016). Communication with family and friends across the life course. *PloS one, 11*(11): e0165687. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0165687

DiCicco-Bloom, B., & Crabtree, B. F. (2006). The qualitative research interview. *Medical Education, 40*(4), 314–321. https://doi.org/10.1111/j.1365-2929.2006.02418.x

Erikson, E. H. (1980). *Identity and the life cycle.* W. W. Norton & Co.

Eriksson, P. L., Wängqvist, M., Carlsson, J., & Frisén, A. (2020). Identity development in early adulthood. *Developmental Psychology, 56*(10), 1968–1983. https://doi.org/10.1037/dev0001093

Fingerman, K. L., Cheng, Y.-P., Kim, K., Fung, H. H., Han, G., Lang, F. R., Lee, W., & Wagner, J. (2016). Parental involvement with college students in Germany, Hong Kong, Korea, and the United States. *Journal of Family Issues, 37*(10), 1384–1411. https://doi.org/10.1177/0192513X14541444

Gauthier, A. H. (2007). Becoming a young adult: An international perspective on the transitions to adulthood. *European Journal of Population, 23*(3/4), 217–223. https://doi.org/10.1007/sl 0680-007-9130-x

Goedereis, E. A., Mehta, C. M., Jones, J., & Ayotte, B. J. (2023). "I want to focus on something that I feel really good about every day": Career development in established adulthood. *Acta Psychologica, 234*: 103863. https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2023.103863.

Grotevant, H. D. (1987). Toward a process model of identity formation. *Journal of Adolescent Research, 2*(3), 203–222. https://doi.org/10.1177/074355488723003

Grotevant, H. D., & Cooper, C. R. (1986). Individuation in family relationships: A perspective on individual differences in the development of identity and role-taking skill in adolescence. *Human Development, 29*(2), 82–100. https://doi.org/10.1159/000273025

Guan, S.-S. A., & Fuligni, A. J. (2016). Changes in parent, sibling, and peer support during the transition to young adulthood. *Journal of Research on Adolescence, 26*(2), 286–299. https://doi.org/10.1111/jora.12191

Hendry, L. B., & Kloep, M. (2007). Conceptualizing emerging adulthood: Inspecting the emperor's new clothes? *Child Development Perspectives, 1*(2), 74–79. https://doi.org/10.1111/j.1750-8606.2007.00017.x

Huffman, A., S. Culbertson, S., B. Henning, J., & Goh, A. (2013). Work-family conflict across the lifespan. *Journal of Managerial Psychology, 28*(7/8), 761–780. https://doi.org/10.1108/JMP-07-2013-0220

Kearns, J. N., & Leonard, K. E. (2004). Social networks, structural interdependence, and marital quality over the transition to marriage: A prospective analysis. *Journal of Family Psychology, 18*(2), 383–395. https://doi.org/10.1037/0893-3200.18.2.383

Knecht, M., & Freund, A. M. (2016). Boundary management: A time-sampling study on managing work and private life in middle adulthood. *Research in Human Development, 13*(4), 297–311. https:// doi.org/ 10. 1080/ 15427 609. 2016. 12343 07

Lopez, K. A., & Willis, D. G. (2004). Descriptive versus interpretive phenomenology: Their contributions to nursing knowledge. *Qualitative Health Research, 14*(5), 726-735. https://doi.org/10.1177/1049732304263638.

Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry.* Sage.

Lindell, A. K., & Campione-Barr, N. (2017). Continuity and change in the family system across the transition from adolescence to emerging adulthood. *Marriage & Family Review, 53*(4), 388–416. https://doi.org/10.1080/01494929.2016.1184212

Matthews, R. A., Bulger, C. A., & Barnes-Farrell, J. L. (2010). Work social supports, role stressors, and work–family conflict: The moderating effect of age. *Journal of Vocational Behavior, 76*(1), 78–90. https://doi.org/10.1016/j.jvb.2009.06.011

Mehta, C. M., Arnett, J. J., Palmer, C. G., & Nelson, L. J. (2020). Established adulthood: A new conception of ages 30 to 45. *American Psychologist, 75*(4), 431–444. https://doi.org/10.1037/amp0000600

Mehta, C. M., & LaRiviere, K. (2023). "You have those adult responsibilities, but you're still getting your feet on the ground": The lived experience of established adulthood. *Journal of Adult Development, 30*(1), 36–52. https://doi.org/10.1007/s10804-022-09410-x

Merriam, S. B., & Tisdell, E. J. (2016). *Qualitative research: A guide to design and implementation* (4th ed.). John Wiley & Sons.

Miche, M., Huxhold, O., & Stevens, N. L. (2013). A latent class analysis of friendship network types and their predictors in the second half of life. *Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences, 68*(4), 644–652. https://doi.org/10.1093/geronb/gbt041

Min, J., Johnson, M. D., Anderson, J. R., & Yurkiw, J. (2022). Support exchanges between adult children and their parents across life transitions. *Journal of Marriage and Family, 84*(2), 367-392. https://doi.org/10.1111/jomf.12787

Miski Aydin, E., Metin-Orta, I., Metin-Camgoz, S., & Aksan, N. (2023). Does overparenting hurt working turkish mother's well-being? The influence of family–work conflict and perceived stress in established adulthood. *Journal of Adult Development, 30*(1), 131–144. https://doi.org/10.1007/s10804-022-09408-5

Nelson, L. J., Badger, S., & Wu, B. (2004). The influence of culture in emerging adulthood: Perspectives of Chinese college students. *International Journal of Behavioral Development, 28*(1), 26–36. https://doi.org/10.1080/01650250344000244

Nelson, L. J., & Chen, X. (2007). Emerging adulthood in China: The role of social and cultural factors. *Child Development Perspectives, 1*(2), 86–91. https://doi.org/10.1111/j.1750-8606.2007.00020.x

Neyer, F. J., & Lang, F. R. (2003). Blood is thicker than water: Kinship orientation across adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology, 84*(2), 310–321. https://doi.org/10.1037/0022-3514.84.2.310

Palkovitz, R., Copes, M. A., & Woolfolk, T. N. (2001). "It's like...you discover a new sense of being": Involved fathering as an evoker of adult development. *Men and Masculinities, 4*(1), 49–69. https://doi.org/10.1177/1097184X01004001003

Reifman, A., & Niehuis, S. (2023). Extending the five psychological features of emerging adulthood into established adulthood. *Journal of Adult Development, 30*(1), 6–20. https://doi.org/10.1007/s10804-022-09412-9

Roberts, S. E., & Côté, J. E. (2014). The identity issues inventory: Identity stage resolution in the prolonged transition to adulthood. *Journal of Adult Development, 21*(4), 225–238. https://doi.org/10.1007/s10804-014-9194-x

Sakallı Uğurlu, N., Türkoğlu, B., Kuzlak, A., & Gupta, A. (2021). Stereotypes of single and married women and men in Turkish culture. *Current Psychology: A Journal for Diverse Perspectives on Diverse Psychological Issues, 40*(1), 213–225. https://doi.org/10.1007/s12144-018-9920-9

Schmidt, M. E., Pellicciotti, H., & Long, R. M. (2023). An exploration of friendship and well-being in established adulthood and midlife. *Journal of Adult Development, 30*(1), 53–63. https://doi.org/10.1007/s10804-022-09421-8

Shanahan, M. J., Porfeli, E. J., Mortimer, J. T., & Erickson, L. D. (2005). Subjective age and the transition to adulthood: When Do adolescents become adults? In R. A. Settersten, Jr., F. F. Furstenberg, Jr., & R. G. Rumbaut (Eds.), *On the frontier of adulthood: Theory, research, and public policy* (pp. 225–255). The University of Chicago Press. https://doi.org/10.7208/chicago/9780226748924.003.0007

Simal Yavuz, N., & Gursoy, E. (2022). The compressive effect of the expectation to have a child on a women's life: The expectation to have a child and compressive effect. *Journal of Social and Analytical Health, 2*(2), 166–171. https://doi.org/10.5281/zenodo.6770157

Sirsch, U., Dreher, E., Mayr, E., & Willinger, U. (2009). What does it take to be an adult in Austria?: Views of adulthood in Austrian adolescents, emerging adults, and adults. *Journal of Adolescent Research, 24*(3), 275–292. https://doi.org/10.1177/0743558408331184

Staudinger, U. M., & Baltes, P. B. (1994). Psychology of wisdom. In R. J. Sternberg (Ed.), *Encyclopedia of human intelligence* (Vol. 2, pp. 1143–1152). MacMillan.

Stefaniak, A. R., Blaxton, J. M., & Bergeman, C. S. (2022). Age differences in types and perceptions of daily stress. *The International Journal of Aging and Human Development, 94*(2), 215–233. https://doi.org/10.1177/00914150211001588

Tekindal, S. (2023). *Nicel, nitel, karma yöntem araştırma desenleri ve istatistik tasarımı ve yürütülmesi eğitim, psikoloji ve sosyoloji alanları için.* (2. bs.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Tsai, K. M., Telzer, E. H., & Fuligni, A. J. (2013). Continuity and discontinuity in perceptions of family relationships from adolescence to young adulthood. *Child Development, 84*(2), 471–484. https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2012.01858.x

Tutar, H. (2022). Nitel araştırmalarda geçerlilik ve güvenilirlik: Bir model önerisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22*(Özel Sayı 2), 117–140. https://doi.org/10.18037/ausbd.1227323

Wayne, J. H., Butts, M. M., Casper, W. J., & Allen, T. D. (2017). In search of balance: A conceptual and empirical integration of multiple meanings of work–family balance. *Personnel Psychology, 70*(1), 167–210. https://doi.org/10.1111/peps.12132

Wrzus, C., Hänel, M., Wagner, J., & Neyer, F. J. (2013). Social network changes and life events across the life span: A meta-analysis. *Psychological Bulletin, 139*(1), 53–80. https://doi.org/10.1037/a0028601

Wrzus, C., Zimmermann, J., Mund, M., & Neyer, F. J. (2017). Friendships in young and middle adulthood: Normative patterns and personality differences. In M. Hojjat & A. Moyer (Eds.), *The psychology of friendship* (pp. 21–38). Oxford University Press.

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ATATURK UNIVERSITY PUBLICATIONS

Research Article *Araştırma Makalesi* DOI: 10.53487/atasobed.1614705

The Role of Internal Social Responsibility Practices in Enhancing Quality of Work Life

İş Yaşam Kalitesini Artırmada İç Sosyal Sorumluluk Uygulamalarının Rolü

Nadir MEKSI
Ain Temouchent Belhadj Bouchaib Üniversitesi, İktisadi, Ticari ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Tarım ve Turizm Sektörünün Geliştirilmesi Stratejileri Laboratuvarı, Ain Temouchent, Cezayir

University of Ain Temouchent Belhadj Bouchaib, Faculty of Economic, Commercial, and Management Sciences, Laboratory of Strategies for the Development of the Agricultural and Tourism Sector, Ain Temouchent, Algeria
nadir.meksi@univ-temouchent.edu.dz

Abstract

This study investigates the impact of Internal Corporate Social Responsibility (ICSR) practices on the Quality of Work Life (QWL) of employees in the Algerian company context. It focuses on seven key dimensions: work-life balance, training and education, working conditions, employment stability, human rights, workplace diversity, and job enrichment. Unlike previous research, which focused mainly on external CSR aspects, this research offers a novel contribution by analyzing internal CSR practices and their direct influence on employees' perceived Quality of Work Life. A total of 180 employees from Hassnaoui Group and Chiali Group were surveyed using a structured questionnaire. Statistical analysis using SPSS showed a strong positive correlation (r = 0.767) between ICSR and QWL, with 58.8% of the variance in QWL explained by ICSR. Among the dimensions, human rights and training and education had the greatest influence. These findings highlight the importance of ICSR in creating a supportive and productive work environment. The study recommends adopting innovative internal CSR strategies that prioritize employees and foster a work environment supportive of their personal and professional needs.

Keywords: Internal corporate social responsibility, quality of work life, work environment.

Öz

Bu çalışma, İç Kurumsal Sosyal Sorumluluk (İKSS) uygulamalarının çalışanların İş Yaşam Kalitesi (İYK) üzerindeki etkisini Cezayir şirket bağlamında incelemektedir. Araştırma, iş-yaşam dengesi, eğitim ve öğretim, çalışma koşulları, istihdam güvencesi, insan hakları, işyeri çeşitliliği ve iş zenginleştirme olmak üzere yedi temel boyuta odaklanmaktadır. Önceki araştırmalar ağırlıklı olarak Kurumsal Sosyal Sorumluluğun dışsal yönlerine odaklanmışken, bu çalışma içsel İKSS uygulamalarını ve bunların çalışanların algıladığı iş yaşam kalitesi üzerindeki doğrudan etkisini analiz ederek özgün bir katkı sunmaktadır. Hassnaoui Grubu ve Chiali Grubu'ndan toplam 180 çalışanla yapılandırılmış bir anket aracılığıyla veri toplanmıştır. SPSS kullanılarak yapılan istatistiksel analizler, İKSS ile İYK arasında güçlü bir pozitif korelasyon olduğunu ortaya koymuştur (r = 0.767) ve İKSS, İYK'deki varyansın %58,8'ini açıklamaktadır. Boyutlar arasında, insan hakları ile eğitim ve öğretim en etkili faktörler olarak öne çıkmıştır. Bulgular, İKSS'nin destekleyici ve üretken bir çalışma ortamı yaratmadaki önemini vurgulamaktadır. Çalışma, çalışanları önceliklendiren ve onların kişisel ve profesyonel ihtiyaçlarını destekleyen kapsayıcı bir iş ortamı geliştirmeye yönelik yenilikçi içsel sosyal sorumluluk stratejilerinin benimsenmesini önermektedir.

Anahtar Kelimeler: İç kurumsal sosyal sorumluluk, iş yaşam kalitesi, çalışma ortamı.

Geliş Tarihi/Received 07.01.2025
Kabul Tarihi/Accepted 21.07.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 21.08.2025

Cite this article as: Meksi, N. (2025). The role of internal social responsibility practices in enhancing quality of work life. *Current Perspectives in Social Sciences*, *29*(3), 539-554.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Introduction

In today's rapidly evolving business landscape, the Quality of Work Life (QWL) has emerged as a crucial factor in boosting organizational performance and ensuring employee well-being. Closely linked to human resource management (HRM), QWL underpins the recruitment, development, and retention of human capital within organizations. Employees are viewed as essential organizational assets and a primary source of competitive advantage. Literature reveals that QWL is significantly influenced by organizational activities and policies, acting as either a positive or negative factor in job satisfaction, commitment, and performance.

Negative phenomena such as high work stress, burnout, and discrimination significantly deteriorate QWL, adversely impacting productivity and professional commitment. To address these challenges, organizations must adopt strategic and systematic policies that prioritize human capital. In this context, corporate social responsibility (CSR) emerges as a pivotal tool for creating a sustainable and healthy work environment that supports employees' professional development and contributes to an improved Quality of Work Life (QWL).

Among the theoretical frameworks supporting CSR, Stakeholder Theory, developed by Edward Freeman (1984), provides a particularly relevant perspective. It posits that organizations must consider the interests of all stakeholders—not just shareholders—when making decisions. This includes employees, customers, suppliers, communities, and others who are directly or indirectly affected by the company's actions. Within this framework, CSR is no longer a peripheral or philanthropic activity, but a strategic approach to ensuring long-term organizational sustainability by aligning stakeholder expectations with corporate practices.

Stakeholder Theory is especially pertinent when analyzing Internal CSR (ICSR), which focuses on how organizations treat their internal stakeholders—primarily employees. Ensuring work-life balance, decent working conditions, respect for human rights, job enrichment, and continuous development are not only ethical imperatives but also drivers of sustainable performance. These practices create mutual value by enhancing employees' satisfaction with their Quality of Work Life, reinforcing their commitment and productivity, while at the same time strengthening the organization's legitimacy and reputation.

While CSR research has traditionally focused on external dimensions, such as improving organizational reputation or fostering customer loyalty, recent studies have shifted towards internal CSR, emphasizing employees' needs and working conditions. This shift highlights a notable research gap regarding the specific contributions of internal CSR practices to employee QWL. Existing literature primarily addresses the external impacts of CSR, leaving the internal dynamics underexplored. By addressing this gap, the current study aims to provide a detailed analysis of internal CSR practices, such as job security, training and development, working conditions, and work-life balance, and their direct effects on QWL.

This study aims to investigate the relationship between ICSR practices and QWL among employees in the Algerian corporate context. Furthermore, it seeks to provide actionable recommendations for improving QWL through the effective implementation of ICSR practices, offering valuable insights for both researchers and organizational decision-makers striving to align corporate strategies with employee needs.

Research Problem

Given the above discussion and the potential of ICSR practices to enhance QWL among employees of Hassnaoui Group and Chiali Group, the central research question is formulated as follows:

- what is the impact of Internal Corporate Social Responsibility practices on improving the Quality of Work Life among employees of the studied companies?

Research Hypotheses

To address the research question, the following hypotheses were formulated:

Main Hypothesis

- There is a statistically significant effect at the 0.05 significance level of Internal Corporate Social Responsibility practices (work-life balance, training and education, working conditions, employment stability, human rights, workplace diversity, and job enrichment) on the Quality of Work Life among employees of the studied companies.

Sub-Hypotheses

1. There is a statistically significant effect of work-life balance on QWL among employees.
2. There is a statistically significant effect of training and education on QWL among employees.
3. There is a statistically significant effect of working conditions on QWL among employees.
4. There is a statistically significant effect of employment stability on QWL among employees.
5. There is a statistically significant effect of human rights on QWL among employees.
6. There is a statistically significant effect of workplace diversity on QWL among employees.
7. There is a statistically significant effect of job enrichment on QWL among employees.

Previous Studies:

- Tarigan et al. (2020) conducted a study titled *"Corporate Social Responsibility, Job Pursuit Intention, Quality of Work Life, and Employee Performance: A Case Study from Indonesia's Controversial Industry."*
  The study aimed to analyze the impact of Corporate Social Responsibility (CSR) practices on Job Pursuit Intention (JPI), Quality of Work Life (QWL), and Employee Performance (EP) within controversial industries in Indonesia. Based on data from 42 companies, and using survey analysis supported by Smart-PLS software, the findings revealed that CSR practices enhance prospective employees' intention to join companies and improve QWL, thereby boosting employee performance. The study confirmed the mediating role of QWL between CSR and performance, highlighting the importance for companies to adopt robust CSR practices in order to improve their reputation, attract talent, and increase productivity.

- Roble et al. (2022) conducted a study titled *"Quality Of Work Life And Corporate Social Responsibility: A Multiple Case Study."*
  This research aimed to explore and evaluate employee perceptions and satisfaction regarding the main factors influencing their quality of work life in companies that implement CSR practices. The sample included five companies ranked among the top 150 best places to work. The study adopted Walton's model for evaluating QWL, focusing on indicators such as working conditions, job security, equal opportunities, and attention to employee health and well-being. Using diverse research tools including document analysis and interviews, the results showed that the majority of QWL indicators were positively evaluated by employees in the participating companies. However, the study also emphasized the ongoing need to improve certain areas where satisfaction levels were relatively low.

- Ramdhan et al. (2022) published a study titled *"Internal Corporate Social Responsibility as a Microfoundation of Employee Well-Being and Job Performance."*
  The purpose of the study was to analyze the effect of internal CSR on job performance through employee well-being. To achieve this, the researchers surveyed 282 employees using random sampling across four state-owned strategic industrial companies in Indonesia. The data were analyzed using SEM with SPSS 26. The results showed that changes in job performance could be predicted through the adequacy of both work and personal resources, which are supported by internal CSR practices. Internal CSR was found to encourage greater work engagement and reduce burnout, ultimately leading to improved job performance. Internal CSR thus emerges as an essential practical and psychological resource for employees.

The current study has significantly benefited from these previous works in building a comprehensive understanding of the importance of CSR—not only in enhancing organizational economic performance, but also in promoting employee well-being and improving their quality of work life. These studies provided an integrated theoretical framework that supports our analysis. Both Tarigan et al. (2020) and Ramdhan et al. (2022) emphasized the role of CSR in improving job performance through enhanced employee well-being and QWL, while Roble et al. (2022) focused on evaluating QWL through core indicators such as job security and working conditions.

In contrast, our current study centers specifically on the internal dimension of CSR, which directly concerns employees. It analyzes seven core internal CSR practices and their integrated impact on QWL in the context of Algerian companies. This focus contributes a new dimension to the existing literature and provides guidance for decision-makers aiming to improve their human resource strategies.

Literature review

Internal Corporate Social Responsibility

The concept of corporate social responsibility (CSR) has evolved as a cornerstone of sustainable organizational management. According to The World Business Council for Sustainable Development (WBCSD), Corporate Social Responsibility (CSR) defines as "the commitment of a business contribution in developing sustainable economic together with employees, their families, the local community and society to improve their quality of life" (Tarigan et al., 2020, p. 3).

CSR is a management approach defined by ethical and transparent interactions between a company and its stakeholders, aiming to set business objectives that foster sustainable societal progress. This includes preserving environmental and cultural resources for future generations, respecting diversity, and working to reduce social inequalities (Roble et al., 2022, p. 54).

Scientific literature highlights the bidirectional relationship between CSR and human resource management (HRM), reflecting the organization-employee dynamic. On one hand, socially responsible HRM practices stem from CSR initiatives, making HRM an outcome of CSR actions. On the other hand, HRM practices facilitate CSR goals, serving as a means to achieve desired outcomes. Regardless of causality direction, employee involvement in CSR delivers multiple benefits for both organizations and employees, ultimately enhancing organizational performance. An employee-oriented approach to CSR is noted for producing more sustainable outcomes (Van et al., 2024, p. 105).

CSR is divided into two main dimensions: internal and external practices. Internal CSR practices are directly related to employees' physical and psychological working environments. These include ensuring employee health and well-being, providing training and engagement opportunities, guaranteeing equal opportunities, and promoting work-life balance. In contrast, external CSR practices pertain to a company's responsibilities toward the local community, business partners, suppliers, customers, public authorities, and NGOs representing local communitie, and the environment such as philanthropy, volunteerism and environmental protection (Low, 2016, p. 67).

In this context, Internal CSR (ICSR) refers to organizational policies and practices aimed at promoting employees' psychological and physical well-being. These practices focus on building unique human resources within the company and expanding volunteering opportunities for employees, thereby enhancing both individual and organizational benefits. ICSR reflects the company's commitment to its employees by addressing their career paths, needs, and education. It represents an ethical and legal obligation for companies to care for their employees while considering environmental and societal conditions to ensure the sustainability of communities and corporate stakeholders (Ramdhan et al., 2022, pp. 3–4).

Moreover, ICSR can be viewed as a stakeholder-oriented approach that seeks to satisfy the needs and interests of internal stakeholders—primarily employees—who are directly affected by the organization's operations. It involves actions that improve both employees' professional and personal lives, with direct implications for their performance, productivity, and, ultimately, the organization's profitability (Adu-Gyamfi et al., 2021, p. 4).

In the realm of HRM, ICSR can be understood as "the voluntary implementation of best practices by an organization to foster the appropriate development of its human capital, in alignment with institutional values and principles, while meeting the needs and aspirations of the organization's human resources" (Posada et al., 2022, p. 4).

ICSR emphasizes employees, fostering strong organizational bonds and creating an environment where employees feel valued and supported. Such practices include employee development, health and safety policies, and creating a motivating work environment. These efforts not only reduce operational costs and enhance organizational productivity but also boost employee motivation and satisfaction. Employees are more likely to recognize their organization's commitment to their well-

being, which reduces absenteeism and improves overall performance (Low, 2016, p. 70).

Internal Corporate Social Responsibility Practices

Internal Corporate Social Responsibility (ICSR) manifests through a set of policies and practices aimed at improving the work environment, enhancing employee rights, providing training and development opportunities, and promoting workplace diversity. Below are the key ICSR practices highlighted by organizations (Massoud et al., 2020, pp. 25–27):

- **Work-Life Balance:** This principle focuses on achieving equilibrium between work demands and employees' personal lives. Effective time and resource management allow employees to fulfill both professional and personal responsibilities without undue stress affecting their well-being. Failing to achieve this balance can lead to increased stress, reduced performance, and lower Quality of Work Life (QWL).

- **Training and Education:** This practice involves offering advanced training opportunities to employees to enhance their skills and knowledge in alignment with job requirements. Such initiatives boost productivity, increase employee confidence, and improve professional behaviors, making employees better equipped to handle workplace challenges.

- **Working Conditions:** this encompass both the physical and human factors that affect employees' daily routines. This includes providing a safe and healthy work environment with adequate ventilation, comfortable temperatures, and support for employees' mental and physical health. Good working conditions also involve fostering teamwork, reducing stress, and recognizing employee achievements.

- **Job Stability:** This practice refers to the length of time employees remain with an organization and their sense of job security, which alleviates concerns about their future. Stability fosters employee loyalty to the organization and contributes to achieving long-term institutional goals.

- **Human Rights:** This practice emphasizes respecting employees' rights as a core aspect of ICSR. It includes ensuring equality, eliminating discrimination, and promoting physical and mental well-being. Organizations committed to human rights standards create a fair and inclusive work environment, significantly enhancing employees' QWL.

- **Workplace Diversity:** this involves promoting cultural and social diversity among employees based on race, gender, age, religion, and other attributes. Effectively managing diversity fosters creativity, attracts top talent, and benefits from diverse perspectives.

- **Job Enrichment:** this focuses on improving job content by adding tasks requiring higher skills or providing opportunities for advancement and professional development. It enhances employee engagement and productivity, fostering a sense of purpose and importance in their roles within the organization.

Quality of Work Life (QWL):

Quality of Work Life (QWL) is a critical factor for ensuring efficiency and seamless operations within organizations. It contributes to fostering employee commitment and loyalty, enabling them to reach their full potential (Al-Shawabkeh & Hijjawi, 2018, p. 148).

Despite its significant importance, QWL lacks a unified definition or set of components. From an economic perspective, QWL is associated with salaries or working hours. In contrast, sociological and psychological perspectives offer a broader interpretation, encompassing elements such as well-being, satisfaction, autonomy, personal development, and work-life balance (Sabino et al., 2024, p. 3).

QWL can be defined as the state in which employees fulfill their personal needs through their workplace performance while simultaneously achieving organizational goals. These needs include economic, family, social, esteem, health, safety, knowledge, and self-actualization aspects (Tarigan et al., 2020, p. 4).

Massoud et al. (2020, p. 27) describe QWL as the opportunity for employees to apply their acquired skills and abilities to address work challenges. It also encompasses the extent to which employees can meet their essential personal needs through their work experience.

QWL is fundamentally linked to employee well-being, happiness, satisfaction, and positive workplace experiences. It has also been associated with employees' psychological health and working conditions that foster enthusiasm and readiness to utilize their potential for personal and organizational growth (Almarshad et al., 2019, p. 83).

Given that employees spend a significant portion of their daily time at work, improving the work environment has become an integral part of their lives. For this reason, many contemporary organizations are striving to discover innovative ways to create a stimulating and comfortable workplace for their employees (Bu et al., 2022, p. 5).

However, the ideal workplaces for employees are now workplaces that contribute to the sustainable development and learning of employees, allowing them to progress their careers and offering them opportunities and resources, rather than organizations that offer them lifelong employment opportunities (Değirmenci, 2019, p. 49).

QWL can be achieved through favorable working conditions, which include task variety, employee autonomy in completing tasks, and providing feedback during and after task completion. Studies indicate that QWL is influenced by various factors such as salaries, career advancement opportunities, working conditions, and job security (Massoud et al., 2020, p. 27).

Methodology

To address the research problem and validate the proposed hypotheses, the study adopted a descriptive-analytical methodology. The descriptive aspect involved an extensive review of the literature and prior studies related to Internal Corporate Social Responsibility (ICSR) and Quality of Work Life (QWL), which contributed to the development of a comprehensive theoretical foundation. The analytical aspect focused on the empirical examination of data collected through a structured questionnaire administered to a sample of employees from Algerian companies. The study was approved by the Ethics Committee of Ain Temouchent Belhadj Bouchaib University with the approval number 203 on December 18, 2024. Informed consent was obtained from all participants involved in the study.

The questionnaire (Appendix 1**)**was developed by the researcher based on relevant literature and previous studies, with modifications to suit the research context. It consisted of two main sections:

1. Demographic information, including gender, age, and years of professional experience.

2. Study variables, which included:
    - The independent variable, Internal Corporate Social Responsibility (ICSR), measured through seven dimensions: work-life balance, training and education, working conditions, employment stability, human rights, workplace diversity, and job enrichment.
    - The dependent variable, Quality of Work Life (QWL).

Each item in the questionnaire was rated using a five-point Likert scale, ranging from (1) Strongly Disagree to (5) Strongly Agree, allowing respondents to express the degree of their agreement with each statement in a standardized manner (Table 1).

Table 1.
Five-Point Likert Scale Used for Questionnaire Responses

Numeric Value	1	2	3	4	5
Response Option	**Strongly Disagree**	**Disagree**	**Neutral**	**Agree**	**Strongly Agree**
Description	Strongly oppose the statement	Disagree with the statement	Neither agree nor disagree	Agree with the statement	Strongly support the statement

To ensure clarity and transparency in the structure of the questionnaire, Table 2 presents the distribution of items across the two main variables and their respective dimensions.

Table 2.
Structure of the Questionnaire

sections	Main variables	Variables Dimensions	Items	
			Number	Total
01	Quality of Work Life	Quality of Work Life	09	09
02	Internal Corporate Social Responsibility	Work-Life Balance	03	21
		Training And Education	03	
		Working Conditions	03	
		Job Stability	03	
		Human Rights	03	
		Workplace Diversity	03	
		Job Enrichment	03	

Statistical analysis was conducted using SPSS software, applying relevant statistical techniques including the Pearson correlation coefficient to explore relationships between variables, and linear regression analysis to assess the predictive effect of ICSR dimensions on QWL.

Study Population and Sample

The study population consisted of employees from the Hassnaoui Group and Chiali Group in Sidi Bel Abbes, two of Algeria's leading companies in various fields:

- Hassnaoui Group: This group is distinguished by its diverse activities across multiple sectors, including construction, industry, agriculture, and services. It is a leader in providing innovative and integrated solutions in these fields.
- Chiali Group: As Algeria's national leader in manufacturing thermoplastic pipelines, this group operates in sectors such as water, agriculture, energy, and telecommunications. It also provides training services in its specialized areas.

The study sample consisted of employees from these two groups, selected using a random sampling method to ensure fair representation of all job categories.

The study targeted a sample of 200 employees, of which 180 valid questionnaires were retrieved and analyzed. All participants provided their informed consent prior to completing the questionnaire. The demographic characteristics of the respondents are presented as follows:

- The majority of participants were male (57.3%), while females constituted 42.7%.
- The most frequent age group was 31 to 40 years old (37.8%), followed by 25 to 30 years old (29.3%), over 40 years old (24.4%), and under 25 years old (8.5%).
- Regarding professional experience, most employees had less than 5 years (31.7%) or between 5 and 10 years (29.3%). Those with over 15 years of experience constituted 20.7%, while employees with 10 to 15 years of experience accounted for 18.3%.

Questionnaire reliability and validity measurement

- **Face Validity**: The initial version of the questionnaire was presented to a panel of academic experts to evaluate the relevance, clarity, and appropriateness of the items in relation to the research topic. Their feedback was incorporated to ensure that each item accurately reflects the intended construct, thus establishing the instrument's face validity.

- **Internal Consistency Validity:** Internal consistency was calculated as a statistical measure by determining the correlation coefficients between each item and the total score of its corresponding dimension. The analysis revealed that the correlation coefficients were no less than 0.3, with a significance level not exceeding 0.05, indicating good internal consistency.

- **Reliability (Cronbach's Alpha):** The study utilized Cronbach's Alpha coefficient to assess the reliability of the instrument, with values ranging between 0 and 1. A minimum acceptable value of 0.7 was considered. The

Cronbach's Alpha coefficient for ICSR was 0.91, while for QWL it was 0.84, indicating strong reliability for the questionnaire.

- **Split-Half Reliability**: For the **QWL** scale, the correlation coefficient between the two halves of the scale was found to be **0.794**. Given that the variance and Cronbach's Alpha values differed between the two halves, Guttman Split-Half coefficient was used for correction, resulting in an adjusted reliability coefficient of **0.885**. This indicates a high level of reliability, confirming the stability of the QWL measurement tool. For the **ICSR** scale, the correlation coefficient between the two halves was **0.830**, and the corrected split-half reliability using the Guttman Split-Half coefficient yielded a coefficient of **0.906**. This also reflects a high degree of reliability, making the scale dependable for application in the study context.

Results

The study employed SPSS software to analyze the collected data, with findings presented through descriptive statistics, correlation analysis, and simple linear regression models. This section systematically presents the results for both the main hypothesis and the sub-hypotheses, highlighting the relationship between Internal Corporate Social Responsibility (ICSR) practices and Quality of Work Life (QWL).

Testing the Main Hypothesis

H_1:There is a statistically significant effect at the 0.05 significance level between Internal Corporate Social Responsibility (ICSR) practices (work-life balance, training and education, working conditions, employment stability, human rights, workplace diversity, and job enrichment) and Quality of Work Life (QWL) among employees in the studied companies.

Table 3.
Simple Linear Regression Outputs for Main Hypothesis

Overall significance of the regression model (ANOVA)			Correlation Coefficient	Coefficient of Determination
Significance level (SIG)		F-value	r	R^2
0.001		65.602	0.767	0.588
Partial significance of regression coefficients				
Regression Coefficient		B	t	Significance level (SIG)
Value of the constant	B_0	0.605	1.494	0.142
Variable : Independent ICSR practices	B_1	0.825	8.099	0.001

The results of the simple linear regression analysis, as shown in Table 3, reveal the following:

- Pearson Correlation Coefficient (r): A strong positive correlation was found between ICSR practices (work-life balance, training and education, working conditions, employment stability, human rights, workplace diversity, and job enrichment) and QWL, according to the participants' responses. The Pearson correlation coefficient was calculated at **r = 0.767**, indicating that increased attention by Hassnaoui Group and Chiali Group to ICSR practices significantly improves QWL among their employees. The correlation is statistically significant, with a calculated F-value = 65.602 and an associated significance level (SIG = 0.001), which is less than the threshold significance level of 0.05. This confirms a statistically significant and meaningful relationship between the variables.

- Coefficient of Determination (R^2): The coefficient of determination was **R^2 = 0.588**, indicating that ICSR practices collectively account for **58.8%** of the variance in QWL. The remaining percentage is attributed to other factors not included in this study.

- Interpretation of Regression Coefficient (B): The regression coefficient was B_1 = 0.825, a high value indicating that improving ICSR practices by one unit would result in a significant increase in QWL among employees of Hassnaoui

Group and Chiali Group.

Based on these results, the main hypothesis is accepted.

Testing Sub-Hypotheses

A consolidated summary of the sub-hypotheses testing is presented in Table 4, outlining the individual contributions of each ICSR dimension to QWL:

$H1_1$: There is a statistically significant effect of work-life balance on QWL among employees.
$H2_1$: There is a statistically significant effect of training and education on QWL among employees.
$H3_1$: There is a statistically significant effect of working conditions on QWL among employees.
$H4_1$: There is a statistically significant effect of employment stability on QWL among employees.
$H5_1$: There is a statistically significant effect of human rights on QWL among employees.
$H6_1$: There is a statistically significant effect of workplace diversity on QWL among employees.
$H7_1$: There is a statistically significant effect of job enrichment on QWL among employees.

Table 4.
Summary of Simple Linear Regression Outputs for Sub-Hypotheses

Overall significance of the regression model (ANOVA)			Correlation Coefficient	Coefficient of Determination
Sub-Hypotheses	**significance level (SIG)**	**F-value**	**r**	**R^2**
Sub-Hypotheses 1	0.001	16.474	0.514	0.264
Sub-Hypotheses 2	0.001	27.425	0.611	0.374
Sub-Hypotheses 3	0.001	14.897	0.495	0.245
Sub-Hypotheses 4	0.001	16.429	0.513	0.263
Sub-Hypotheses 5	0.001	43.156	0.696	0.484
Sub-Hypotheses 6	0.001	23.596	0.582	0.339
Sub-Hypotheses 7	0.001	15.860	0.506	0.256
Partial significance of regression coefficients				
	Regression Coefficient		**B**	**t**	**significance level (SIG)**
Sub-Hypotheses 1	Value of the constant	B_0	2.539	7.642	0.001
	variable : Independent **work-life balance**	B_1	0.383	4.059	0.001
Sub-Hypotheses 2	Value of the constant	B_0	1.940	5.218	0.001
	variable : Independent **training and education**	B_1	0.458	5.237	0.001
Sub-Hypotheses 3	Value of the constant	B_0	1.976	4.006	0.001
	variable : Independent **working conditions**	B_1	0.457	3.860	0.001
Sub-Hypotheses 4	Value of the constant	B_0	2.327	2.395	0.001
	variable : Independent **employment stability**	B_1	0.410	3.111	0.001
Sub-Hypotheses 5	Value of the constant	B_0	1.666	2.395	0.001
	variable : Independent **human rights**	B_1	0.541	3.111	0.001
Sub-Hypotheses 6	Value of the constant	B_0	2.200	2.395	0.001
	variable : Independent **workplace diversity**	B_1	0.416	3.111	0.001
Sub-Hypotheses 7	Value of the constant	B_0	2.128	2.395	0.001
	variable : Independent **job enrichment**	B_1	0.432	3.111	0.001

The table 4 provides a consolidated summary of the simple linear regression analyses conducted for the study's sub-hypotheses. The following analysis outlines the key findings for each dimension of Internal Corporate Social Responsibility (ICSR) and its effect on the Quality of Work Life (QWL):

1. **Work-Life Balance:**

- **Pearson Correlation (r = 0.514):** Indicates a moderate positive relationship between work-life balance practices and

QWL.
- **R^2 = 0.264:** Suggests that 26.4% of the variation in QWL is explained by work-life balance.
- **Significance Level (*p* = .001):** The result is statistically significant, emphasizing the importance of work-life balance in improving QWL.
- **Regression Coefficient (B_1 = 0.383):** Implies that a unit improvement in work-life balance practices leads to a 0.383 increase in QWL.

2. **Training and Education:**
- **Pearson Correlation (r = 0.611):** Highlights a strong positive relationship between training practices and QWL.
- **R^2 = 0.374:** Indicates that 37.4% of the variance in QWL is attributed to training and education.
- **Significance Level (*p* = .001):** Statistically significant, confirming the critical role of training in enhancing employee QWL.
- **Regression Coefficient (B_1 = 0.458):** Shows that improved training programs result in notable increases in QWL.

3. **Working Conditions:**
- **Pearson Correlation (r = 0.495):** Reflects a moderate positive correlation between working conditions and QWL.
- **R^2 = 0.245:** Indicates that 24.5% of the variation in QWL is explained by the quality of working conditions.
- **Significance Level (*p* = .001):** Statistically significant, supporting the impact of safe and comfortable working conditions.
- **Regression Coefficient (B_1 = 0.457):** Suggests that enhancing working conditions by one unit results in a 0.457 increase in QWL.

4. **Job Stability:**
- **Pearson Correlation (r = 0.513):** Demonstrates a moderate positive relationship between job stability and QWL.
- **R^2 = 0.263:** Indicates that job stability accounts for 26.3% of the variance in QWL.
- **Significance Level (*p* = .001):** Statistically significant, affirming that job stability improves employees' QWL.
- **Regression Coefficient (B_1 = 0.410):** Suggests that greater job security enhances QWL by 0.410 per unit increase.

5. **Human Rights:**
- **Pearson Correlation (r = 0.696):** Reveals a strong positive correlation between respect for human rights and QWL.
- **R^2 = 0.484:** Indicates that 48.4% of the variance in QWL is explained by human rights practices.
- **Significance Level (*p* = .001):** Statistically significant, emphasizing the critical role of fair and equitable treatment in the workplace.
- **Regression Coefficient (B_1 = 0.541):** Highlights that a unit increase in human rights practices results in a 0.541 increase in QWL.

6. **Workplace Diversity:**
- **Pearson Correlation (r = 0.582):** Reflects a moderate positive correlation between workplace diversity and QWL.
- **R^2 = 0.339:** Indicates that 33.9% of the variation in QWL is attributed to diversity practices.
- **Significance Level (*p* = .001):** Statistically significant, validating the role of workplace diversity in enhancing QWL.
- **Regression Coefficient (B_1 = 0.416):** Suggests that fostering diversity increases QWL by 0.416 per unit improvement.

7. **Job Enrichment:**
- **Pearson Correlation (r = 0.506):** Demonstrates a moderate positive relationship between job enrichment and QWL.
- **R^2 = 0.256:** Indicates that job enrichment explains 25.6% of the variance in QWL.
- **Significance Level (*p* = .001):** Statistically significant, confirming the positive influence of enriched job roles.
- **Regression Coefficient (B_1 = 0.432):** Implies that enhancing job enrichment practices leads to a 0.432 increase in QWL.

Discussion

The statistical analysis revealed a strong and statistically significant positive correlation between Internal Corporate Social Responsibility (ICSR) practices and Quality of Work Life (QWL), with a Pearson correlation coefficient of **r = 0.76** ($p < .01$). Furthermore, the results of the linear regression analysis showed that ICSR practices explain **58.8%** of the total variance in QWL ($R^2 = 0.588$).

These findings highlight the substantial predictive power of internal CSR practices—including work-life balance, training and education, working conditions, employment stability, human rights, workplace diversity, and job enrichment—in shaping employees' perceptions of their work life quality, aligning with numerous prior studies.

When an enterprise adopts socially responsible practices that prioritize employee well-being, it fosters a sense of belonging and ownership among its employees (Bu et al., 2022). Such practices not only enhance employee morale but also create a balanced and inclusive working environment. An organization with robust ICSR strategies provides its workforce with essential resources, such as adequate training and development opportunities, to navigate workplace stress effectively. Additionally, ethical organizations that treat employees fairly and equitably cultivate a deeper sense of meaningfulness and commitment within their workforce (Liu et al., 2023).

Empirical evidence supports the notion that happy workers are more energetic, motivated, and resilient, which leads to greater life satisfaction and overall well-being (Ahmad et al., 2023). By addressing key dimensions such as job security, favorable working conditions, opportunities for professional growth, and workplace fairness, ICSR mitigates negative workplace outcomes. This results in employees feeling more satisfied with their quality of work life.

Recent research by Değirmenci (2024, p. 187) reinforces this view by highlighting that social responsibility activities implemented in workplaces for employees—such as fair wages, career development opportunities, and ensuring a healthy and safe work environment—play a crucial role in increasing employee motivation, job satisfaction, happiness, and organizational commitment. These practices help employees feel integrated into the workplace, reinforcing their perception of being valued stakeholders.

Studies such as those by Golob & Podnar (2021), Kim et al. (2017), Ramdhan et al. (2022), Roble et al. (2022), and Tarigan et al. (2020) further affirm that ICSR practices positively influence QWL. These practices enhance job satisfaction, reduce workplace stress, and foster trust in management. Together, these findings emphasize that ICSR is not only a strategic organizational investment but also a pathway to cultivating a more motivated, resilient, and satisfied workforce.

Conclusion

This study well verified all proposed hypotheses through data analyses and the results as shown in Table 5:

Table 5.
Summary of results of research hypotheses

Hypothesis	Contents of hypothesis	Result
Main Hypothesis	There is a statistically significant effect at the 0.05 significance level between Internal Corporate Social Responsibility (ICSR) practices and Quality of Work Life (QWL) among employees in the studied companies.	**Accepted**
Sub-Hypotheses 1	There is a statistically significant effect of work-life balance on QWL among employees.	**Accepted**
Sub-Hypotheses 2	There is a statistically significant effect of training and education on QWL among employees.	**Accepted**
Sub-Hypotheses 3	There is a statistically significant effect of working conditions on QWL among employees.	**Accepted**
Sub-Hypotheses 4	There is a statistically significant effect of employment stability on QWL among employees.	**Accepted**
Sub-Hypotheses 5	There is a statistically significant effect of human rights on QWL among employees.	**Accepted**
Sub-Hypotheses 6	There is a statistically significant effect of workplace diversity on QWL among employees.	**Accepted**
Sub-Hypotheses 7	There is a statistically significant effect of job enrichment on QWL among employees.	**Accepted**

Internal Corporate Social Responsibility (ICSR) represents a vital component of modern organizational strategies, with each dimension playing a unique and impactful role in enhancing the Quality of Work Life (QWL). The findings of this study advocate for a holistic approach to implementing ICSR practices, as the main results demonstrated that these practices contribute **58.8%** to improving employees' QWL. Among the seven dimensions analyzed, human rights, training and education, and workplace diversity demonstrated the strongest contributions to improving QWL. This underscores the importance of organizations investing in their employees' potential by aligning their interests and skills with the efforts to implement ICSR practices, thereby creating a motivating and sustainable work environment that positively influences their satisfaction and productivity.

Building on this foundation, this research extends the existing body of knowledge by providing a detailed analysis of how ICSR practices affect QWL within the Algerian corporate context. By moving beyond the external impacts of CSR, this study highlights the internal mechanisms that directly influence the quality of work life among employees, offering practical insights for researchers and decision-makers looking to develop innovative human resource strategies.

As organizations continue to align with broader social responsibility objectives, the role of ICSR is expected to expand, paving the way for new opportunities in research and development. In this context, future studies could focus on:

1. Exploring the impact of ICSR on overall organizational performance, using concrete indicators such as employee productivity, retention, service quality, and innovation outcomes.
2. Analyzing the role of digital technology in enhancing the implementation of ICSR practices.
3. Examining the effects of these practices across various sectors, such as industry, services, and education, to understand sector-specific differences.

Based on the findings of the field study, the following recommendations are proposed:

- Implement innovative strategies to improve ICSR practices, with periodic evaluations to measure their impact.
- Prioritize adopting flexible policies that support the balance between employees' professional and personal commitments, such as remote work or adjustable working hours.
- Focus efforts on placing employees at the center of attention by creating a balanced and inclusive work environment that supports their personal and professional needs, contributing to the long-term success of the organization and all stakeholders.

Etik Komite Onayı: *Çalışma, Ain Temouchent Belhadj Bouchaib Üniversitesi Etik Kurulu tarafından 203 numaralı onay ile 18 Aralık 2024 tarihinde onaylanmıştır.*
Katılımcı Onamı: *Çalışmaya katılan tüm katılımcılardan bilgilendirilmiş onam alınmıştır.*
Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*
Çıkar Çatışması: *Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*
Finansal Destek: *Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Ethics Committee Approval: *The study was approved by the Ethics Committee of Ain Temouchent Belhadj Bouchaib University with the approval number 203 on December 18, 2024.*
Participant Consent: *Informed consent was obtained from all participants involved in the study.*
Peer-review*: Externally peer-reviewed.*
Conflict of Interest: *The author have no conflicts of interest to declare.*
Financial Disclosure: *The author declared that this study has received no financial support.*

References

Adu-Gyamfi, M., He, Z., Nyame, G., Boahen, S., & Frempong, M. F. (2021). Effects of internal CSR activities on social performance: The employee perspective. *Sustainability*, *13*(11), 6235. https://doi.org/10.3390/su13116235

Ahmad, N., Ullah, Z., Ryu, H. B., Ariza-Montes, A., & Han, H. (2023). From corporate social responsibility to employee well-being: Navigating the pathway to sustainable healthcare. *Psychology Research and Behavior Management*, *16*, 1079–1095. https://doi.org/10.2147/PRBM.S398586

Almarshad, S., Toukabri, M., & Yillah, M. S. (2019). Quality of work life as a determinant of social responsibility in the public sector: The case of the governmental sector of the northern borders region in Saudi Arabia. *European Journal of Sustainable Development*, *8*(1), 82. https://doi.org/10.14207/ejsd.2019.v8n1p82

Al-Shawabkeh, K. M., & Hijjawi, G. S. (2018). Impact of quality of work-life (QWL) on organizational performance: An empirical study in the Private Jordanian Universities. *Asian Social Science*, *14*(6), 145–156. https://doi.org/10.5539/ass.v14n6p145

Bu, X., Cherian, J., Han, H., Comite, U., Hernández-Perlines, F., & Ariza-Montes, A. (2022). Proposing employee level CSR as an enabler for economic performance: The role of work engagement and quality of work-life. *Sustainability*, *14*(3), 1354. https://doi.org/10.3390/su14031354

Değirmenci, B. (2019). Kamu çalışanlarının psikolojik dayanıklılık psikolojik iyi olma ilişkisinde iyimserliğin aracılık rolü. *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, *4*(1), 47–63. http://tursbad.hku.edu.tr/tr/pub/issue/44945/532954

Değirmenci, B. (2024). Examining social responsibility activities implemented in workplaces towards society: The mediating role of employees' participation in social responsibility activities. *İşletme*, *5*(2), 183–196. https://doi.org/10.57116/isletme.1540014

Golob, U., & Podnar, K. (2021). Corporate marketing and the role of internal CSR in employees' life satisfaction: Exploring the relationship between work and non-work domains. *Journal of Business Research*, *131*, 664-672. https://doi.org/10.1016/J.JBUSRES.2021.01.048

Kim, H., Rhou, Y., Uysal, M., & Kwon, N. (2017). An examination of the links between corporate social responsibility (CSR) and its internal consequences. *International Journal of Hospitality Management*, *61*, 26–34. https://doi.org/10.1016/J.IJHM.2016.10.011

Liu, Y., Cherian, J., Ahmad, N., Han, H., De Vicente-Lama, M., & Ariza-Montes, A. (2023). Internal corporate social responsibility and employee burnout: An employee management perspective from the healthcare sector. *Psychology Research and Behavior Management*, *16*, 283–302. https://doi.org/10.2147/PRBM.S388207

Low, M. P. (2016). Corporate social responsibility and the evolution of internal corporate social responsibility in 21st century. *Asian Journal of Social Sciences and Management Studies*, *3*(1), 56–74. https://doi.org/10.20448/journal.500/2016.3.1/500.1.56.74

Massoud, M. F., Younis, D. J., & Ibrahim, P. N. A. (2020). The relationship between universities social responsibility internal strategies and staff quality work life: An empirical study on Al Jinan University in Lebanon. *Research in Economics and*

Management, 5(4), 21–49. https://doi.org/10.22158/rem.v5n4p21

Posada, L. M. L., Guerrero, G. R., & Macias, M. E. U. (2022). An internal social responsibility-based human resource management model in medium and large companies in Ibagué. *Cuadernos de Administración*, *38*(74). https://doi.org/10.25100/cdea.v38i74.11933

Ramdhan, R. M., Kisahwan, D., Winarno, A., & Hermana, D. (2022). Internal corporate social responsibility as a microfoundation of employee well-being and job performance. *Sustainability*, *14*(15), 9065. https://doi.org/10.3390/su14159065

Roble, G. L. de E., Rosini, A. M., & Oliveira, M. do C. (2022). Quality of work life and corporate social responsibility: A multiple case study. *REPAE – Revista Ensino e Pesquisa Em Administração e Engenharia*, *8*(2), 49–62. https://doi.org/10.51923/repae.v8i2.328

Sabino, A., Moreira, A., Cesário, F., & Pinto-Coelho, M. (2024). Adaptation of the work-related quality of life-2 scale (WRQoL-2) among Portuguese workers. *Societies*, *14*(7), 120. https://doi.org/10.3390/soc14070120

Tarigan, J., Susanto, A. R. S., Hatane, S. E., Jie, F., & Foedjiawati, F. (2020). Corporate social responsibility, job pursuit intention, quality of work life and employee performance: Case study from Indonesia controversial industry. *Asia-Pacific Journal of Business Administration*, *13*(2), 141–158. https://doi.org/10.1108/APJBA-09-2019-0189

Van, L. T.-H., Lang, L. D., Ngo, T. L.-P., & Ferreira, J. (2024). The impact of internal social responsibility on service employees' job satisfaction and organizational engagement. *Service Business*, *18*(1), 101–131. https://doi.org/10.1007/s11628-024-00555-1

Appendix 1: Questionnaire

Personal Characteristics:

Gender	Male	☐	Female	☐
Age	Under 25 years old	☐	25 to 30 years old	☐
	31 to 40 years old	☐	over 40 years old	☐
Professional experience	Less than 5 years	☐	5 to 10 years	☐
	10 to 15 years	☐	Over 15 years	☐

Section 1: quality of work life

Please mark (x) in the box that corresponds to your answer: (1 = Strongly Disagree, 2 = Disagree, 3 = neutral, 4 = Agree, 5 = Strongly Agree).

Items	1	2	3	4	5
I feel that the company's administration is attentive to my needs and preferences.					
The work environment provides support that helps me reduce stress and achieve a better balance in my daily life.					
I believe that company policies—such as health insurance—effectively contribute to improving my mental and physical well-being.					
I feel that I am part of a supportive work environment that encourages collaboration and trust among all employees.					
I feel physically and psychologically safe while performing my job.					
I am given opportunities to express my opinions and suggestions in the workplace, and they are taken into consideration.					
I enjoy positive professional relationships with my colleagues.					
I feel motivated in my work because I see that the organization's goals align with my personal abilities and aspirations.					
The flexible work policies allow me to comfortably manage both my personal and professional commitments.					

Section 2: Internal Corporate Social Responsibility

Please mark (x) in the box that corresponds to your answer: (1 = Strongly Disagree, 2 = Disagree, 3 = neutral, 4 = Agree, 5 = Strongly Agree).

Dimension	Items	1	2	3	4	5
Work-Life Balance	The company provides policies that support achieving a healthy balance between work and personal commitments.					
	The company offers flexible programs, such as hybrid work arrangements or adjusted working hours, to support work-life balance.					
	The company takes measures to reduce work-related stress.					
Training and Education	The company provides sufficient training programs to perform work efficiently.					
	Opportunities for training and education are consistently available to help acquire new skills.					
	The company encourages continuous learning to improve task performance.					
Working Conditions	The company applies clear standards to ensure employee safety during task performance.					
	The company ensures appropriate working conditions in terms of temperature, ventilation, and lighting.					

	The organization strives to create a comfortable work environment that reduces stress caused by work pressure.					
Employment Stability	The company is committed to policies that ensure job security and professional stability for employees.					
	The organization strives to provide stable and long-term employment contracts.					
	The company offers support plans for employees during crises to help maintain their job stability.					
Human Rights	There is mutual respect among individuals working in the company.					
	The company consistently ensures the highest standards of mental health and physical safety.					
	The company is committed to listening to employee complaints and addressing them effectively.					
Workplace Diversity	The company is committed to hiring qualified individuals regardless of cultural or social differences.					
	The organization promotes collaboration among employees from diverse backgrounds to foster creativity and innovation.					
	The company ensures equal employment opportunities for both genders.					
Job Enrichment	The company supports employee participation in work teams to accomplish tasks.					
	The company provides the necessary tools and equipment to help perform tasks more efficiently.					
	The company encourages employees to participate in decision-making related to their tasks and responsibilities.					

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ATATURK UNIVERSITY PUBLICATIONS

Research Article *Araştırma Makalesi* DOI: 10.53487/atasobed.1613388

The Effect of Clues on Automatic Decision-Making: A Face Recognition Experiment

İpuçlarının Otomatik Karar Alma Üzerindeki Etkisi: Bir Yüz Tanıma Deneyi

Ömer ERDOĞAN
Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Kastamonu, Türkiye

Kastamonıu University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Psychology, Kastamonu, Türkiye
oerdogan@kastamonu.edu.tr

Abstract

Although a significant portion of decisions seems to be taken through a rational thought filter with a maximum gain approach among alternatives, the research results show that decisions are primarily based on the automatic evaluation of clues. The study was designed using a quasi-experimental method to test the effects of limited time pressure on choosing a partner to solve a problem by collaborating with another person in the future and the effects of facial cues on the decision to choose partners if the people to be selected as partners are unknown. For this purpose, the original facial photographs of 78 psychology students were changed using artificial intelligence and presented to the subjects in a computer environment, along with 11 photographs that the subjects did not recognize. To choose the partner they would act with, the presented facial photographs remained on the computer screen for 5 seconds, and the subjects were asked to choose during this time. A significant portion of the subjects choose their face photo. In addition, a significant portion of the subjects who chose their photo stated that the face in the picture they decided seemed trustworthy as the reason for choosing it.

Keywords: Automated decision making, decision making, face recognition, the influence of emotions in decision making, rational decision making

Öz

Kararların önemli bir kısmının alternatifler arasında maksimum kazanç yaklaşımı ile rasyonel düşünce süzgecinden geçirilerek alındığı görülse de araştırma sonuçları kararların öncelikli olarak ipuçlarının otomatik değerlendirilmesine dayandığını göstermektedir. Çalışma, gelecekte başka bir kişiyle işbirliği yaparak bir problemi çözmede ortak seçimi üzerindeki sınırlı zaman baskısının ve ortak olarak seçilecek kişiler bilinmiyorsa bu kişilerin yüzlerindeki ipuçlarının seçme kararına etkisini test etmek amacıyla yarı deneysel yöntem kullanılarak planlanmıştır. Bu amaçla 78 psikoloji öğrencisinin orijinal yüz fotoğrafları yapay zekâ kullanılarak değiştirilerek deneklere tanımadıkları 11 fotoğrafla birlikte bilgisayar ortamında sunulmuştur. Birlikte hareket edecekleri ortağı seçmeleri için sunulan yüz fotoğrafları bilgisayar ekranında 5 saniye kalmış ve deneklerden bu süre içerisinde seçim yapmaları istenmiştir. Deneklerin önemli bir kısmı yüz fotoğraflarını seçmiştir. Ayrıca fotoğrafını seçen deneklerin önemli bir kısmı, seçme nedeni olarak karar verdikleri resimdeki yüzün güvenilir göründüğünü belirtmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Otomatik karar alma, karar verme, yüz tanıma, karar almada duyguların etkisi, rasyonel karar alma

Geliş Tarihi/Received 04.01.2025
Kabul Tarihi/Accepted 14.07.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 21.08.2025

Cite this article as: Erdoğan, Ö. (2025). The effect of clues on automatic decision-making: A face recognition experiment. *Current Perspectives in Social Sciences*, *29*(3), 555-566.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Introduction

Decision-making often occurs in uncertainty about whether one's choices will benefit or harm. The decision can be considered a result of cognitive processes that lead to selecting a course of action among various alternatives (Bandyopadhyay et al., 2013, p. 37). While decision-making is considered an intuitive and automatic process for some scientists working in this field (e.g., Bargh, 1994; Kenny, 1988; Sassenberg & Moskowitz, 2005; Shah, 2003; Sharot et al., 2009), for a significant part of the population, this process is considered a conscious, intentional and language-based process (e.g., Alter et al., 2007; Berthold et al., 2007; Kornell & Metcalfe, 2006). While it is very comforting to think that most of what we believe and do is the result of our conscious and voluntary choices, we can say that the habits that have formed as a result of our experiences and evolutionary history lie primarily outside the boundaries of conscious deliberation in our mental life, but are the results of previous life experiences and observations.

Theoretical Background

Automated decision making

Saaty (2004) defines automatic decision-making as a process driven by intuitive and subconscious cues that evolved from the organism's survival pressures. In their analysis of automatic decision-making, which aimed to identify its features rather than define them, Moors and De Houwer (2006) listed several conceptually separable criteria that characterize mental processes: implicitness, spontaneity, speed, efficiency, and precision. Unconscious thought refers to object- or task-related cognitive or emotional thought processes that occur when conscious attention is directed elsewhere (Dijksterhuis, 2004; Dijksterhuis & Nordgren, 2006). Accordingly, the automatic process is a process that is triggered directly and immediately without the need for conscious processing to respond to the need through subconscious clues of environmental stimuli. Therefore, the fundamental feature that determines the automatic process is that although the person thinks they have developed a conscious choice and/or behavior, the clues that cause it emerge spontaneously without being subjected to a conscious interpretation. In other words, when cues in the environment unconsciously trigger a response, if it is automatic, this response will be completed without interruption and benefit the perceiver in terms of mental efficiency. These steps will occur without the person's awareness, so consciousness will not come into play at any stage (Bargh, 1989, 1994, 1997).

Based on Saaty's (2004) definition, the main idea underlying many automatic decisions is that synaptic connections, which are expressed as subconscious processes aimed at meeting the needs of the organism that support its survival from an evolutionary perspective but which gradually become more assertive with experience, constitute the central pathways that form the basis of behavior. Therefore, automatic reactions are reactions given independently of intentions (Jacoby, 1991). Thus, people can view the behavioral consequences of many automatic decisions as analogous to the sudden avoidance behavior that occurs as a reflex arc to a painful stimulus and serves to ensure the survival of the organism. Still, they may not be aware of the cognitive process triggered by this process. The brain, which does not want to spend more energy, has clues that will trigger these shortcuts by creating representations and establishing their relationships with each other. A conscious analysis aimed at understanding the process of automatic behavior can provide the solution to all of these shortcuts. The results of the studies conducted on this subject show that unconscious evaluations of alternative outcomes are made shortly before conscious awareness of decision-making occurs (Bechara et al., 1997; Soon et al., 2008) (whether this is genuinely unconscious is a debatable issue because even if it seems unconscious, it is subject to certain representations and paths). These results show that all decisions, whether conscious or automatic, are subject to unconscious implementation, and the essential element underlying this situation is the analysis of clues about the extent to which the cognitive schemes revealed by the representations formed through life experiences will meet expectations. When the decision-making process is viewed in this way, as Bargh (1994) stated, even if the decision-making process seems to be the result of conscious analysis, it can be said that it is an automatic process that acts as a reference before this conscious analysis and is active before the analysis.

Facial profile in automated decision-making

Research into the impact of face perception on decisions and behavior dates back to the pioneering experimental study by Shepherd, Deregowski, and Ellis (1974), who showed that white subjects were better at recognizing white faces than black faces, and conversely, black subjects were better at recognizing black faces than white faces. Similar studies later showed that different features are taken into account in face recognition and that categorization is made based on these features (Ellis et al., 1975). Results of studies conducted over the last 60 years have revealed that people evaluate faces on many

feature dimensions (Uleman et al., 2005) and that these evaluations predict important social outcomes, from electoral success (Ballew & Todorov, 2007; Little et al., 2007; Todorov et al., 2005) to punishment decisions (Blair et al., 2004; Eberhardt et al., 2006). Additionally, research has shown that even a glance at others' facial expressions and facial features is quickly evaluated across multiple trait dimensions, such as trustworthiness and aggressiveness, which is often sufficient for impression formation (Adolphs et al., 1998; Oosterhof & Todorov, 2008; Todorov et al., 2008). Therefore, it has been observed that facial characteristic features provide sufficient information in making socially essential decisions and in planning and implementing physical reactions toward others. These results suggest that some facial features guide the formation of impressions in automatic decision-making. The most important factor underlying this is the ability of human cognition to classify people according to some of their characteristics through social categorization, which is again an evolutionary achievement for the survival of both the organism and the self. What is critical here is the ability of the face to play a role in automatic decision-making, not only as a holistic representation but also as a clue for its parts.

As Ichheiser (1943) and Tagiuri (1958) noted, inferences about the qualities of others occur without conscious intention or awareness. Zebrowitz and McDonald (1991) demonstrated the systematic effects of plaintiffs' facial physiognomy on legal decisions about defendants. Similarly, Todorov, et al., (2005) presented evidence suggesting that voting decisions are influenced by facial cues that convey competence and explicit information about candidates' positions and credentials. According to Willis and Todorov (2006), exposure to a face for as little as 100 ms is sufficient for people to make personal judgments such as trustworthiness, competence, and aggressiveness. The minimum exposure time that will enable people to discriminate between different categories of faces may be as short as 33–38 ms (Bar-Haim et al., 2006).

Theories of face memory often assume that an individual's unique physical characteristics are encoded (Smith & Nielsen, 1970; Winograd, 1981). One preferred method for investigating person-related information may be one's face, which can be considered a strong and direct cue for investigating personal information processing. In addition, people are very familiar with their faces because they often see them in the mirror and photographs (Yoon & Kırcher, 2005, p. 840). Therefore, two factors that affect face recognition or facial self-recognition (familiarity and perspective dependence) have a strong relationship with daily-based experiences (Yoon & Kırcher, 2005). Research results have also shown a reaction time advantage in recognizing familiar faces compared to recognizing unfamiliar faces (Ellis et al., 1979; Klatzky & Forrest, 1984; Vokey & Read, 1992). Assuming that the recognition rate reflects the memory “strength” of facial parts determined by the contributions of their various components, this finding suggests that facial parts of familiar faces are more substantial. Some distinguishing information for a familiar face in the episode is qualitatively or quantitatively superior (Klatzky & Forrest, 1984, p.60). However, some studies report no reaction time advantage when direct comparisons are made between one's face and familiar faces (Kircher et al., 2001; Troje & Kersten, 1999), indicating that face self-recognition may not be clearly distinguished from familiar face recognition.

Emotions and automatic decision-making

Affect affects many cognitive processes (Gazzaniga et al., 2002), and decision-making is one of the processes in which emotions are effective (Bechara et al., 1997; Bechara et al., 1994; Luce et al., 1997). The study of emotions in decision-making began more than two decades ago (Bell, 1982; Elster, 1985; Frank, 1988; Loomes & Sugden, 1982; Pfister & Böhm, 1992), has received increasing attention, especially in the last decade (Loewenstein & Lerner, 2003; Mellers, 2000; Naqvi et al., 2006; Peters, 2006). Decisions are largely driven by the expectation of whether positive or negative emotions will arise going forward. Additionally, emotional responses typically have many characteristics of automaticity, such as rapidity, spontaneity, and effectiveness (Bodenhausen & Todd, 2010).

The somatic marker hypothesis, which refers to all emotional signals occurring in the body that may or may not be consciously accessible, suggests that effective decision-making is primarily based on spontaneous emotional signals and that emotional systems provide valuable implicit or explicit information to make quick and advantageous decisions (Bechara & Damasio, 2005, p. 336). Some event or goal-related cue (usually external, although internal) triggers an emotional mechanism, automatically producing a complex series of coordinated changes in the brain and body that make an emotional response (Barrett et al., 2007). For example, Lewicki (1985) showed in their study that participants chose to avoid a different person with a similar hairstyle after being exposed to a single rude person. Similarly, Lerner and Keltner (2001) showed that anger facilitates risky decision-making, while fear prevents it.

The theoretical framework emphasizes that people's automatic decision-making processes serve their survival as an evolutionary gain. In this context, the individual's future choices should be evaluated within the framework of achieving a gain. The present study will attempt to answer the question: when we have to act with someone we do not know in a future mission, how do we choose our potential partners just by looking at their faces?

Experiment

In the study, a quasi-experimental research method was used to determine the effect of facial cues on automatic decision-making in choosing a partner with whom we have to act in harmony and trust in a prospective task. Among the quasi-experimental methods, a non-equivalent group design was used, and a between-subjects design was used in which participants were not randomly assigned to conditions. Because participants were not randomly assigned to conditions in this experimental design, the resulting groups are likely to differ in some respects. Written consent was obtained from all participants who participated in the study. Approval for the study was given by the Social and Human Sciences Research and Publication Ethics Committee at Kastamonu University (Date: October 9, 2024, No: 3).

Subjects

The subjects were first- and second-year students in the Department of Psychology. They voluntarily participated in the experiment in exchange for additional credit. An announcement was made at the beginning of the training period for voluntary participation in the experiment, and volunteers who wanted to participate in the experiment to be held at the end of the period were determined. The subjects were randomly assigned to two groups: experimental and control groups. The experimental group included 67 women and 11 men, while the control group included 32 women and 10 men. Thirteen participants could not complete the experiment because they did not click on the pictures to choose a partner at the right time and were not evaluated. The experiment was carried out in the interview room of Kastamonu University's Psychology Department. Appointment times to participate in the experiment were notified to the subjects in advance, and each subject participated on the specified day and time. Before participating in the experiment, the subjects were given incorrect instructions regarding the purpose of the experiment, which they could read on the computer screen. Each subject stayed in the experimental room for 10-15 minutes and was warned by the experimenter not to give information to other subjects after the end of the experiment. After all subjects completed their participation in the study, participants who participated in the experiment were informed about the purpose of the experiment in the classroom environment.

Stimuli and Procedure

The experimental program was carried out in two stages. In the first stage, the passport photos used by the subjects participating in the study during the university registration process were changed so that some clues remained in the facial image through the artificial intelligence program used. After the first transformation of each photograph, a second transformation was applied by reusing the transformed photograph. Thus, the resulting photographs have changed significantly from the original picture. In addition, photographs of 12 women and 12 men who were studying in different departments and did not interact with the subjects were selected for the experiment.

After changing the faces was completed, the second stage was started, and a computer program was prepared for the subjects' participation. In the second stage, through a program created on the computer, instructions showing the purpose of the experiment and the application procedure were made for the subjects to read as soon as they stood in front of the computer screen to participate in the experiment. The instructions regarding this are as follows:

> *Dear ……., thank you for your participation in the study we planned to determine the effect of the ability to act together and trust on performance. The experiment you participated in consists of two stages. In the first stage of the experiment you are currently in, you will be asked to choose a partner to solve the problem that will be presented to you in the second stage. For this purpose, 12 images will appear to determine your potential partner as soon as you press the start button. You have the right to choose any of these images as a partner. We ask you to look at the pictures carefully and choose your partner with whom you will be in harmony and trust in the second stage of the experiment. Pictures will remain on the computer screen for only 5 seconds. Therefore, it will be sufficient to move the mouse over the image you have chosen within the specified time and press it. When ready, you can start the experiment by pressing the start button.*

After the subjects had read the instructions, the experimenter asked whether they understood them, and if there was any

point that was not understood, the experimenter informed the subject. At this stage, the subject was given false information about the experiment. The subjects think that the experiment will take place in two stages and that they will choose a partner to solve a problem together only in the second stage. In particular, two words were emphasized in the directive: that the experiment in the second stage is a problem based on trust and that the partners must cooperate. This was to activate the subjects' thoughts and feelings towards choosing the partner they should act with in the future.

After the subject presses the start button, a screen appears with 12 pictures in three rows, four photos in each row. The row with their own picture was designated as the sixth picture for all subjects (Figure 1). The order of the other 11 pictures remained the same in all subjects. Her denek cinsiyete bağlı olarak iki gruptan birine yerleştirildi. In other words, while there were only female images on the screen where female subjects were present, all male subjects' images were composed of men. After pressing the start button, each subject selected the picture they shared by pressing one of the pictures that appeared on the screen. Subjects who could not select a picture on the screen within the specified time were stopped participating in the experiment at that point.

Figure 1.
Example screenshot

After the subject's picture selection, a second instruction appeared on the computer screen. According to this:

> *"Dear……thank you for your choice. We now ask you to write in the space below why you decided to choose the partner you did for the second phase of the experiment:"*

After this instruction, each subject typed into the computer a few words or sentences about why they chose the partner they chose. After the writing process was completed, the items of the 10-item self-esteem scale developed by Rosenberg (1965) appeared on the computer screen with the following instructions:

> *"Dear ……., please tick the appropriate option for you. There are no right or wrong answers to the questions. Your honest answers to the questions are essential for the research results."*

Each subject marked the sentences that appeared on the screen as appropriate. After this marking, the experimenter thanked the subjects and warned them not to give any information about the procedure to their friends who would participate in the other experiment. They were informed that information about the experiment would be provided collectively by the experimenter in the classroom environment.

The participants in the control group of the experiment also went through a similar application. Their difference from the experimental group is that their pictures were not used. Instead, the subjects in this group were shown 12 photos on the computer screen and were asked to choose one in common. As in the experimental group, participants in this group filled out the self-esteem scale and why they chose the picture they chose.

Results

When the information about the partners chosen by the subjects in the experimental group and the control group for the second stage was examined (Figure 2), the following results were obtained. 24 of 67 female subjects and 5 of 11 male subjects in the experimental group preferred photo number 6 to act together in the second stage. Therefore, 29 of the 78 participants (37.2%) preferred the sixth photo, which included their picture, in the second stage. While 4 participants in the experimental group chose photo number 1, 5 subjects chose photo number 2. On the other hand, three subjects chose the photos in rows 3 and 12, while four preferred the images in rows 5, 9, and 10. While seven people chose photo number 11, six chose photo number 7 jointly. When we look at the preferences of the 49 participants in the experimental group, 4 (5.1%) chose photo number 1. In contrast, 5 (6.4%) chose photo number 2, 3 (3.8%) took photo number 3, 5 (6.4%) took photo number 4, 4 (5.1%) took photo number 5, 6 (7.7%) took photo number 7, 4 (5.1%) took photo number 8, 4 (5.1%) took photo number 9, 4 (5.1%) took photo number 10, 7 of them (9.0%) chose photo number 11 and 3 of them (3.8%) chose photo number 12 (Figure 3).

Figure 2.
Experimental group partner preference by gender

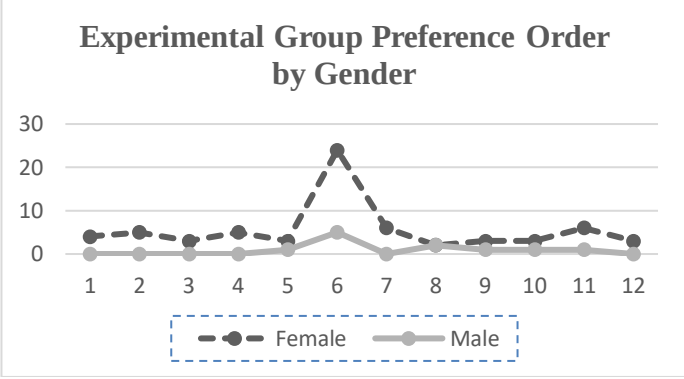
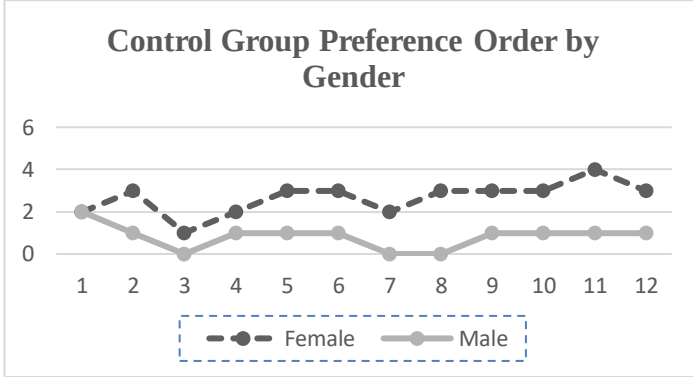

Figure 3.
Control group partner preference by gender

The self-esteem scores and picture selection times of the subjects in the experimental group were subjected to an analysis of variance (ANOVA) with the selected picture type. Picture selections were evaluated in two categories: Those who chose their picture and those who chose another picture other than theirs. ANOVA results showed that the main effect of self-esteem caused a statistically significant difference in the type of picture chosen ($F_{1,76}$=13.18, p < .001). At the same time, there was no significant difference between the groups in the picture selection time ($F_{1,76}$=.739, p > .05). According to these results, the mean self-esteem scores of the subjects who chose their pictures as partners for the second stage ($\bar{x}$=29.21) are higher than the averages of those who did not choose their pictures as partners ($\bar{x}$=26.82), and those who decided their pictures as partners had more positive self-esteem. Although the average reaction time of those who chose their pictures ($\bar{x}$=2833.48 millisecond) was lower than that of those who did not choose their pictures ($\bar{x}$ =3178.98 millisecond), no significant difference was found between them.

When the participants' statements about why they chose the person they chose as a partner in the second stage were examined, the following results were obtained (Table 1). 10 of the 29 subjects (34.48%) in the experimental group who chose their picture as a partner stated that the reason for choosing was that the facial expression in the picture they decided "looked trustworthy." While 5 (17.24%) of the subjects in this group stated that the reason for choosing the picture they chose was "to make them look like themselves," 4 (13.79%) said that "the facial expression is sympathetic." 2 out of 10 participants in this group said "they think they will be in harmony"; 2 of them are due to "hot looks"; 2 subjects "had an innocent appearance";Two subjects stated that they chose his/her because he/she was "friendly," and two indicated that they chose her because "he/she looked intelligent." 12 (24.49%) subjects who were in the experimental group but did not choose their picture as a standard picture for the second stage said "being the first person that caught my eye"; 12 (24.49%) subjects stated "the idea that we can act in harmony" as the reason. While 7 (14.28%) subjects in this group stated that the partner they chose "looked like them," 7 (14.28%) subjects indicated that they decided the partner because "it seemed trustworthy." When we look at the statements of the subjects in the control group, 9 of 42 subjects (21.42%) stated "the thought that they can act harmoniously" as the reason, while 8 (19.04%) subjects stated "the first thing that caught my eye"

as the reason. Similarly, 6 (14.28%) subjects stated "because it looks like me" as the reason for choosing, and 5 (11.9%) subjects stated, "it looks trustworthy."

Table 1
Phrases used to choose a partner

Expression	Experimental group		Control Group
	Self Picture	Not His/Her Own Picture	
looks trustworthy	10	7	5
to look honest	-	1	2
Appearing sympathetic	4	2	3
Being the first person that caught my eye	-	12	8
The idea that we can act harmoniously	2	12	9
The fact that he/she looks warmer	2	3	4
Because I think you look like me	5	7	6
Because it has an innocent facial expression	2	2	2
Because he/she is smiling	2	1	1
Because he/she seems like a smart guy	2	2	2
Total	29	49	42

Discussion

The study's results, which revealed the effect of cues and possible emotions on automatic decision-making in future decisions, show that cues and possible emotions are significantly effective in decision-making. Rational decision theory requires the decision maker to evaluate the options at hand by assessing the utility of each expected outcome for each option (Bandyopadhyay et al., 2013; Lerner et al., 2015). Although behavioral models based on theories such as expected utility theory emphasize the rationality of decisions (Briggs, 2014; Schoemaker, 1982), they highlight automatic processes based on selection decision cues among choices that are thought to provide future benefits. Implicitness, spontaneity, rapidity, effectiveness, and certainty (in the presence of triggering cues) (Bargh, 1994; Moors & De Houwer, 2006), which constitute the essential characteristics of the automatic decision-making process, cause people to develop simple strategies that minimize the mental effort spent on the decision (Payne et al., 1988). Although it has been shown that cues can shape some components of the automatic decision-making process (Glöckner & Betsch, 2008; Kircher et al., 2001; Payne & Iannuzul, 2012; Pessiglione et al., 2008; Platzer & Bröder, 2012 Söllner et al., 2013; Yoon & Kircher, 2005; Zemack-Rugar et al., 2007) within the framework of these features, the current study differs from other studies considering the necessity of choosing a partner to act with in the future.

The face recognition task was used in the experiment since the face is our most characteristic external feature. Although a significant portion of the studies on face recognition have been carried out within the framework of recognizing the faces of familiar people (Bruce & Young, 1986; Kapur et al., 1995; Sergent & Poncet, 1990), surprisingly, very little research has been conducted on identifying one's own face (e.g., Burton et al., 2005; Jenkins & Burton, 2008; Sforza et al., 2010). The current study tested whether a person would choose their face as a partner for an ambiguous task under time pressure. For this purpose, photographs containing the faces of the subjects in the experimental group were changed using an artificial intelligence program and placed in photographs containing strangers. The subjects were asked to choose a partner for a future task from 12 photographs.

The fact that 29 of the 78 participants in the experimental group (37.2%) preferred the photograph containing their picture for the task of solving a problem together in the second stage shows that although the participant's photograph has been modified, familiarity is adequate in automatic decision-making by integrating the remaining clues. According to Ambady and Skowronski (2008), when quick decision-making is required, people make seemingly instantaneous judgments about others based on minimal clues. According to Saaty (2004), elements and connections may not be complete enough to create meaning, so the individual will make them coherent by adding or removing components and connections to fill the gaps in

their perception. Bu nedenle algılar veya zihinsel modeller, gerçekliğe ilişkin gözlemleri ve verileri anlamlandırmak için yapılan varsayımları birleştirir. The results of the current study also support this view. When they had to make a quick decision, the subjects chose the person they could trust most, even though there were few clues.

The results of studies on face recognition have shown that familiar faces are recognized better than unfamiliar ones (Ellis 1975; Ellis et al., 1979) and that there is also a reaction time advantage in recognizing familiar faces compared to recognizing unfamiliar faces (Klatzky & Forrest, 1984; Tong & Nakayama, 1999; Valentine & Bruce, 1986; Young et al., 1985). When the time taken by the subjects to choose a partner in the current study was examined, although those who chose the photo with their own face reacted faster (2833.48 millisecond), no significant difference was found in the time taken by those who did not choose the photo with their own face (3178.98 millisecond). Suppose it is assumed that the recognition rate reflects the memory "strength" of facial parts determined by the contributions of their various components. This finding suggests that facial parts of familiar faces (especially one's face) are more substantial. As Klatzky and Forrest (1984) stated, some of the distinctive information for a familiar face becomes qualitatively or quantitatively superior. Therefore, familiarity and cues should be essential factors in automatic decision-making. In particular, individuals see their faces many times in daily life, and these experiences can make it easier to quickly recognize clues about their faces (Bruce & Young, 1986).

In this context, the subjects were asked, "Why did you choose your partner?" The answers given by the subjects to the question broadly indicate which emotion they emphasize for the future. When the answers of the subjects in the experimental group regarding the reasons for choosing the photo were examined, both those who decided their photo (10 subjects - 34.48%) and those who did not choose their photo (7 subjects - 14.28%) stated that the expression of the face in the picture they decided seemed reliable. When this finding was evaluated together with their self-esteem perceptions, it was found that subjects with high self-esteem chose their pictures significantly more than those with low self-esteem and described the face they chose as trustworthy. The most common reasons given by the subjects in the experimental group who did not choose their photographs were the following: Due to the idea of acting in harmony and the time constraint, the first person who caught the eye was selected. The self-esteem perception level of the subjects who chose to act in harmony with their chosen partner was found to be low. 5 (17.24%) of the subjects who chose their photo as a partner and 7 (14.28%) of the subjects who did not choose their photo stated that they chose it because it looked like them. When evaluated holistically, the results show that the clues cause the feeling of confidence to come to the fore in future choices, even under time pressure, and that people with high self-esteem perceive this feeling by highlighting it when integrating the clues on their faces. This result is consistent with previous studies showing the impact of emotional states on the decision-making process. The habitual choice in line with the expected emotion is chosen automatically (Triandis, 1977).

Conclusion and Recommendations

Although decision-making processes have recently come to the forefront as an essential field of study in both cognitive and social psychology, the fact that the mechanisms of influence and emotional outcomes related to automatic decision-making have not been sufficiently addressed in both fields of psychology indicates the need for new research in this area. The results show that clues are subject to a holistic evaluation, especially when forward-looking decision-making is required. Social cognitive learning theory has shown that the most critical resource in people's knowledge production is the ability to categorize and socially classify. Even seeing a person momentarily creates an impression about them, and depending on this impression, the encountered person is referred to and placed in a social class. Therefore, clues are decisive in making decisions regarding orientation and behavior. In other words, although our decisions are considered rational, our past life experiences regarding situations, objects, and people act as clues, causing us to make automatic choices. The cues we define as approaching or distancing based on our previous life experiences make it easier for us to survive evolutionarily while guiding us toward the emotions we will likely experience. Another issue that the study showed that needs to be researched further is the person's perception of themselves. Individuals with high self-esteem classify themselves as trustworthy and cooperative, whereas those with low self-esteem classify themselves as untrustworthy and not to be approached. Further experimental studies on these findings are essential.

Etik Komite Onayı: *Bu çalışma için etik komite onayı Kastamonu Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'dan alınmıştır (Tarih: 9 Ekim 2024 No: 3).*
Katılımcı Onamı: *Çalışmaya katılan tüm katılımcılardan yazılı onam alınmıştır.*
Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*
Çıkar Çatışması: *Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*
Finansal Destek: *Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Ethics Committee Approval: *Approval for the study was given by the Social and Human Sciences Research and Publication Ethics Committee at Kastamonu University (Date: October 9, 2024, No:3).*
Participant Consent: *Written informed consent was obtained from all participants who participated in the study.*
Peer review*: Externally peer-reviewed.*
Conflict of Interest: *The author declare no conflict of interest.*
Financial Support: *The author declared that they received no financial support for this study.*

References

Adolphs, R., Tranel, D., & Damasio, A. R. (2003). Dissociable neural systems for recognizing emotions. *Brain and Cognition, 52*(1), 61-69. https://doi.org/10.1016/S0278-2626(03)00009-5

Alter, A. L., Oppenheimer, D. M., Epley, N., & Eyre, R. N. (2007). Overcoming intuition: metacognitive difficulty activates analytic reasoning. *Journal of Experimental Psychology: General, 136*(4), 569. https://doi.org/10.1037/0096-3445.136.4.569

Ambady, N., & Skowronski, J. J. (Eds.). (2008). *First impressions.* Guilford Press.

Ballew, C.C., Todorov, A. (2007). Predicting political elections from rapid and unreflective face judgments. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA, 104*(46), 17948–53. https://doi.org/10.1073/pnas.0705435104

Bandyopadhyay, D., Pammi, V. C., & Srinivasan, N. (2013). Role of affect in decision making. Progress in brain research. In Pammi, V. C., & Srinivasan, N. (Eds.), *Decision making: neural and behavioural approaches* (pp. 37-53). Newnes. https://doi.org/10.1016/B978-0-444-62604-2.00003-4

Bargh, J. A. (1994). The four horsemen of automaticity: Awareness, intention, effıciency, and control in social cognition. In R. S. Wyer, Jr. & T. K. Srull (Eds.), *Handbook of social cognition* (2nd ed., pp. 1-40). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Bargh, J. A. (1989). Conditional automaticity: Varieties of automatic influence in social perception and cognition. In J. S. Uleman, & J. A. Bargh (Eds.), *Unintended thought* (pp. 3–51). Guilford.

Bargh, J. A. (1997). The automaticity of everyday life. In R. S. Wyer Jr. (Ed.), *The automaticity of everyday life: Advances in social cognition* (Vol. 10, pp. 1–61). Mahwah, NJ: Erlbaum.

Bar-Haim, Y., Ziv, T., Lamy, D., & Hodes, R. M. (2006). Nature and nurture in own-race face processing. *Psychological Science, 17*(2), 159-163. https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2006.01679.x

Barrett, L. F., Ochsner, K. N., & Gross, J. J. (2007). On the automaticity of emotion. *Social Psychology and The Unconscious: The Automaticity of Higher Mental Processes,* 173, 217.

Bechara, A., Damasio, A. R., Damasio, H., & Anderson, S. W. (1994). Insensitivity to future consequences following damage to human prefrontal cortex. *Cognition, 50*(1-3), 7-15. https://doi.org/10.1016/0010-0277(94)90018-3

Bechara, A., Damasio, H., Tranel, D., & Damasio, A. R. (1997). Deciding advantageously before knowing the advantageous strategy. *Science, 275*(5304), 1293-1295. https://doi.org/10.1126/science.275.5304.1293

Bechara, A., & Damasio, A. R. (2005). The somatic marker hypothesis: A neural theory of economic decision. *Games and Economic Behavior, 52*(2), 336-372. https://doi.org/10.1016/j.geb.2004.06.010

Bell, D. E. (1982). Regret in decision making under uncertainty. *Operations Research, 30*(5), 961-981. https://doi.org/10.1287/opre.30.5.961

Berthold, K., Nückles, M., & Renkl, A. (2007). Do learning protocols support learning strategies and outcomes? The role of cognitive and metacognitive prompts. *Learning and Instruction, 17*(5), 564-577.

https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2007.09.007

Blair, I.V., Judd, C.M., Chapleau, K.M. (2004). The influence of Afrocentric facial features in criminal sentencing. *Psychological Science, 15*, 674–9. https://doi.org/10.1111/j.0956-7976.2004.00739.x

Bodenhausen, G. V., & Todd, A. R. (2010). Automatic aspects of judgment and decision making. *Handbook of Implicit Social Cognition,* 278-294.

Briggs, R. A. (2014). *Normative theories of rational choice: Expected utility*. https://plato.stanford.edu/Entries/rationality-normative-utility/

Bruce, V., & Young, A. (1986). Understanding face recognition. *British Journal of Psychology, 77*(3), 305-327. https://doi.org/10.1111/j.2044-8295.1986.tb02199.x

Burton, A. M., Jenkins, R., Hancock, P. J., & White, D. (2005). Robust representations for face recognition: The power of averages. *Cognitive Psychology, 51*(3), 256-284. https://doi.org/10.1016/j.cogpsych.2005.06.003

Dijksterhuis, A. (2004). Think different: The merits of unconscious thought in preference development and decision making. *Journal of Personality and Social Psychology, 87*(5), 586–598. https://doi.org/10.1111/j.1745-6916.2006.00007.x

Dijksterhuis, A., & Nordgren, L. F. (2006). A theory of unconscious thought. *Perspectives on Psychological Science, 1*(2), 95-109. https://doi.org/10.1111/j.1745-6916.2006.00007.x

Eberhardt, J.L., Davies, P.G., Purdie-Vaughns, V.J., Johnson, S.L. (2006). Looking deathworthy: perceived stereotypicality of Black defendants predicts capital-sentencing outcomes. *Psychological Science, 17*, 383–6. https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2006.01716.x

Ellis, H. D., Deregowski, J. B., & Shepherd, J. W. (1975). Descriptions of white and black faces by white and black subjects (1). *International Journal of Psychology, 10*(2), 119-123. https://doi.org/10.1080/00207597508247325

Ellis, H. D., Shepherd, J. W., & Davies, G. M. (1979). Identification of familiar and unfamiliar faces from internal and external features: Some implications for theories of face recognition. *Perception, 8*(4), 431-439. https://doi.org/10.1068/p080431

Elster, J. (1985). Sadder but wiser? Rationality and the emotions. *Social Science Information, 24*(2), 375-406. https://doi.org/10.1177/053901885024002012

Frank, R. H. (1988). *Passions within reason: The strategic role of the emotions*. WW Norton & Co.

Gazzaniga, M. S., Ivry, R. B., Mangun, G. R., & Phelps, E. A. (2002). Emotion. In Gazzaniga MS, Ivry RB & Mangun GR (Eds). *Cognitive Neuroscience: The Biology of the Mind* (pp. 537-576). Norton.

Glöckner, A., & Betsch, T. (2008). Multiple-reason decision making based on automatic processing. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, And Cognition, 34*(5), 1055. https://doi.org/10.1037/0278-7393.34.5.1055

Ichheiser, G. (1943). Misinterpretations of personality in everyday life and the psychologist's frame of reference. *Character & Personality*; *A Quarterly for Psychodiagnostic & Allied Studies.* https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1943.tb01953.x

Jacoby, L. L. (1991). A process dissociation framework: Separating automatic from intentional uses of memory. *Journal of Memory and Language, 30*(5), 513-541. https://doi.org/10.1016/0749-596X(91)90025-F

Jenkins, R., & Burton, A. M. (2008). 100% accuracy in automatic face recognition. *Science, 319*(5862), 435-435. https://doi.org/10.1126/science.1149656

Kapur, N., Friston, K. J., Young, A., Frith, C. D., & Frackowiak, R. S. J. (1995). Activation of human hippocampal formation during memory for faces: A PET study. *Cortex, 31*(1), 99-108. https://doi.org/10.1016/S0010-9452(13)80108-6

Kenny, D. A. (1988). Interpersonal perception: A social relations analysis. *Journal of Social and Personal Relationships, 5*(2), 247-261. https://doi.org/10.1177/026540758800500207

Kircher, T. T., Senior, C., Phillips, M. L., Rabe-Hesketh, S., Benson, P. J., Bullmore, E. T., ... & David, A. S. (2001). Recognizing one's own face. *Cognition, 78*(1), B1-B15. https://doi.org/10.1016/S0010-0277(00)00104-9

Klatzky, R. L., & Forrest, F. H. (1984). Recognizing familiar and unfamiliar faces. *Memory & Cognition, 12,* 60-70. https://doi.org/10.3758/BF03196998

Kornell, N., & Metcalfe, J. (2006). Study efficacy and the region of proximal learning framework. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 32*(3), 609. https://doi.org/10.1037/0278-7393.32.3.609

Lerner, J. S., & Keltner, D. (2001). Fear, anger, and risk. *Journal of Personality and Social Psychology, 81*(1), 146. https://doi.org/10.1037/0022-3514.81.1.146

Lerner, J. S., Li, Y., Valdesolo, P., & Kassam, K. S. (2015). Emotion and decision making. *Annual Review of Psychology*, *66*(1), 799-823.

Lewicki, P. (1985). Nonconscious biasing effects of single instances on subsequent judgments. *Journal of Personality and Social Psychology, 48*(3), 563. https://doi.org/10.1037/0022-3514.48.3.563 https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010213-115043

Little, A.C., Burriss, R.P., Jones, B.C., Roberts, S.C. (2007). Facial appearance affects voting decisions. *Evolution and Human Behavior, 28,* 18–27. https://doi.org/10.1016/j.evolhumbehav.2006.09.002

Loewenstein, G., & Lerner, J. S. (2003). The role of affect in decision making. *Handbook of Affective Science, 619*(642), 3.

Loomes, G., & Sugden, R. (1982). Regret theory: An alternative theory of rational choice under uncertainty. *The Economic Journal, 92*(368), 805-824. https://doi.org/10.2307/2232669

Luce, M. F., Bettman, J. R., & Payne, J. W. (1997). Choice processing in emotionally difficult decisions. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 23*(2), 384. https://doi.org/10.1037/0278-7393.23.2.384

Mellers, B. A. (2000). Choice and the relative pleasure of consequences. *Psychological Bulletin, 126*(6), 910. https://doi.org/10.1037/0033-2909.126.6.910

Moors, A., & De Houwer, J. (2006). Automaticity: a theoretical and conceptual analysis. *Psychological Bulletin, 132*(2), 297. https://doi.org/10.1037/0033-2909.132.2.297

Naqvi, N., Shiv, B., & Bechara, A. (2006). The role of emotion in decision making: A cognitive neuroscience perspective. *Current Directions in Psychological Science, 15*(5), 260-264. https://doi.org/10.1111/j.1467-8721.2006.00448.x

Oosterhof, N. N., & Todorov, A. (2008). The functional basis of face evaluation. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 105*(32), 11087-11092. https://doi.org/10.1073/pnas.0805664105

Payne, J. W., Bettman, J. R., & Johnson, E. J. (1988). Adaptive strategy selection in decision making. Journal of Experimental Psychology: *Learning, Memory, and Cognition, 14*(3), 534. https://doi.org/10.1037/0278-7393.14.3.534

Payne, B. K., & Iannuzzl, J. L. B. (2012). Automatic and controlled decision making: A process dissociation perspective. In *Social Judgment and Decision Making* (pp. 41-58). Psychology Press.

Pessiglione, M., Petrovic, P., Daunizeau, J., Palminteri, S., Dolan, R. J., & Frith, C. D. (2008). Subliminal in- strumental conditioning demonstrated in the human brain. *Neuron, 59*, 561-567. https://doi.org/10.1016/j.neuron.2008.07.005

Peters, E. (2006). The functions of affect in the construction of preferences. *The Construction of Preference,* 454-463.

Pfister, H. R., & Böhm, G. (1992). The function of concrete emotions in rational decision making. *Acta Psychologica, 80*(1-3), 199-211. https://doi.org/10.1016/0001-6918(92)90047-H

Saaty, T. L. (2004). Automatic decision-making: Neural firing and response. *Journal of Systems Science and Systems Engineering, 13*, 385-404. https://doi.org/10.1007/s11518-006-0172-0

Sassenberg, K., & Moskowitz, G. B. (2005). Don't stereotype, think different! Overcoming automatic stereotype activation by mindset priming. *Journal of Experimental Social Psychology, 41*(5), 506-514. https://doi.org/10.1016/j.jesp.2004.10.002

Schoemaker, P. J. (1982). The expected utility model: Its variants, purposes, evidence and limitations. *Journal of economic Literature*, 529-563.

Sergent, J., & Poncet, M. (1990). From covert to overt recognition of faces in a prosopagnosic patient. *Brain, 113*(4), 989-

1004. https://doi.org/10.1093/brain/113.4.989

Sforza, A., Bufalari, I., Haggard, P., & Aglioti, S. M. (2010). My face in yours: Visuo-tactile facial stimulation influences sense of identity. *Social Neuroscience, 5*(2), 148-162. https://doi.org/10.1080/17470910903205503

Shah, J. (2003). Automatic for the people: how representations of significant others implicitly affect goal pursuit. *Journal of Personality and Social Psychology, 84*(4), 661. https://doi.org/10.1037/0022-3514.84.4.661

Sharot, T., De Martino, B., & Dolan, R. J. (2009). How choice reveals and shapes expected hedonic outcome. *Journal of Neuroscience, 29*(12), 3760-3765. https://doi.org/10.1523/JNEUROSCI.4972-08.2009

Smith, E. E., & Nielsen, G. D. (1970). Representations and retrieval processes in short-term memory: Recognition and recall of faces. *Journal of Experimental Psychology, 85*,397-405. https://doi.org/10.1037/h0029727

Soon, C. S., Brass, M., Heinze, H. J., & Haynes, J. D. (2008). Unconscious determinants of free decisions in the human brain. *Nature Neuroscience, 11*(5), 543-545. https://doi.org/10.1038/nn.2112

Söllner, A., Bröder, A., & Hilbig, B. E. (2013). Deliberation versus automaticity in decision making: Which presentation format features facilitate automatic decision making?. *Judgment and Decision Making, 8*(3), 278-298.

Todorov, A., Mandisodza, A.N., Goren, A., & Hall, C.C. (2005). Inferences of competence from faces predict election outcomes. *Science, 308*, 1623–6. https://doi.org/10.1126/science.1110589

Todorov, A., Baron, S., & Oosterhof, N. N. (2008) Evaluating face trustworthiness: A model based approach. *Soc Cognit Affect Neurosci 3*:119–127. https://doi.org/10.1093/scan/nsn009

Triandis, H. C. (1977). Cross-cultural social and personality psychology. *Personality and Social Psychology Bulletin, 3*(2), 143-158. https://doi.org/10.1177/014616727700300202

Troje, N. F., & Kersten, D. (1999). dependent recognition of familiar faces. *Perception, 28*(4), 483-487. https://doi.org/10.1068/p2901

Uleman, J.S., Blader, S., Todorov, A. (2005). Implicit impressions. In Hassin, R., Uleman, J.S., Bargh, J.A., (Eds.), *The New Unconscious* (pp. 362–92), Oxford University Press.

Willis, J., & Todorov, A. (2006). First impressions: making up your mind after a 100-ms exposure to a face. *Psychological Science, 17*, 592–8. https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2006.01750.x

Winograd, E. (1981). Elaboration and distinctiveness in memory for faces. *Journal of Experimental Psychology: HumanLearning and Memory, 7,* 181-190. https://doi.org/10.1037/0278-7393.7.3.181

Vokey, J. R., & Read, J. D. (1992). Familiarity, memorability, and the effect of typicality on the recognition of faces. *Memory & Cognition, 20*(3), 291-302. https://doi.org/10.3758/BF03199666

Yoon, H. W., & Kircher, T. T. (2005). The influence of face similarity in the case of the perception of morphed self-face. *International Journal of Neuroscience, 115*(6), 839-849. https://doi.org/10.1080/00207450590882235

Zebrowitz, L. A., & McDonald, S. M. (1991). The impact of litigants' baby-facedness and attractiveness on adjudications in small claims courts. *Law and Human Behavior, 15*(6), 603-623. https://doi.org/10.1007/BF01065855

Zemack-Rugar, Y., Bettman, J. R., & Fitzsimons, G. J. (2007). The effects of nonconsciously priming emotion concepts on behavior. *Journal of Personality and Social Psychology, 93*(6), 927. https://doi.org/10.1037/0022-3514.93.6.927

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ATATURK UNIVERSITY PUBLICATIONS

Araştırma Makalesi *Research Article* DOI: 10.53487/atasobed.1732212

Mevlânâ'da Ebû't-Tayyib el-Mütenebbî'nin İzleri

The Traces of Abū al-Tayyib al-Mutanabbī on Mawlānā

İlknur EMEKLİ[1]
[1] Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

[1]*Atatürk University, Faculty of Letters, Department of Arabic Languge and Literature, Erzurum, Türkiye*
ilknur.emekli@atauni.edu.tr

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Gülyaşar SAĞDIÇ[2]
[2] Adıyaman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, Arap Dili Eğitimi Ana Bilim Dalı, Adıyaman, Türkiye

[2]*Adıyaman University, Faculty of Education, Department of Foreign Languages, Division of Arabic Language Education, Adıyaman, Türkiye*
gdemirci@adiyaman.edu.tr

Öz

Ünlü Türk mutasavvıf şairi Mevlânâ Celâleddîn Rûmî Fars diline olduğu gibi Arap diline de son derece hâkim olan, sadece yaşadığı dönemde değil, asırları kapsayan bir süreçte de geniş kitleler üzerinde etkileri silinmeyecek izler bırakmış ender şahsiyetlerden biridir. Mevlânâ'nın fikrî ve edebî dünyasında, Şems-i Tebrîzî'nin Mevlânâ'nın okumaktan vazgeçmesini istediği divanın yazarı olan klasik Arap şiirinin önde gelen simalarından Ebû't-Tayyib el-Mütenebbî (ö. 965), hem şiirleriyle hem de düşünceleriyle etkili olmuştur. Mevlânâ'nın Arap şiirini bütünüyle okuduğu, çöl, vaha, köy tasvirlerindeki ustalığından ve bazı şairlerden yaptığı iktibaslardan anlaşılmaktadır. Öyle ki Mütenebbî'nin etkisi Dîvân-ı Kebîr'de ve Mesnevî'de de açıkça görülmektedir. Bu çalışmanın amacı, Mevlânâ'nın edebî hayatının tarihsel süreci göz önünde bulundurularak ünlü Arap şairi Ebû't-Tayyib el-Mütenebbî'nin Mevlânâ üzerindeki izleri ve etkileri, Mevlânâ'nın düşünce dünyasında, özellikle edebî ve felsefi bağlamda incelemektir. Bu çalışma, karşılaştırmalı edebî yöntem, metinler arası analiz, felsefi karşılaştırma ve tarihsel-kültürel bağlam analizi gibi çeşitli araştırma yöntemlerini kullanmaktadır. Şairlerin dilsel ve tematik açıdan karşılaştırılması, metinler arası ilişkilerin ortaya konması ve tarihsel bağlamda her iki şairin eserlerinin toplum üzerindeki etkilerinin tartışılması amaçlanmaktadır. Ayrıca, dilsel analizle, her iki şairin üslup ve anlatım biçimleri arasındaki benzerlikler ve farklılıklar da detaylı şekilde ele alınmaktadır. Çalışma, Mevlânâ ve Mütenebbî arasında belirgin bir edebî etkinin var olduğunu ortaya koymaktadır. Her ne kadar bu iki şairin dünya görüşleri ve şiirsel bakış açıları farklı olsa da Mütenebbî'nin bireysel özgürlük ve kahramanlık temalarının, Mevlânâ'nın tasavvufi anlayışında varlık, insanlık ve Tanrı ile ilgili derin düşüncelerle birleşerek yeni anlamlar ürettiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap şiiri, Mevlânâ, Dîvân-ı Kebîr, Mesnevî, Ebû't-Tayyib el-Mütenebbî

Abstract

The famous Turkish Sufi poet Mawlānā Jalāl al-Dīn Rūmī is one of those rare figures who had a profound mastery of both Persian and Arabic language, leaving an indelible impact on large audiences not only during his life time but also throughout centuries. In Mawlānā's intellectual and literary world, Abū al-Tayyib al-Mutanabbī (d. 965), a prominent figure of classical Arabic poetry the author of the divan that Shams-i Tabrizi asked Mawlānā to stop reading, was a significant influence through both his poetry and his philosophical ideas. It is understood that Mawlānā read Arabic poetry extensively, as demonstrated by his mastery in depicting deserts, oases, and villages, as well as the quotations he made from certain poets. Indeed, the influence of Mutanabbī is clearly seen in both Diwān-i Kabīr and Masnavī. The aim of this study is to examine the traces and influences of the famous Arab poet Abū al-Tayyib al-Mutanabbī on Rūmī, especially in the literary and philosophical context, by considering the historical process of Rūmī 's literary life. This study uses various research methods such as comparative literary method, intertextual analysis, philosophical comparison and historical-cultural context analysis. It aims to compare the poets in terms of language and theme, to reveal the intertextual relations and to discuss the effects of the works of both poets on society in the historical context. In addition, the similarities and differences between the styles and narrative forms of both poets are also discussed in detail with linguistic analysis. The study reveals a significant literary interaction between Mawlānā and Mutanabbī. Although the worldviews and poetic perspectives of these two poets are different, it has been determined that Mutanabbī's themes of individual freedom and heroism, combined with Mawlānā's deep thoughts on existence, humanity and God in his Sufi understanding, produce new meanings.

Keywords: Arabic poetry, Mawlānā, Diwān-i Kabīr, Masnavī, Abū al-Tayyib al-Mutanabbī

Geliş Tarihi/Received 01.07.2025
Kabul Tarihi/Accepted 08.08.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 12.09.2025

Cite this article as: Emekli, İ. & Sağdıç, G. (2025). The traces of Abū al-Tayyib al-Mutanabbī on Mawlānā. *Current Perspectives in Social Sciences*, *29*(3), 567-576.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Mevlânâ, dünya çapında ün kazanmış, dinî-tasavvufî düşünce havzasının yanı sıra kültürel ve edebî alanda da kitleleri etkileyip yönlendirmiş, Fars edebiyatının ve İslam tasavvufunun önemli simalardan biridir. Bu büyük mürşid, mütefekkir ve mutasavvıf, yaşadığı çağı aşarak günümüze kadar gerek duygu ve fikirleri gerekse temellerini attığı Mevlevîlik yoluyla İslâm dünyasını derinden etkilemiştir. Zaman içerisinde geçirdiği pek çok değişime rağmen, ortaya çıkışından itibaren tasavvuf geleneğine ve bu geleneği yaşatan kişilere var olan ilgi malumdur. Günümüzde bu ilgiye en çok mazhar olmuş kişilerden biri de Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'dir (Şafak, 2004, s. 55). Yaşadığı dönem de dâhil olmak üzere toplum içerisinde son derece geniş bir sahada etkili olan Mevlânâ'ya yönelik ilgi 2000'li yıllardan itibaren hızla artmıştır. Özellikle UNESCO'nun 2007 yılını "Mevlânâ Yılı" ilan etmesinden sonra edebiyat alanında bu konuda sayısız eser kaleme alınmıştır (Akbaş, 2016, s. 68).

Mevlânâ'nın edebî hayatı, çocuk yaşta babasından aldığı eğitimle başlar ve gençlik döneminde ilim öğrenmek amacıyla gerçekleştirdiği uzun yolculuklarla devam eder. Özellikle Şam'da aldığı medrese eğitimi ve dönemin önemli edebî, dinî ve felsefî şahsiyetleriyle tanışması, onun düşünsel ve sanatsal gelişiminde büyük rol oynar. Ayrıca kendisinden önceki edebiyatçıların eserlerini derinlemesine incelemesi, onun edebiyat dünyasındaki konumunu belirleyen unsurlardan biridir. Bu bağlamda, Arap dili ve edebiyatından etkilenmesi de kaçınılmazdır.

Ebû't-Tayyib el-Mütenebbî, Arap şiirinin 10. yüzyıldaki en etkili simalarından biridir. Sanatsal değeri yüksek şiirler yazmış ve hem kendi döneminde hem de sonrasında birçok şairi etkilemiştir. Hayatı boyunca pek çok hükümdarın sarayında yer almış, onlara methiyeler sunmuş ve karşılığında çeşitli ihsanlar almıştır. Mütenebbî, sadece usta bir şair olarak değil aynı zamanda derin arzuları ve ihtiraslarıyla da tanınan bir simadır. Saray saray, ülke ülke gezmiş ve çalkantılı bir yaşam sürmüştür. Hayatının bazı dönemlerinde en güçlü hükümdarların meclislerinde bulunarak onlar için methiyeler söylerken diğer zamanlarda hapiste bir mahkûm veya çöllerde bir kaçak olarak yaşamıştır (Daş, 2022, s. 46).

Mevlânâ'nın yaşadığı dönemde Arapça, Farsça ve Türkçe, günümüzdekinden farklı kullanım alanlarına sahipti. Arapça, dinî; Farsça, edebî; Türkçe ise konuşma dili olarak kullanılıyordu. Mevlânâ'nın Farsça eserlerinde birçok Arapça ifade bulunur ve bu ifadeler genellikle ayet ve hadislerden oluşur. Dinî metinler orijinal Arapça şekliyle pek çok eserde yer alır ve Mevlânâ'nın da eserlerinde dinî konuları işlerken Arapça metinlere başvurması doğaldır. Farsçayı ruhuna daha uygun gören Mevlânâ, Arapçanın ilmî üstünlüğünü kabul etmiş, ayrıca Arap edebiyatının deyim ve atasözlerine de ilgi göstermiştir. Bu kaynaklardan bazılarını eserlerinde kullanmıştır (Ürün, 2021, s. 25).

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin Hayatı

Mesnevî'sinin girişinde kendini Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Belhî (Mevlânâ, 2014, s. 40) olarak tanıtan Mevlânâ, 30 Eylül 1207'de (6 Rebiu'l-evvel, 604) bugün Afganistan'da bulunan, Belh şehrinde doğmuştur (Sipehsâlâr, 2011, s. 41). Celâleddîn onun lakabıdır. Efendimiz anlamındaki Mevlânâ lakabının ise onu yüceltmek amacıyla Selçuklular döneminde kendisine verildiği bilinmektedir. Ayrıca doğduğu yere nispetle söylenen "Belhî" ve yaşadığı topraklar olan Anadolu'ya nispetle söylenen "Rûmî" lakaplarıyla da anılmıştır (Öngören, 2004, s. 441). Mevlânâ'nın babası Belh şehrinin ileri gelenlerinden olup, sağlığında "Sultânu'l-Ulemâ" (Âlimlerin Sultânı) unvanını almış olan Hüseyin Hatibî oğlu Muhammed Bahâeddin Veled (ö. 628/1231)'dir (Mevlânâ, 2017, s. 6). Asil bir aileye mensup olan Mevlânâ'nın annesi Belh Emiri Rükneddin'in kızı Mümine Hatun'dur. Mevlânâ'nın soyunun anne tarafından Hz. Ali'ye, baba tarafından da Hz. Ebû Bekir'e ulaştığı söylenilmektedir (Ülken, 2000, s. 142).

Bahâeddin Veled, Belh şehrinden bazı siyasi olaylar ve yaklaşmakta olan Moğol istilası nedeniyle ayrıldığında Mevlânâ'nın 5-6 yaşlarında olduğu söylenmektedir (Eflaki, 1989, s. 95). Mevlânâ ve ailesi Belh'ten ayrıldıklarında ilk olarak Nişabur'a, ardından Bağdat'a ve oradan da Kâbe'ye uğramışlardır. Kâbe'de hac vazifelerini yerine getirdikten sonra sırasıyla Şam, Malatya, Erzincan ve son durak olarak da Karaman'a varmışlardır (Karakoç, 2012, s. 14). Bahâeddin Veled, 1226-1255 yılları arasında Larende'ye yerleşmiştir ve bu yolculuk Mevlânâ'nın fikirlerine büyük katkı sağlamıştır. Larende'ye vardıklarında, şehrin ileri gelenleri tarafından karşılanmışlardır ve Bahâeddin Veled medreseye yerleşmiştir (Aşkar, 2006, s. 115). Bahâeddin Veled, 1225 yıllarında on yedi yaşında olan Mevlânâ'yı Gevher Hatun ile evlendirmiştir. Bu evlilikten Alâeddin Çelebi ve Sultan Veled adında iki çocuğu olmuştur. Gevher Hatun'un ölümünden sonra Mevlânâ, Konyalı İzzeddin Ali'nin kızı Kirâ Hatun ile evlenmiş ve bu evlilikten Emîr Muzafferüddin Âlim Çelebi ile Melike Hatun adındaki çocukları dünyaya gelmiştir (Öngören,

2004, s. 442). İki sene boyunca Konya'da bulunan Bahâeddin Veled, Mevlânâ henüz yirmi dört yaşında iken burada vefat etmiştir (Atasağun, 2007, ss. 62-63). Bahâeddin Veled'in vefatından sonra Mevlânâ Celâleddîn, babasının yerine geçerek vaaz ve fetva vermeye başlamıştır. Bir yıl sonra, Tirmizli Seyyid Burhâneddin, Mevlânâ'nın, babasının yerine geçtiğini öğrenmesiyle onun yetişmesiyle bizzat ilgilenmiştir. Mevlânâ, Seyyid Burhâneddin'in müridi olarak onun rehberliğinde manevi ve zahiri ilimlerde kendini geliştirmiştir (Köprülü, 1976, 218).

Mevlânâ, babasının vefatından iki yıl sonra, hocası Burhâneddin'in tavsiyesiyle Halep ve Şam'a gitmiştir. O dönemlerde bu bölgeler, İslami ilimlerin öğrenilmesi için önemli merkezlerden sayılmaktadır. Moğol saldırıları nedeniyle bu bölgeye gelen âlimler, ilmî zenginliği artırmıştır. Mevlânâ, hocası Seyyid Burhâneddin'e olan bağlılığını onun vefatına kadar sürdürmüştür (Firûzanfer, 2004, ss. 39-41).

Seyyid Burhâneddin'in vefatından sonra Mevlânâ beş yıl yalnız kalmış, bu süreçte tasavvufun yanı sıra kelam, fıkıh, tefsir ve hadis gibi zahiri ilimlerle ilgilenmiştir. Medresede dersler vermiş, vaazlar yapmış; ayrıca İran, Hint ve Arap edebiyatını incelemiş, klasik Yunan filozoflarını okumuş ve bu sayede ilim ve irfanını artırmıştır (Atasağun, 2007, s. 64).

Mevlânâ ile Şems-i Tebrîzî ilk defa Dımaşk'ta veya Halep'te karşılaşmıştır. Eflâkî'ye göre babasının vefatından sonra mürşidi Seyyid Burhâneddin'in emriyle ilim tahsili için Dımaşk'a giden Mevlânâ bir gün halkın arasında iken başında külâhı, sırtında siyah elbisesiyle Şems'i görmüş, elinden tutup ona, "Ey dünya sarrafı beni anla!" demiş, Şems bu sözün etkisiyle istiğrak haline girmiş, kendine geldiğinde Mevlânâ oradan gitmiştir. Bazı kaynaklarda Şems'in Anadolu'ya yönelmesi Mevlânâ'daki bu kemali keşfetmesine bağlanır (Ceyhan, 2010, s. 512).

Şems-i Tebrîzî ile tanıştıktan sonra Mevlânâ, müridlerinden ve çevresinden uzaklaşarak vaktinin çoğunu Şems ile geçirmeye başlamıştır. Bu durum, çevresinde aleyhtarlıkların artmasına yol açmıştır. Yaklaşık bir buçuk yıl sonra (643/1246) Şems aniden ortadan kaybolup Konya'dan ayrılmıştır. Bu ayrılışın ardından Mevlânâ, odasına kapanarak özlemini gazellerle dile getirmiş ve perişan bir hale gelmiştir. Müridleri bu durumu görünce derin bir üzüntü duymuşlardır. Bir süre sonra Şems'in Şam'da olduğu haberini almışlardır. Bu haber üzerine Mevlânâ, oğlu Veled'i Şam'a göndermiş ve 15 aylık bir ayrılıktan sonra Şems, Konya'ya dönmüştür. (1247) Mevlânâ, bu duruma çok sevinmiş ve Şems'in Konya'da kalması için onu Kimya Hatun ile evlendirip ona medresenin bir köşesini tahsis etmiştir (Atasağun, 2007, ss. 67-68). Halk, Şems'in dönüşüne sevinse de aralarında Mevlânâ ile olan samimiyetini kıskanan hasetçiler de olmuştur. 644/1247 yılında Şems bir kez daha ortadan kaybolmuş, aslında hasetçiler tarafından öldürülmüştür. Bu olayın detayları, Mevlânâ'dan saklanmış ve ölümü bir sır olarak kalmaya devam etmiştir (Önder, 1978, ss. 81-85).

1273 yılında ansızın hastalanan Mevlânâ'nın hummâ hastalığına yakalandığı, birçok hekim tarafından tedavi edilmeye çalışılmış olmasına rağmen bu çabaların bir fayda vermediği görülmektedir (Arpaguş, 2007, s. 97). Mevlânâ, hekimlerin tüm çabalarına rağmen 12 Aralık 1273'te vefat etmiştir. Hastalığı sırasında Sadreddin Konevî'nin şifa dileklerine yanıt olarak, "Bundan sonra şifa size mübarek olsun; âşıkla maşuk arasında kıl bir gömlekten başka bir şey kalmamıştır. Nurun nura kavuşmasını istemiyor musunuz?" diyerek ölümle ilgili düşüncelerini ifade etmiştir (Firûzanfer, 2004, s. 111).

Eserleri

Mevlânâ, *Mesnevî* adlı eserini kaleme almak için yaklaşık on yılını harcamış ve bu süreçte eserinin temellerini atmıştır. 6 ciltte toplam 25.600 beyit barındıran *Mesnevî*, Mevlânâ'nın sabrını, zekâsını, Allah ve insan sevgisini yansıtır. Onun düşüncelerini derin bir şekilde ifade eden bu ölümsüz eser, ölümünden yüzyıllar sonra bile hatırlanmakta ve her yıl 17 Aralık'ta düzenlenen "Şeb-i Arûs" törenleriyle anılmaktadır. Mevlânâ'nın eserleri, insanlara rehberlik ederek hayatları boyunca onlara eşlik etmektedir (en-Nedvi, 2009, s. 44).

Mevlânâ'nın en önemli eseri *Mesnevî-i Şerîf*'in yanı sıra, insanlığa kazandırdığı dört eseri daha bulunmaktadır. Tüm eserlerini o dönemde Anadolu Selçuklularının edebiyat dili olan Farsçayla yazmıştır. *Mesnevî*'den sonra en önemli eseri *Dîvân-ı Kebîr*, rubai, kaside ve gazellerden oluşan bir derlemedir. Yirmi bir divan içeren bu eserin birçok dilde çevirisi mevcuttur. Mevlânâ, bu eserinde gül-bülbül, mey-sâkî gibi sembollerle ilahi aşkı vurgular ve Allah'ı anmanın önemini ve varoluşun gizemlerini çözmenin gerekliliğini anlatır. Didaktik bir yönü olduğu için eğitici ve öğretici bir eser olarak da değerlendirilir (Öztürk, 2000, s. 34; Yazıcı, 1994, ss. 432-433).

Mevlânâ'nın *Fîhi mâ fîh* adlı eseri, "İçindeki içindedir." veya "İçinde içindekiler vardır." anlamına gelir ve Mevlânâ'nın sohbetlerinden oluşur. Bu sohbetler, oğlu Sultan Veled ve müridleri tarafından not edilmiştir. Eser, toplam altmış bir bölümden oluşur, Farsça yazılmıştır ve birçok dile de çevrilmiştir. Mevlânâ, bu eserinde insan, aşk, ilim ve bilim, varoluş, insanın iyi ve kötü özellikleri gibi çeşitli konulardaki düşüncelerini aktarır. Eser, 1954 yılında Meliha Ülker ve 1959'da Abdülbaki Gölpınarlı tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Selçuk, 1998, s. 71).

Mevlânâ'nın *Mecâlis-i Seb'a Mektûbât* adlı eseri, "Yedi Meclis" anlamına gelir ve yedi vaazdan oluşur. Bu eser, Sultan Veled ve Hüsameddin Çelebi tarafından Mevlânâ'nın sohbetleri sırasında not edilmiştir ve Mevlânâ'nın ilk eseri olarak kabul edilir. Eserdeki her meclis farklı bir konuya odaklanır ve Mevlânâ, burada insanlığa önemli mesajlar ve dersler verir (Demirel, 2011, s. 7).

Mevlânâ'nın beşinci eseri, yaşadığı dönem boyunca birçok amaçla çok sayıda kişiye göndermiş olduğu ve Farsça olarak kaleme aldığı yüz kırk yedi mektuptan oluşan *Mektûbât*'tır. Mevlânâ, bu eserinde emir, vezir, dost ve akrabalarına hitap eder. Mektuplar, Mevlânâ'nın ölümünden sonra bir araya getirilmiştir. Eser, Feridun Nazik Uzluk tarafından Sebat Basımevi aracılığıyla 1937'de basılmıştır. Bu mektuplar, çeşitli sebeplerle birine iyilik yapmak ya da birisini önermek amacıyla yazılmıştır (Selçuk, 1998, s. 71).

Ebû't-Tayyib el-Mütenebbî'nin Hayatı

Mütenebbî, tam adı Ebû't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Abdissamed el-Cu'fî el-Kindî'dir. Hicri 303 (915-16) yılında Kûfe'nin Benî Kinde mahallesinde fakir bir ailede doğmuştur ve Kinde mahallesindeki kabileye mensup olmadığı halde orada doğduğu için o nisbeyle anılmıştır. Babası, deve üzerinde su taşıma işiyle uğraşıp "Saka" lakabıyla tanınmıştır. Rivayetlere göre annesini küçük yaşta kaybetmiş, şiirlerinde ondan bahsetmemiştir. Şairin yaşadığı dönemde, Kûfe şehrinin büyükleri Şia mezhebine mensuplardır. İlköğrenimini bir Şia mektebinde görmüştür. Bu okulun öğrencilerinden birçok kişiyle yakın arkadaşlık kurmuş, hatta bazılarıyla kardeş gibi olmuştur (el-Berkûkî, 2014, s. 32).

Mütenebbî'nin "Peygamberlik iddia eden, gelecekten haber veren" anlamına gelen lakabını nasıl aldığına dair çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bir rivayete göre bunun nedeni, bazı şiirlerinde kendini Hz. İsa veya Hz. Salih gibi karakterlere benzetmesi ve bu yolla çalkantılı yaşamını anlatmasıdır (el-Berkûkî, 2014, ss. 27-29). Başka bir rivayete göre, Lazkiye'de ağır vergilere karşı bir isyan girişiminde bulunması ve bu eylemin ardından hapse atılması bu lakabı almasına sebep olmuştur. Diğer bir rivayette ise İbn Reşîk el-Kayrevânî, Mütenebbî'nin bu lakabı şiirlerindeki üstün başarıları nedeniyle kazandığını ileri sürmüştür (Durmuş, 2006, s. 196).

Mütenebbî, yazmış olduğu şiirlerinde özlem duyduğu bir aileye sahip olduğunu, evlendiğini ve Muhassed adında bir oğlu olduğunu belirtir (el-Berkûkî, 2014, s. 61). Ancak babasından ve nesebinden bahsetmez, yalnızca anneannesini anarak Kûfe eşrafına değinir (el-Berkûkî, 2014, s. 21). Hayatında hiç yalan söylemediği, zina yapmadığı ve içki içmediği bilinse de namaz kılmadığı ve oruç tutmadığı kaydedilmiştir. Kişiliği, cimri, kibirli ve dünya malına tamah eden yönlerinin yanı sıra vefalı, dürüst ve cesur özellikleriyle de öne çıkar. İyi bir süvari olarak şiirlerinde at ve savaş betimlemeleri dikkat çeker (el-Berkûkî, 2014, s. 75).

Mütenebbî, eğitim hayatına Kûfe'de başlamış ve babası, onun keskin zekâsını fark ederek ona Şii öğretilerinin baskın olduğu bir okulda şiir, dil ve i'rab dersi aldırmıştır. 924 yılında Karmatîlerin Kûfe'ye baskınından sonra ailesiyle birlikte Semâve Çölü'ne gitmiş ve burada yaklaşık iki yıl bedevi Araplarla birlikte yaşamıştır. Bu süre zarfında fasih Arapça öğrenme fırsatı bulmuş ve dil becerilerini geliştirmiştir. 927 yılında ailesiyle Kûfe'ye döndüğünde şiir yazma yeteneği gelişmeye başlamış ve methiye türü şiirler söylemeye yönelmiştir. Bu şiir türüne yönelmesinde methiye şairleri gibi para ve itibar kazanmanın yollarını düşünmesi etkili olmuştur (Dayf, 1960, s. 304). Bu hedefler doğrultusunda, Mütenebbî, ilk methiyelerini Ebû'l-Fazl el-Kûfî adlı zengin bir kişiye sunarak (Durmuş, 2006, s. 195) hem itibar ve ün kazanmanın hem de "Şâiru'z-Zamân" yani dönemin en büyük şairi olma unvanını elde etmenin ilk adımını atmıştır (el-Bedî'î, 1308, 1/6).

Mütenebbî, özellikle Hamdânî Emîri Seyfüddevle (ö. 356/967) başta olmak üzere Mısır, İran ve Irak'taki hükümdarlara methiyeler sunmuştur. 947-48 yıllarında, Hamdânî Emîri Seyfüddevle'nin Antakya valisi Ebü'l-Aşâir'in huzuruna çıkarak methiyelerini takdim etmiştir. Vali, bir sonraki yıl Antakya'ya gelen Seyfüddevle'ye Mütenebbî'yi tanıtarak onun şairlik ve

süvariliği hakkında övgülerde bulunmuştur. Seyfüddevle, sarayında pek çok şairin bulunmasına rağmen döneminde Arap milletinin ve kendisinin Haçlılara karşı yürüttüğü savaşları ve kahramanlıkları daha etkileyici bir biçimde anlatacak bir şaire ihtiyaç duymuştur. Bu sebeple, Mütenebbî'yi Halep Sarayı'na davet etmiştir. Mütenebbî, Hamdânî Sarayı'na kabul edilmek için Seyfüddevle'nin bu teklifini ancak şiirlerini huzurda sunmak, el öpmemek ve her sene en az üç kasidesi için 3000 dinar verilmesi gibi koşullarla kabul etmiş ve Seyfüddevle'nin şairi olarak atanmıştır" (Tanır, 2024, s. 794). Mütenebbî bu şekilde şiir alanında zirveye ulaşarak kendinden önceki şairleri geride bırakmış ve kendi adıyla kaleme almış olduğu şiir divanıyla her yerde tanınmaya başlamıştır.

Mütenebbî, 316 (928) yılının sonlarına doğru, Karmatîler'in Kûfe'yi ikinci kez yağmalaması üzerine babasıyla birlikte Bağdat'a gitmiştir. Burada İbn Dureyd, İbnu's-Serrâc, Ahfeş el-Asgar ve diğer önemli dilcilerden lugat, nahiv, edebiyat ve şiir dersleri almıştır. Ayrıca kütüphaneleri ve kitapçıları sıkça ziyaret ederek bu alanlarda kendini geliştirmiştir. 318 (930) yılında Mütenebbî, Suriye'ye giderek çeşitli şehirlerde gezgin bir şair olarak dolaşmaya başlamış ve basit ücretler karşılığında methiyeler yazmıştır. Bu dönemde Menbic bölgesi bedevî reislerine, Trablus, Şam ve Lazkiye ediplerine yazdığı şiirler ortaya çıkmıştır. Şiirleri, Ebû Temmâm ve Buhturî'nin etkisi altında, genellikle aceleye gelmiş ve orta derecede neo-klasik tarzda kasidelerden oluşmaktadır (Durmuş, 2006, s. 195). 321/933 yılı sonlarında Lazkiye'ye geçmiştir. Şiir kariyerinin başında, insanların onun peygamber olduğuna inanmasıyla "Mütenebbî" lakabını aldığı, zamanla peygamber olduğuna inanıp ona bağlananların sayısının arttığı ve bu durumun birçok insanı yanlış yola yönlendirdiği rivayet edilmiştir (el-Fâhurî, ts., s. 589). 948 yılında Antakya'ya gelerek Ebû'l-Aşâ'ir el-Hamdânî'yi övmüş ve onun vesilesiyle edebiyatı ve edebiyatla ilgilenenleri çok seven, pek çok edebiyatçıyı ve şairi sarayında toplayan Seyfüddevle'ye takdim edilmiştir. Şiirleriyle Seyfüddevle'nin gözünde büyük itibar kazanan şair, Emir'in meziyetlerini en güzel şiirleriyle övmüştür (el-Fâhurî, ts., ss. 600-601; Hazer, 2003, s. 20). Mütenebbî, tüm çağların en üstün şairi olduğunu iddia ederek kendini öne çıkarmış ve kabalık derecesinde davranışlar sergilemiştir. Ancak Seyfüddevle, Mütenebbî'nin açık fikirli olmasından etkilenmiş ve bu tavırlarına göz yumarak onu hediyelerle ödüllendirmiştir (Goldziher, 1993, s. 90). Mütenebbî, Seyfüddevle'nin sarayında dokuz yıl kalmış ve ona samimi bir bağlılık göstermiştir. Seyfüddevle, bu bağlılığa karşılık ona dostça muamelede bulunmuş ve seferlerinde yanında yer almasını sağlamıştır. Mütenebbî, Seyfüddevle'yi övmeye devam ederken sert mizacı ve kazandığı itibar nedeniyle düşmanlar edinmiştir. Zamanla Seyfüddevle'nin gözünden düşen Mütenebbî, hayatından endişe ederek ailesiyle birlikte önce Halep'e ardından Şam'a ve son olarak da Mısır'a kaçmıştır (Adalar Subaşı, 2021, s. 549; el-Fâhurî, ts., ss. 602-605).

Mısır'da İhşidiler'in nâibi olan Kâfur, Mütenebbî'ye kendisini methetmesi koşuluyla Sayda valiliğini vaat etmiştir. Ancak iki yıl boyunca bu vaat yerine getirilmeyince Mütenebbî, başka bir İhşidi kumandanı Ebû Şuca'nın ilgisini kazanmayı denemiş; ancak Ebû Şuca'nın ölümü sonrası Kâfur'la da iyi ilişkiler kuramamıştır. 962 yılında Kâfur aleyhine sert bir hicviye yazarak gizlice Bağdat'a gitmiştir. Burada dersler verip şiirlerini dostlarına şerh etmiştir. 965 yılında Bağdat'tan ayrılarak Arracan'a geçmiş ve Büveyhi veziri İbnu'l-'Amîd'i övmüş, ardından Büveyhi Sultanı 'Adududdevle'nin Şiraz'daki sarayına girmeyi başarmıştır. Eserlerinin en iyi parçalarından kabul edilen birçok methiye yazdıktan sonra vatan hasretiyle yanan Mütenebbî 965 yılı sonlarında sultana bir kaside yazarak veda etmiştir (el-Fâhurî, ts., s. 605). Mütenebbî, Şiraz'ı terk edip Bağdat'a dönerken kafilesi, Fâtik b. Ebu Cehl el-Esedî ve bir grup adamı tarafından saldırıya uğramış ve çıkan çatışmada, 965 yılında oğlu Muhassed ve kölesiyle birlikte hayatını kaybetmiştir (İbn Hallikân, ts., s. 121).

Mütenebbî, içki ve eğlence merkezlerinden ziyade ilim meclislerini tercih eden bir şair olmuştur. Şiirleri, diğer şairlere göre üstün bulunduğu için kıskanılmış ve sürekli engellerle karşılaşmıştır. Bununla birlikte şiirlerinde, yaşadığı dönemin siyasi, dinî ve kültürel yaşamını yansıtan keskin yergiler ve derin manalar içeren hikmetli sözler kullanmaya devam etmiştir. Bu nedenle hem kendi döneminin hem de sonrasının en önemli Arap şairleri arasında yer almıştır. Kendisini kıskanan hasımlarının, ona bu lakabı yakıştırdığı düşünülmektedir (Baniali, 2014, s. 24).

Mevlânâ'da Ebû't-Tayyib el-Mütenebbî'nin Etkileri

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin edebî birikimini anlamak için Arap dili ve edebiyatının onun eserlerindeki etkisini incelemek büyük önem taşır. Mevlânâ, özellikle İslam kültürü ve düşüncesinden derin bir şekilde etkilenmiştir. Arapça kaynaklar, Kur'ân-ı Kerîm ve hadisler gibi dinî metinler, onun düşünce dünyasında ve eserlerinde önemli bir yer tutar. Bununla birlikte, Arap edebiyatının önemli şahsiyetlerinin de onun eserlerine etki etmiş olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, İbn Arabî gibi Sufiler ve Arap şairleri, Mevlânâ'nın tasavvufi düşüncelerini şekillendiren unsurlar arasında sayılabilir. Ayrıca, Arap edebiyatının estetik öğeleri ve dil zenginliği, onun poetik ifadesinde belirgin bir şekilde hissedilir. Dolayısıyla, Mevlânâ'nın

edebî mirasını daha iyi anlamak için bu kültürel ve dilsel bağları incelemek, onun sanatının ve düşünce yapısının derinliklerine inmek açısından son derece değerlidir.

Mütenebbî ve Mevlânâ, farklı dönemlerde yaşamış ve farklı edebî geleneklere mensup iki büyük şairdir. Mevlânâ'nın Arap edip ve şairlerle olan ilgisi, öğrenim için gittiği Halep ve Şam'da okuduğu divân ve diğer eserlerle başlamıştır. Konya'ya döndükten sonra ise bu ilgisini daha derinlemesine incelemeye koyulmuştur. Ele aldığı konuları desteklemek için şiirlerinde bu şahsiyetlere yer vererek adeta bir şahit sunmayı hedeflemiştir. Mevlânâ, zamanının tüm bilgilerini kavrayabilen, Hind-İran ve Yunan-Roma mitolojisini bilen, gerektiğinde ayet ve hadislerden faydalanan bir bilgin olarak tanımlanır. Gölpınarlı, onun Arap edebiyatıyla olan ilişkisini şöyle değerlendirir:

"Arap şairlerini tamamıyla okumuştur. Bazı şiirlerinde, Arap şiirlerinde olduğu gibi çöl havası duyulur, ayaklarımız kumlara batar, deve katarlarının çan seslerini, katarı haydayanların mavallarını duyarız. Zaten Şems'in Mevlânâ'yı Mütenebbî'nin divanını okumaktan menetmesi de, onun Arap edebiyatıyla ne kadar meşgul olduğunu gösterir" (Gölpınarlı, 2007, s. 158).

Anlatılanlara göre Şems bir gün medresedeki havuzun başına oturur, Mevlânâ'nın kitaplarını birer birer suya atmaya başlar. Bu sırada Mevlânâ içeri girer. Bakar ki yıllarca göz nuru döktüğü kitapları, birer birer havuza atılmakta ve havuz mürekkep deryası haline gelmektedir. Bu kitapların arasında Belh'ten göçtükleri sırada, Nişabur'da Ferihüddin-i Attar'ın hediye ettiği *Esrârnâme* adlı eseri de vardır. Mevlânâ, bu eseri defalarca okumuştur. Şems'in onu da havuzdaki suya atmasına gönlü razı olmaz. Şems bunu hisseder hissetmez elini havuza daldırır:

"-Al istediğin bu kitap değil mi?" diye Mevlânâ'ya uzatır. Hayretler içinde kalan Mevlânâ havuzdan çıkarıp verdiği *Esrârnâme*'nin üzerindeki tozuyla durduğunu görür. Bunun üzerine Şems;

"-Aşk ilmî medresede öğrenilmez." diyerek Mevlânâ'yı okumaktan men eder. Hatta babası Bahaeddin Veled'in *Maarif*'ini bile okumasına müsaade etmez. Mevlânâ'nın çok sevdiği Mütenebbî Divanı'na kızar ve

"- Mütenebbî de kim oluyor? O senin atına seyislik bile edemez!" der (Gölpınarlı, 1999, s. 75).

Mütenebbî'nin eserlerinin ve felsefesinin Mevlânâ üzerinde bazı etkileri bulunmaktadır. Mütenebbî, Arap şiirinin zengin dilini ve ifade biçimlerini ustaca kullanmış bir şairdir (Arslan, 2021, s. 192). Mevlânâ da eserlerinde Farsçanın estetik zenginliğini kullanarak derin duyguları ifade etmiştir. Mütenebbî'nin güçlü ve etkileyici üslubu, Mevlânâ'nın dilinde de izlerini bulabileceğimiz bir etkendir. Mütenebbî'nin şiirleri, bireysel duygu ve deneyimlere büyük bir önem verir (Arslan, 2021, s. 212). Mevlânâ da benzer şekilde içsel deneyimlere ve bireysel hislere odaklanmış, bu bağlamda her iki şair de okuyucularına kişisel bir bağ kurma fırsatı sunmuştur. Mütenebbî, cesaret, aşk ve insanın kendi potansiyelini keşfetmesi gibi temaları işlerken Mevlânâ da aşk, sevgi ve Allah ile olan ilişkiyi derinlemesine ele almıştır. Mevlânâ'ya göre her ne türlü olursa olsun, ne şekilde zuhur ederse etsin, bütün aşkın kaynağı Allah'tan başkası değildir (Kuşpınar, 2007, s. 16). Her iki şairin eserlerinde de insan doğası ve insan ilişkileri üzerine derin düşünceler bulunmaktadır. Mütenebbî, Arap şiir geleneğinin önemli bir temsilcisidir ve onun eserleri, sonraki şairler üzerinde etkili olmuştur. Mevlânâ'nın, hem Fars hem de Arap edebiyatına hâkim olan bir şair olarak Mütenebbî'nin geleneğinden de beslenmiş olabileceğini söylemek mümkündür.

Mevlânâ, şairliğin, belagatın hakkını gerçekten vermiş bir söz ustasıdır ve bunu *Dîvân-ı Kebîr*'de Farsça ve Arapçayı mükemmel şekilde kullanarak söylediği gazeller ve rubailerle gözler önüne serer (Balcı, 2024, s. 256). Fars diline olduğu gibi Arap diline de son derece hâkimdir. Kullandığı Arapça kolay anlaşılır halk Arapçasıdır ve bunu Arap atasözleri, halk deyişleri ile o kadar güzel süsler ki; adeta onun doğuştan bu dile hâkim olduğu sanılır. Bunun yanında dinî ve tasavvufi kimliğini de kullandığı dile yansıtır, gazellerinde sık sık Kur'ân ve hadislerden alıntılar ve Arapça dua ifadeleri görülür.

Mevlânâ'nın, Divanı'nda klasik Arap edebiyatından ve şairlerinden etkilenmiş olduğundan hatta Şemsi Tebrîzî'nin yasaklamasına rağmen bu tutkusundan hiçbir zaman vazgeçemediğinden daha önceden bahsetmiştik. Öyle ki, bu durumu, divanında söylediği gazellerde Mütenebbî, el-'Aşâ gibi büyük klasik Arap şairlerinden verdiği örneklerde görmek mümkündür. Aynı zamanda gazellerinde kullandığı şarap, sâkî, çöl gibi temalar klasik Arap edebiyatında karşılaştığımız kasîde ve hamriyyât gibi türlerde de var olan unsurlardır.

Mevlânâ'nın şiirlerini incelediğimizde, Harezmşahlar döneminde Reşîdüddin Vatvât ve Edîb Sâbir gibi hem Arapça hem de Farsça yazan yazarların, Arap dili ve edebiyatının önemli isimleri olarak lügat ve belagat konularında derinleştiğini söylemek mümkündür. Bu edebî zenginlik, Mevlânâ'nın eserlerini de etkilemiştir. Mevlânâ, aldığı eğitim gereği halka sohbetler veren bir vaiz, medresede öğrenciler yetiştiren bir müderris ve tarikat şeyhi olarak görev yapmıştır. Bu nedenle, Kur'ân'ı öğretmesi ve Kur'ân tefsiri, hadis, fıkıh, siyer gibi ilimlere hâkim olması zorunludur. Bu bağlamda, Mevlânâ'nın Arapça bilmesi ve Arap dili ile edebiyatına derin bir ilgi duyması anlaşılabilir bir durumdur. Mevlânâ, eserlerinde Arap dili ve belagatını aşırıya kaçmadan, gösterişten uzak bir şekilde kullanmıştır. Farsça ve Arapça şiirlerinde anlam bütünlüğüne önem vermiş, abartılı süslemelerden kaçınmıştır. Dönemin vaiz ve fıkıhçıları, edebiyatın biçimsel yönlerine önem vermemiş ve bu tür bilgileri sadece Kur'ân ve hadisleri anlamak için yeterli görmüşlerdir. Onlar, ilim denizinden kendi paylarını almayı ve eserleriyle ilim talep edenlere faydalı olmayı hedeflemişlerdir (Zerrînkûb, 1364, s. 236).

Mevlânâ, dönemin birçok âlimi gibi Arap belagatı ve edebiyatıyla uğraşmanın amacını Kur'ân ve hadisin anlaşılmasını sağlamak olarak görüyordu. Bu anlayış, edebiyatta derinleşmenin takva inancıyla çelişeceği düşüncesine dayanıyordu. Ancak Arap dili ve edebiyatının zarafetinden etkilenerek zaman zaman ölçünün dışına çıkıyordu. Öyle ki Ebû't-Tayyib el-Mütenebbî'nin etkileri onun *Divân-ı Kebîr* ile *Mesnevî*'sinde de görüldü (Mevlânâ, Dîvân-ı Kebîr, 2007, s. XCV).

Mevlânâ'nın Arap edebiyatına olan düşkünlüğü ve etkilenişi, "tazmin" yani örnekleme yöntemiyle de kanıtlanmaktadır. Örneğin, Mevlânâ'nın *Divân-ı Kebîr* ve *Mesnevî* eserlerinde ünlü Arap şairi Ebû't-Tayyib el-Mütenebbî'nin şiirlerinden alıntılar yapması ve ona cevap vermesi bu etkileşimi göstermektedir. Bu durum, Mevlânâ'nın Arap edebiyatına duyduğu derin ilginin bir yansımasıdır. Şöyle ki;

> Mütenebbî'nin şiirine cevap şudur ki: *Bir gönül ki şarap bile onu teselli etmiyor* (Firûzanfer, 1386, Cilt. II, s. 963).
>
> Bir diğer şiirde ise Mütenebbî'den şöyle bahseder:
> Sus, Farsçayı bırak, yeniden söyleyeyim; *bir kalp ki onu şarap bile teselli etmiyor* (Firûzanfer, 1386, Cilt. II, s. 980).
>
> Bir diğer örnekte ise Mevlânâ şunu söylemektedir:
> Bu gazel, "Göçmeyi benim ruhum istedi, onlar değil." diyen şaire cevaptır (Firûzanfer, 1386, Cilt. II, s. 912).
>
> Bir diğer gazelinde, Mütenebbî'nin beyitlerinden üç beyti alıntılamıştır:
> *Göçmeyi onlar değil benim varlığım istedi; yükü develere değil güzel sabra yüklediler.*
> *Süslü elbiseler giyindiler ama süslenmek için değil; lakin onunla güzelliği nasıl koruyabilirler?*
> *Hangi hastanın ağzı acıysa saf, duru su bile bulsa ona acı gelir* (Firûzanfer, 1386, Cilt. II, 911).

Bütün Arap ve İran edebiyatını, hem de bütün incelikleriyle bilen bu büyük bilginin hafızasında birçok şairin şiirleri vardır. Münasebet düştükçe bunları hatırlar, yazar ve yazdırır. Eflâki onun Mütennebî'ye olan düşkünlüğünü bilhassa kaydeder. (II, 623) I., VI. (bu mektupta iki yerde) XXII. ve XLVII. mektuplarda bu şairlerin beyitleri geçmektedir. "Bir Tavsiye Mektubu" başlıklı mektubunda, söz arasında Mütenebbî'nin mısralarını kullanır:

> XLVII
> *Rüzgârlar, gemilerin istemediği yerden esiyor.*
> XXII
> *Benim nefsimi hor görme; sevgili sensin,*
> *Herkes kendi cinsinden olanı sever.*
> *Kuş kendi cinsine uçar gider;*
> *Güvercin güvercinle; doğan doğanla.*
> VI
> *Düşmanın onları çarparak çetin aslan gibi güçlü kuvvetli*
> *Erlerini tavşanın dişi yavrularına döndürmesinden çekinmezler mi?*
> *İtaatinden çıkan bazı kişileri savaşta nasıl okla yere yıktığını*
> *Görürler de ibret almazlar mı?*
> *Atları, torbalar insan kellelerinin tepelerine asılmadıkça*

Saman yememeyi adet edinmiş;
Sular şakayık çiçeklerinin arasından görünen yeşillik gibi
Kanla bulanmadıkça da su içmez o atlar.
Kaz yavrusu dün bile doğmuş olsa
Denizin suyu gene göğsüne gelir onun (Mevlânâ, Mecâlis-i Seb'a Mektûbât, 2007, s. XIII).

Mevlânâ, eserlerinde ilgisini çeken edip ve yazarların sözlerine sıkça yer vermiştir. Özellikle *Fîhi mâ fîh* adlı eserinde, Mütenebbî'nin kadınların ipekli elbiseler giymesinin güzelliklerini korumak için olduğunu belirten sözünü kullanarak hikmet sahibi insanların bu özelliğe sahip olmalarına rağmen bunu gizlediklerini dile getirir. Bu şekilde Mevlânâ, hem insanın içsel değerlerine vurgu yapar hem de dış görünüşün ardındaki derin anlamı sorgular:

Üstün ve yüce olan Tanrı'nın hikmet, marifet ve kerâmet elbiseleri giydirdiği kulları vardır. Her ne kadar halkın bunları görebilecek görüşleri yoksa da onlar pek kıskanç olduklarından bu elbiseleri giyerler de kendilerini gizlerler. Hani Mütenebbî, 'Kadınlar ipekli elbiseleri süslenmek için değil, güzelliklerini korumak için giyindiler.' der ya tıpkı onun gibi işte (Mevlânâ, Fîhi mâ fîh Seçmeler, 2007, ss. 111-112).

Mevlânâ, *Mecâlis-i Seb'a Mektûbât* adlı eserinde, oğlu Sultan Veled'e yazdığı "Zevcesi ve Kuyumcu Selahaddin'in Kızı Fatıma Hatun'un Hatırına Riayet Etmesi İçin" başlıklı mektubun girişinde Mütenebbî'ye ait mısralara yer verir. Bu mısralar, insanın içsel değerleri ve ilişkilerdeki sadakati üzerine düşündürür. Mevlânâ, bu alıntı ile sevgi, bağlılık ve hatıraların önemine vurgu yaparak Fatıma Hatun'un değerine ve ona olan saygıya dikkat çeker. Bu bağlamda mısralar, Mevlânâ'nın insana ve ilişkilere dair derin anlayışını yansıtır:

Düşmanın, onları çarparak aslan gibi güçlü kuvvetli erlerini tavşanın dişi yavrularına döndürmesinden çekinmezler mi?
İtaatinden çıkan bazı kişileri, savaşta nasıl okla yere yıktığını görürler de ibret almazlar mı?
Atları, torbalar insan kellelerinin tepelerine aşılmadıkça saman yememeyi adet edinmiş;
Sular, şakayık çiçeklerinin arasından görünen yeşillik gibi kanla bulanmadıkça o atlar su da içmezler.
Gözlere sürme çekmek, gözlerin anadan doğma sürmeli oluşuna benzemez (Mevlânâ, Mecâlis-i Seb'a Mektûbât, 2007, s. 252).

Sonuç

Her iki şair de kendi dönemlerinde ve sonrasında büyük bir etki meydana getirmiş, Arap edebiyatına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Her ne kadar Mevlânâ ve Mütenebbî farklı geleneklere ait olsalar da Mütenebbî'nin bireysel duygulara, güçlü bir anlatıma ve derin düşünce temalarına olan vurgusu, Mevlânâ'nın eserlerine dolaylı olarak etki etmiş olabilir. Bu bağlamda, iki şair arasında bir etkileşim olduğunu söylemek mümkündür.

Mevlânâ, Selçuklular döneminde Konya'da yaşamış ve Türk, Fars, Arap ve Batı kültürlerinden beslenerek derin bir bilgi birikimi oluşturmuştur. Eğitim için kısa ve uzun süreli olarak bulunduğu Şam ve Halep şehirlerinde edindiği bilgiler, genellikle Arap dili ve edebiyatı kaynaklıdır. Konya'ya döndükten sonra bu okumalarına devam etmiştir. Bu kültürel etkiler, özellikle *Divân-ı Kebîr* ve *Mesnevî* gibi eserlerinde açıkça görülmektedir. Bu izler arasında Mütenebbî'nin şiirleri, Mevlânâ'nın tasavvufi düşüncelerine ve estetik anlayışına derin bir katkı sağlamış; onun eserlerinde ifade biçimi ve temalar açısından belirgin bir etki bırakmıştır. Mütenebbî'nin insanı ve aşkı yüceltme biçimi, Mevlânâ'nın kendi eserlerinde de benzer derinlik ve zarafetle yankı bulmuştur.

Klasik Arap şiirinin en önemli ve akla gelen ilk isimlerinden biri, Abbâsîler dönemi şairi Ebû't-Tayyib el-Mütenebbî'dir (öl. 354/966). Hayat felsefesini etkileyici beyitlerle ifade eden şair, Arap sözlü kültüründe önemli bir yere sahiptir. Onun şiirlerinin klasik Arap şiirindeki yerini anlamak için, üzerine yazılmış yaklaşık yüz şerh olduğunu bilmek yeterlidir. Mütenebbî, şiirlerinde Arap coğrafyasında dönemin insani ilişkilerini, hırsları, makam kavgalarını, aşkları ve hayal kırıklıklarını ustalıkla işler. Bu duyguları sosyopsikolojik ve felsefi bir bakış açısıyla ele alarak, evrensel bir anlayış sunar. Samimi ve dürüst bir şekilde kendi duygularıyla yüzleşmesi, onu okuyucusuna yakınlaştırır. Mütenebbî'nin eserleri, herhangi bir soyutlama olmaksızın herkesin anlayabileceği bir üslupla yazıldığı için zamanla tüm çağlara hitap eden bir nitelik kazanır. Şiirlerinde yaşadığı dönemin siyasi, dinî ve kültürel yaşamını yansıtan Mütenebbî, aşırı övgüleri, keskin yergileri, derin manalar taşıyan hikmetli sözleri ve felsefi

düşünceleriyle dikkat çeker. Dönem insanının karakterini güçlü tasvirlerle anlatan bu özellikleri, onu hem kendi döneminde hem de sonrasında Arap edebiyatının en güçlü şairlerinden biri yapmıştır.

Yazar Katkıları: *Konsept – İ. E.; Tasarım – İ. E./G. S.; Denetim – İ. E.; Kaynaklar – İ. E./G. S. ; Malzemeler – İ. E.; Veri Toplama ve/veya İşleme – İ. E./G. S; Analiz ve/veya Yorum – İ. E.; Literatür Taraması – İ. E./ G. S.; Yazma – İ. E. ; Eleştirel İnceleme – İ. E./G. S.*
Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*
Çıkar Çatışması: *Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*
Finansal Destek: *Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Author Contributions: *Concept – İ. E.; Design- İ. E./G. S.; Supervision- İ. E.; Resources İ. E./G. S.; Data Collection and/or Processing- İ. E./G. S.; Analysis and/or Interpretation- İ. E.; Literature Search- İ. E./G. S.; Writing Manuscript- İ. E.; Critical Review- İ. E./G. S..*
Peer-review*: Externally peer-reviewed.*
Conflict of Interest: *The authors declare no conflict of interest.*
Financial Support: *The authors declared that they received no financial support for this study.*

Kaynaklar

Adalar Subaşı, D. (2021). el-Mütenebbî ve Nef'î'nin fahriyelerinde "Ben"in Tezâhürü. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 26*(26), 539-568.

Akbaş, D. N. (2016). *Kültür endüstrisi bağlamında Mevlânâ'nın yeniden üretimi*. (Yayın no. 443104). [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Doğuş Üniversitesi].YÖK Tez Merkezi.

Arpaguş, S. (2007). Batı'da Mevlâna ve Mevlevîlik bibliyografyası. *İstem*, *5*(10), 319-344.

Arslan, A. (2021). Söz sanatları açısından Mütenebbî'nin şiirlerine genel bir bakış. *Trabzon İlahiyat Dergisi*, *8*(2), 191-220.

Aşkar, M. (2006). *Tasavvuf tarihi literatürü*. İz Yayıncılık.

Atasağun, G. (2007). Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin hayatı ve eserleri. *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, *3*, 59-93.

Baniali, A. (2014). *Mutenebbî ile Nef'î'nin edebi yönlerinin karşılaştırılması*. (Yayın no. 363755). [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.

Ceyhan, S. (2010). Şems-i Tebrîzî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları.

Daş, F. (2022). İki kaside bağlamında Mütenebbî'nin İhşîdî Hükümdarı Ebü'l-Misk Kâfûr'a methiye ve hicivleri. *Nüsha*, *22*(54), 43-72.

Dayf, Ş. (1960). *el-Fennu ve Mezâhibuhu fi'ş-Şiʿri'l-Arabi*. Dâru'l-Maʿârif.

Demirel, Ş. (2011). *Dinle neyden (Mesnevi'nin İlk 18 Beytinin Türkçe Şerhleri)*. Manas Yayıncılık.

Durmuş, İ. 2006). Mutenebbî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV Yayınları.

Eflaki, A. (1989). *Ariflerin menkıbeleri*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

el-Bedîʿî, Y. E. D. (1308). *eṣ-Ṣubḥu'l-Mutenebbî ʿan Ḥayṣiyyeti'l-Mutenebbî* (1-2). el-Maṭbaʿatu'l-ʿİmâreti'ş-Şerefiyye.

el-Berkûkî, A. (2014). *Şerhu Dîvâni'l-Mutenebbî*. Müessesetü'l-Hindâvî.

el-Fâhurî, H. (ts.) *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî*. Beyrut Yayınevi.

Firûzanfer, B. (1386). *Dîvân-i Kebîr, Kulliyât-i Şems-i Tebrîzî, Tovzihât-ı Fihrist ve Keşfu'l-Ebyât* (1-2). Encümen-i Âsâr ve Mufâhir-I Ferhengî Yayınları.

Firûzanfer, B. (2004). *Mevlânâ Celâleddin*. (F. N. Uzluk, Çev.), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Goldziher, I. (1993). *Klasik Arap literatürü*. (A. Yüksel, R. Er. Çev.), İmaj Yayınları.

Gölpınarlı, A. (2007). *Mevlânâ Celâleddîn hayatı, eserleri, felsefesi*. (5. Baskı). İnkılap Kitabevi.

Hazer, D. (2003). el-Mutenebbî'nin şiirinde humma tasviri. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *2*(4), 17-36.

İbn Hallikân. (ts.). *Vefayâtu'l-A'yân* (1). Beyrut Yayınevi.

Karakoç, S. (2012). *Mevlânâ*. Diriliş Yayınları.

Köprülü, M. F. (1976). *Türk Edebiyatında ilk mutasavvıflar*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Kuşpınar, B. (2007). Mevlana'da akıl ve aşk. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *23*(23), 16-31.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî. (2007). *Fîhi mâ fîh Seçmeler*. (A. Gölpınarlı, Haz.), Konya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî. (2007). *Dîvân-ı Kebîr* (1). (A. Gölpınarlı, Çev.), İş Bankası Kültür Yayınları.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî. (2007). *Mecâlis-i Seb'a Mektûbât*. (A, Gölpınarlı, Haz.), Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî. (2017). *Rubâîler*. Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kütüphane Yayınları.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî. (2014). *Mesnevî-i Şerîf*. (S, Nahîfî, Çev.), (Â. Çelebioğlu, Sad.), Timaş Yayınları, 2014.

en-Nedvi, Ebu'l-Hasan Ali el-Hasani. *Hazreti Mevlânâ*. Kayıhan Yayınları, 2009.

Önder, M. (1978). *Tebrizli Şems olayı ve Konya'daki türbesi*, *Mevlânâ ve Yaşama Sevinci*. (F. Halıcı, Hzl.), Konya Turizm Derneği, 81-85.

Öngören, R. (2004). Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV Yayınları.

Öztürk, Y. N. (2000). *Mevlânâ Celâleddin-i Rumi ve insan*. Yeni Boyut Yayıncılık.

Selçuk, H. (1998). Mevlânâ'nın hayatı ve eserleri. *Kur'an mesajı. İlmi ve Araştırmalar Dergisi*, *3*, 236-240.

Sipehsâlâr, F. B. A. (2011). *Mevlânâ ve etrafındakiler*. (T. Yazıcı, Çev.), Pinhan Yayıncılık.

Şafak, Y. (2004). *Mevlânâ Celâleddin-î Rûmî bütün eserleri seçmeler*. Kültür.

Tanır, E. (2024). Ünlü Arap şâiri Mütenebbî'de Aristoteles etkisi: İlham mı, intihal mi? *RumeliDE Journal of Language and Literature Studies*, *40*(June), 790-810.

Ülken, H. Z. (2000). *İslam düşüncesi*. Ülken Yayınları.

Ürün, A. K. (2021). Mevlânâ'da Arap Dili ve Edebiyatının izleri. *Nüsha*, *53*, 155-186.

Yazıcı, T. (1994). Divan-ı Kebir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları.

Zerrînkûb, A. (1364). *Sırr-ı Ney* (1). Maharet Basımevi.

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ATATURK UNIVERSITY PUBLICATIONS

Araştırma Makalesi *Research Article* DOI: 10.53487/atasobed.1735931

Uluslararası Politikaya Sosyal Psikoloji Yönünden Bakış

A Social Psychological Perspective on International Politics

Sıddık ARSLAN
Erzurum Büyükşehir Belediyesi. Genel Sekreter Yardımcısı, Erzurum, Türkiye
siddikarslan@hotmail.com

Erzurum Metropolitan Municipality, Deputy Secretary-General, Erzurum, Türkiye
siddikarslan@hotmail.com

Öz

Çağdaş uluslararası sistemin karmaşık yapısı ve küreselleşme süreçlerinin hızlanması, geleneksel devlet merkezli ve rasyonel aktör varsayımlarına dayanan teorik yaklaşımların açıklayıcı kapasitesinin sınırlarını giderek daha belirgin hale getirmektedir. Bu araştırma, sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politika süreçlerini hangi mekanizmalar aracılığıyla etkilediği ve bu etkinin sistematik boyutlarının neler olduğu temel sorusuna yanıt aramaktadır. Çalışmanın temel amacı, sosyal kimlik teorisi çerçevesinde, mikro düzeydeki psikolojik süreçlerin makro düzeydeki uluslararası politik sonuçları nasıl şekillendirdiğini sistematik olarak analiz etmektir. Araştırmada, sosyal psikoloji ve uluslararası ilişkiler alanlarındaki kapsamlı akademik literatürün nitel içerik analizi yöntemiyle incelenmesi yoluyla disiplinlerarası bir yaklaşım benimsenmiştir. Çalışma kapsamında bilişsel önyargılar ve algısal çarpıtmaların uluslararası kriz yönetimindeki sistematik etkileri, sosyal kimlik dinamiklerinin çatışma tırmanmasındaki kritik rolü, grup düşüncesi fenomeninin politik karar alma süreçlerindeki riskleri, duygusal faktörlerin dış politika tercihlerindeki belirleyiciliği ve algı yönetimi stratejilerinin diplomatik süreçlerdeki sistematik etkileri detaylı olarak incelenmiştir. Ayrıca, kültürlerarası farklılıkların diplomatik etkileşimlerdeki engelleri, uluslararası norm yayılımında sosyal psikolojik mekanizmaların rolü ve çatışma çözümü süreçlerinde sosyal psikolojik yaklaşımların etkinliği analiz edilmiştir. Araştırma bulguları, sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politika süreçlerini bilişsel önyargılar, sosyal kimlik dinamikleri, grup düşüncesi ve algısal çarpıtmalar aracılığıyla sistematik olarak etkilediğini ortaya koymuştur. Sonuç olarak, rasyonel aktör varsayımlarına dayalı geleneksel uluslararası ilişkiler teorilerinin sınırlı olduğu, insan faktörünün ise analizlerde merkezî bir yere sahip olması gerektiği görülmektedir. Sosyal psikolojik bakış açısının entegrasyonu, hem akademik anlayışı derinleştirmekte hem de daha etkili dış politika, diplomasi ve barış stratejileri için pratik yol gösterici olmaktadır. Ayrıca politika yapıcılara yönelik öneriler sunulmuş, gelecekte dijitalleşmenin sosyal psikolojik etkilerinin incelenmesi önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal psikoloji, uluslararası politika, sosyal kimlik teorisi, bilişsel önyargılar, diplomatik süreçler

Abstract

The complex structure of the contemporary international system and the acceleration of globalization processes have made the limitations of traditional state-centric and rational actor-based theoretical approaches increasingly evident. This research seeks to answer the fundamental question of how social psychological factors affect international political processes and what the systematic dimensions of this effect are. The main objective of the study is to systematically analyze how micro-level psychological processes shape macro-level international political outcomes within the framework of social identity theory. The research adopts an interdisciplinary approach through qualitative content analysis of comprehensive academic literature in the fields of social psychology and international relations. The study examines in detail the systematic effects of cognitive biases and perceptual distortions in international crisis management, the critical role of social identity dynamics in conflict escalation, the risks of groupthink phenomenon in political decision-making processes, the determinative role of emotional factors in foreign policy preferences, and the systematic effects of perception management strategies in diplomatic processes. Additionally, the barriers of cross-cultural differences in diplomatic interactions, the role of social psychological mechanisms in international norm diffusion, and the effectiveness of social psychological approaches in conflict resolution processes are analyzed. Research findings reveal that social psychological factors systematically affect international political processes through cognitive biases, social identity dynamics, groupthink, and perceptual distortions. In conclusion, traditional international relations theories based on rational actor assumptions are limited, while the human factor should be central in analysis. Integrating a social psychological perspective enriches academic understanding and offers practical guidance for more effective foreign policy, diplomacy, and peace strategies. Recommendations for policymakers are provided, and future research should explore the impact of digitalization on social psychological dynamics.

Keywords: Social psychology, international politics, social identity theory, cognitive biases, diplomatic processes

Geliş Tarihi/Received 07.07.2025
Kabul Tarihi/Accepted 20.08.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 12.09.2025

Cite this article as: Arslan, S. (2025). A social psychological perspective on international politics. *Current Perspectives in Social Sciences*, *29*(3), 577-597.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Çağdaş uluslararası sistemin karmaşık ve çok boyutlu yapısı, geleneksel devlet merkezli ve rasyonel aktör varsayımlarına dayanan teorik yaklaşımların açıklayıcı kapasitesinin sınırlarını giderek daha belirgin hale getirmektedir. 21. yüzyılın küreselleşen ve dijitalleşen dünyasında, uluslararası politikanın derinlemesine anlaşılması için insan faktörünün ve sosyal psikolojik süreçlerin sistematik analizi kaçınılmaz bir akademik ve pratik gereklilik haline gelmiştir (Bauman, 2017; Jervis, 1976). Bu bağlamda, araştırmanın temel sorusu "sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politika süreçlerini hangi mekanizmalar aracılığıyla etkilediği ve bu etkinin sistematik boyutlarının neler olduğu" şeklinde formüle edilmektedir.

Bu araştırma sorusunun bilimsel ve toplumsal önemi, mevcut uluslararası ilişkiler literatüründe gözlemlenen analitik yetersizliklerden ve teorik boşluklardan kaynaklanmaktadır. Özellikle, liderlerin benzer yapısal koşullar altında farklı kararlar alması, kamuoyunun dış politika tercihlerini etkileyen psikolojik dinamikler ve uluslararası müzakerelerin beklenmedik sonuçlar vermesi gibi olgular, sadece güç dengesi ve ulusal çıkar hesaplamalarıyla açıklanamamaktadır (Hermann ve Hermann, 1989; Morgenthau, 2004). Bu durum, uluslararası ilişkiler disiplininin sosyal psikolojinin kavramsal araçlarından sistematik olarak yararlanması ve güçlü bir disiplinlerarası yaklaşım benimsemesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Literatürdeki mevcut çalışmalar kapsamlı şekilde değerlendirildiğinde, uluslararası ilişkiler teorilerinin büyük ölçüde makro düzeyde analizlere odaklandığı ve mikro düzeydeki psikolojik süreçleri sistematik olarak ihmal ettiği görülmektedir. Realizm ve neorealizm gibi hâkim teorik yaklaşımlar, devletleri üniter ve rasyonel aktörler olarak ele almakta; liderlerin psikolojik özelliklerini ve toplumsal dinamikleri ikincil faktörler olarak değerlendirmektedir (Viotti ve Kauppi, 2016; Waltz, 1979). Liberal teoriler ise kurumsal faktörlere ve karşılıklı bağımlılığa vurgu yaparken, aktörlerin karar alma süreçlerindeki psikolojik boyutları yeterince sistematik olarak ele almamaktadır (Viotti ve Kauppi, 2016). Konstrüktivist yaklaşım, sosyal inşa süreçlerine odaklanmakla birlikte; bireylerin ve grupların bilişsel süreçlerini kapsamlı şekilde analiz etmemektedir (Viotti ve Kauppi, 2016, ss. 277-320; Wendt, 1992).

Bu çalışmanın özgün ve yenilikçi katkısı, sosyal biliş teorisi temelinde uluslararası politika aktörlerinin karar alma süreçlerini, algısal mekanizmalarını ve etkileşim biçimlerini sistematik olarak incelemesidir. Araştırma; Tajfel ve Turner'ın sosyal kimlik teorisi (Tajfel ve Turner, 1979) ile Kahneman ve Tversky'nin beklenti teorisini (Kahneman ve Tversky, 2013; Levy, 1992; Şentürk ve Fındık, 2014; Yiğit, 2020, ss. 105-109) uluslararası ilişkiler bağlamında birleştirerek, mikro düzeydeki psikolojik süreçlerin makro düzeydeki politik sonuçları nasıl etkilediğini açıklayan bütünleşik bir çerçeve sunmaktadır. Bu teorik yaklaşım, geleneksel uluslararası ilişkiler teorilerinin açıklayamadığı anomalileri anlamlandırma ve uluslararası politikanın sosyal psikolojik dinamiklerini kavrama imkânı sağlamaktadır.

Çalışmanın temel hipotezi, "sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politika süreçlerini sistematik olarak etkilediği ve bu etkinin bilişsel önyargılar, sosyal kimlik dinamikleri, grup düşüncesi ve algısal çarpıtmalar aracılığıyla gerçekleştiği" şeklinde net olarak belirlenmiştir. Bu hipotez, Simon'ın sınırlı rasyonellik kavramı (Simon, 1982) ile Janis'in grup düşüncesi teorisinin (Çınar vd., 2025; Janis, 1982, ss. 174-196; McCauley, 1998; Rose, 2011) uluslararası politika alanındaki uygulanabilirliğine güçlü şekilde dayanmaktadır. Hipotezin sistematik test edilmesi, sosyal psikoloji ve uluslararası ilişkiler alanlarındaki kapsamlı akademik birikimin nitel yöntemlerle derinlemesine analizi yoluyla gerçekleştirilmektedir.

Araştırmanın güncelliği ve acil toplumsal önemi, çağdaş uluslararası sistemde yaşanan köklü dönüşümlerden ve paradigmatik değişimlerden kaynaklanmaktadır. Küreselleşme süreçleri, teknolojik devrimler, sosyal medyanın yaygınlaşması ve demokratikleşme hareketleri, geleneksel diplomasi anlayışını köklü şekilde dönüştürmekte ve kamuoyunun dış politika süreçlerindeki etkisini dramatik şekilde artırmaktadır (Castells, 2009). Brexit referandumu, 2016 ABD başkanlık seçimleri, Arap Baharı süreçleri ve COVID-19 pandemisinin uluslararası ilişkiler üzerindeki çok boyutlu etkileri, kitle psikolojisi ve sosyal dinamiklerin uluslararası politikadaki kritik rolünü açıkça göstermektedir.

Disiplinlerarası yaklaşımın bilimsel gerekliliği, uluslararası politikanın çok boyutlu ve karmaşık doğasından kaynaklanmaktadır. Sosyal psikoloji, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler ve sosyoloji alanlarının kavramsal araçlarının sistematik entegrasyonu, uluslararası politikanın dinamiklerinin daha bütüncül ve gerçekçi bir şekilde anlaşılmasına olanak tanımaktadır (Finnemore ve Sikkink, 1998). Bu yaklaşım, Crawford'un duygusal faktörlerin uluslararası ilişkilerdeki rolüne dair bulguları (Crawford, 2000) ile Mercer'in sosyal kimlik ve prestij faktörlerinin dış politika üzerindeki etkilerine dair analizleriyle güçlü şekilde

desteklenmektedir (Mercer, 2010).

Çalışmanın geniş hedef kitlesi; uluslararası ilişkiler teorisyenleri, dış politika analistleri, diplomatik uygulayıcılar, politika yapıcılar ve akademik araştırmacılardan oluşmaktadır. Araştırmanın sonuçları, akademik literatürde sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politikadaki rolünün daha sistematik olarak kavramsallaştırılmasına kritik katkı sağlarken; aynı zamanda diplomatik stratejilerin geliştirilmesi, kriz yönetimi süreçlerinin iyileştirilmesi ve uluslararası müzakerelerin etkinliğinin artırılması açısından pratik değer taşımaktadır. Özellikle, kültürlerarası diplomatik etkileşimlerde yanlış anlamaların önlenmesi, krizlerin tırmanmasının engellenmesi ve sürdürülebilir barış süreçlerinin tasarlanması konularında kritik içgörüler sunmaktadır.

Bu çalışmanın uluslararası ilişkiler literatürüne sunduğu özgün katkılar üç temel eksende kristalize olmaktadır. Birincisi, sosyal biliş teorisinin sistematik uygulamasını sağlayan ve Tajfel-Turner'ın sosyal kimlik teorisi ile Kahneman-Tversky'nin beklenti teorisini sentezleyen bütünleşik bir analitik çerçeve geliştirilmesidir. Bu teorik inovasyon, mikro düzeydeki psikolojik süreçlerle makro düzeydeki uluslararası politik olguları birbirine bağlayan nedensel mekanizmaları açıklama kapasitesi sunmaktadır. İkincisi, metodolojik düzeyde triangülasyon tekniğinin çoklu varyantlarını kullanan ve sosyal psikoloji, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler ve sosyoloji disiplinlerinin kavramsal araçlarını sistematik olarak entegre eden disiplinlerarası bir yaklaşım geliştirilmesidir. Üçüncüsü, ampirik düzeyde bilişsel önyargıların kriz yönetimindeki etkilerinden grup düşüncesinin karar alma süreçlerindeki risklerine, sosyal kimlik dinamiklerinin çatışma tırmanmasındaki rolünden algı yönetimi stratejilerinin diplomatik süreçlerdeki sistemik etkilerine kadar uzanan kapsamlı bulguların ortaya konmasıdır. Bu çok katmanlı katkılar, geleneksel uluslararası ilişkiler teorilerinin rasyonel aktör varsayımlarının paradigmatik sınırlılıklarını aşarak, insan faktörünün uluslararası politika analizindeki merkezi konumunu bilimsel temellerde kavramsallaştırmakta ve 21. yüzyılın karmaşık küresel dinamiklerini anlamak için kritik içgörüler sunmaktadır.

Literatür Taraması

Uluslararası politika ve sosyal psikoloji arasındaki ilişkiyi inceleyen akademik literatür, 1950'li yıllardan itibaren sistematik bir gelişim göstermiş ve günümüzde disiplinlerarası bir araştırma alanı olarak önemli bir konuma ulaşmıştır. Bu alandaki temel kuramsal yaklaşımlar; sosyal biliş teorisi (*İnsanların sosyal dünyayı nasıl "zihinsel olarak" işlediğini ve buna göre nasıl davrandığını açıklayan teori*), sosyal kimlik teorisi (*bireylerin, aidiyet duydukları gruplar üzerinden kimliklerini tanımladığını ve bu aidiyetin diğer gruplara yönelik algılarını etkilediğini savunan sosyal psikoloji kuramı*) ve grup davranışı teorileri (*bireylerin, sosyal bir grup içindeyken nasıl davrandıklarını, etkileşimde bulunduklarını ve karar aldıklarını açıklayan kuramsal yaklaşımlar*) etrafında şekillenmiş olup, özellikle Jervis'in algı ve yanlış algı çalışmaları (Jervis, 1976) ile Tajfel ve Turner'ın sosyal kimlik teorisi (Tajfel ve Turner, 1979) literatürde en çok atıf alan temel yaklaşımlar olarak öne çıkmaktadır. Bu teorik temellerin yanı sıra, Hermann'ın liderlik analizi (*liderlerin kişilik özellikleri ve karar alma biçimlerinin politik süreçler üzerindeki etkisini inceleyen Hermann yaklaşımı*) (Hermann, 1980) ve George'un operasyonel kod yaklaşımı (*Alexander L. George tarafından geliştirilen ve bir liderin dış politika davranışlarını, temel inançlarını ve stratejik tercihlerinin ardındaki düşünme biçimlerini analiz eden bir siyaset bilimi yaklaşımıdır*) (George ve George, 1998) da alanın gelişiminde kritik rol oynamıştır.

Literatürdeki temel teorik tartışmalar, rasyonel aktör modelinin geçerliliği, bilişsel süreçlerin karar alma üzerindeki etkisi ve sosyal kimliğin uluslararası çatışmalardaki rolü etrafında yoğunlaşmaktadır. Özellikle geleneksel realizmin rasyonel aktör varsayımına (*devletlerin uluslararası ilişkilerde, tıpkı akılcı ve çıkarlarını maksimize etmeye çalışan tek bir birey gibi davrandığını; kararlarını mantıksal hesaplamalar ve ulusal çıkar temelinde aldığını öne süren varsayım*) karşılık, psikolojik faktörlerin sistematik etkilerini vurgulayan yaklaşımlar (*geleneksel realizmin bireylerin tamamen mantıklı ve çıkar odaklı davrandığı varsayımına karşı, karar alma süreçlerinde bilişsel yanlılıklar, duygular ve algılar gibi psikolojik etmenlerin düzenli ve öngörülebilir etkilerini vurgulayan yaklaşımlar*) arasındaki tartışma, disiplinin gelişimini şekillendiren temel dinamiği oluşturmaktadır (McDermott, 2004; Morgenthau, 2004). Bu bağlamda, Kahneman ve Tversky'nin beklenti teorisi (Kahneman ve Tversky, 2013; Levy, 1992; Şentürk ve Fındık, 2014; Yiğit, 2020, ss. 105-109) ile Levy'nin çeşitlendirme teorisi, geleneksel uluslararası ilişkiler teorilerinin psikolojik boyutlarla zenginleştirilmesi açısından önemli katkılar sunmuştur (Levy, 2003; Simon, 1982).

Alanın zamana göre evrimi incelendiğinde, 1990'larda soğuk savaşın sona ermesiyle birlikte uluslararası politikada yeni aktörlerin ve süreçlerin önem kazanması, sosyal psikolojik faktörlerin analizde daha merkezi bir konuma gelmesini sağlamıştır.

2000'li yıllarda terörizmle mücadele, 2010'larda sosyal medyanın yaygınlaşması ve 2020'lerde pandemi süreçlerinin uluslararası ilişkilere etkisi, sosyal psikolojik yaklaşımların güncelliğini ve açıklayıcı gücünü artırmıştır (Crawford, 2000; Mercer, 2010). Bu gelişim süreci, alanın sadece kriz dönemlerini değil, normal diplomatik süreçleri de analiz edebilir hale gelmesini sağlarken, Finnemore ve Sikkink'in norm yaşam döngüsü modeli (*Finnemore ve Sikkink tarafından geliştirilen ve bir normun ortaya çıkışından yayılmasına ve içselleştirilmesine kadar geçen aşamaları açıklayan uluslararası ilişkiler modeli*) ile Schimmelfennig'in sosyalleşme teorisi (*devletlerin uluslararası topluluk içinde, ortak norm ve değerleri benimsemeye yöneldiğini açıklayan bir kuram*) gibi yaklaşımların entegrasyonunu kolaylaştırmıştır (Finnemore ve Sikkink, 1998; Schimmelfennig, 2005).

Kavramsal düzeyde; algı, kimlik, önyargı, empati ve güven gibi temel sosyal psikolojik kavramlar, uluslararası ilişkiler bağlamında farklı şekillerde tanımlanmış ve operasyonelleştirilmiştir. Özellikle "ulusal kimlik" kavramının Anderson'ın hayali cemaatler yaklaşımı (*Benedict Anderson'ın, ulusların aslında bireylerin zihninde kurgulanan ve üyelerinin birbirini tanımamasına rağmen ortak bir kimlik duygusuyla var olan topluluklar olduğunu savunan kuramı*) (Anderson, 1993) ile Abdelal ve arkadaşlarının kimlik ölçümleme yaklaşımı (*uluslararası ilişkiler ve siyaset bilimi alanında Abdelal, Herrera, Johnston ve McDermott'un geliştirdiği; bir grubun veya topluluğun kimliğini, hangi unsurların oluşturduğunu ve bu unsurların nasıl ölçülüp karşılaştırılabileceğini sistematik biçimde tanımlayan yöntem*) arasındaki farklılaşması, kavramsal tartışmaların derinliğini göstermektedir (Abdelal vd., 2005; Wendt, 1992). Benzer şekilde, "güvenlik" kavramının geleneksel askeri boyutundan çok sektörlü güvenlik yaklaşımına doğru genişlemesi, sosyal psikolojik faktörlerin güvenlik analizlerine entegrasyonunu kolaylaştırmıştır (Buzan ve Wæver, 2003; Katzenstein, 1996, ss. 2-32).

Literatürde eksik kalan veya tartışmalı olan konular arasında, kültürlerarası farklılıkların psikolojik süreçler üzerindeki etkisi, dijital çağda sosyal medyanın diplomatik süreçleri dönüştürme biçimleri ve iklim değişikliği gibi küresel sorunların sosyal psikolojik boyutları yer almaktadır. Ayrıca, çoğu çalışmada Batı merkezli yaklaşımların benimsenmiş olması ve gelişmekte olan ülkelerin deneyimlerinin yeterince analiz edilmemiş olması, alandaki önemli sınırlılıklar olarak öne çıkmaktadır. Türk akademik literatüründe ise Cankaya'nın siyasal iletişim çalışmaları (Cankaya, 2015) ve Özdağ'ın istihbarat teorisi yaklaşımı (Özdağ, 2023), alanın yerel bağlamda gelişimi açısından önemli katkılar sunmaktadır.

Disiplinlerarası beslenme açısından literatür, başta psikoloji ve siyaset bilimi olmak üzere, sosyoloji, antropoloji, iletişim bilimleri ve nörobilim gibi geniş bir disiplin yelpazesinden yararlanmaktadır. Bu zengin disiplinlerarası etkileşim, sosyal psikolojik yaklaşımların uluslararası politika analizine çok boyutlu bir perspektif kazandırmasını sağlamaktadır. Özellikle, nörobilimin karar alma süreçlerine dair bulgularının uluslararası ilişkiler analizine entegrasyonu, alanın gelecekteki gelişim potansiyelini gösterirken, Gadamer'in hermenötik (yorumsamacı) yaklaşımı (Gadamer, 2009) ile Maxwell'in nitel araştırma metodolojisi (Maxwell, 2013) de önemli metodolojik katkılar sunmaktadır.

Metodolojik açıdan literatür, geleneksel olarak nitel vaka analizleri ve teorik tartışmalar ağırlıklı olmasına rağmen, son yıllarda deneysel yöntemlerin, anket çalışmalarının ve büyük veri analizlerinin kullanımında önemli artışlar görülmektedir. Mintz ve DeRouen'in karar alma simülasyonları (*bireylerin veya grupların farklı koşullar altında nasıl karar verdiğini anlamak için geliştirilmiş, gerçek dünyayı taklit eden deneysel model çalışmaları*) (Mintz ve DeRouen, 2010) ile Finlay'in refleksivite yaklaşımları (*araştırmacının, kendi bakış açısının ve araştırma sürecindeki rolünün üretilen bilgi üzerindeki etkilerini fark etmesini ve bunları sistemli biçimde analiz etmesini öneren yaklaşımlar*) (Finlay, 2002), alandaki metodolojik çeşitlenmenin öncü örnekleri olarak değerlendirilebilir. Bu metodolojik gelişim, sosyal psikolojik hipotezlerin daha sistematik testine olanak tanımakta ve alanın bilimsel geçerliliğini artırırken, Bauman'ın akışkan modernite teorisi (*toplumsal yapıların, değerlerin ve ilişkilerin eskisine göre çok daha hızlı değiştiğini ve bu yüzden insanların yaşamlarının sürekli akış hâlinde, belirsiz ve istikrarsız olduğunu savunan sosyolojik yaklaşım*) ile Myers'ın sosyal psikoloji yaklaşımı (*Amerikalı sosyal psikolog David G. Myers'ın, insan davranışlarını sosyal bağlam içinde açıklayan ve deneysel araştırmalara dayalı olarak geliştirdiği yaklaşım*) da kuramsal zenginleşmeye katkı sağlamaktadır (Bauman, 2017; Myers, 2015).

Güncel tartışmalar ve yeni yönelimler bağlamında, yapay zekâ ve algoritmaların karar alma süreçlerine etkisi, sosyal medya diplomatik süreçleri dönüştürme biçimleri ve pandemi süreçlerinin uluslararası işbirliği üzerindeki psikolojik etkileri öne çıkan araştırma alanları haline gelmiştir. Hobson ve Hobden'in tarihsel sosyoloji paradigması (*Hobson ve Hobden'in geliştirdiği, uluslararası ilişkilerde tarihsel süreçleri ve toplumsal yapıları birlikte analiz eden tarihsel sosyoloji yaklaşımı*) (Yalvaç, 2013) ile Arı'nın uluslararası ilişkiler teorileri analizi, bu yeni yönelimlerin teorik çerçevesini oluşturmaktadır (Arı, 2004). Ayrıca, iklim

değişikliği ve göç gibi küresel sorunların sosyal psikolojik boyutlarının sistematik analizine duyulan ihtiyaç da gelecekteki araştırma gündemini şekillendirir niteliktedir.

Literatürdeki önemli ampirik çalışmalar arasında, Küba Füze Krizi'nin karar alma süreçleri analizi, Avrupa entegrasyonu sürecinde kimlik oluşumu çalışmaları ve çatışma çözümü süreçlerinde sosyal temas teorisinin uygulamaları yer almaktadır. Özellikle, Allport'un gruplar arası temas teorisi (Allport, 1954, ss. 17-69, 98-141) ve Gaertner ile Dovidio'nun ortak üst kimlik modeli (Gaertner ve Dovidio, 2000, ss. 33-48), sosyal psikolojik ilkelerin pratik diplomatik süreçlere uygulanmasının başarılı örnekleri olarak literatürde geniş yer bulmaktadır. Aynı zamanda, Fisher ve Ury'nin ilkeli müzakere yaklaşımı (Fisher ve Ury, 1981) ile Pruitt ve Kim'in çatışma çözümü modeli (Pruitt ve Kim, 2004, ss. 163-194), uygulamalı sosyal psikolojinin diplomasi alanındaki katkılarını göstermektedir.

Çok aktörlü ve çok düzeyli analiz yaklaşımları açısından literatür, Putnam'ın iki düzeyli oyun teorisi (*uluslararası müzakerelerde liderlerin hem diğer ülkelerle anlaşma sağlama hem de kendi iç kamuoyunun ve siyasi aktörlerin desteğini kazanma zorunluluğunu açıklayan model*) (Putnam, 1988, ss. 427-460) ile Zartman ve Rubin'in güç ve müzakere analizlerini (Zartman ve Rubin, 2000) birleştirerek, sosyal psikolojik faktörlerin farklı analiz düzeylerindeki etkilerini sistematik olarak inceleme kapasitesi geliştirmiştir. Bu çok düzeyli yaklaşım, bireysel bilişsel süreçlerden grup dinamiklerine, ulusal kimlik inşasından uluslararası norm yayılımına kadar geniş bir analitik yelpaze sunmaktadır. Özellikle, Kelman'ın problem çözücü çalıştaylar metodolojisi ile Deutsch'un yapıcı çatışma teorisi, sosyal psikolojik prensiplerin çatışma çözümü süreçlerine uygulanmasında öncü rol oynamıştır (Deutsch, 1973; Kelman, 1998).

Duyguların uluslararası politikadaki rolüne dair literatür, özellikle son iki dekadda (on yıllık dilim; toplamda 20 yıl) önemli gelişmeler kaydetmiştir. Crawford'un uluslararası ilişkilerde duyguların analizi (Crawford, 2000) ile Mercer'ın duygusal inançlar teorisi (Mercer, 2010), bu alandaki temel yaklaşımları oluştururken; Ross'un karma duygular yaklaşımı (Ross, 2013) daha karmaşık duygusal dinamiklerin analizine olanak tanımıştır. Bu duygusal boyutun sistematik analizi, geleneksel rasyonel aktör modellerinin önemli sınırlılıklarını ortaya koyarken, uluslararası politikanın daha bütüncül anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Küreselleşme ve dijitalleşme süreçlerinin sosyal psikolojik boyutları da literatürde artan ilgi görmektedir. Castells'in ağ toplumu teorisi (Castells, 2009) ile McLuhan'ın medya ekolojisi yaklaşımı (*medya ve iletişim teknolojilerinin, tıpkı ekosistemdeki canlılar gibi, birbirleriyle ve toplumla etkileşim içinde insan kültürünü ve algısını dönüştürdüğünü savunan yaklaşım*) (Delicata, 2008; Varol ve Varol, 2019), modern iletişim teknolojilerinin uluslararası ilişkilerdeki psikolojik etkilerini anlamak için önemli kavramsal çerçeveler sunmaktadır. Ayrıca, Vertovec'in transnasyonalizm teorisi (*göçmen toplulukların, geldikleri ülke ile yaşadıkları ülke arasında çok yönlü ve sürekli ilişkiler kurduklarını açıklayan Vertovec'in kuramsal çerçevesi*) ile Jenkins'in yakınsama kültürü analizi (*farklı medya platformlarının ve kullanıcı etkileşimlerinin giderek birleşip yeni bir medya ekosistemi oluşturmasını inceleyen yaklaşım*), küresel bağlantılılığın sosyal psikolojik sonuçlarını değerlendirmek açısından değerli perspektifler sağlamaktadır.

Bu kapsamlı literatür taraması, mevcut çalışmanın sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politikadaki sistematik etkilerini analiz etme hedefinin, alandaki teorik boşlukları doldurma ve metodolojik yenilikleri entegre etme açısından önemli katkılar sunabileceğini göstermektedir. Özellikle, mikro düzeydeki psikolojik süreçlerle makro düzeydeki uluslararası olaylar arasındaki nedensel bağlantıların sistematik analizi, literatürdeki en önemli ihtiyaçlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın disiplinlerarası yaklaşımı ve çoklu teorik perspektifleri birleştiren analitik çerçevesi, alanın gelişimine özgün ve anlamlı katkılar sunma potansiyeline sahiptir.

Teorik Çerçeve

Bu araştırmanın kuramsal temelini, sosyal kimlik teorisi ana eksende oluşturmaktadır. Tajfel ve Turner'ın sosyal kimlik teorisinin (Tajfel ve Turner, 1979) seçilme gerekçesi, uluslararası politik aktörlerin davranışlarını şekillendiren temel dinamiklerin bireysel ve grup düzeyindeki psikolojik süreçlerle yakından ilişkili olmasıdır. Bu teorik seçim, uluslararası arenada devletlerin ve toplumların birbirlerine yönelik tutum ve davranışlarının altında yatan psikolojik mekanizmaları anlamak için güçlü bir analitik çerçeve sunmaktadır. Bununla birlikte, kimlik olgusunun statik bir kategori olmaktan ziyade, tarihsel süreçler içinde sürekli dönüşen ve yeniden tanımlanan dinamik bir yapı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Etnik kökenler ile ulusal

aidiyetler arasında gidip gelen bu hareketli kimlik formları, hem çoğulcu taleplerin yükselişi hem de içe kapanmacı aidiyet biçimlerinin güçlenmesi arasındaki çelişkili gerilimi yansıtmaktadır (Konuralp, 2018). Alternatif teorik yaklaşımlar olarak rasyonel seçim teorisi ve yapısal realizm değerlendirilmiş, ancak bu geleneksel teorilerin insan davranışının psikolojik boyutlarını yeterince ele almaması nedeniyle sosyal kimlik teorisi tercih edilmiştir (Hermann, 1980).

Sosyal kimlik teorisinin uluslararası ilişkiler disiplinindeki uygulamaları, özellikle çatışma analizi ve barış çalışmaları alanlarında önemli ampirik katkılar sağlamıştır. Bu kuramsal çerçeve, çağdaş uluslararası sistemdeki kimlik temelli çatışmaları, etnik milliyetçiliği ve devletlerarası düşmanlıkları açıklamada önemli başarılar elde etmiştir (Arı, 2004; Wendt, 1992). Teorinin temel kavramları olan "iç grup kayırmacılığı, dış grup ayrımcılığı ve pozitif sosyal kimlik arayışı" uluslararası politikada gözlemlenen işbirliği ve çatışma dinamiklerini sistematik olarak açıklama kapasitesine sahiptir. Tarihsel perspektiften bakıldığında, Osmanlı millet sisteminin günümüz Ortadoğu'sundaki kimlik sorunlarına model olarak önerilmesi gibi güncel tartışmalar, kimlik rejimlerinin sadece sosyal kategoriler yaratmakla kalmayıp, aynı zamanda gündelik pratiklerde sembolik sınırlar ve davranışsal normlar ürettiğini göstermektedir. Bu tür tarihsel düzenlemeler, kıyafet kodlarından mekânsal ayrışmalara kadar uzanan disipliner mekanizmalar aracılığıyla kimlik performanslarını şekillendirmiş ve sosyal kontrolün araçları haline gelmiştir (Özdil, 2024). Özellikle, bireylerin grup üyeliklerini değerlendirme biçimlerinin, kolektif düzeyde devletlerin dış politika tercihlerini nasıl etkilediği konusu, bu teorik çerçevenin uluslararası ilişkiler analizi için sunduğu özgün katkıyı ortaya koymaktadır.

Teorik çerçevenin destekleyici unsuru olarak bilişsel uyumsuzluk teorisi çalışmada entegre edilmektedir. Festinger'in kognitif çelişki kuramı, sosyal kimlik süreçlerini tamamlayıcı bir perspektif sunmaktadır (Çelik, 2019, ss. 26-41; Harmon-Jones ve Mills, 1999; Yücel, 2024; Yücel ve Çizel, 2018). Kolektif kimlikler ve ulusal mitler etrafında örülen anlatıların, dış gruplara yönelik tehdit algılarını nasıl pekiştirdiği ve bu algıların politik kararlara nasıl tercüme edildiği, sosyal psikolojinin sunduğu analitik araçlarla daha derinlemesine irdelenmelidir. Özellikle çoğulcu kimlik taleplerinin yükseldiği bir dönemde, aynı anda dışlayıcı grup aidiyetlerinin de güçlenmesi, kimlik siyasetinin içsel çelişkilerini ve psikopolitik boyutlarını açığa çıkarmaktadır. Bu tamamlayıcı teorik yaklaşım, uluslararası aktörlerin tutum ve davranışları arasındaki tutarlılık arayışlarının, dış politika kararlarını nasıl şekillendirdiğini anlamak için kritik önem taşımaktadır. Ayrıca bilişsel uyumsuzluk teorisi; devletlerin ve liderlerin çelişkili bilişsel durumlarla karşılaştıklarında nasıl tepki verdiklerini, bu çelişkileri azaltmak için hangi stratejileri benimsediklerini ve bu süreçlerin uluslararası ilişkilere nasıl yansıdığını sistematik olarak açıklamaktadır (Janis, 1982, ss. 174-196; Levy, 2003).

Bu çalışmada sosyal kimlik teorisi, geleneksel uluslararası ilişkiler bağlamından farklı olarak, sosyal medya çağının getirdiği yeni dinamikler ve küreselleşme süreçlerinin oluşturduğu karmaşık kimlik yapıları çerçevesinde test edilmektedir. Günümüzde kimliklerin sadece ulusal sınırlar içinde değil, transnasyonal ağlar, dijital platformlar ve küresel hareketler aracılığıyla da inşa edildiği göz önüne alındığında, klasik sosyal kimlik teorisinin genişletilmesi ve çağdaş kimlik formlarının çoklu, akışkan ve çelişkili doğasının daha fazla vurgulanması gerekmektedir. Etnopolitik farklılaşmalar, sembolik aidiyet mücadeleleri ve çokkültürcülük tartışmaları, kimlik analizinin sadece psikolojik değil, aynı zamanda tarihsel ve siyasal bağlamları da içermesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Teorinin çağdaş uluslararası politikaya uyarlanması sürecinde, dijital iletişim teknolojilerinin grup kimliklerini nasıl dönüştürdüğü, transnasyonal aktörlerin geleneksel devlet merkezli kimlik yapılarını nasıl etkilediği ve küresel kriz dönemlerinde kimlik mobilizasyonunun nasıl gerçekleştiği gibi yeni araştırma soruları geliştirilmiştir. Bu yenilikçi uygulama, teorinin açıklayıcı kapasitesini genişletirken, aynı zamanda 21. yüzyıl uluslararası ilişkilerinin karmaşık dinamiklerini anlamak için özgün bir kavramsal katkı sunmaktadır.

Kavramsal düzeyde, sosyal kimlik teorisinin temel bileşenleri olan "sosyal kategorileştirme, sosyal özdeşleşme ve sosyal karşılaştırma süreçleri" uluslararası politika bağlamına sistematik olarak uyarlanmıştır. Bu süreçlerin tarihsel örneklerle zenginleştirilmesi, örneğin millet sistemi gibi kimlik rejimlerinin normatif uyum mekanizmaları, grup içi-dışı ayrımların sembolik kodları ve davranışsal kontrol araçları üzerinden analiz edilmesi, sosyal psikolojik yaklaşımın açıklayıcı gücünü artıracaktır. Kimlik performanslarının sadece bireysel tercihler değil, aynı zamanda kurumsal düzenlemeler ve iktidar ilişkileri tarafından da şekillendirildiğinin gösterilmesi, teorik çerçevenin eleştirel derinliğini güçlendirecektir. Sosyal kategorileştirme, uluslararası sistemde devletlerin ve toplumların kendilerini ve diğerlerini nasıl sınıflandırdıklarını; sosyal özdeşleşme, ulusal ve uluslararası kimliklerin oluşum süreçlerini; sosyal karşılaştırma ise devletlerarası prestij yarışları ve statü arayışlarını açıklamak için kullanılmaktadır (Mercer, 2010; Turner ve Reynolds, 2010). Bu kavramsal uyarlama süreci, teorinin orijinal sosyal psikolojik içeriğini koruyarak, uluslararası ilişkilerin makro düzeyindeki olgularını mikro düzeydeki psikolojik süreçlerle

bağlantılandırma imkânı sağlamaktadır.

Bu kuramsal çerçevenin metodolojik uygulaması, nitel araştırma yöntemleri ile mükemmel uyum göstermektedir. Sosyal kimlik süreçlerinin karmaşık ve çok boyutlu doğası, nicel ölçümlerden ziyade, derinlemesine analiz ve yorumsamacı yaklaşımları gerektirmektedir (Finnemore ve Sikkink, 1998; Maxwell, 2013). Bu nedenle araştırmada benimsenen içerik analizi ve tematik analiz yöntemleri, sosyal kimlik teorisinin öngördüğü dinamikleri sistematik olarak tespit etmek ve analiz etmek için en uygun metodolojik araçları oluşturmaktadır. Kuramsal çerçeve ile metodolojik yaklaşım arasındaki bu uyum, araştırmanın bilimsel tutarlılığını güçlendirirken, elde edilecek bulguların teorik geçerliliğini de artırmaktadır.

Araştırmanın disiplinlerarası karakteri, sosyal kimlik teorisinin sosyal psikoloji kökenli kavramlarının uluslararası ilişkiler disipliniyle bütünleştirilmesi yoluyla gerçekleştirilmektedir. Bu bütünleştirme süreci, her iki disiplinin metodolojik ve epistemolojik farklılıklarını dikkate alarak, özgün bir analitik sentez oluşturmayı hedeflemektedir. Sosyal psikolojinin birey ve küçük grup düzeyindeki bulgularının, uluslararası sistemin makro düzeyindeki olgularına uygulanması sürecinde, ölçek problemi ve genelleme zorlukları gibi metodolojik çelişkiler de sistematik olarak ele alınmaktadır. Bu disiplinlerarası yaklaşım, geleneksel uluslararası ilişkiler teorilerinin açıklayamadığı olguları anlamak için yeni perspektifler sunarken, sosyal psikolojik teorilerin de uygulama alanını genişletmektedir.

Teorik çerçevenin ampirik uygulanabilirliği, çağdaş uluslararası olayların analizi yoluyla test edilmektedir. Sosyal kimlik süreçlerinin Brexit referandumu, Arap Baharı, COVID-19 pandemisine uluslararası tepkiler ve iklim değişikliği müzakerelerindeki etkileri gibi güncel olgularda nasıl tezahür ettiğinin sistematik analizi, teorik çerçevenin açıklayıcı gücünü ortaya koymaktadır. Bu ampirik uygulamalar, teorinin sadece soyut kavramsal açıklamalar sunmakla kalmadığını, aynı zamanda somut politik olayları anlama ve yorumlamada da etkili bir araç olduğunu göstermektedir. Özellikle kimlik temelli mobilizasyonun uluslararası kamuoyu oluşumu üzerindeki etkileri ve dijital platformlarda gerçekleşen kimlik inşa süreçlerinin dış politika karar alma mekanizmalarına yansımaları, teorik çerçevenin güncelliğini ve geçerliliğini kanıtlamaktadır.

Bu kuramsal yaklaşımın literatüre katkısı, sosyal kimlik teorisinin geleneksel uygulamalarını aşarak, küreselleşme çağının karmaşık kimlik dinamiklerini anlama yeteneği kazandırmasıdır. Teorinin orijinal formülasyonunda yer alan basit iç grup-dış grup ayrımı, çağdaş uluslararası sistemin çok katmanlı kimlik yapıları ve çakışan grup üyelikleri realitesi çerçevesinde yeniden değerlendirilmektedir. Bu yeniden değerlendirme süreci, teorik yeniliğin yanı sıra, uluslararası ilişkiler disiplininde insan faktörünün daha sistematik olarak ele alınması için de önemli bir adım oluşturmaktadır. Ayrıca, sosyal kimlik süreçlerinin dijital çağda nasıl dönüştüğü ve sanal toplulukların geleneksel coğrafi ve politik sınırları aştığı durumda, klasik devlet-merkezli kimlik anlayışının nasıl evrildiği konuları da bu çalışmanın teorik katkıları arasında yer almaktadır.

Sosyal kimlik teorisinin algı yönetimi ve propaganda süreçleriyle etkileşimi, uluslararası politikanın anlaşılması açısından kritik bir boyut oluşturmaktadır. Lasswell'in propaganda analizi ile günümüz dijital manipülasyon tekniklerinin sosyal kimlik süreçleriyle birleştirilmesi, devletlerin ve diğer aktörlerin kimlik manipülasyonu yoluyla nasıl etki oluşturduğu sistematik olarak açıklamaktadır (Cankaya, 2015; Lasswell, 1927). Bu entegrasyon, teorik çerçevenin sadece doğal kimlik oluşum süreçlerini değil, aynı zamanda kasıtlı kimlik müdahale stratejilerini de açıklama kapasitesi kazanmasını sağlamaktadır. Özellikle modern medya araçları ve sosyal medya platformlarının kimlik inşa süreçlerindeki rolü, teorinin çağdaş uygulamalarının anlaşılması açısından hayati önem taşımaktadır.

Teorik çerçevenin çatışma çözümü ve barış inşası süreçlerine katkısı, temas hipotezi ve ortak kimlik oluşturma stratejilerinin diplomatik uygulamalarda kullanılması potansiyelini ortaya koymaktadır. Bu yaklaşımlar, çatışan gruplar arasında ortak kimlik oluşturma ve önyargıları azaltma stratejilerinin nasıl geliştirilebileceğini göstermekte ve sosyal kimlik teorisinin normatif boyutunu güçlendirmektedir (Allport, 1954, ss. 165-219; Gaertner ve Dovidio, 2000, ss. 33-71). Uluslararası politikada barış süreçlerinin başarısında, çatışan tarafların birbirlerini nasıl algıladıklarının ve kimliklerini nasıl tanımladıklarının kritik rol oynadığı, bu teorik çerçevenin pratik politika önerilerine de dönüştürülebileceğini göstermektedir.

Sonuç olarak, bu çalışmada benimsenen teorik çerçeve, hem sosyal psikolojik teorilerin uluslararası ilişkilere uygulanması hem de uluslararası ilişkiler teorilerinin psikolojik temellerinin güçlendirilmesi açısından özgün ve değerli bir akademik katkı sunmaktadır. Sosyal kimlik teorisinin bilişsel uyumsuzluk teorisiyle desteklenmesi, mikro düzeydeki psikolojik süreçlerle makro düzeydeki politik olguların sistematik bağlantılandırılmasını sağlarken, disiplinlerarası yaklaşımın sunduğu analitik

zenginlik, çağdaş uluslararası politikanın karmaşık dinamiklerini daha bütüncül bir şekilde anlama imkânı oluşturmaktadır.

Yöntem

Bu araştırma, sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politika süreçleri üzerindeki karmaşık ve çok boyutlu etkilerini derinlemesine kavramak amacıyla yorumsamacı (hermeneutic) paradigma (Gadamer, 2009) temelinde nitel araştırma yaklaşımını benimser. Nitel metodolojinin tercih edilmesinin temel gerekçesi, sosyal psikolojik süreçlerin uluslararası politik davranışlar üzerindeki dinamik etkilerinin sayısal ölçümlerden ziyade, anlamsal derinlikleri, bağlamsal özellikleri ve fenomenolojik boyutlarının sistematik kavranmasını gerektirmesidir. Araştırmanın epistemolojik temeli, sosyal gerçekliğin öznelerarası etkileşimler yoluyla inşa edildiği ve anlamların tarihsel-kültürel bağlamlar içinde şekillendiği fenomenolojik varsayımına dayanmakta olup, bu yaklaşım uluslararası politik aktörlerin karar alma süreçlerindeki psikolojik dinamiklerin anlaşılması için en uygun metodolojik çerçeveyi sunmaktadır.

Araştırma deseni olarak, sistematik literatür taraması ile derinlemesine tematik içerik analizini (Metin ve Ünal, 2022) birleştiren betimsel-analitik yaklaşım (Lawless vd., 2010) kullanılmıştır. Bu metodolojik tercih, sosyal psikoloji ve uluslararası ilişkiler alanlarındaki kapsamlı bilgi birikiminin sistematik incelenmesini, disiplinlerarası bağlantıların ortaya çıkarılmasını ve mikro düzeydeki psikolojik süreçlerle makro düzeydeki politik olguların arasındaki nedensel mekanizmaların anlaşılmasını mümkün kılmaktadır. Sosyal kimlik teorisi temelinde şekillenen araştırmanın kuramsal çerçevesi, aktörlerin yaşanmış deneyimlerinin ve bu deneyimlerin altında yatan ortak anlamların keşfedilmesi hedefini destekler nitelikte olup, nitel yaklaşımın bu çalışma için metodolojik uygunluğunu teorik düzeyde gerekçelendirmektedir.

Veri toplama süreci, uluslararası ilişkiler teorileri, dış politika analizi, çatışma çözümü, sosyal kimlik politikaları, algı ve karar alma süreçleri, grup dinamikleri ve sosyal psikoloji alanlarında sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politika üzerindeki etkilerini ele alan bilimsel eserlerin kapsamlı ve sistematik incelenmesi yoluyla gerçekleştirilmiştir. Bu araştırma kapsamında, sosyal psikoloji ve uluslararası ilişkiler disiplinlerinin kesişim noktasındaki literatürü kapsamlı biçimde değerlendirmek amacıyla, farklı teorik perspektifleri ve metodolojik yaklaşımları temsil eden 60 akademik kitap ve 60 hakemli dergi makalesi olmak üzere toplam 120 bilimsel eser sistematik olarak incelenmiştir. İncelenen kaynakların zaman aralığı, alanın tarihsel gelişimini ve güncel dinamiklerini bütüncül olarak kavrayabilmek adına 1927-2025 dönemini kapsamakta olup, klasik teorik metinlerden çağdaş ampirik çalışmalara kadar geniş bir yelpazede literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Kaynak seçiminde güncel basımların tercih edilmesiyle birlikte, alanın kurucu metinlerinin ve dönüm noktası niteliğindeki çalışmaların da dahil edilmesine özen gösterilmiştir. Veri kaynaklarından bir kısmının, SSCI tarafından taranan ve alanın önde gelen uzmanları tarafından yazılmış akademik kitaplar, hakemli dergi makaleleri ve editörlü kitap bölümlerinden oluşmakta olup, hem uluslararası hem de ulusal akademik literatürün dengeli temsili sağlanmıştır. Türk akademik literatüründen Volkan'ın politik psikoloji analizi ile Bauman'ın sosyolojik perspektifi, çalışmanın yerel bağlamla küresel teoriler arasındaki köprüyü kurmasında kritik rol oynamıştır (Bauman, 2017; Volkan, 1993).

Örneklem seçimi, amaçlı örnekleme yönteminin (Rai ve Thapa, 2015) maksimum çeşitlilik ve kritik durum örnekleme tekniklerinin sofistike kombinasyonu kullanılarak gerçekleştirilmiş; sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politikadaki rolüne dair farklı teorik perspektifleri, metodolojik yaklaşımları ve ampirik bulguları sistematik olarak temsil eden eserler dâhil edilmiştir. Teorik örnekleme stratejisi kapsamında, sosyal kimlik teorisi, bilişsel psikoloji, grup davranışı teorileri, karar alma süreçleri analizi ve uluslararası ilişkiler teorilerinin entegrasyonunu sağlayan akademik kaynaklar üzerinde odaklanılmıştır. Örneklem büyüklüğünün belirlenmesinde kuramsal doygunluk ilkesi esas alınmış ve sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politikadaki sistematik etkilerine dair yeni temaların ortaya çıkmadığı nokta belirlenene kadar veri toplama süreci devam ettirilmiştir.

Araştırmada kullanılan veri toplama teknikleri, dokümantasyon ve içerik analizi (Kıral, 2020; Metin ve Ünal, 2022) yöntemlerinin sistematik entegrasyonunu içermektedir. Birincil veri kaynakları olarak, sosyal psikoloji ve uluslararası ilişkiler alanlarında yayınlanmış monografiler, editörlü kitaplar ve hakemli dergi makalelerinin yanı sıra, bu alanların kesişiminde üretilmiş disiplinlerarası çalışmalar kapsamlı şekilde incelenmiştir. Veri toplama sürecinde Maxwell'in nitel araştırma tasarımı prensipleri (Maxwell, 2013) ile Creswell'in sistematik literatür taraması tekniklerinin (Cankaya, 2015; Creswell, 2013) birleşimi kullanılarak, hem derinlemesine analiz hem de kapsamlı kapsam sağlanmıştır. Özellikle Hermann'ın liderlik psikolojisi çalışmaları (Hermann, 1980) ile Janis'in grup düşüncesi teorisinin metodolojik uygulamaları (Janis, 1982, ss. 174-196),

araştırmanın veri toplama stratejisinin şekillenmesinde rehber niteliğinde olmuştur.

Veri analizi süreci, verilerin ilk okuma ve kodlanması, başlangıç temalarının belirlenmesi, temaların sistematik gözden geçirilmesi ve rafine edilmesi, final temaların detaylı tanımlanması ve isimlendirilmesi, analitik rapor yazımı ve bulguların teorik çerçeveyle ilişkilendirilmesi aşamalarını kapsamaktadır. İçerik analizi sürecinde belirlenen ana temalar; sosyal kimlik dinamikleri ve grup aidiyeti süreçleri, bilişsel önyargılar ve algısal çarpıtma mekanizmaları, grup davranışı ve kolektif karar alma süreçleri, duygusal faktörler ve motivasyonel dinamikler, algı yönetimi ve stratejik iletişim süreçleri, kültürlerarası etkileşim ve iletişim sorunları, uluslararası norm oluşumu ve sosyalleşme süreçleri, çatışma çözümü ve barış inşası dinamikleri olmak üzere sekiz temel kategori altında sistematize edilmiştir.

Araştırmanın metodolojik yaklaşımında, Charles Sanders Peirce'in (*özellikle gözlemlenen bir durum veya veri kümesi için en olası veya en iyi açıklamayı bulmaya yönelik mantıksal çıkarım biçimini ifade eden*) abdüktif (tümevarımsal) akıl yürütme modeli (Kapitan, 1992) temelinde tümevarımsal ve tümdengelimsel yaklaşımların dinamik ve dialektik etkileşimi benimsenmiştir. Tümevarımsal yaklaşım (Somuncuoğlu ve Sarılı, 2024), uluslararası politikadaki spesifik olaylarda ve süreçlerde gözlemlenen sosyal psikolojik dinamikleri sistematik olarak inceleyerek genel teorik prensiplere ve pattern'lere ulaşmayı amaçlarken; tümdengelimsel yaklaşım (Somuncuoğlu ve Sarılı, 2024) ise sosyal psikoloji ve uluslararası ilişkiler disiplinlerindeki yerleşik teorik çerçeveleri ve kavramsal araçları kullanarak spesifik politik olayları, süreçleri ve fenomenleri açıklamayı hedeflemiştir. Bu metodolojik entegrasyon, hem ampirik gözlemlerden yeni teorik genellemeler ve hipotezler üretilmesini hem de mevcut kuramsal çerçeveler üzerinden spesifik olayların daha derin anlaşılmasını sağlamış ve araştırmanın analitik derinliğini önemli ölçüde artırmıştır.

Araştırmanın geçerlik ve güvenilirliğini sağlamak için Lincoln ve Guba'nın naturalistik araştırmalar için geliştirdiği dört temel kriter (Lincoln ve Guba, 1988, ss. 3-21) üzerine inşa edilen çoklu validasyon stratejisi (Peng vd., 2015) titizlikle uygulanmıştır. İnanılırlık kriteri kapsamında, farklı teorik perspektiflerden gelen bilgilerin sistematik karşılaştırılması, uzun süreli literatürle etkileşim stratejisi ve üye kontrolü teknikleri kullanılmış; aktarılabilirlik için kapsamlı ve ayrıntılı betimlemeler yapılmış; güvenilirlik açısından tutarlı veri toplama ve analiz süreçleri izlenmiş; doğrulanabilirlik için ise detaylı dokümantasyon ve sistematik denetim izi oluşturulmuştur. Triangülasyon tekniğinin (Lauri, 2011) çoklu varyantları kullanılarak; metodolojik triangülasyon ile farklı analiz tekniklerinin, teorik triangülasyon ile farklı kuramsal yaklaşımların, veri kaynağı triangülasyonu ile farklı disiplinlerden gelen bilgilerin karşılaştırılması ve bütünleştirilmesi gerçekleştirilmiş; böylece araştırmanın geçerliliği çok boyutlu olarak güçlendirilmiştir.

Araştırma süreci boyunca akademik etik ilkeler Helsinki Bildirgesi ve uluslararası akademik etik standartlar çerçevesinde titizlikle gözetilmiş ve uygulanmıştır. İncelenen tüm akademik kaynaklar, telif hakları ve fikri mülkiyet hakları gözetilerek APA atıf sisteminin en güncel versiyonuna uygun şekilde sistematik olarak referanslandırılmış; akademik dürüstlük ilkeleri her aşamada korunmuştur. Araştırmacının kendi önyargılarının, varsayımlarının ve epistemolojik konumlandırmasının araştırma sonuçlarını etkilememesi için sürekli ve sistematik bir refleksif yaklaşım benimsenmiş; farklı teorik perspektiflerin ve paradigmatik yaklaşımların adil ve dengeli temsili özenle sağlanmıştır. Gadamer'in hermenötik (yorumsamacı) döngü yaklaşımı araştırmanın metodolojik çerçevesinin kritik ve ayrılmaz bir bileşenini oluşturmuş; metinlerin parçaları ile bütünleri arasındaki karmaşık ve çok katmanlı diyalektik ilişkiye dayanan anlama ve yorumlama süreci sistematik olarak izlenmiştir.

Araştırmanın metodolojik sınırlılıkları akademik dürüstlük çerçevesinde açık ve şeffaf şekilde belirtilecek olursa: Bu sınırlılıklar arasında, nitel araştırma yaklaşımının epistemolojik doğası gereği bulguların istatistiksel genellenebilirlik düzeyinin kısıtlı olması, birincil veri kaynaklarına (derinlemesine mülakat, katılımcı gözlem, anket uygulaması) doğrudan erişimin olmaması nedeniyle ikincil akademik kaynaklarla sınırlı kalınması, güncel uluslararası gelişmelerin tam olarak kapsanmasındaki zaman kısıtları ve kaynak erişim sınırları yer almaktadır. Bununla birlikte, seçilen metodolojik yaklaşımın disiplinlerarası bir perspektifle sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politikadaki rolünü derinlemesine, bütünsel ve sistematik olarak inceleme kapasitesi, araştırmanın temel amacına ve araştırma sorularına optimal uyum sağladığını göstermektedir.

Bulgular

Bu araştırmanın sistematik literatür taraması ve nitel içerik analizi sonucunda elde edilen bulgular, sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politika süreçlerini nasıl şekillendirdiğine dair kapsamlı ve çok boyutlu bir kavramsal çerçeve ortaya koymaktadır.

Analiz edilen altmış bilimsel kaynağın tematik değerlendirmesi, araştırmanın temel hipotezi olan "sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politika süreçlerini sistematik olarak etkilediği ve bu etkinin bilişsel önyargılar, sosyal kimlik dinamikleri, grup düşüncesi ve algısal çarpıtmalar aracılığıyla gerçekleştiği" tezini güçlü biçimde doğrulamaktadır. Bu bulgular, Tajfel ve Turner'ın sosyal kimlik teorisinin öngördüğü dinamiklerle tam uyum göstermekte ve geleneksel uluslararası ilişkiler teorilerinin açıklayamadığı olguları sistematik olarak aydınlatmaktadır.

1. Bilişsel Önyargıların Uluslararası Kriz Yönetimindeki Sistematik Etkisi

Araştırmanın en güçlü bulgularından biri, liderlerin bilişsel önyargılarının ve algısal çarpıtmalarının uluslararası kriz yönetimi süreçlerinde sistematik ve öngörülebilir etkiler oluşturduğudur. İçerik analizinin sonuçları, karar alıcıların bilgi işleme süreçlerindeki sınırlılıkların özellikle yüksek stres, belirsizlik ve zaman baskısı koşullarında belirginleştiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, doğrulama yanlılığı, çerçeveleme etkisi ve mevcut durum yanlılığı gibi bilişsel süreçlerin, uluslararası aktörlerin tehdit algılamalarını ve risk değerlendirmelerini sistematik olarak çarpıttığı tespit edilmiştir. Özellikle Küba Füze Krizi dönemindeki Kennedy yönetiminin karar alma süreçleri ile Vietnam Savaşı'na müdahale kararlarının analizi, liderlerin mevcut inançlarını destekleyen bilgileri seçici olarak işleme ve çelişkili verileri göz ardı etme eğiliminde olduklarını göstermektedir (Holsti, 2006; McDermott, 2004). Bu bulgu, Hermann ve Hermann'ın liderlik psikolojisi analizleriyle örtüşmekte ve uluslararası politikada rasyonel aktör varsayımının önemli sınırlılıklarını ortaya koymaktadır (Hermann ve Hermann, 1989; Simon, 1982). *Bu bulgu, araştırmanın temel hipotezini güçlü biçimde doğrulamaktadır; bilişsel önyargıların uluslararası politika süreçlerini sistematik olarak etkilediği açıkça kanıtlanmıştır***.**

2. Sosyal Kimlik Dinamiklerinin Uluslararası Çatışma Tırmanmasındaki Kritik Rolü

Sosyal kimlik teorisi çerçevesinde gerçekleştirilen analiz, grup içi kayırmacılık ve dış grup ötekileştirme süreçlerinin uluslararası çatışmaların başlatılması ve tırmanmasında kritik rol oynadığını sistematik olarak ortaya koymaktadır. Literatürün değerlendirilmesi; ulusal, etnik ve ideolojik kimlik tanımlamalarının devletlerin dış politika tercihlerini derinden etkilediğini ve "biz" ve "onlar" ayrımının güçlendirilmesi yoluyla iç grup dayanışmasının artırıldığını göstermektedir (Mercer, 2014; Tajfel ve Turner, 1979). Bu süreçte, dış gruplara yönelik önyargıların ve düşmanlık algılarının sistematik olarak pekiştirildiği ve bu dinamiklerin sadece iç politikayı değil, aynı zamanda uluslararası ittifak oluşumlarını ve düşmanlık ilişkilerini de şekillendirdiği tespit edilmiştir. Özellikle etnik çatışmalar, milliyetçi hareketler ve ideolojik kutuplaşmaların analizi, sosyal kimlik süreçlerinin uluslararası sistem düzeyinde nasıl tezahür ettiğini açıkça ortaya koymaktadır (Turner ve Reynolds, 2010; Wendt, 1992). Türk akademik literatüründe Cankaya'nın siyasal iletişim çalışmaları (Cankaya, 2015) ve Mollaer'in kimlik politikaları çalışması (Mollaer, 2014), bu dinamiklerin yerel bağlamdaki tezahürlerini desteklemektedir. *Bu bulgu, hipotezin sosyal kimlik dinamikleri boyutunu tam olarak doğrulamaktadır; sosyal kimlik süreçlerinin uluslararası çatışma dinamiklerini sistematik olarak etkilediği kanıtlanmıştır***.**

3. Grup Düşüncesi Fenomeninin Uluslararası Politikadaki Sistematik Riskleri

Araştırmanın üçüncü temel bulgusu, grup dinamikleri ve kolektif karar alma süreçlerinde ortaya çıkan grup düşüncesi fenomeninin uluslararası politikada sistematik ve öngörülebilir risklere yol açtığıdır. Janis'in kavramsallaştırdığı grup düşüncesi süreçlerinin, homojen ve yüksek uyum baskısı altındaki karar alma gruplarında eleştirel düşüncenin bastırılmasına ve stratejik hataların yapılmasına neden olduğu sistematik olarak doğrulanmıştır (George ve George, 1998, ss. 69-151; Janis, 1982, ss. 174-193). Bu bağlamda, Kennedy yönetiminin Domuzlar Körfezi operasyonu, Johnson yönetiminin Vietnam müdahale kararları ve Carter yönetiminin İran rehine krizi yaklaşımı grup düşüncesinin uluslararası politikadaki yıkıcı etkilerinin somut örneklerini oluşturmaktadır. Ayrıca kriz dönemlerinde zaman baskısı ve yüksek risk algısının grup dinamiklerini nasıl etkilediği konusunda elde edilen bulgular, geleneksel kriz yönetimi teorilerinin psikolojik boyutlarını sistematik olarak güçlendirmektedir (Holsti, 1979, ss. 100-131). Türk akademik literatürü bağlamında Türker'in liderlik analizi (Türker, 2008) ve Çetin ve Görüşük'ün siyaset psikolojisi yaklaşımı (Çetin ve Görüşük, 2015), grup dinamiklerinin karar alma süreçlerindeki etkilerini desteklemektedir. *Bu bulgu, hipotezin grup düşüncesi boyutunu açıkça doğrulamaktadır; grup dinamiklerinin uluslararası politik karar alma süreçlerini sistematik olarak etkilediği kanıtlanmıştır***.**

4. Duygusal Faktörlerin Uluslararası Politikadaki Sistematik Belirleyiciliği

Dördüncü temel bulgu, uluslararası politikada duyguların ve duygusal faktörlerin rasyonel hesaplamaları sistematik olarak etkilediğine ve şekillendirdiğine dair kapsamlı kanıtları ortaya koymaktadır. Crawford'un öncü analizinde vurgulandığı gibi, korku, öfke, gurur, umut, utanç ve intikam gibi duyguların devletlerin dış politika tercihlerini şekillendirmede aktif ve belirleyici rol oynadığı sistematik olarak tespit edilmiştir (Crawford, 2000; Ross, 2013, ss. 196-214). Özellikle, kolektif travma

yaşamış toplumların tarihsel hafızalarında yer alan duygusal öğelerin, güncel dış politika kararlarını etkilemeye devam ettiği ve nesiller boyu aktarılan duygusal kodların contemporary uluslararası ilişkilerde nasıl tezahür ettiği detaylı olarak analiz edilmiştir. Bu bağlamda, Balkan halklarının tarihsel travmaları ve kolonyal deneyimlerden kaynaklanan kolektif utanç duygularının çağdaş uluslararası ilişkilerdeki politik tercihlerini nasıl etkilediği konusunda elde edilen bulgular, duyguların uluslararası politikadaki merkezi rolünü açıkça ortaya koymaktadır (Castells, 2009; Mercer, 2010). Türk akademik çalışmalarında Volkan'ın politik psikoloji analizi ve Esmer'in siyaset psikolojisi yaklaşımı, duygusal faktörlerin önemini desteklemektedir (Esmer, 2019; Volkan, 1993). *Bu bulgu, hipotezin duygusal faktörler boyutunu kesin olarak doğrulamaktadır; duygusal süreçlerin uluslararası politik davranışları sistematik olarak etkilediği kanıtlanmıştır***.**

5. Algı Yönetimi ve Propaganda Stratejilerinin Sistemik Etkilerinin Kapsamı

Beşinci temel bulgu, algı yönetimi ve propaganda stratejilerinin uluslararası politikada sistemik ve uzun vadeli etkiler oluşturduğuna dair kapsamlı kanıtları sunmaktadır. Lasswell'in klasik propaganda analizi ile güncel dijital çağ iletişim stratejilerinin karşılaştırmalı değerlendirmesi, devletlerin ve diğer uluslararası aktörlerin hedef kitlelerin algılarını şekillendirmek için giderek sofistike hale gelen teknikler kullandığını göstermektedir (Cankaya, 2015; Lasswell, 1927). Bu süreçte, çerçeveleme stratejileri, seçici bilgi sunumu, duygusal manipülasyon teknikleri ve kimlik mobilizasyonu yöntemlerinin kamuoyunun dış politika tercihlerini etkilemede etkili araçlar olarak kullanıldığı sistematik olarak tespit edilmiştir. Özellikle, sosyal medya platformlarının yükselişi ile birlikte dezenformasyon kampanyalarının, sahte haber yayılımının ve algoritmik manipülasyonların uluslararası ilişkiler üzerindeki etkilerinin dramatik şekilde arttığı ve bu yeni dinamiklerin geleneksel diplomasi anlayışını kökten dönüştürdüğü görülmektedir. Bu bulgular, Chomsky'nin rıza imalatı teorisi (Herman ve Chomsky, 1988, ss. 43-78) ile Özdağ'ın propaganda ve psikolojik savaş analizlerinin (Özdağ, 2016) öngörüleriyle güçlü uyum göstermektedir. *Bu bulgu, hipotezin algısal çarpıtmalar boyutunu güçlü biçimde doğrulamaktadır; algı yönetimi stratejilerinin uluslararası politik süreçleri sistematik olarak etkilediği kanıtlanmıştır***.**

6. Kültürlerarası Farklılıkların Diplomatik Süreçlerdeki Sistematik Engelleri

Altıncı önemli bulgu, kültürlerarası farklılıklar ve iletişim sorunlarının uluslararası politikada yanlış anlamalara, güven bunalımlarına ve çatışma tırmanmasına yol açtığına dair sistematik kanıtları ortaya koymaktadır. Farklı kültürel arka planlara sahip aktörler arasındaki diplomatik etkileşimlerde, iletişim tarzları, değer sistemleri, davranış kodları ve sosyal protokollerdeki farklılıkların çeşitli sorunlara ve yanlış anlamalara neden olduğu detaylı olarak analiz edilmiştir. Bu bağlamda, yüksek bağlamlı kültürler ile düşük bağlamlı kültürler arasındaki iletişim engellerinin müzakere süreçlerini zorlaştırdığı, anlaşmazlıkları derinleştirdiği ve zaman zaman çözülebilir sorunları çözümsüz krizlere dönüştürdüğü tespit edilmiştir. Ayrıca kültürel stereotipler, önyargılar ve kategorik düşünce kalıplarının diplomatik ilişkilerde nasıl sistematik engeller oluşturduğu ve bu engellerin aşılmasında kültürlerarası empati, perspektif alma ve sosyal öğrenme süreçlerinin kritik rolü detaylı olarak değerlendirilmiştir. Gadamer'in hermenötik (*bir metni, olguyu ya da insan davranışını anlamaya ve yorumlamaya odaklanan yöntemdir; burada amaç, yalnızca "ne söylendiğini" değil, "ne demek istendiğini" ve "hangi bağlamda söylendiğini" açığa çıkarmaktır*) yaklaşımı ve Maxwell'ın nitel araştırma metodolojisi, bu bulguları teorik olarak desteklemektedir (Gadamer, 2009; Maxwell, 2013). *Bu bulgu, hipotezin kültürlerarası algısal çarpıtmalar boyutunu doğrulamaktadır; kültürel farklılıkların uluslararası politik süreçleri sistematik olarak etkilediği kanıtlanmıştır***.**

7. Uluslararası Norm Yayılımında Sosyal Psikolojik Mekanizmaların Kritik Rolü

Yedinci temel bulgu, uluslararası normaların oluşumu ve yayılması süreçlerinde sosyal psikolojik mekanizmaların kritik ve belirleyici rol oynadığına dair kapsamlı kanıtları sunmaktadır. Finnemore ve Sikkink'in norm yaşam döngüsü modelinde belirtildiği gibi, uluslararası normların kabul görme ve içselleştirilme süreçlerinde sosyal öğrenme, taklit davranışı, grup baskısı ve uyma eğilimi gibi sosyal psikolojik faktörlerin sistematik etkiler oluşturduğu detaylı olarak ortaya konmuştur (Finnemore ve Sikkink, 1998; Schimmelfennig, 2005). Bu süreçte, norm girişimcilerinin rolü, kritik kitle eşiğinin aşılması dinamikleri ve sosyal etki mekanizmalarının işleyişi konusunda elde edilen bulgular, uluslararası normların sadece rasyonel hesaplamalar sonucu değil, aynı zamanda sosyal psikolojik süreçler aracılığıyla da yayıldığını açıkça göstermektedir. Özellikle insan hakları normları, çifte standartlı olmakla birlikte çevre koruma standartları, silahsızlanma anlaşmaları ve demokratikleşme süreçlerinin küresel yayılım dinamiklerinin analizi, sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası hukuk ve kurumsal gelişim üzerindeki derin etkilerini sistematik olarak ortaya koymaktadır. Dougherty ve Pfaltzgraff'ın uluslararası ilişkiler teorileri analizi (Dougherty ve Pfaltzgraff, 2001) ve Viotti ve Kauppi'nin kuramsal yaklaşımları (Viotti ve Kauppi, 2016), bu bulguları desteklemektedir. *Bu bulgu, hipotezin sosyal etki mekanizmaları boyutunu doğrulamaktadır; sosyal psikolojik süreçlerin uluslararası norm yayılımını sistematik olarak etkilediği kanıtlanmıştır*.

8. Çatışma Çözümü ve Barış İnşasında Sosyal Psikolojik Yaklaşımların Etkinliği

Sekizinci ve son temel bulgu, uluslararası çatışma çözümü ve barış inşası süreçlerinde sosyal psikolojik yaklaşımların etkinliğine ve başarı potansiyeline dair önemli kanıtları ortaya koymaktadır. Kelman'ın problem çözücü çalıştaylar yaklaşımı (Kelman, 1998) ile Allport'un temas hipotezinin uygulamalı analizleri (Allport, 1954, ss. 285-340), çatışan gruplar arasında güven inşası, empati geliştirme ve ortak kimlik oluşturma süreçlerinin barışçıl çözümlere önemli katkı sağladığını sistematik olarak göstermektedir. Bu bağlamda İsrail-Filistin çatışması, Kuzey İrlanda sorunu, Güney Afrika'daki apartheid sonrası uzlaşma süreçleri ve Balkanlar'daki post-çatışma toplumsal uzlaşma deneyimlerinin karşılaştırmalı analizi sosyal psikolojik müdahalelerin çatışma dönüşümündeki potansiyelini açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca, uzlaşma süreçlerinde af mekanizmaları, geçmişle yüzleşme stratejileri, kolektif hafıza yeniden inşası ve kimlik dönüşümü süreçlerinin sosyal psikolojik boyutları konusunda elde edilen bulgular, sürdürülebilir barışın inşasında psikolojik faktörlerin kritik önemini vurgulamaktadır (Gaertner ve Dovidio, 2000; Pruitt ve Kim, 2004). Fisher ve Ury'nin ilkeli müzakere yaklaşımı (Fisher ve Ury, 1981) ve Deutsch'un yapıcı çatışma teorisi (Deutsch, 1973) bu bulguları metodolojik olarak desteklemektedir. *Bu bulgu, hipotezin sosyal psikolojik müdahale etkinliği boyutunu doğrulamaktadır; sosyal psikolojik yaklaşımların çatışma çözümü süreçlerini sistematik olarak iyileştirdiği kanıtlanmıştır.*

Bu sekiz temel bulgu bütün olarak değerlendirildiğinde, sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politikada sadece tamamlayıcı değil, aynı zamanda temel belirleyici faktörler olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Analiz sonuçları, geleneksel uluslararası ilişkiler teorilerinin rasyonel aktör varsayımlarının önemli sınırlılıklara sahip olduğunu ve insan faktörünün sistematik olarak dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Özellikle, küreselleşme ve dijitalleşme süreçlerinin hızlandığı çağdaş uluslararası sistemde, sosyal psikolojik dinamiklerin etkisinin daha da arttığı ve bu faktörlerin göz ardı edilmesinin ciddi analitik yetersizliklere yol açtığı sistematik olarak tespit edilmiştir. Bu bağlamda, disiplinlerarası yaklaşımların uluslararası politika analizinde kritik önem taşıdığı ve gelecekteki araştırmaların bu yönde geliştirilmesi gerektiği sonucuna varılmaktadır. *Genel değerlendirme olarak, tüm bulgular araştırmanın temel hipotezini güçlü ve sistematik biçimde doğrulamaktadır; sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politika süreçlerini bilişsel önyargılar, sosyal kimlik dinamikleri, grup düşüncesi ve algısal çarpıtmalar aracılığıyla sistematik olarak etkilediği kesin şekilde kanıtlanmıştır.*

Tartışma

Bu araştırmanın sistematik literatür taraması sonucunda elde edilen sekiz temel bulgunun kapsamlı değerlendirmesi, sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politika süreçlerini şekillendirmede oynadığı kritik rolün epistemolojik ve ontolojik boyutlarını açığa çıkarmaktadır. Bulguların Tajfel ve Turner'ın sosyal kimlik teorisi (Tajfel ve Turner, 1979) ile Jervis'in algı ve yanlış algı yaklaşımının (Jervis, 1976, ss. 13-31) öngördüğü dinamiklerle gösterdiği güçlü uyum, geleneksel uluslararası ilişkiler teorilerinin rasyonel aktör varsayımlarının paradigmatik sınırlılıklarını sistematik olarak ortaya koymaktadır. Bu kuramsal yakınsama, özellikle post-pozitivist uluslararası ilişkiler teorilerinin insan faktörüne yönelik vurgularını psikolojik temellerde derinleştirerek, disiplinin gelecekteki kuramsal evriminin yönünü belirleyici şekilde etkileme potansiyeline sahiptir. Bu noktada kritik olan husus, sosyal psikolojik faktörlerin sadece devlet davranışlarını açıklayan tamamlayıcı unsurlar olarak değil, uluslararası sistemin temel işleyiş mantığını belirleyen kurucu unsurlar olarak yeniden kavramsallaştırılması gerekliliğidir. Bu paradigmatik dönüşüm, uluslararası ilişkiler disiplininin ontolojik temellerini yeniden düşünmeyi ve insan doğasının karmaşıklığını merkeze alan yeni bir epistemolojik çerçeve inşa etmeyi zorunlu kılmaktadır.

Birinci bulgunun ortaya koyduğu bilişsel önyargıların sistematik etkisi, Hermann'ın liderlik psikolojisi analizleri ile McDermott'un deneysel politik psikoloji bulgularının öngördüğü dinamikleri (Hermann, 2005; McDermott, 2004) doğrulamakla birlikte, bu etkinin kapsamı ve derinliği literatürdeki mevcut tahminleri aşmaktadır. Özellikle, doğrulama yanlılığının kriz dönemlerinde gösterdiği yoğunlaşma eğilimi, Simon'ın sınırlı rasyonellik kavramı (Simon, 1982) ile Holsti'nin operasyonel kod analizindeki bilişsel katılık vurgusunu (Holsti, 2006, ss. 325-377) birleştirerek, uluslararası kriz yönetimi teorilerinin psikolojik boyutlarla zenginleştirilmesi gerekliliğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu bulgu, Küba Füze Krizi ve Vietnam müdahale kararlarının analizinde görüldüğü üzere, liderlerin mevcut inançlarını destekleyen bilgileri seçici işleme eğiliminin sistematik bir örüntü oluşturduğunu ve bu örüntünün öngörülebilir politik sonuçlar doğurduğunu göstermektedir. Bilişsel önyargıların bu denli sistematik etkisi, aslında uluslararası krizlerin kaçınılmazlığını değil, aksine önlenebilirliğini işaret etmektedir. Eğer liderler kendi bilişsel sınırlılıklarının farkında olur ve bunları telafi edecek kurumsal mekanizmalar geliştirilirse, birçok uluslararası krizin daha erken aşamalarda çözümlenebileceği öngörülebilir. Bu perspektif, kriz yönetiminden kriz önlemeye doğru paradigmatik bir kayma gerektirmektedir.

İkinci bulgunun sosyal kimlik dinamiklerine dair tespitleri; Turner ve Reynolds'un kendini kategorilendirme teorisi (Turner ve Reynolds, 2010) ile Mercer'ın duygusal inançlar analizinin (Mercer, 2010) birleşiminde yeni bir kavramsal sentez gerektirmektedir. "Biz" ve "onlar" ayrımının güçlendirilmesi sürecinin sadece iç grup dayanışmasını artırmakla kalmayıp, aynı zamanda uluslararası ittifak oluşumlarını ve düşmanlık dinamiklerini sistematik olarak şekillendirmesi, sosyal kimlik teorisinin makro düzeydeki uygulanabilirliğini kanıtlamaktadır. Bu dinamik, özellikle etnik çatışmalar ve milliyetçi hareketlerin analizinde, Wendt'in sosyal inşa yaklaşımındaki kimlik-çıkar ilişkisini psikolojik temellerde derinleştirirken (Wendt, 1992), Cankaya'nın siyasal iletişim çalışmaları (Cankaya, 2015) ile Mollaer'in kimlik politikaları analizinde vurgulanan yerel bağlamsal faktörlerin (Mollaer, 2014) evrensel psikolojik süreçlerle nasıl etkileşime girdiğini açıklamaktadır. Sosyal kimlik dinamiklerinin bu çok katmanlı yapısı, 21. yüzyılda artan hibrit kimlik formasyonlarının ve çoklu aidiyet sistemlerinin uluslararası politikayı nasıl dönüştürdüğünü anlamamız açısından kritik öneme sahiptir. Artık sadece ulusal kimlikler değil, aynı zamanda dijital topluluklar, ideolojik ağlar ve küresel hareketler de bireylerin kimlik inşasında ve dolayısıyla uluslararası politik tercihlerinde belirleyici rol oynamaktadır. Bu durum, klasik Westfalya sisteminin temellerini sarsarak, post-teritoryal bir uluslararası düzenin doğuşuna işaret etmektedir.

Üçüncü bulgunun grup düşüncesi fenomenine dair analizi, Janis'in orijinal kavramsallaştırmasını uluslararası politika bağlamında genişleterek, homojen karar alma gruplarının sistematik risklerini Kennedy, Johnson ve Carter yönetimlerinin stratejik hatalarında somutlaştırmaktadır (Janis, 1982, ss. 174-196; George ve George, 1998). Bu bulgu, kriz dönemlerinde zaman baskısı ve yüksek risk algısının grup dinamiklerini nasıl deformasyona uğrattığına dair Türker'in liderlik analizi (Türker, 2008) ile Çetin-Görüşük'ün siyaset psikolojisi yaklaşımının (Çetin ve Görüşük, 2015) bulgularıyla güçlü konverjans göstermekte ve eleştirel düşüncenin bastırılması sürecinin öngörülebilir sonuçlar doğurduğunu ortaya koymaktadır. Bu dinamik, geleneksel kriz yönetimi teorilerinin çoğunlukla rasyonel aktör varsayımına dayandığı noktalarda önemli boşlukları doldurmakta ve karar alma mekanizmalarının yeniden tasarımı konusunda kritik içgörüler sunmaktadır. Grup düşüncesi fenomeninin sistematik riskleri, modern demokratik sistemlerde “kırmızı takım” (red team) analizleri, şeytan avukatlığı rolleri ve sistematik muhalefet mekanizmalarının kurumsallaştırılması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Dijital çağda algoritmaların ve yapay zekânın karar alma süreçlerine entegrasyonu, grup düşüncesi risklerini azaltma potansiyeli taşımakla birlikte, algoritmik önyargılar ve yankı odası (echo chamber) etkileri nedeniyle yeni risk formları da oluşturmaktadır.

Dördüncü bulgunun duygusal faktörlerin sistematik belirleyiciliğine dair tespitleri, Crawford'un uluslararası ilişkilerde duyguların analizi (Crawford, 2000) ile Ross'un karma duygular yaklaşımının öngörülerini (Ross, 2013) doğrulamakla birlikte, kolektif travmaların nesiller boyu aktarılan etkilerinin kapsamı literatürdeki mevcut tahminleri aşmaktadır. Balkan travmaları ve kolonyal utanç duygularının çağdaş dış politika tercihlerindeki tezahürü, Mercer'ın duygusal inançlar teorisi (Mercer, 2010) ile Castells'in ağ toplumu (Castells, 2009) analizindeki kimlik mobilizasyonu dinamiklerini birleştirerek, duygusal faktörlerin sadece anlık değil, aynı zamanda uzun vadeli politik sonuçlar doğurduğunu göstermektedir. Volkan'ın politik psikoloji analizi ile Esmer'ın siyaset psikolojisi yaklaşımı, bu dinamiklerin Türk bağlamındaki tezahürlerini desteklemektedir (Esmer, 2019; Volkan, 1993). Duygusal faktörlerin bu nesiller arası (transgenerasyonel) aktarımı, uluslararası uzlaşma ve barış inşası süreçlerinde "duygusal adalet" kavramının önemini vurgulamaktadır. Sadece maddi tazminatlar veya politik anlaşmalar değil, aynı zamanda kolektif travmaların tanınması, özür mekanizmaları ve sembolik onarım süreçleri de sürdürülebilir barışın inşası için vazgeçilmezdir. Bu perspektif, geleneksel diplomasinin rasyonel müzakere modellerini, duygusal zekâ ve empatik diyalog yaklaşımlarıyla zenginleştirme ihtiyacını ortaya koymaktadır.

Beşinci bulgunun algı yönetimi ve propaganda stratejilerine dair analizi, Lasswell'in klasik propaganda teorisi (Lasswell, 1927) ile Chomsky'nin rıza imalatı (Herman ve Chomsky, 1988) yaklaşımının dijital çağdaki evrimini sistematik olarak ortaya koymaktadır. Sosyal medya platformlarının yükselişi ile birlikte dezenformasyon kampanyalarının ve algoritmik manipülasyonların geleneksel diplomasi anlayışını kökten dönüştürmesi, Özdağ'ın psikolojik savaş analizleri (Özdağ, 2016) ile Cankaya'nın siyasal iletişim çalışmalarının (Cankaya, 2015) öngördüğü teknolojik dönüşümün boyutlarını açıkça göstermektedir. Bu bulgu, çerçeveleme stratejileri ve duygusal manipülasyon tekniklerinin kamuoyunun dış politika tercihlerini etkilemede oynadığı kritik rolü ortaya koyarken, demokratik katılımın gerçekliğini de sorgulamaktadır. Dijital çağda algı yönetiminin bu denli sofistike hale gelmesi, "hakikat sonrası" (post-truth) uluslararası politikanın doğuşunu ve objektif gerçekliğin giderek önemsizleşmesini beraberinde getirmektedir. Bu durum, uluslararası hukukun ve diplomatik normların meşruiyetini tehdit ederken, aynı zamanda "algısal egemenlik" gibi yeni kavramların geliştirilmesini gerektirmektedir. Devletlerin fiziki sınırlarını koruma çabası kadar, bilişsel sınırlarını ve vatandaşlarının algısal bütünlüğünü koruma çabası da stratejik öncelik haline gelmektedir.

Altıncı bulgunun kültürlerarası farklılıklara dair tespitleri, yüksek bağlamlı ve düşük bağlamlı kültürler arasındaki iletişim engellerinin müzakere süreçlerini nasıl zorlaştırdığına dair Bauman'ın akışkan modernite teorisi (Bauman, 2017) ile Myers'ın sosyal psikoloji yaklaşımının (Myers, 2015) bulgularıyla güçlü uyum göstermektedir. Kültürel stereotipler ve kategorik düşünce kalıplarının diplomatik ilişkilerde oluşturduğu sistematik engeller, Gadamer'in hermenötik yaklaşımı (Gadamer, 2009) ile Maxwell'ın nitel araştırma metodolojisinin (Maxwell, 2013) vurguladığı anlama süreçlerinin karmaşıklığını uluslararası politik bağlamda somutlaştırmaktadır. Bu bulgu, kültürlerarası duygudaşlık (empati) ve perspektif alma süreçlerinin diplomatik başarı için kritik önemini vurgularken, çözülebilir sorunların çözümsüz krizlere dönüşme potansiyelini de ortaya koymaktadır. Kültürlerarası farklılıkların bu sistematik etkileri, 21. yüzyılda "kültürel çeviri" (cultural translation) ve "diplomatik hermenötik" gibi yeni kavramsal araçların geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır. Artık diplomatların sadece dil bilmesi yeterli değildir; aynı zamanda kültürel kodları çözebilmeli, bağlamsal nüansları yakalayabilmeli ve örtük anlamları deşifre edebilmelidirler. Bu durum, diplomatik eğitimin antropolojik ve semiyotik perspektiflerle zenginleştirilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Yedinci bulgunun uluslararası norm yayılımındaki sosyal psikolojik mekanizmalara dair analizi, Finnemore ve Sikkink'in norm yaşam döngüsü modeli (Finnemore ve Sikkink, 1998) ile Schimmelfennig'in sosyalleşme teorisinin (Schimmelfennig, 2005) öngördüğü dinamikleri psikolojik temellerde derinleştirmektedir. Sosyal öğrenme, taklit davranışı ve grup baskısı mekanizmalarının insan hakları, çevre koruma ve demokratikleşme normlarının küresel yayılımındaki rolü, Dougherty ve Pfaltzgraff'ın uluslararası ilişkiler teorileri analizi (Dougherty ve Pfaltzgraff, 2001) ile Viotti ve Kauppi'nin kuramsal yaklaşımlarının vurguladığı norm girişimcilerinin ve kritik kitle eşiğinin önemini (Viotti ve Kauppi, 2016) psikolojik boyutlarla zenginleştirmektedir. Bu bulgu, uluslararası normların sadece rasyonel hesaplamalar değil, aynı zamanda sosyal psikolojik süreçler aracılığıyla yayıldığını kanıtlamaktadır. Norm yayılımındaki bu sosyal psikolojik mekanizmalar, küresel yönetişim sistemlerinin tasarımında "davranışsal mimari" (behavioral architecture) yaklaşımlarının benimsenmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Normların içselleştirilmesi için sadece yasal yaptırımlar veya ekonomik teşvikler değil, aynı zamanda sosyal onay mekanizmaları, sembolik ödüller ve kolektif kimlik inşası süreçleri de sistematik olarak kullanılmalıdır. Bu perspektif, uluslararası hukukun etkinliğini artırmak için psikolojik içgörülerin stratejik olarak mobilize edilmesi gerekliliğini vurgulamaktadır.

Sekizinci bulgunun çatışma çözümü ve barış inşasındaki sosyal psikolojik yaklaşımların etkinliğine dair tespitleri, Kelman'ın problem çözücü çalıştaylar metodolojisi (Kelman, 1998) ile Allport'un temas hipotezinin (Allport, 1954, ss. 261-282) uygulamalı başarılarını İsrail-Filistin, Kuzey İrlanda ve Güney Afrika deneyimlerinde somutlaştırmaktadır. Güven inşası, empati geliştirme ve ortak kimlik oluşturma süreçlerinin barışçıl çözümlere katkısı, Gaertner ve Dovidio'nun ortak üst kimlik modeli (Gaertner ve Dovidio, 2000) ile Pruitt ve Kim'in çatışma çözümü teorisinin (Pruitt ve Kim, 2004) öngörülerini doğrularken, Fisher ve Ury'nin ilkeli müzakere yaklaşımı (Fisher ve Ury, 1981) ile Deutsch'un yapıcı çatışma teorisinin (Deutsch, 1973) praktik uygulanabilirliğini kanıtlamaktadır. Bu bulgu, sürdürülebilir barışın inşasında psikolojik faktörlerin teknik diplomatik süreçler kadar kritik önem taşıdığını ortaya koymaktadır. Çatışma çözümündeki bu sosyal psikolojik yaklaşımların başarısı, "terapötik diplomasi" ve "iyileştirici adalet" (restorative justice) modellerinin uluslararası ilişkilere sistematik olarak entegre edilmesi potansiyelini göstermektedir. Artık sadece çıkar pazarlıkları değil, aynı zamanda kolektif travmaların iyileştirilmesi, tarihsel yaraların sarılması ve gelecek vizyonlarının ortaklaştırılması da barış süreçlerinin ayrılmaz parçası olarak görülmelidir.

Bulguların bütüncül değerlendirmesi, sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politikada tamamlayıcı değil, temel belirleyici faktörler olduğunu açıkça kanıtlamaktadır. Bu tespitler, Morgenthau'nun klasik realizmi (Morgenthau, 2004) ile Waltz'ın yapısal realizminin rasyonel aktör varsayımlarının (Waltz, 1979) önemli epistemolojik sınırlılıklarını ortaya koyarken, küreselleşme ve dijitalleşme süreçlerinin hızlandığı çağdaş uluslararası sistemde sosyal psikolojik dinamiklerin etkisinin daha da arttığını göstermektedir. Hobson ve Hobden'ın tarihsel sosyoloji paradigması (Yalvaç, 2013) ile Knutsen'ın uluslararası ilişkiler teorileri (Knutsen, 1997, ss. 301-347) analizinin vurguladığı disiplinlerarası yaklaşımların kritik önemini, bulgularımız psikolojik temellerde güçlendirmekte ve gelecekteki araştırmaların bu yönde geliştirilmesi gerekliliğini sistematik olarak kanıtlamaktadır. Bu paradigmatik dönüşüm, uluslararası ilişkiler disiplininin "ikinci büyük tartışması"ndan (*1960'larda geleneksel tarihsel-yorumlayıcı yaklaşım ile bilimsel ve ampirik yöntemleri savunan davranışsalcılar arasında yaşanan yöntem tartışmasından bu yana*) bu yana en radikal epistemolojik yeniden yapılanmayı gerektirmektedir. Artık sadece devletlerin ne yaptığını değil, aynı zamanda insanların nasıl hissettiğini, nasıl düşündüğünü ve nasıl anlamlandırdığını da sistematik olarak analiz eden yeni bir uluslararası ilişkiler teorisine ihtiyaç vardır. Bu "psikolojik dönüş" (psychological turn), disiplinin hem analitik kapasitesini genişletecek hem de politika önerilerinin etkinliğini artıracaktır.

Sonuç ve Öneriler

Bu araştırma, sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politika süreçlerini hangi mekanizmalar aracılığıyla etkilediği ve bu etkinin sistematik boyutlarının neler olduğu temel araştırma sorusuna kapsamlı ve çok boyutlu yanıtlar sunmuştur. Çalışmanın ana hipotezi olan "sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politika süreçlerini sistematik olarak etkilediği ve bu etkinin bilişsel önyargılar, sosyal kimlik dinamikleri, grup düşüncesi ve algısal çarpıtmalar aracılığıyla gerçekleştiği" tezi, sosyal kimlik teorisi temelinde gerçekleştirilen sistematik literatür taraması ve içerik analizi yoluyla güçlü biçimde doğrulanmıştır. Bu bulgular, geleneksel uluslararası ilişkiler teorilerinin rasyonel aktör varsayımlarının önemli sınırlılıklara sahip olduğunu ve insan faktörünün uluslararası politika analizinde merkezi bir konuma yerleştirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Araştırmanın temel kuramsal katkısı, sosyal biliş teorisinin uluslararası ilişkiler disiplinindeki uygulamasını sistematik hale getiren özgün bir analitik çerçevenin geliştirilmesidir. Bu çerçeve, liderlerin bilişsel süreçlerinden grup dinamiklerine, sosyal kimlik inşasından duygusal faktörlere kadar geniş bir yelpazedeki psikolojik süreçlerin uluslararası ilişkiler üzerindeki sistematik etkilerini açıklamaktadır. Özellikle, sosyal kimlik teorisinin geleneksel grup içi-grup dışı ayrımının çağdaş uluslararası sistemin çok katmanlı kimlik yapıları ve çakışan grup üyelikleri realitesi çerçevesinde yeniden kavramsallaştırılması, literatüre özgün bir katkı sunmaktadır. Bu yeniden kavramsallaştırma süreci, teorinin orijinal sosyal psikolojik içeriğini koruyarak, uluslararası ilişkilerin makro düzeyindeki olgularını mikro düzeydeki psikolojik süreçlerle bağlantılandırma imkânı sağlamaktadır.

Ampirik düzeyde çalışma, bilişsel önyargılar ve algısal çarpıtmaların uluslararası kriz yönetimi süreçlerinde sistematik etkiler oluşturduğunu ortaya koymuştur. Liderlerin bilgi işleme süreçlerindeki sınırlılıkların, özellikle yüksek stres ve belirsizlik koşullarında belirginleştiği ve doğrulama yanlılığı ile çerçeveleme etkisi gibi bilişsel süreçlerin uluslararası aktörlerin tehdit algılamalarını ve risk değerlendirmelerini sistematik olarak çarpıttığı tespit edilmiştir. Bu bulgular; Küba Füze Krizi ve Vietnam Savaşı kararları gibi tarihsel vakaların analizinde de doğrulanmış olup, karar alıcıların mevcut inançlarını destekleyen bilgileri seçici olarak işleme eğiliminde olduklarını ve çelişkili verileri göz ardı ettiklerini göstermektedir.

Sosyal kimlik teorisi çerçevesinde gerçekleştirilen analiz, grup içi kayırmacılık ve dış grup ötekileştirme süreçlerinin uluslararası çatışmaların tırmanmasında kritik rol oynadığını sistematik olarak ortaya koymuştur. Ulusal, etnik ve ideolojik kimlik tanımlamalarının devletlerin dış politika tercihlerini derinden etkilediği ve "biz" ve "onlar" ayrımının güçlendirilmesi yoluyla iç grup dayanışmasının artırıldığı, ancak aynı zamanda dış gruplara yönelik önyargıların ve düşmanlık algılarının da pekiştirildiği tespit edilmiştir (Crawford, 2000; Holsti, 2006). Bu süreçlerin sadece iç politikayı değil, aynı zamanda uluslararası ittifak oluşumlarını ve düşmanlık ilişkilerini de şekillendirdiği bulgularımızca doğrulanmıştır.

Grup dinamikleri ve kolektif karar alma süreçlerinde ortaya çıkan "grup düşüncesi" fenomeninin uluslararası politikada sistematik risklere yol açtığı araştırmanın önemli bulgularından biridir. Homojen ve yüksek uyum baskısı altındaki karar alma gruplarında eleştirel düşüncenin bastırılması ve hatalı kararların alınması riski, özellikle kriz dönemlerinde zaman baskısı ve yüksek risk algısının grup dinamiklerini olumsuz etkilemesi yoluyla artmaktadır (George ve George, 1998; Janis, 1982, ss. 174-194). Bu bulgular, Kennedy yönetiminin Domuzlar Körfezi operasyonu ve Johnson yönetiminin Vietnam müdahale kararları gibi tarihsel örneklerle desteklenmektedir.

Uluslararası politikada duyguların ve duygusal faktörlerin rasyonel hesaplamaları önemli ölçüde etkilediğine dair sistematik kanıtlar, araştırmanın dikkat çekici bulgularından bir diğeridir. Korku, öfke, gurur, umut ve utanç gibi duyguların devletlerin dış politika tercihlerini şekillendirmede aktif rol oynadığı ve özellikle kolektif travma (sarsıntı, incinme) yaşamış toplumların tarihsel hafızalarında yer alan duygusal öğelerin güncel dış politika kararlarını etkilemeye devam ettiği tespit edilmiştir (McDermott, 2004; Ross, 2013).

Algı yönetimi ve propaganda stratejilerinin uluslararası politikada sistemik etkiler oluşturduğuna dair kapsamlı bulgular, araştırmanın önemli çıktılarından birini oluşturmaktadır. Devletlerin ve diğer uluslararası aktörlerin hedef kitlelerin algılarını şekillendirmek için çerçeveleme stratejileri, seçici bilgi sunumu ve duygusal manipülasyon tekniklerini kullandığı ve özellikle sosyal medya platformlarının yükselişi ile birlikte dezenformasyon kampanyalarının uluslararası ilişkiler üzerindeki etkilerinin arttığı tespit edilmiştir (Cankaya, 2015; Lasswell, 1927). Bu bulgular, çağdaş diplomasinin değişen doğasını ve teknolojik gelişmelerin uluslararası politika üzerindeki dönüştürücü etkilerini ortaya koymaktadır.

Kültürlerarası farklılıklar ve iletişim sorunlarının uluslararası politikada yanlış anlamalara ve çatışma tırmanmasına yol açtığına dair sistematik kanıtlar, araştırmanın dikkat çekici bulgularından bir diğeridir. Farklı kültürel arka planlara sahip aktörler arasındaki diplomatik etkileşimlerde, iletişim tarzları, değer sistemleri ve davranış kodlarındaki farklılıkların çeşitli sorunlara neden olduğu ve bu durumun müzakere süreçlerini zorlaştırdığı tespit edilmiştir (Bauman, 2017, ss. 124-198; Myers, 2015, ss. 482-520). Ayrıca, kültürel stereotipler ve önyargıların diplomatik ilişkilerde nasıl sistematik engeller oluşturduğu konusunda elde edilen bulgular, uluslararası politikanın sosyal psikolojik boyutlarının kritik önemini vurgulamaktadır.

Uluslararası normaların oluşumu ve yayılması süreçlerinde sosyal psikolojik mekanizmaların kritik rol oynadığına dair kapsamlı bulgular, araştırmanın kuramsal katkılarını zenginleştirmektedir. Uluslararası normların kabul görme ve içselleştirilme süreçlerinde sosyal öğrenme, taklit davranışı ve grup baskısı gibi sosyal psikolojik faktörlerin önemli etkiler oluşturduğu ve norm girişimcilerinin rolü ile kritik kitle eşiğinin aşılmasında sosyal etki mekanizmalarının işlediği tespit edilmiştir (Abdelal vd., 2005; Schimmelfennig, 2005). Özellikle, insan hakları, çevre koruma ve silahsızlanma normlarının küresel yayılım süreçlerinin analizi, sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası hukuk ve kurumsal gelişim üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır.

Uluslararası çatışma çözümü ve barış inşası süreçlerinde sosyal psikolojik yaklaşımların etkinliğine dair bulgular, araştırmanın pratik katkılarını göstermektedir. Çatışan gruplar arasında güven inşası, empati geliştirme ve ortak kimlik oluşturma süreçlerinin barışçıl çözümlere katkı sağladığı ve uzlaşma süreçlerinde af, geçmişle yüzleşme ve kolektif hafıza yeniden inşasının sosyal psikolojik boyutlarının kritik önem taşıdığı tespit edilmiştir (Allport, 1954, ss. 221-282; Kelman, 1998). Bu bulgular, İsrail-Filistin çatışması, Kuzey İrlanda sorunu ve Güney Afrika'daki apartheid sonrası uzlaşma süreçlerinin karşılaştırmalı analizi ile desteklenmektedir.

Araştırmanın metodolojik sınırlılıkları arasında, nitel araştırma yaklaşımının doğası gereği bulgularının genellenebilirlik düzeyinin kısıtlı olması, veri kaynaklarının bilimsel kitaplarla sınırlı tutulması ve güncel gelişmelerin tam olarak kapsanmasındaki zorluklar yer almaktadır. Ayrıca, çoğu çalışmanın Batı merkezli yaklaşımlar benimsenmiş olması ve gelişmekte olan ülkelerin deneyimlerinin yeterince analiz edilmemiş olması, alandaki önemli sınırlılıklar olarak değerlendirilmektedir. Bu sınırlılıklara rağmen, sosyal psikoloji ve uluslararası ilişkiler alanlarındaki kapsamlı akademik birikimin sistematik analizi yoluyla güvenilir ve anlamlı bulgular elde edilmiştir.

Bu sınırlılıkların gelecekteki araştırmalarda aşılması için birincil veri kaynakları kullanılarak ampirik çalışmaların yapılması, farklı kültürel bağlamların karşılaştırmalı analizinin gerçekleştirilmesi ve uzunlamasına araştırma tasarımlarının benimsenmesi önerilmektedir. Özellikle, sosyal psikolojik süreçlerin uzun vadeli etkilerinin değerlendirilmesi ve kültürlerarası farklılıkların sosyal psikolojik dinamikler üzerindeki etkilerinin anlaşılması için boylamsal (longitudinal) araştırma yaklaşımlarının kullanılması gerekmektedir.

Gelecekte yapılacak araştırmalar için önerilen öncelikli alanlar arasında, dijitalleşme süreçlerinin sosyal psikolojik faktörleri nasıl dönüştürdüğü ve bu dönüşümün uluslararası politikaya yansımalarının analizi yer almaktadır. Sosyal medya platformlarının grup kimliklerini nasıl etkilediği, transnasyonal aktörlerin geleneksel devlet merkezli kimlik yapılarını nasıl dönüştürdüğü ve küresel kriz dönemlerinde kimlik mobilizasyonunun nasıl gerçekleştiği gibi araştırma soruları, sosyal kimlik teorisinin açıklayıcı kapasitesini genişletme potansiyeli taşımaktadır. Ayrıca, yapay zekâ teknolojilerinin karar alma süreçlerine entegrasyonunun insan psikolojisi üzerindeki etkileri ve bunun uluslararası politikaya yansımaları da gelecekteki araştırmalar için kritik öneme sahiptir.

Teorik düzeyde, sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politikadaki rolünü inceleyen gelecek araştırmaların çok düzeyli analiz yaklaşımlarını sistematik olarak benimsemesi, deneysel yöntemlerin uluslararası ilişkiler araştırmalarında daha yaygın kullanımı ve farklı kültürel bağlamlarda sosyal psikolojik dinamiklerin karşılaştırmalı analizlerinin gerçekleştirilmesi önerilmektedir. Özellikle, iklim değişikliği, pandemi yönetimi ve göç gibi transnasyonel sorunlarda sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası işbirliği üzerindeki etkilerinin incelenmesi, çağdaş uluslararası ilişkilerin anlaşılması için kritik önem taşımaktadır. Metodolojik açıdan, gelecek çalışmalarda bu araştırmanın sınırlılıklarının aşılması için deneysel yöntemler, uzunlamasına vaka çalışmaları ve karma metodolojik yaklaşımların kullanılması önerilmektedir. Özellikle, sosyal psikolojik süreçlerin nedensel etkilerinin değerlendirilmesi için yarı deneysel tasarımların ve doğal deney yaklaşımlarının benimsenmesi gerekmektedir. Bu metodolojik çeşitlilik, alanın bilimsel geçerliliğini artırırken, sosyal psikolojik hipotezlerin daha sistematik testine olanak tanıyacaktır.

Politika yapıcılara yönelik kısa vadeli acil öneriler arasında, dış politika karar alma süreçlerinde sosyal psikolojik faktörlerin sistematik değerlendirmesini sağlayacak kurumsal mekanizmaların oluşturulması ve liderlerin bilişsel önyargılarını minimize edecek çoklu perspektif analiz sistemlerinin hayata geçirilmesi yer almaktadır. Grup düşüncesi risklerini azaltacak eleştirel değerlendirme süreçlerinin kurumsallaştırılması ve kriz dönemlerinde alternatif karar alma mekanizmalarının devreye sokulması da acil öncelikler arasında değerlendirilmelidir. Özellikle, lider psikolojisi uzmanlarının diplomatik kurumlarda istihdam edilmesi ve karar alma süreçlerinde psikolojik danışmanlık hizmetlerinin sistematik olarak sunulması kritik önem taşımaktadır.

Orta vadeli stratejik öneriler; diplomatik eğitim müfredatlarında sosyal psikoloji derslerinin zorunlu hale getirilmesi, kültürlerarası iletişim yetkinliklerinin geliştirilmesi ve uluslararası müzakere süreçlerinde psikolojik faktörlerin dikkate alınmasını içermektedir. Özellikle, çatışma çözümü ve barış inşası süreçlerinde sosyal psikolojik prensiplerin entegrasyonu, temas hipotezi ve ortak kimlik oluşturma stratejilerinin diplomatik uygulamalarda kullanılması kritik önem taşımaktadır. Ayrıca, diplomatik personelin sosyal psikolojik dinamikleri anlama ve uygulama kapasitelerinin geliştirilmesi için sürekli eğitim programlarının hayata geçirilmesi gerekmektedir.

Uzun vadeli stratejik öneriler, uluslararası ilişkiler eğitiminde sosyal psikolojik perspektiflerin sistematik entegrasyonu, disiplinlerarası araştırma merkezlerinin kurulması ve sosyal psikolojik bulguların dış politika uygulamalarına dönüştürülmesi için araştırma-uygulama köprülerinin inşa edilmesini kapsamaktadır. Propaganda ve algı yönetimi faaliyetlerine karşı toplumsal direncin güçlendirilmesi ve dijital çağda sosyal medyanın diplomatik süreçleri dönüştürme biçimlerine yönelik stratejilerin geliştirilmesi de uzun vadeli öncelikler arasında yer almaktadır. Bu bağlamda, kamusal diplomasi stratejilerinin sosyal psikolojik prensiplere dayalı olarak yeniden tasarlanması ve uluslararası kamuoyu oluşumu süreçlerinin daha etkin yönetilmesi gerekmektedir.

Uygulayıcılar için önerilen yaklaşımlar; sosyal psikolojik prensiplerin çatışma çözümü süreçlerine sistematik entegrasyonunu ve çatışan gruplar arasında ortak kimlik oluşturma stratejilerinin geliştirilmesini içermektedir. Özellikle, post-çatışma toplumlarında ulusal uzlaşma süreçlerinin tasarlanmasında sosyal kimlik dinamiklerinin dikkate alınması, sürdürülebilir barışın inşası açısından vazgeçilmez bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Bu süreçte, kolektif hafıza yeniden inşası, tarihsel anlatıların çoğulcu perspektiflerle ele alınması ve çatışan taraflar arasında empati geliştirme programlarının sistematik olarak uygulanması gerekmektedir.

Akademisyenlere yönelik öneriler, sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politikadaki rolünü inceleyen gelecek araştırmaların çok düzeyli analiz yaklaşımlarını sistematik olarak benimsemesi, deneysel yöntemlerin uluslararası ilişkiler araştırmalarında daha yaygın kullanımı ve farklı kültürel bağlamlarda sosyal psikolojik dinamiklerin karşılaştırmalı analizlerinin gerçekleştirilmesini kapsamaktadır. Özellikle, Türk akademik literatüründe sosyal psikolojik yaklaşımların uluslararası ilişkiler analizine entegrasyonu konusunda daha fazla çalışma yapılması ve yerel bağlamın küresel teorilerle bütünleştirilmesi gerekmektedir.

Bu araştırmanın bulgu ve önerileri, çatışma önleme mekanizmalarının güçlendirilmesine, kültürlerarası diyaloğun geliştirilmesine ve küresel sorunlara işbirlikçi çözümler bulunmasına katkıda bulunacak niteliktedir. Özellikle, küreselleşme süreçlerinin oluşturduğu belirsizlikler ve kimlik krizleri karşısında, sosyal psikolojik yaklaşımların sunduğu içgörüler, daha etkin diplomatik stratejilerin geliştirilmesi açısından kritik önem taşımaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın önerileri sadece akademik literatüre değil, aynı zamanda pratik politika uygulamalarına da değerli katkılar sunmaktadır.

Sonuç olarak, sosyal psikolojik faktörlerin uluslararası politikadaki rolünün karmaşık, dinamik ve çok boyutlu doğası, hem kuramsal hem de pratik açıdan disiplinlerarası yaklaşımların kritik önemini ortaya koymaktadır. Sosyal psikolojik perspektifin uluslararası ilişkiler analizlerine entegrasyonu, sadece akademik anlayışımızı zenginleştirmekle kalmamakta, aynı zamanda daha etkili dış politika stratejileri, başarılı diplomatik yaklaşımlar ve sürdürülebilir barış inşası süreçleri için de değerli rehberlik sağlamaktadır. 21. yüzyılın karmaşık küresel zorluklarıyla başa çıkabilmek için sosyal psikolojik faktörlerin dikkate alınması, analitik yetersizlikleri gidermekte ve uluslararası politikanın insan merkezli anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Bu çalışmanın en önemli mesajı, uluslararası politikanın sadece güç dengesi ve çıkar hesapları üzerinden değil, aynı zamanda insan doğasının psikolojik boyutları, sosyal etkileşimlerin dinamikleri ve kolektif davranışların karmaşıklığı açısından da değerlendirilmesi gerektiğidir.

Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*
Çıkar Çatışması: *Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*
Finansal Destek: *Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Peer-review: *Externally peer-reviewed.*
Conflict of Interest: *The author have no conflicts of interest to declare.*
Financial Disclosure: *The author declared that this study has received no financial support.*

Kaynakça

Abdelal, R., Herrera, Y. M., Johnston, A. I., & McDermott, R. (2005). Identity as a variable. *Perspectives on Politics*, *4*(4), 695-711.

Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Addison-Wesley.

Anderson, B. (1993). *Hayali cemaatler: Milliyetçiliğin kökenleri ve yayılması.* Metis Yayınları.

Arı, T. (2004). *Uluslararası ilişkiler teorileri: Çatışma, hegemonya, işbirliği*. Alfa Basım Yayım Dağıtım.

Bauman, Z. (2017). *Akışkan modernite*. Say Yayınları.

Buzan, B., & Wæver, O. (2003). *Regions and powers: The structure of international security*. Cambridge University Press.

Cankaya, E. (2015). *Siyasal iletişim*. İmge Kitabevi.

Castells, M. (2009). *İletişim gücü*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Crawford, N. C. (2000). The passion of world politics: Propositions on emotion and emotional relationships. *International Security*, *24*(4), 116-156.

Creswell, J. W. (2013). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (3rd ed.). SAGE Publications.

Çelik, D. (2019). *Festinger'in Bilişsel uyumsuzluk yaklaşımına göre kan bağışlarının yetersizliğine yönelik bir çalışma* (Yayın No. 557553). [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.

Çetin, H. & Görüşük, L. (2015). *Siyaset psikolojisi*. Orion Yayınları.

Çınar, M., Özer, H., Dilek, M., Akıllı, N., & Başer, A. A. (2025). Grup düşüncesi, konsensüs ve Muzaffer Şerif (Muzaffer Sherif) deneyi. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, *17*(2), 246-253.

Delicata, N. (2008). Marshall McLuhan: Media ecologist and educator. *Ultimate Reality and Meaning, 31*(4), 314–341.

Deutsch, M. (1973). *The resolution of conflict: Constructive and destructive processes*. Yale University Press.

Dougherty, J. E., & Pfaltzgraff, R. L. (2001). *Contending theories of international relations: A comprehensive survey*. Longman.

Esmer, A. K. (2019). *Siyaset psikolojisi*. Seçkin Yayıncılık.

Finlay, L. (2002). Negotiating the swamp: The opportunity and challenge of reflexivity in research practice. *Qualitative Research*, *2*(2), 209-230.

Finnemore, M., & Sikkink, K. (1998). International norm dynamics and political change. *International Organization*, *52*(4), 887-1061.

Fisher, R., & Ury, W. (1981). *Getting to yes: Negotiating agreement without giving in*. Houghton Mifflin.

Gadamer, H. G. (2009). *Hakikat ve yöntem*. Paradigma Yayıncılık.

Gaertner, S. L., & Dovidio, J. F. (2000). *Reducing intergroup bias: The common ingroup identity model*. Psychology Press.

George, A. L., & George, J. L. (1998). *Presidential personality and performance*. Westview Press.

Harmon-Jones, E., & Mills, J. (1999). Cognitive dissonance. *Progress on a pivotal theory in social psychology.* American Psychological Association.

Herman, E.S. & Chomsky, N. (1988). *Manufacturing consent: The political economy of the mass media*. Pantheon Books.

Hermann, M. G. (1980). Explaining foreign policy behavior using the personal characteristics of political leaders. *International Studies Quarterly*, *24*(1), 7-46.

Hermann, M. G. (2005). Assessing leadership style: Trait analysis. In J. M. Post *(*Ed.*), The psychological assessment of political leaders* (pp. 178-212). University of Michigan Press.

Hermann, M. G., & Hermann, C. F. (1989). Who makes foreign policy decisions and how: An empirical inquiry. *International Studies Quarterly*, *33*(4), 361-387.

Holsti, O. R. (1979). *Theories of crisis decision making*. In P. G. Lauren (Ed.), *Diplomacy: New approaches in history, theory, and policy* (pp. 99-136). Free Press.

Holsti, O. R. (2006). *Making American foreign policy*. Routledge.

Janis, I. L. (1982). *Groupthink: Psychological studies of policy decisions and fiascoes*. Houghton Mifflin.

Jervis, R. (1976). *Perception and misperception in international politics*. Princeton University Press.

Kahneman, D., & Tversky, A. (2013). Prospect theory: An analysis of decision under risk. In *Handbook of the fundamentals of financial decision making: Part I* (pp. 99-127).

Kapitan, T. (1992). Peirce and the autonomy of abductive reasoning. *Erkenntnis*, *37*(1), 1-26.

Katzenstein, P. J. (1996). *The culture of national security: Norms and identity in world politics*. Columbia University Press.

Kelman, H. C. (1998). Social-psychological contributions to peacemaking and peacebuilding in the Middle East. *Applied Psychology*, *47*(1), 5-28.

Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *8*(15), 170-189.

Knutsen, T. L. (1997). *A history of international relations theory*. Manchester University Press.

Konuralp, E. (2018). Kimliğin etni ve ulus arasında salınımı: Çokkültürcülük mü yeniden kabilecilik mi? *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 13*(2), 133–146. https://doi.org/10.17153/oguiibf.400350

Lasswell, H. D. (1927). *Propaganda technique in the World War*. MIT Press.

Lauri, M. A. (2011). Triangulation of data analysis techniques. *Papers on Social Representations, 20*(2), 34.1–34.7.

Lawless, H. T., Heymann, H., Lawless, H. T., & Heymann, H. (2010). Descriptive analysis. *Sensory evaluation of food: Principles and practices*, 227-257.

Levy, J. S. (2003). Political psychology and foreign policy. In D. O. Sears, L. Huddy, & R. Jervis (Eds.), *Oxford handbook of political psychology* (pp. 253-284). Oxford University Press.

Levy, J. S. (1992). An introduction to prospect theory. *Political Psychology, 13*(2), 171–186. https://doi.org/10.2307/3791237

Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1988). Criteria for Assessing Naturalistic Inquiries as Reports.

Maxwell, J. A. (2013). *Qualitative research design: An interactive approach*. Sage Publications.

McCauley, C. (1998). Group dynamics in Janis's theory of groupthink: Backward and forward. *Organizational Behavior and Human Decision Processes, 73*(2–3), 142–162. https://doi.org/10.1006/obhd.1998.2759

McDermott, R. (2004). *Political psychology in international relations*. University of Michigan Press.

Mercer, J. (2010). *Reputation and international politics*. Cornell University Press.

Mercer, J. (2014). Feeling like a state: Social emotion and identity. *International Theory*, *6*(3), 515-535.

Metin, O., & Ünal, Ş. (2022). İçerik analizi tekniği: İletişim bilimlerinde ve sosyolojide doktora tezlerinde kullanımı. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *22*(Özel Sayı 2), 273-294.

Mintz, A., & DeRouen, K. (2010). *Understanding foreign policy decision making*. Cambridge University Press.

Mollaer, F. (2014). *Kimlik politikaları: Tanınma, özdeşlik ve farklılık*. Doğu Batı Yayınları.

Morgenthau, H. J. (2004). *Politics among nations: The struggle for power and peace*. McGraw-Hill.

Myers, D. G. (2015). *Sosyal psikoloji* (S. Akfırat, Çev.). Nobel Akademik Yayıncılık.

Özdağ, Ü. (2023). *İstihbarat teorisi*. Destek Yayınları.

Özdağ, Ü. (2016). *Psikolojik savaş*. Kripto Kitaplar.

Özdil, M. A. (2024). Dressing the empire: Clothing, identity, and social control in the Ottoman millet system. *Lectio Socialis, 8*(2), 99–134. https://doi.org/10.47478/lectio.1489487

Peng, J., Liu, Q., Wen, J., Liu, Q., Tang, Y., Wang, L., ... & Shi, J. (2015). Multi-scale validation strategy for satellite albedo products and its uncertainty analysis. *Science China Earth Sciences*, *58*, 573-588.

Pruitt, D. G., & Kim, S. H. (2004). *Social conflict: Escalation, stalemate, and settlement*. McGraw-Hill.

Putnam, R. D. (1988). Diplomacy and domestic politics: The logic of two-level games. *International Organization*, *42*(3), 427-460.

Ross, A. A. (2013). *Mixed emotions: Beyond fear and hatred in international conflict*. University of Chicago Press.

Rai, N., & Thapa, B. (2015). A study on purposive sampling method in research. *Kathmandu: Kathmandu School of Law*, *5*(1), 8-15.

Rose, J. D. (2011). Diverse perspectives on the groupthink theory: A literary review. *Emerging Leadership Journeys, 4*(1), 37–57.

Schimmelfennig, F. (2005). *The EU, NATO and the integration of Europe*. Cambridge University Press.

Simon, H. A. (1982). *Models of bounded rationality*. MIT Press.

Somuncuoğlu, S. Ö., & Sarılı, G. (2024). Aristoteles'in tümdengelim ve tümevarım anlayışı hakkında genel bir değerlendirme. *Fikriyat, 4*(2), 153–162.

Şentürk, F., & Fındık, H. (2014). Rasyonel karar alan ekonomik birimin risk altında verdiği kararlara davranışsal yaklaşım: Kahneman-Tversky beklenti teorisi perspektifinden eleştirel bir bakış. *Öneri Dergisi, 11*(42), 127–139.

Tajfel, H., Turner, J. C., Austin, W. G., & Worchel, S. (1979). Grup içi çatışmanın bütünleştirici bir teorisi. In *Organizational identity: A reader* (pp. 56–65). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203505984-16

Turner, J. C., & Reynolds, K. J. (2010). The story of social identity. In T. Postmes & N. Branscombe (Eds.), *Rediscovering social identity* (pp. 13-32). Psychology Press.

Türker, B. (2008). *Liderlik: Tarihe Yön Verenlerin Karakter Analizi*. Bilgi Yayınevi.

Varol, E., & Varol, M. Ç. (2019). Kavram ve kuramlarıyla Marshall Mcluhan'a bakış: Günümüzün egemen medya araçları ekseninde bir değerlendirme. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *5*(1), 137-158.

Viotti, P. R., & Kauppi, M. V. (2016). *Uluslararası İlişkiler Teorisi.* (Çev. M. Aksoy). Nobel Akademik Yayıncılık.

Volkan, V. D. (1993). *Politik psikoloji*. Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.

Waltz, K. N. (1979). *Theory of international politics*. Addison-Wesley.

Wendt, A. (1992). Anarchy is what states make of it: The social construction of power politics. *International Organization*, *46*(2), 391-425.

Yalvaç, F. (2013). Tarihsel sosyoloji ve uluslararası ilişkiler: Jeopolitik, kapitalizm ve devletler sistemi. *Uluslararası İlişkiler, 10*(38), 3–28.

Yiğit, A. G. (2020). Rasyonel bireyin beklenen fayda teorisine davranışsal yaklaşım: Sınırlı rasyonelliğin beklenti teorisi. *Bilim Dünyasında Multidisipliner Çalışmalar*, 95.

Yücel, E. (2024). Terörist, mürit ve seçmenlerde duygusal denge arayışı: Bilişsel uyumsuzluk kuramının söyledikleri. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi, 7*(2), 172–184.

Yücel, E., & Çizel, B. (2018). Bilişsel uyumsuzluk teorisi üzerine kavramsal bir inceleme: satın alma perspektifi. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, *13*(50), 150-163.

Zartman, I. W., & Rubin, J. Z. (2000). *Power and negotiation*. University of Michigan Press.

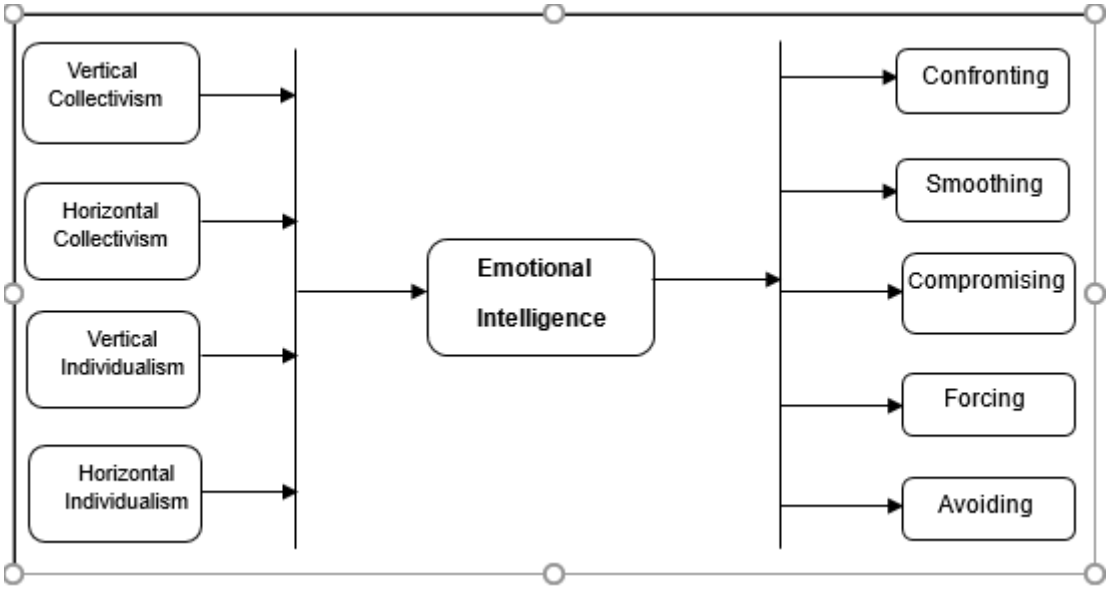
DOI: 10.5281/zenodo.17098060

Current Perspectives in Social Sciences Haziran 2025 sayısında yayınlanan "Hızarcı, A. K. & Zaptcioğlu Çelikdemir, F. D. (2025). The mediation effect of emotional intelligence on the relationship between culture and conflict resolution strategies within the context of expatriation. Current Perspectives in Social Sciences, 29(2), 368-387" başlıklı makaledeki Tablo 2 ve Figure 1'de satır kaymaları bulunmakta olup, aşağıdaki şekilde düzenlenmiştir.

Table 2:
Discriminant Validity Assessment

Constructs	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1) Vertical Individualism	**0.722**									
2) Vertical Collectivism	0.312	**0.721**								
3) Emotional Intelligence	0.270	0.455	**0.653**							
4) Confrontation	0.259	0.167	0.412	**0.757**						
5) Avoiding	-0.127	0.022	-0.017	-0.384	**0.735**					
6) Smoothing	0.033	0.145	0.446	0.533	-0.143	**0.719**				
7) Confronting	-0.039	0.247	0.452	0.456	-0.016	0.644	**0.759**			
8)Horizontal Individualism	0.293	0.237	0.427	0.372	-0.069	0.262	0.315	**0.722**		
9)Horizontal Collectivism	0.057	0.490	0.565	0.263	-0.035	0.364	0.409	0.401	**0.719**	
10) Forcing	0.182	0.000	-0.196	0.107	0.115	-0.035	-0.145	-0.075	-0.158	**0.705**

Figure 1:
The Theoretical Framework

Current Perspectives in Social Sciences published in the June 2025 issue in the article titled "Hızarcı, A. K. & Zaptcioğlu Çelikdemir, F. D. (2025). The mediation effect of emotional intelligence on the relationship between culture and conflict resolution strategies within the context of expatriation. Current Perspectives in Social Sciences, 29(2), 368-387" Table 2 and Figure 1 of contain line shifts and are arranged as follows.

Table 2:
Discriminant Validity Assessment

Constructs	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1) Vertical Individualism	**0.722**									
2) Vertical Collectivism	0.312	**0.721**								
3) Emotional Intelligence	0.270	0.455	**0.653**							
4) Confrontation	0.259	0.167	0.412	**0.757**						
5) Avoiding	-0.127	0.022	-0.017	-0.384	**0.735**					
6) Smoothing	0.033	0.145	0.446	0.533	-0.143	**0.719**				
7) Confronting	-0.039	0.247	0.452	0.456	-0.016	0.644	**0.759**			
8)Horizontal Individualism	0.293	0.237	0.427	0.372	-0.069	0.262	0.315	**0.722**		
9)Horizontal Collectivism	0.057	0.490	0.565	0.263	-0.035	0.364	0.409	0.401	**0.719**	
10) Forcing	0.182	0.000	-0.196	0.107	0.115	-0.035	-0.145	-0.075	-0.158	**0.705**

Figure 1:
The Theoretical Framework

